

Stefano Bottoni

Lungul drum spre Occident
O istorie postbelică a Europei de Est

Seria TRADUCERI DIN ISTORIA UNIVERSALĂ

Stefano Bottoni

Lungul drum spre Occident

O istorie postbelică
a Europei de Est

Traducere de
Ana Maria Gruia

Editura MEGA
Cluj-Napoca
2021

INSTITUTUL DE INVESTIGARE
A CRIMELOR COMUNISMULUI ȘI
MEMORIA EXILULUI ROMÂNESC

*Această carte a apărut cu sprijinul Institutului de Investigare a
Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc*

Titlul original: *Long Awaited West: Eastern Europe since 1944*
(Indiana University Press, 2017, Bloomington)

DTP și copertă:
Editura Mega

Redactor:
Simina Baumgarten

© freestockcenter, imagine copertă

© Editura Mega și IICCMER, 2021

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

BOTTONI, STEFANO

Lungul drum spre Occident: o istorie postbelică a Europei de Est / Stefano Bottoni. –

Cluj-Napoca: Mega, 2021

Conține bibliografie

Index

ISBN 978-606-020-301-8

94

EDITURA MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

Cuprins

PREFAȚĂ.....	9
INTRODUCERE.....	11
Europa de Est? O noțiune de rediscutat	11
CAPITOLUL 1	
PE TĂRĂM SOVIETIC (1944–1948).....	23
Europa de Est în umbra războiului genocidar.....	23
Eliberare sau ocupație?.....	28
Europa epurată etnic și soarta colaboraioniștilor.....	31
Europa de Est în zona sovietică de influență.....	40
Planurile de pace sovietice și cele occidentale.....	40
De la „Acordul Procentelor” la tratatele de pace de la Paris din 1947.....	43
O revoluție etapizată? Democrația populară și sovietizarea.....	47
Politică și economie în anii de tranziție.....	55
Avangarda: Iugoslavia și Albania.....	56
„Revoluția din afară”: Polonia, România, Bulgaria.....	57
Democrații sufocate: Cehoslovacia și Ungaria.....	66
Formarea blocului sovietic.....	73
De la Discursul de la Fulton la înființarea Cominform-ului.....	73
Schisma iugoslavă.....	75
CAPITOLUL 2	
TEROARE ȘI DEZGHEȚ (1949–1955).....	79
Isomorfism instituțional și revoluție culturală.....	79
O nouă birocrăție, noi coduri de comportament.....	79
Ecosistemul stalinist.....	81
Problema națională și politica bisericii.....	85
Economia planificată și reînarmarea.....	91

Sistemul clasic: industrializarea și colectivizarea agriculturii.....	91
Pregătirea pentru război și colapsul economic.....	95
Anii terorii sociale.....	98
Epurările din interiorul partidelor.....	99
Represiunea în masă. Gulagul est-european	104
Contradicțiile dezghețului post-stalinist.....	109
Reacții la moartea lui Stalin.....	109
Reconcilierea sovietico-iugoslavă și Pactul de la Varșovia.....	113

CAPITOLUL 3

CRIZE POLITICE ȘI CONSOLIDARE SOCIALĂ

(1956–1972).....	117
Polonia și Ungaria – 1956.....	117
Impactul PCUS asupra celui de Al Douăzecilea Congres și al lui „Octombrie polonez”	117
Crizele și revoluția din Ungaria.....	120
Continuitate și schimbare în timpul erei Hrușciiov.....	127
Represiune și consolidare (1956–1967).....	131
Blocul sovietic între unitate și criză.....	131
Socialismul din afara blocului: Iugoslavia și Albania.....	142
Succesele și eșecurile „socialismului existent”.....	147
Integrare economică și militară.....	147
Dezbateri pe tema modernizării și propuneri de corecție a sistemului..	152
Cea din urmă utopie: Cehoslovacia anului 1968.....	157
„Primăvara de la Praga”.....	157
Intervenția militară sovietică și „normalizarea” din Cehoslovacia	160
Douăzeci de ani de socialism de stat: o evaluare.....	163

CAPITOLUL 4

DECLINUL ȘI DISPARIȚIA BLOCULUI SOVIETIC

(1973–1991).....	169
Contextul global: de la Destindere la „Al Doilea Război Rece”.....	169
Stabilitate politică, colaps economic.....	172
Farmecul discret al griului brejnevian.....	172
Stagnare și îndatorare.....	177
Găsirea soluțiilor de ieșire din socialismul dezvoltat	181
Polonia: de la Solidaritate la junta militară a lui Jaruzelski.....	182
Stabilitate și frământări: Germania de Est, Cehoslovacia, Ungaria.....	186

Tensiuni etnice ajung în prim plan: România, Iugoslavia, Bulgaria.....	193
Căderea comunismului (1988–1991).....	205
Perestroika în Uniunea Sovietică și în Europa de Est.....	205
Revoluție negociată, transformare ghidată: Polonia, Ungaria și Bulgaria.....	208
Revoluția pașnică din Berlin și Praga.....	216
Așteptări înșelate? România, 1989–1990.....	219

CAPITOLUL 5

ÎNTOARCEREA LA EUROPA? GALAXIA

POST-COMUNISTĂ.....	225
1989 și factorul național.....	225
În căutarea stabilității: sistemul politic de după 1989	233
Economie și societate: câștigătorii și perdanții schimbării.....	238
Pedeapsă, comemorare și cercetarea științifică: abordarea trecutului totalitar	246
Post-comunismul în Balcani: catastrofă și un nou început	252
Dezintegrarea Iugoslaviei.....	252
Războaiele croate și bosniace	256
De la Acordul de la Dayton la independența Kosovo-ului	261
Deceniul de după: între democratizare și tensiuni sociale	265
Prelungita tranziție albaneză.....	268

CAPITOLUL 6

EUROPA DE EST ASTĂZI. PERIFERIE VESTICĂ SAU

ZONĂ-TAMPON?.....	273
Starea integrării regionale și euro-atlantice.....	273
Extinderea granițelor democrației? Evoluții post-criză la periferiile Europei	280
Incomoda provocare demografică	289
Impactul crizei economice asupra convergenței Est-Vest	296
Un nou mainstream? Acapararea statului și democrațiile iliberale.....	301

EPILOG. IMITAȚIE SUPERFICIALĂ ȘI EGOISM

NAȚIONAL	315
----------------	-----

BIBLIOGRAFIE.....	319
-------------------	-----

INDEX.....	349
------------	-----

Prefață

Ediția în limba română a acestui volum apare la mai mult de trei ani după publicarea variantei originale. Sunt mulțumit, pe de o parte, că evoluțiile din 2017 și până acum nu m-au obligat să aduc modificări serioase cadrului conceptual al cărții. În lumina celor mai recente evenimente, cred în continuare că Europa Centrală și de Est rămâne o semi-periferie nefericită și doar aparent așezată, suspendată între visul niciodată atins al integrării în Occident și reculul democrației cauzat de o combinație de resentimente, subdezvoltare și lipsă reciprocă de înțelegere cu nucleul continentului european. Pe de altă parte, am profitat de ediția românească pentru a aduce la zi o serie de date economice și demografice, pentru a corecta câteva erori factuale și de tipar, dar și pentru a adăuga unele evenimente și citate noi. Trebuie să fac o precizare importantă: cartea nu analizează impactul pandemiei de coronavirus asupra Europei de Est. Deși este clar că pandemia va avea un impact profund și de durată asupra vieții noastre cotidiene – și în final asupra guvernării democratice și bunăstării sociale a milioane de cetățeni din întreaga regiune – este prea devreme pentru a evalua din punct de vedere istoric un eveniment în curs de desfășurare.

Doresc să le mulțumesc celor care au făcut posibilă traducerea fără probleme și publicarea rapidă a ediției în limba română a cărții în aceste vremuri extraordinare. Trebuie să îi menționez, în primul rând, pe Luciana Jinga, cercetător în cadrul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului și Memoria Exilului Românesc din București, care a avut ideea traducerii cărții în română și a obținut finanțare din partea instituției la care lucrează, dar și pe Cristian Sincovici, directorul Editurii MEGA, care a acceptat cu generozitate să găzduiască proiectul. Îi mulțumesc și Anei Maria Gruia, pentru traducerea de bună calitate realizată într-un termen foarte scurt. În ultimul rând, dar nu în cel din urmă, doresc să îi mulțumesc colegii și prietenei mele Manuela Marin, care a fost mult mai mult decât un

„consultant pentru traducere”, dovedindu-se a fi un veritabil partener intelectual și genul de instructor mental de care are nevoie un autor aiurit în aceste vremuri dificile. Nu aș fi reușit să duc la bun sfârșit proiectul de față fără ajutorul amabil al acestei echipe minunate. Acestea fiind spuse, orice eroare sau neajuns mi se datorează în întregime.

Introducere

Europa de Est? O noțiune de rediscutat

Când și cum s-a dezvoltat noțiunea de Europă de Est, care dintre teritoriile Europei urmau să fie incluse și ce a rămas din zonă după încheierea Războiului Rece? Sensul termenului de *Europa de Est* s-a schimbat continuu în ultimele două secole. Fiecare comunitate de specialiști și grup politic îl interpretează altfel. Lucrul poate că nu pare surprinzător, din moment ce termenul se leagă de chestiuni de (auto) legitimitate și emoții mai mult decât de considerații academice. După cum mulți dintre istoricii care nu s-au născut în Europa Răsăriteană dar se ocupă de această regiune au observat deja, dificultăți în utilizarea termenului tind să apară atunci când colegi „est-europeni” resping noțiunea pe motiv că nu este potrivită în descrierea țării lor natale (deși sunt gata să accepte că ar putea fi utilă în legătură cu țările vecine). Dacă în Occident termenul de Europă de Est este perceput ca reflectând o realitate evidentă, mulți „est-europeni” îl percep chiar ca pe un stigmat istoric și moral. Acest fapt explică situația paradoxală în care pe când în Occident, numeroase universități importante oferă programe de studiu dedicate Europei de Est, recunoscând astfel legitimitatea abordărilor regionale, în statele din fostul bloc sovietic conștiința traiectoriei comune a Europei Răsăritene între 1944 și 1989 se estompează treptat.

Dezbaterea legată de granițele geografice, politice și culturale ale Europei de Est a generat o amplă literatură în domeniile istorie, științe politice, antropologie culturală și studii literare¹. Ca introducere a

---

¹ A se vedea următoarele lucrări fundamentale: Halecki, *Borderlands of Western Civilization*. Vezi și Szűcs, *Vázlat Európa három történeti régiójáról*; Schöpflin, Wood, *In Search of Central Europe*; Wolff, *Inventing Eastern Europe*. Despre imaginea Balcanilor în cultura europeană, vezi Maria Todorova, *Immaginando i Balcani*, în special p. 232–265 despre Balcani și mitul Europei Centrale. Despre

sintezei de față, ne dorim să subliniem trei dintre chestiunile menționate anterior: granițele istorice și politice ale regiunii; cauzele inițiale ale subdezvoltării istorice, economice și sociale ale Europei Răsăritene; și relația complexă dintre logica statului națiune și caracterul multinațional tradițional al regiunii.

Chiar și cele mai credibile entități internaționale par să nu fie de acord în legătură cu definiția Europei de Est, iar la începutul anilor 1990 acest caracter vag al conceptului a generat denumiri subregionale dintre cele mai surprinzătoare: Uniunea Europeană a introdus categoria „Balcanii de Vest” referindu-se la Albania și la statele fostei Iugoslavii cu excepția Sloveniei, care era privită în mod implicit ca fiind mai europeană, datorită nivelului său mai înalt de dezvoltare.

Ar trebui să fie clar că Europa de Est este departe de a fi un termen geografic sau geopolitic consensual. Recent, sfârșitul Războiului Rece și apropierea de Occident au lipsit regiunea de caracterul său ideologic distinct și de legitimitatea sa internă. Întreaga regiune care era anterior numită Europa Răsăriteană s-a concentrat în ultimele decenii pe chestiuni legate de relația sa cu civilizația occidentală, iar granițele sale s-au adaptat schimbărilor mediului politic. În ciuda mărimii sale geografice, Europa de Est este departe de a fi un pol independent, nici politic, nici economic și nici cultural. Regiunea se compară cu Occidentul și așteaptă impulsuri decisive din această direcție, ca rezultat al comportamentului imitativ moștenit din secolul al XIX-lea.

Confuzia conceptuală care învăluie Europa Răsăriteană se manifestă și în cadrul dezbaterilor terminologice. Expresia germană *Zwischeneuropa* trădează o abordare a regiunii ca parte intermediară a Europei. Termenul nu se referă la aceeași zonă geografică ca *Mitteleuropa*, care făcea parte din orizontul teoretic al unor cugetători dinaintea Primului Război Mondial, precum Friedrich List, Walter Rathenau și Friedrich Neumann, care considerau cu toții că Europa de Est era o regiune independentă, care se întindea de la Marea Baltică la Marea Neagră și apoi la Mediterana. În sensul său primar, *Mitteleuropa* includea posibilitatea unei alianțe a poporului german, al celui maghiar și ale popoarelor slave sub căma Germaniei. Departe de teritoriul fostei Austro-Ungarii, național socialismul hitlerist a utilizat conceptul politic de *Mitteleuropa* ca bază a politicii sale de

---

dezbaterii academice, vezi Franzinetti, „Mitteleuropa in East-Central Europe”, 219–235; Janowski, Iordachi, Trencsényi, „Why Bother about Historical Regions?”, 5–58.

expansiune teritorială. Prăbușirea sistemului nazist a pus așadar capăt atât planurilor germane de hegemonie asupra unei mari părți a continentului, cât și unei serii de concepții geopolitice – multe dintre care se bucuraseră de multă legitimitate². Totuși, numeroși istorici sunt de acord că jumătatea estică a Europei prezintă multe tipare de dezvoltare divergente față de jumătatea de vest.

Trebuie să ținem minte un lucru important, dar deseori trecut cu vederea: Europa Răsăriteană pur și simplu nu exista ca regiune politică înainte de cel de Al Doilea Război Mondial. În opinia lui Larry Wolff, gândirea iluministă a fost prima care a prezentat mentalitatea „răsăriteană” în contrast cu realizările civilizației „occidentale”³. Narațiunile tot mai la modă despre „răsărit” în jurnalele de călătorie ale secolului al XIX-lea reflectă în principal percepțiile intelectuale și preconcepțiile autorilor lor și mai puțin realitățile politice și sociale ale teritoriilor descrise. Recent, un specialist în literatura slavilor a adus același argument, când s-a referit la modul în care Europa de Est a luat ființă în discursul occidental:

„Europa de Est” a fost dintotdeauna atât cealaltă Europă, cât și alteritatea Europei, depinzând astfel de percepția Occidentului. Chiar și noile state, care au aderat al UE, s-au luptat să scape de eticheta de „rudă săracă”. Astfel stând lucrurile, o Europă Răsăriteană nu poate exista în sens obiectiv. Termenul are sens doar dacă este folosit în mod neutru, acceptând diversitatea pe care o include⁴.

Europa de Est nu a beneficiat de caracteristici comune politice și economice perceptibile până în perioada interbelică. Nici măcar oficialitățile politice, încă încrezătoare, nu puteau defini granițele interne și externe ale regiunii. Tomáš Garrigue Masaryk, de exemplu, privea *Střední Evropa* – echivalentul lingvistic ceh al *Zwischeneuropa* – drept o „zonă specială de mici popoare dispersate dintre Capul Nord și Capul Matapan” care includea Grecia și Turcia, dar excludea, din evidente motive politice, Austria și Germania – țări aflate în proaste relații cu Cehoslovacia⁵. Statele succesoare care s-au născut din cele trei imperii multinaționale expansive care au dominat această regiune până la sfârșitul Primului Război Mondial – Austro-Ungaria, Imperiul rus și Imperiul otoman – erau mai diferite între ele în termeni de

² Bugge, „Use of the Middle”, 15–35.

³ Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 12.

⁴ Grob, „Concept of Eastern Europe in Past and Present”, 17.

⁵ Citat din Masaryk preluat din Todorova, *Immaginando i Balcani*, 249.

dezvoltare economică decât era Europa de Est față de Europa de Vest. Boemia, Moravia și Silezia aveau o clasă de mijloc urbană puternică și se numărau printre centrele industriale ale Europei, pe când nivelul de dezvoltare din Iugoslavia, sud-estul României, Bulgaria și Albania semăna cu cel al Europei Mediterane – Portugalia, Spania și multe părți ale Italiei – și al Irlandei sărăcite mult mai mult decât cu cel din statele periferice ale Europei Centrale, care au jucat un rol definitoriu pentru *Bürgertüm*⁶ din Germania, Polonia, Ungaria și Italia⁷.

Termenul de Europă Răsăriteană poate fi astfel privit ca derivat al *Bürgertum* scurtului” secol XX, când relația conceptuală Vest-Est a ajuns în punctul în care a transformat granițe geografice neclare în antipozi cognitivi, iar Răsăritul a ajuns să joace un rol exclusiv negativ în cadrul discursului occidental.

Cât privește cercetarea dedicată Europei de Est, se poate aplica maxima apărută pentru a descrie pictura impresionistă: imaginea devine clară doar atunci când este privită de la distanță. Sir Lewis Namier a realizat una dintre cele mai pătrunzătoare analize globale ale naturii și disfuncțiilor sociale din Europa de Est. Deși Namier nu s-a dedicat niciodată cercetării științifice în țara sa natală și nu s-a considerat un specialist în chestiunea Europei Răsăritene, examinând în esență întreaga regiune prin prisma eforturilor irlandezilor de a-și crea o națiune, socializarea sa în Galiția de Est în conflictul național permanent dintre polonezi și ucraineni l-a făcut sensibil la chestiuni legate de formarea națiunilor moderne. În timpul celui de Al Doilea Război Mondial, Namier a scris un important eseu despre problemele legate de naționalități⁸. În studiul său, Namier susține că discordia era un rezultat inevitabil al conflictelor ireconciliabile de interese ale diferitelor mișcări naționale est-europene, pe care Namier le numește „Orientul Mijlociu al Europei”⁹.

Câțiva ani mai târziu, sociologul și specialistul în științe politice maghiar István Bibó a studiat formarea micilor națiuni ale Europei de Est. Bibó consideră că principiul național – construirea și funcționarea statului național – este unul dintre principalele motoare ale dezvoltării sociale europene¹⁰. Deși Bibó se includea printre gânditorii „populiști”

⁶ Burghezie, în limba germană.

⁷ Graziosi, „Il mondo in Europa”, 193–228.

⁸ Namier, *Conflicts*.

⁹ Franzinetti, „Irish and East European Questions”, 67–96.

¹⁰ Bibó, *Válogatott Tanulmányok IV, 1935–1979*, 344.

de la polul opus orientării intelectuale „urbane” în Ungaria, el a criticat dur abordarea național-caracterologică a problemelor legate de națiune, minorități și etnie din dezvoltarea Ungariei. La scurt timp după cel de Al Doilea Război Mondial, Bibó l-a cunoscut pe Hugh Seton-Watson pe care l-a considerat prieten și care l-a inspirat. Se pare că Bibó era familiarizat și cu scrierile lui Ernest Gellner, care a studiat rolul elitei intelectuale în nașterea naționalismelor post-imperiale din Europa Răsăriteană.

În studiile lor despre naționalism, Bibó, Seton-Watson și Gellner au susținut cu toții că nicio ideologie naționalistă nu poate fi considerată o realizare intelectuală. Toți acești specialiști credeau că naționalismul trebuie privit ca mișcarea politică responsabilă în cea mai mare măsură pentru importanta legătură dintre conștiința națională și aspirațiile spre modernitate din Europa de Est în secolul al XIX-lea¹¹. În lucrarea sa influentă apărută în anul 1944, Hans Kohn a stabilit deja diferența dintre naționalismul „civic” occidental și naționalismul „etic” răsăritean¹².

De fapt, toți cercetătorii importanți ai naționalismului au scris despre această inegalitate pe parcursul următoarelor decenii: la începutul anilor 1970, John Plamenatz marca diferența dintre Vest și Est în ceea ce privește trăinicia diferitelor identități culturale; în anii 1980, A. D. Smith definea o graniță similară, afirmând că principiul civic-teritorial predomina în Vest, pe când cel genealogic-etnic predomina în Est. Totuși, Bibó a identificat linii de demarcație în interiorul Europei Răsăritene înseși, observând că nobilimea alimentase dezvoltarea naționalismului polonez și maghiar începând din Evul Mediu, pe când burghezia și proletariatul industrial au impulsivat construcția naționalismului ceh, iar masele au constituit subiectul consolidării naționalismului în Balcani la sfârșitul secolului al XIX-lea. În cadrul analizei sale comparative a naționalismelor est-europene, publicată la sfârșitul anilor 1960, Peter Sugar ajungea la o concluzie similară¹³.

Eradicarea comunității evreiești din Europa Răsăriteană și dispariția ulterioară a comunităților minoritare bogate și cu conștiință de sine, care aveau clase de mijloc puternice, precum germanii, polonezii și italienii, au jucat de asemenea cu rol cheie în pregătirea terenului pentru introducerea regimului comunist în regiune. Se poate presupune că

¹¹ Kovács, *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*, 364–371.

¹² Kohn, *Idea of Nationalism*.

¹³ Sugar, Lederer, *Nationalism in Eastern Europe*.

antipatia multor intelectuali democrați din regiunea Europei Centrale și de Est față de sistemele politice anterioare și experiențele lor îngrozitoare din timpul celui de Al Doilea Război Mondial i-au împiedicat să observe modul în care crearea forțată a statelor omogene a sporit șansele alternativei bolșevice în detrimentul celei democratice.

Blocul politico-militar sovietic, care a luat ființă la sfârșitul anilor 1940, a creat de fapt Europa de Est ca realitate geo-politică. Ideologiile acestui sistem de putere au promovat apoi un sistem istoriografic care a validat diferențele dintre Vest și Est în plan teoretic, printr-o nouă interpretare a istoriei Europei care presupunea existența unor conflicte ireconciliabile între cele două jumătăți ale continentului. La începutul anilor 1950, istoricul polonez Oskar Halecki a respins clasificarea apriorică a țării sale ca parte a Europei Răsăritene în primul rând din motive morale, susținând că acest lucru genera o distanță artificială între Polonia și Occident și sugera existența unui spirit de fraternitate între Polonia și Uniunea Sovietică. În anii 1960, majoritatea contribuțiilor originale din istoriografia maghiară sugerau o reevaluare pozitivă a Monarhiei Austro-Ungare din perspectivă intelectuală, în contrast cu interpretarea sa anterioară vulgar-marxistă. Reexaminarea Monarhiei Dualiste a generat și o nouă imagine a Europei Centrale bazate pe argumente raționale¹⁴. O tentativă de eliberare față de dihotomia „Vest-Est” puncta această redescoperire a ordinii imperiale. Cercetătorii au început să studieze mileniul anterior de istorie al Europei și faliile care au apărut ca urmare a procesului de naștere a națiunilor în Europa Răsăriteană în termenii acelei *longue durée* a lui Fernand Braudel¹⁵. Zsigmond Pál Pach identificase deja la începutul anilor 1960 fenomenul „devierii ciclice” pe care Immanuel Wallerstein îl utilizase în celebra sa carte *The Capitalist World-Economy* pentru formarea teritoriilor parțial sau total periferice, dar conectate centrelor istorice ale capitalismului. Potrivit lui Pach, Ungaria ar fi aparținut unui astfel de centru istoric dacă legiferarea iobăgiei din secolul al XVI-lea nu ar fi perturbat dezvoltarea țării¹⁶. Iván T. Berend și

¹⁴ Pentru dezbaterea maghiară, vezi Pók, *Politics of Hatred*, 103–117.

¹⁵ Vezi Niederhauser, *History of Eastern Europe since the Middle Ages*, precum și lucrări comparative importante ale acestui autor legate de deșteptarea națională din perioada romantică, în special *Nemzetek születése Kelet-Európában* și *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*.

¹⁶ Pach, *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII században*. Vezi și argumentarea lui Wallerstein în *The Capitalist World-Economy*.

György Ránki au folosit tezele lui Pach în lucrările lor comune despre istoria economică a Europei moderne și care proiectau o imagine socio-economică pozitivă a Imperiului Habsburgic până la începutul Primului Război Mondial¹⁷. Ipotezele și concluziile acestor cărți aveau implicații evidente atât asupra statelor succesoare ale Monarhiei Austro-Ungare, cât și asupra eforturilor controversate de integrare ale Uniunii Sovietice în blocul estic. Un alt istoric maghiar, Péter Hanák, a studiat Monarhia Dualistă din perspectivă culturală, subliniind caracterul viabil al acestui laborator multinațional și multicultural¹⁸.

Afirmația apartenenței Europei Centrale la sfera occidentală de civilizație a revenit în centrul atenției odată cu criza tot mai accentuată a sistemelor de tip sovietic din prima jumătate a anilor 1980. În anul 1984, scriitorul ceh în exil Milan Kundera publica un eseu în care susținea faptul că Cehoslovacia și întreaga regiune fuseseră trădate¹⁹. Intelectuali publici precum Václav Havel, Czesław Miłosz și György Konrád au obținut un succes semnificativ în Occident într-un mod mai direct prin propagarea paradigmei de „Europă captivă” la mijlocul anilor 1980, o paradigmă la popularizarea căreia cercetătorii occidentali au contribuit în glorioasele zile ale schimbării de regim din 1989²⁰. Totuși, după cum observau György Schöpflin și Nancy Wood, *Mittleuropa* la care visau acești autori nu avea nimic de a face cu geopolitica germană din perioada interbelică. Todorova a identificat și o altă slăbiciune a acestui concept: Europa de Est „central europeană” care își recucerea demnitatea nu includea nici Germania și nici Rusia și ignora regiunea balcanică²¹. Particularitățile exclusive și într-o oarecare măsură elitiste ale Europei Centrale pe care intelectualii din mediul opoziției o proclamau pe parcursul anilor 1980 au contribuit la degenerarea rapidă a discursului asupra regiunii în urma prăbușirii comunismului în blocul sovietic în anul 1989. Nici nostalgia habsburgică și nici susținerea afilierii față de partea „civilizată” a Europei nu au reușit să producă un aparat conceptual capabil să abordeze provocările perioadei postcomuniste. Încercarea statelor mai dezvoltate și presupus mai mature din punct de vedere democratic ale Grupului

¹⁷ Berend, Ránki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*.

¹⁸ Hanák, *Garden and the Workshop*.

¹⁹ Szűcs, Vázlat, Kundera, „Tragedy of Central Europe”, 33–38.

²⁰ Ash, *Uses of Adversity*.

²¹ Todorova, *Immaginando i Balcani*, 248–254.

de la Visegrád – Polonia, Cehoslovacia și Ungaria – de a se separa de Europa Răsăriteană postcomunistă s-a dovedit de scurtă durată și în general lipsită de succes. Potrivit sociologului Attila Melegh, odată cu eșecul sistemelor comuniste din Europa, structura cognitivă anterioară Est-Vest a ierarhiei imperial-coloniale a luat locul interacțiunii dintre modernități concurente a Războiului Rece. Strategiile semi-periferice din Europa Centrală și de Est pot fi plasate pe panta spre Răsărit a civilizației, consecința fiind că prin aplicarea contrastului Est-Vest, ele au reușit să se prezinte ca fiind „mai occidentale” și să desconsidere alte astfel de strategii ca fiind „mai răsăritene”²².

După cum arată capitolul final al lucrării de față, istoriile statelor europene postcomuniste conțin mai multe atribute comune decât disparități, deși sunt extrem de dificil de descris forțele care continuă să unească aceste țări într-o lume postideologică și tot mai interdependentă. Volumul nostru se bazează pe o definiție pragmatică a Europei Răsăritene, înțelesă a include acele teritorii care au fost expuse la experiențele istorice ale comunismului sovietic, pornind de la Pactul Molotov-Ribbentrop și izbucnirea ulterioară a celui de Al Doilea Război Mondial. În urma disoluției celor trei state multinaționale (Uniunea Sovietică, Iugoslavia și Cehoslovacia), regiunea include astăzi douăzeci de țări și are o suprafață totală de aproape două milioane de kilometri pătrați, cu o populație de circa 180 de milioane.

Volumul de față reprezintă o trecere în revistă a istoriei moderne a Europei de Est, cu o abordare comparativă și orientată tematic. Diversitatea politică, socială și culturală a Europei Răsăritene a fost o provocare metodologică profundă timp de decenii pentru autorii de lucrări generale²³.

---

²² Melegh, *On the East-West Slope*.

²³ Lucrările lui Joseph Rothschild despre perioada interbelică și cea comunistă se numără printre cele mai importante manualele utilizate internațional pentru chestiuni legate de Europa de Est: *East Central Europe Between the Two World Wars* și *Return to Diversity*. Vezi și Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*. Următoarea lucrare renunță la abordarea cronologică pentru a se apleca mai mult pe istoria culturală și economică: Bideleux, Jeffries, *A History of Eastern Europe*. Pentru detalierea chestiunilor economice, vezi Berend, *Central and Eastern Europe, 1944– 1993*. Următoarea lucrare se concentrează pe transformările sociale: Pittaway, *Eastern Europe 1939–2000*. Vezi și monumentalul atlas istoric al lui Magocsi, *Historical Atlas of Central Europe*. Pentru o utilă bază de date istorică (introducere terminologică, statistici, cronologie), vezi Webb, *Routledge Companion to Central and Eastern Europe since 1919*.

În urma Primului Război Mondial, majoritatea statelor succesoare născute din prăbușirea imperiilor multinaționale (vezi cazul Poloniei, Cehoslovaciei și al României) au reprodus treptat fragmentarea fostelor entități statale. Totuși, această fragmentare a avut loc într-un mediu complet schimbat și sub presiunea naționalismului de masă, acționând în numele principiului autodeterminării.

Între timp, grupurile minoritare și hinterlandurile lor, precum Germania, Ungaria și Bulgaria – pentru a prelua triada de relații de întrepătrundere dintre minoritățile naționale, noile state în curs de naționalizare și „patriile externe” de care simțeau că aparțin aceste minorități postulată de către Rogers Brubaker – au fost angrenate în utilizarea contraproductivă a sistemului de protecție a minorităților al Ligii Națiunilor²⁴. Lipsa de loialitate din rândul minorităților din perioada interbelică s-a numărat, într-adevăr, printre factorii care au contribuit la izbucnirea celui de Al Doilea Război Mondial. În mod asemănător, factorii care au contribuit la disoluția statelor federale ale Europei de Est – Cehoslovacia și Iugoslavia – dintre 1991 și 1993 au generat dezbatere importante între cercetători. Dilema menționată anterior atinge esența problemei: erau viabile formațiunile statale multinaționale într-o regiune în care elita politică a fiecărui stat a aspirat în ultimul secol și jumătate să obțină și să păstreze un teritoriu propriu (exclusiv)? Unii au privit dezintegrarea statelor multinaționale drept un eșec predestinat, în timp ce alții au crezut că fragmentarea lor avea să susțină răspândirea conflictelor naționale, împiedicând astfel procesul de integrare europeană. De fapt, nici Cehoslovacia și nici Iugoslavia nu erau menite a eșua – ambele state s-au născut după o perioadă extinsă de pregătire intelectuală, ca acte de voință politică într-o perioadă de criză. Disoluția Cehoslovaciei și Iugoslaviei a fost, în primul rând, rezultatul inabilității regimurilor comuniste de a aborda în mod adecvat problemele legate de diferențele naționale.

În ciuda premisei ideologice oficiale a internaționalismului, Europa de Est care a existat în cadrul zonei de influență sovietică nu a fost niciodată o comunitate supranațională autentică. Antagonismele naționale și interesele economice contradictorii care s-au născut în Europa Răsăriteană după cel de Al Doilea Război Mondial au fost evidente în politica și discursul partidelor comuniste care au ajuns la putere în regiune, subminând astfel relațiile bilaterale dintre țările

---

²⁴ Brubaker, *Nationalism Reframed*.

est-europene și generând tensiuni tot mai mari între acele state și Uniunea Sovietică. După cum analizez pe parcursul întregii lucrări de față, Europa de Est a depins în mare măsură de Uniunea Sovietică, deși poziția de subordonare totală a regiunii față de sovietici pe parcursul anilor 1940 și 1950 s-a transformat mai târziu într-o poziție de loialitate condiționată. Evenimente cu impact național și căile istorice locale au continuat să influențeze semnificativ cursul istoriei în Europa Răsăriteană chiar și sub dominație sovietică. După 1989, mulți specialiști s-au agățat de iluzia că regimul comunist reprezentase doar un interludiu istoric, care putea fi depășit ușor prin democratizare politică și privatizare economică. Cartea de față susține idea că „devierea” comunistă din Europa Răsăriteană poate fi înțeleasă cel mai bine ca produs conjugat al agresiunii externe (sovietice) și al contradicțiilor interne nerezolvate (economie neperformantă, inegalitate socială și conflicte naționale) care deveniseră parte integrală a gândirii colective a est europenilor și a sistemelor sociale ale statelor lor încă din timpul perioadei interbelice. Moștenirea comună a trecutului lor incomod a reprezentat probabil singura legătură cu adevărat profundă pe care Uniunea Sovietică a reușit să o creeze în rândul reticenților săi aliați.

Cartea noastră încearcă să combine narațiunea cronologică a momentelor istorice cheie și examinarea tematică a diferitelor subiecte importante pentru înțelegerea regiunii, în special a dezvoltării economice și sociale a statelor Europei Răsăritene. Autorul consideră că analiza subdezvoltării economice și sociale a Europei de Est care poate fi măsurată statistic este esențială pentru înțelegerea complexității unice a mozaicului regional. Doar această abordare globală poate răspunde la cea mai importantă problemă, care a apărut cu privire la Europa de Est în ultimele decenii: de ce distanța care separă regiunea de Europa Occidentală s-a redus atât de puțin în ciuda eforturilor intense depuse în acest sens? Cartea de față susține ideea că păstrarea neintenționată a distanței este rezultatul a doi factori inseparabili. Primul se leagă de dezvoltarea socio-economică a regiunii Europei Răsăritene și post-sovietice, a cărei integrare în Uniunea Europeană a reprezentat un succes superficial. Dar, mai important, folosirea cotidiană a termenului învechit de Europă Răsăriteană reflectă și faptul că profunda ruptură mentală și psihologică care o desparte de nucleul Europei nu s-a diminuat în mod semnificativ în ultimele decenii și pare să se fi lărgit din nou după criza economică globală din 2008–2009. În consecință, influența tot mai mare a sentimentelor anti-occidentale în rândul

elitelor est europene ar trebui să reprezinte un semnal de alarmă față de pericolul ca regiunea să se transforme dintr-o zonă-tampon sumbră, dar comodă într-o zonă de dispută fâțișă între un Occident neatent și o Rusie tot mai hotărâtă. În studiul său privind dispariția granițelor politice tradiționale din interiorul Uniunii Europene în expansiune, Karl Schlögel susținea că ceea ce Mikhail Bakhtin definește drept *cronotop* – maniera în care configurări ale timpului și spațiului sunt reprezentate prin limbaj și prin discurs – relevă o semnificativă defazare atunci când este aplicat relațiilor dintre Est și Vest²⁵. Impulsul critic care stă la baza acestei cărți dorește să familiarizeze cititorul cu acel nivel al memoriei aparent reziduale care ține în prezent Europa Răsăriteană împreună și îngreunează mult-dorita, dar și mereu parțială sau chiar deficitară, convergență a regiunii cu țările dezvoltate din Europa Occidentală.

---

²⁵ Schlögel, *Leggere il tempo nello spazio*.

Capitolul 1

Pe tărâm sovietic (1944–1948)

Servitoarea a intrat și a început să strângă masa, purtând mănuși albe, așa cum făcea atunci când servea, deoarece și asta se număra printre regulile casei. M-am dus în camera mea și m-am așezat la vechiul birou. Dincolo de fereastră, orașul era liniștit în noaptea de primăvară. Doar din când în când huruia câte un tanc în drum spre Várhegy, ducând membri ai Gestapo-ului să își ocupe birourile. Am ascultat huruitul tancurilor și am fumat țigări. În camera era plăcut, dezmořit. Am privit absent cărțile care acopereau pereții, cele șase mii de volume pe care le-am adunat din diferite colțuri ale lumii. Iată cartea lui Marcus Aurelius pe care am cumpărat-o de la un buchunist de pe malul Senei, *Conversațiile* lui Eckermann și o veche ediție ungurească a Bibliei. Și alte șase mii de cărți. Tata, bunicul și alte rude decedate mă priveau de pe unul dintre pereți.

Sándor Márai, *Memoir of Hungary, 1944–1948*

Europa de Est în umbra războiului genocidar

Istoria recentă a Europei Răsăritene este legată indisolubil de devastarea umană, materială și morală a celui de Al Doilea Război Mondial. Ofensiva Germaniei naziste și a aliaților săi împotriva Uniunii Sovietice în vara lui 1941 a transformat conflictul militar început în 1939 într-un război total cu caracter genocidar. Deschiderea Frontului de Est a dat un impuls decisiv spre implementare practică a ideii de „Nouă Europă”, care a jucat mai demult un rol în discursul public al național socialiștilor din Europa Centrală și de Est. Pe parcursul următorilor trei ani și jumătate, efortul de a implementa acest concept a dus la genocidul metodic al evreilor și al romilor, precum și la crime în serie comise împotriva polonezilor, a ucrainenilor și a

rușilor²⁶. În Germania au luat ființă ghetouri în 1940 în urma implementării politicilor antisemite în întreaga Europă de Est, care fuseseră legiferați prin Legile de la Nürnberg în 1935; înființarea grupurilor mobile de acțiune (*Einsatzgruppen*) în anul 1941 a reprezentat începutul următoarei etape. Aceste grupuri urmau trupele Axei pe măsură ce ele avansau de-a lungul frontierei sovietice, pentru a-și îndeplini însărcinarea nominală de a curăța teritoriul ocupat de presupuse elemente comuniste, care de fapt s-au dovedit a fi în primul rând evrei. Aceste *Einsatzgruppen*, care includeau trupe auxiliare locale, au comis acte de genocid care au dus, în mai puțin de trei ani, la moartea a doua milioane de oameni, în principal evrei din Ucraina și zona Balticii care locuiau în ștetl-urile din fosta lor zonă de rezidență din Rusia țaristă²⁷.

Dintre aliații Germaniei, forțele de ocupație românești au cooperat la masacrele care au avut loc în Basarabia, Bucovina și orașul Odessa în timpul invadării Uniunii Sovietice. România a contribuit cu propriile brigăzi ale morții la atrocitățile comise pe Frontul de Est. Guvernul României, condus de către Mareșalul Ion Antonescu, a plănit și realizat independent deportarea și executarea a 280.000 de evrei din teritoriile ocupate dincolo de Nistru, precum și a 10.000 de romi din Basarabia și Bucovina de Nord²⁸. Lupta diplomatică și armată dintre Ungaria și România pentru controlul Transilvaniei este un exemplu clar al măsurii în care conceptul de exclusivitate națională câștigase deja teren în acel moment în Europa. Holly Case demonstrează că prăbușirea sistemului de la Versailles și izbucnirea celui de Al Doilea Război Mondial au adus România, care anterior apăraseră status-quo-ul, și Ungaria, unul dintre statele care au avut cel mai mult de pierdut de pe urma aranjamentelor de pace de la sfârșitul Primului Război Mondial, într-o nouă situație. Înainte de cel de Al Doilea Arbitraj de la Viena, ambele țări s-au străduit să intre în grațiile Germaniei expansioniste care proclamase „noua ordine europeană”; apoi, după pact, ele au luptat alături de germani pe frontul sovietic în timp ce se pregăteau continuu să se atace reciproc. Motivul principal pentru care cele două țări aliate au intrat în război nu a fost lupta împotriva Uniunii Sovietice sau a bolșevismului, ci ca mijloc de a câștiga sau recâștiga teritorii, în special Transilvania²⁹.

²⁶ Mazower, *Hitler's Empire*, 142–143.

²⁷ *Ibid.*, 173–178.

²⁸ Ioanid, *Holocaust in Romania*; și Solonari, *Purifying the Nation*.

²⁹ Case, *Between States*.

Încercarea de a fonda o Nouă Europă a devenit foarte brutală în ample zone din Uniunea Sovietică. Caracterul de genocid al invaziei germane se reflectă în tratamentul aplicat prizonierilor sovietici de război, în special în Ucraina, Belarus și zona Volgăi. Rata mortalității în rândul prizonierilor deținuți în lagăre de concentrație și refugiați era foarte mare în iarna anului 1942. Doar 1,1 din cele aproape patru milioane de soldați deținuți în aceste tabere au supraviețuit. Foamea și brutalitatea forțelor de invazie au decimat populația civilă din majoritatea orașelor ocupate.

Mai mulți autori au subliniat că până în anul 1944, cruzimea cu care Axa a ocupat Uniunea Sovietică a generat o ostilitate aproape universală față de administrația germană locală, chiar printre suporterii aripii militante conduse de Stepan Bandera al Organizației Naționaliștilor Ucraineni, care în 1941 aclamase forțele Wehrmacht-ului ca eliberatoare și inițiasse recrutarea unei armate naționale anti-bolșevice, care eșuase tocmai datorită opoziției inițiale față de conducerea militară germană. Mai apoi, germanii au aprobat solicitarea Ucrainei de a forma unități militare, deși au făcut-o de-abia în anul 1943. Comitetul Național Ucrainean astfel format, cu sediul la Cracovia, a luptat sub comandă germană ca parte a Diviziei a 14-a de Voluntari SS a Galiției în cadrul operațiilor anti-partizane din Peninsula balcanică și în Slovacia în timpul Insurecției Naționale Slovace din August 1944. Înainte de prăbușirea celui de al Treilea Reich, această forță a ajuns să dețină un efectiv de peste 70.000 și a fost transformată în Prima Divizie a Armatei Naționale a Ucrainei³⁰.

În zona Balticii, populația civilă locală a susținut în mare măsură colaborarea cu autoritățile germane. Această atitudine nu s-a datorat doar prezenței istorice semnificative a populației germane în regiune, dar și a sentimentelor anti-sovietice care cuprinseseră aproape întreaga populație a Estoniei, Letoniei și Lituaniei în urma ocupației sovietic din 1940. Germanii au incorporat aceste state și parte a Poloniei și Belarusiei în Reichskommissariat-ul Ostland cu sediu la Riga în 1941. Așadar, ocupația germană le-a oferit statelor baltice un oarecare grad de autonomie, deși el era în mare măsură formală. În plus, germanii au reprivatizat parțial economiile din regiunea Balticii, dar le-au subordonat efortului de război și nu le-au permis fermierilor locali decât să închirieze terenuri care fuseseră expropriate în timpul

---

³⁰ Boeckh, Völkl, *Ucraina*, 141.

ocupației sovietice. Aproximativ 250.000 de evrei au fost uciși în statele baltice în timpul celui de Al Doilea Război Mondial. Regimentele SS din Estonia și Letonia au comis cele mai multe dintre aceste crime. Populația Lituaniei, țară care avea și ea o importantă comunitate evreiască, a privit forțele de ocupație cu o ostilitate care a dus deseori la forme active de rezistență.

Ocupația germană a fost cea mai brutală în Polonia. Pe lângă faptul că exterminarea evreilor a luat cele mai înfricoșătoare forme și dimensiunile cele mai ample în teritoriile anexate Poloniei, războiul pe care cel de al Treilea Reich l-a inițiat împotriva întregii populații a țării nu a ținut seama de naționalitatea sau afilierea politică a cetățenilor. Hitler și-a dorit nu doar să înfrângă Polonia, ci să o distrugă cu totul. Deoarece Polonia găzduia cea mai mare comunitate evreiască din Europa, sub ocupație germană țara era condamnată să devină ținta finală a deportărilor și locul cel mai important de distrugere fizică a evreimii europene. Locuitorii ghetourilor evreiești din principalele orașe ale Poloniei au fost deportați în cel mai mare lagăr al țării, la Auschwitz-Birkenau (cei din Ghetoul Lwów/Lemberg în martie 1942, cei din Ghetoul Varșovia între iulie și septembrie 1943, iar cei din Ghetoul Łódź în vara anului 1944). Și evreii din Olanda, Protectoratul Boemiei și Moraviei, Slovacia, Austria, Ungaria și Grecia au fost deportați la Auschwitz-Birkenau. Ultimul transport major spre lagărul de exterminare a avut loc la începutul verii anului 1944, conștând din aproape 450.000 de evrei din Ungaria. Mai multe sute de mii de polonezi, ruși și alți slavi precum și romi, homosexuali și prizonieri politici au murit, de asemenea, în lagărele morții naziste.

În statele baltice, Polonia, Belarus, Ucraina și vestul Rusiei, „teritoriile însângerate”, care au trecut prin devastări îngrozitoare cauzate atât de către Hitler, cât și de către Stalin, circa 14 milioane de non-combatanți au fost uciși în cei 12 ani dintre 1933 și 1945. În recente și mult dezbătutele sale cărți legate de conducerea germană și sovietică din regiune, Timothy Snyder încearcă să explice incredibil de numeroasele acte de violență fizică îndreptate împotriva oamenilor simpli³¹. Snyder problematizează „paradoxul Auschwitz” și susține că lagărele de ucidere în masă din Europa de Est trebuie privite ca centru epistemologic al tragediei. El consideră că nu letalitatea birocrăției moderne

---

³¹ Snyder, *Bloodlands*; și id., *Black Earth*. O recenzie critică a celei din urmă lucrări în Browning, „New Vision of the Holocaust”, 41–43.

a fost fatală evreimii est-europene – așa cum au susținut anterior istoriografia holocaustului –, ci mai degrabă înlăturarea birocrăției sau deportarea evreilor în „zonele lipsite de birocrăție din Est”³². Potrivit lui Snyder, numeroși evrei au evitat deportarea deoarece sateliții dependenți ai Germaniei naziste (Slovenia și Croația), statele cucerite (Franța, Olanda, Belgia, Danemarca, Norvegia, Iugoslavia și Grecia) și statele aliate (Italia, Ungaria, Bulgaria și România) și-au păstrat grade diferite de suveranitate prin care au protejat într-o oarecare măsură evreii de voința nereținută a nemților. Totuși, din seria de explicații a războiului cu caracter de genocid nu putem exclude rolul birocrățiilor naționale sau regionale în uciderea în masă organizată pe plan intern în 1941–1942 de către administrația statului român în Transnistria și Basarabia aflate sub ocupație, holocaustul împotriva romilor și sârbilor comis de autoritățile croate în timpul războiului sau implicarea la toate nivelurile a aparatului de stat din Ungaria în deportările de masă din 1944.

După cum am menționat, Polonia sub ocupație nazistă a avut cel mai mare număr de victime comparat la populația totală. Tadeusz Piotrowski estimează că 5,6 milioane de cetățeni ai Poloniei – 21% din populația totală a țării – au căzut victimă cruzimilor și nelegiuirilor războiului între 1939 și 1945. Trei milioane dintre cei care au murit ca rezultat al războiului și genocidului din această perioadă au fost evrei (doar 10% din comunitatea evreiască poloneză a supraviețuit războiului), iar 2,5 milioane au fost non-evrei – două milioane polonezi și circa 500.000 ucraineni și bieloruși³³. O treime din populația Poloniei a fost fie ucisă, fie rănită pe măsură ce războiul cuprindea întreaga țară. Ghetoul din Varșovia și locuitorii săi au fost lichidați în urma răscoalei din 1943, iar germanii și voluntarii ucraineni aliați au distrus complet jumătatea de vest a capitalei poloneze după ce au înfrânt Insurecția din Varșovia condusă de Armata Teritorială poloneză în octombrie 1944.

Istoricul italian Antonio Ferrara arată că odată cu eradicarea comunităților evreiești din toată Europa, nașiștii au dat o lovitură de grație lumii vechi burgheze și rețelei transnaționale a continentului. Potrivit lui Ferrara, distrugerea evreimii europene poate fi definită drept „una dintre acțiunile cele mai revoluționare ale Germaniei naziste” datorită consecințelor sale de durată în plan social și cultural³⁴.

³² Snyder, *Black Earth*, 177–216.

³³ Piotrowski, *Poland's Holocaust*, 305.

³⁴ Ferrara, „Esodi, deportazioni e stermini”, 659.

Eliberare sau ocupație?

Organizarea politică și socială a Europei după cel de Al Doilea Război Mondial depindea în mod esențial de echilibrul de putere atins pe front. Dubla ofensivă sovietică lansată la sfârșitul verii anului 1944 – în Polonia dinspre nord și înspre Balcani și în sus prin Ungaria dinspre sud – s-a încheiat cu ocuparea de către Armata Roșie a orașului Praga pe 9 mai 1945, după predarea Wehrmacht-ului în ziua anterioară. La sfârșitul războiului în Europa, trupele sovietice ocupaseră jumătate din continent, inclusiv Viena și Trieste. Forțele iugoslave capturaseră Trieste la 1 mai 1945 cu aprobarea liderilor comuniști sovietici și italieni și au menținut controlul asupra orașului timp de o lună întregă³⁵.

Norman Davies susține că avansul sovietic în Europa Centrală a reprezentat una dintre „cele mai ample și teribile operațiuni militare ale istoriei moderne”, reușind să pună capăt războiului catastrofic, deși a supus aproape imediat Europa de Est practicilor politice staliniste și intereselor geopolitice sovietice³⁶. Sfârșitul conflictului armat și începutul perioadei postbelice a generat condiții cu totul noi în Europa de Est controlată de Armata Roșie față de cele din Europa de Vest. Pentru a înțelege condițiile în care au reacționat la prezența sovietică anumite orașe, regiuni, naționalități, comunități religioase sau grupuri sociale, trebuie să studiem micro-efectele narațiunii de ansamblu ale perioadei 1944–1945 (vezi harta 1.1).

Sosirea Armatei Roșii a salvat milioane de oameni de la genocidul nazist, ocupația militară și sistemele politice radicale de dreapta. Pentru evreei care au supraviețuit deportării și lagărelor, pentru națiunile slave cărora Hitler le impusese un statut de servitute, pentru partizanii înarmați și membrii organizațiilor de rezistență politică și, în cele din urmă, pentru o parte importantă a populațiilor civile epuizate, apariția Armatei Sovietice a reprezentat o adevărată eliberare și deseori singura șansă de supraviețuire. După șase ani de război, cei mai mulți dintre oameni nu doreau decât pace, indiferent de sistemul politic sub care era ea câștigată.

Astfel, paradoxul sutelor de mii de oameni care își exprimau

³⁵ Despre relațiile italo-sovietice din timpul războiului, vezi Zaslavsky, *Aga-Rossi, Togliatti e Stalin*, 136–156.

³⁶ Davies, *Storia d'Europa*, 1157.

Harta 1.1. Europa de Est, 1944. Hartă de Béla Nagy, Academia Maghiară de Științe.

entuziasmul față de Uniunea Sovietică și ideologia comunistă în țări unde sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial nu a însemnat sub nicio formă sfârșitul violențelor în masă, nu a fost doar rezultatul fricii și al oportunismului. Cetățenii Cehoslovaciei și Bulgariei au privit Armata Roșie ca pe o forță eliberatoare, mai ales pentru că ea s-a retras rapid din aceste țări. Pentru germani și aliații lor, în special pentru maghiari, sosirea Armatei Sovietice a reprezentat nu numai înfrângerea militară și prăbușirea unei *Weltanschauung*, ci și o etapă incipientă a fricii, mai mult sau mai puțin spontane, pe care milioane de soldați decimați fizic și psihologic o insuflau celor înfrânți. Numărul oamenilor care au fost răniți și abuzați odată cu sosirea trupelor sovietice, în principal în Germania, Polonia și Ungaria, nu poate fi estimat. Pentru cele câteva milioane de prizonieri de război și pentru civilii lipsiți de apărare – mai presus de toate femeii care timp de luni de zile au trăit cu frica continuă a violului și umilințelor – anul 1945 a adus nu doar eliberare, dar și tragedie³⁷. Potrivit Andreei Pető, violurile comise de către soldații Armatei Roșii în mai multe țări din Europa Centrală și Răsăriteană reprezintă un caz special de memorie socială. Pe de o parte, toată lumea știa că soldații sovietici comiteau violuri, dar acest fapt a intrat foarte târziu în cunoașterea istorică general acceptată, în multe cazuri doar după prăbușirea socialismului. Pető susține că tăcerea din jurul violurilor în masă comise de către soldații sovietici nu a fost un exemplu de amnezie, ci mai degrabă o „conspirație a tăcerii” datorată formării unui tipar psihologic: menținerea tăcerii îi ajută pe oameni să creadă că evenimentele nici nu avuseseră loc, iar tăcerea a avut un impact major asupra formării unei noi identități naționale³⁸.

Aceste circumstanțe au generat nepotrivirea dintre etichetarea trupelor sovietice ca eliberatoare în Europa postbelică și experiența efectivă trăită a multora dintre est-europeni. Deloc surprinzător, aceste experiențe au dus la o evaluare mult mai critică a prezenței sovietice militare în Europa de Est, care a fost transmisă de la o generație la alta și supraviețuiește încă în memoria colectivă a regiunii.

---

³⁷ Pentru o descriere a violenței în masă în zona sovietică de ocupație a Germaniei, vezi Naimark, *Russians in Germany*, 69–140. Despre aceeași problemă în Ungaria postbelică, vezi Ungváry, *Battle for Budapest*, 279–295; și Mark, „Remembering Rape”, 133–161.

³⁸ Pető, „Memory and the Narrative of Rape in Budapest and Vienna”, 129–149.

Europa epurată etnic și soarta colaboraționiștilor

Sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial a determinat omogenizarea agresivă atât a spațiului geografic, cât și a celui social în jumătatea estică a Europei. Pe parcursul celui de Al Doilea Război Mondial, atât puterile occidentale, cât și Uniunea Sovietică au ajuns la aceeași concluzie, deși pornind de la considerente diferite, privitoare la tensiunile etnice care existau în Europa Răsăriteană: începând cu anii 1930 Germania și aliații săi au încălcat drepturile minorităților și în teorie și în practică. Ele considerau că garanțiile sistemului de pace de la Paris erau periculoase și solicitau ca acestea să fie anulate. Declarația Universală a Drepturilor Omului a Națiunilor Unite, adoptată în decembrie 1948, proteja doar drepturile individuale ale minorităților naționale, lingvistice și religioase, și nu conținea prevederi referitoare la drepturile lor colective³⁹.

Potrivit lui Mark Mazower, cu începere din 1943, aliații au căzut de acord ca granițele politice și etnice ale Europei de Est postbelice să fie armonizate pentru a facilita formarea statelor naționale în regiune⁴⁰. În același timp, trebuie să recunoaștem validitatea afirmației lui Tony Judt: „Sfârșitul Primului Război Mondial a creat sau a ajustat frontiere, lăsând populațiile neatinsse. După 1945, s-a întâmplat exact invers: cu o singură excepție majoră, granițele au rămas relativ intacte, în timp ce oamenii au fost mutați⁴¹”.

Moștenirea cea mai longevivă a celui de Al Doilea Război Mondial (genocidul german și politica stalinistă în privința naționalităților, caracterizate prin teroarea categorică și preventivă împotriva „populațiilor vinovate”) în Europa de Est nu a fost introducerea sistemului sovietic, ci brutală naționalizare a domeniului fizic și social⁴². Între 1939 și 1950 aproape 30 de milioane de est-europeni au fost victime ale epurării etnice de diferite forme – de la schimburi de populații și expulzări forțate la trimiterea în lagăre de muncă și ucidere în masă – pe baza principiului vinei colective. În jur de 12 milioane de civili de etnie germană au fost înlăturați din Europa de Est după cel de Al Doilea Război Mondial, incluzând 7 milioane din Polonia, 3 milioane din Cehoslovacia și câteva sute de mii din Ungaria, Iugoslavia și

³⁹ Cassese, *I diritti umani nel mondo contemporaneo*, 26–49.

⁴⁰ Mazower, *Le ombre dell'Europa*, 219.

⁴¹ Judt, *Epoca postbelică*, 39.

⁴² Polian, *Against Their Will*, în special 115–153.

România. Potrivit estimărilor moderate, mai mult de un milion dintre ei au murit în timpul procesului de expulzare și strămutare. Cu numeroase ocazii, Stalin, Churchill și Roosevelt s-au referit la aceste practici în întâlnirile lor, în care discutau despre organizarea politică și teritorială viitoare a Europei.⁴³ Autoritățile pro-sovietice din Polonia și Cehoslovacia nu au așteptat aprobarea Puterilor Aliate, care luau parte la Conferința de la Potsdam în vara anului 1945 pentru a expulza unilateral locuitorii germani ai statelor lor, care fuseseră declarați vinovați colectiv pentru catastrofa celui de Al Doilea Război Mondial. Epurarea etnică nemiloasă și fuga în masă a germanilor, care avusese loc începând cu prima parte a anului 1945, a transformat radical structura etnică a Prusiei de Est, Pomeraniei, Regiunea Sudetă și a Sileziei, pe parcursul a doar câteva luni. Doar unui număr mic de germani, cunoscuți ca „antifasciști activi”, li s-a permis să rămână în aceste zone⁴⁴.

În 1946 și 1947 aproape 200.000 de germani au fost expulzați din Ungaria – cam jumătate din minoritatea germană a țării – după ce au fost acuzați că au colaborat cu autoritățile fasciste în timpul celui de Al Doilea Război Mondial⁴⁵. Ministerul de Interne al Ungariei, controlat de către comuniști, a jucat un rol central în pregătirea și implementarea expulzării. Prin executarea decretului de expulzare, comuniștii au dobândit un nou mod de a-și exercita puterea. Totuși, expulzarea germanilor din Ungaria pe baza principiului vinei colective nu s-a dovedit a fi panaceul politic intern și extern la care sperau guvernele maghiare. De fapt, expulzarea germanilor a slăbit poziția acestor guverne față de cea a statelor vecine victorioase, în special a Cehoslovaciei. Faptul că Praga privea expulzarea germanilor din Ungaria ca un precedent a avut o influență decisivă asupra sorții ulterioare a minorității lor maghiare. În plus, mulți dintre germanii expulzați au refuzat să accepte verdictul pronunțat împotriva lor și au revenit mai târziu în Ungaria pe care o considerau singura lor patrie.

Deși în România nu au avut loc expulzări sistematice, aproape 200.000 de germani – o treime a membrilor minorității germane a țării – s-au refugiat în zonele fostei Germanii naziste aflate sub ocupație aliată. În ianuarie 1945, Comisia Aliată de Control o ordonat ca cei 80.000 de germani din Banatul românesc și Partium să fie trimiși la

⁴³ Naimark, *La politica dell'odio*, 128–132.

⁴⁴ Ther, Siljak, *Redrawing Nations*.

⁴⁵ Tóth, *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között*.

muncă forțată în Uniunea Sovietică pe motiv că colaboraseră cu naziștii în timpul războiului. Ca rezultat al diferitelor acțiuni de salvare, „doar” 69.000 de germani au fost trimiși în cele din urmă în Uniunea Sovietică în vagoane pentru vite, potrivit acestui ordin⁴⁶.

În Iugoslavia, expulzările postbelice au fost însoțite de forme deosebit de brutale de epurare etnică. În această țară, tragerea la răspundere a presupușilor colaboraționiști a oferit noului grup conducător al Iugoslaviei mijloacele de a implementa dorita eliminare a claselor urbane de mijloc. Populația italiană din Istria și Dalmația a avut aceeași soartă ca minoritatea germanofonă din Voivodina și Banat, chiar dacă Puterile Aliate nu a aprobat implementarea niciunei măsuri împotriva lor în numele vinei colective. Grava răzbunare politică, economică și naționalistă a autorităților iugoslave împotriva populației italofone din Istria și Dalmația i-a făcut pe aproape cei 250.000 de locuitori vizați să fugă peste hotare⁴⁷. Represaliile împotriva minorității maghiare din Voivodina a secerat 15.000 de vieți în toamna anului 1944 și a obligat zeci de mii de alți maghiari să părăsească regiunea pentru totdeauna⁴⁸.

Totuși, nici cei aproape 500.000 de maghiari din Iugoslavia, nici cei 1.500.000 de maghiari din România nu au fost supuși unor expulzări în masă după cel de Al Doilea Război Mondial, și ei s-au integrat rapid în noile sisteme politice din Iugoslavia și România care, inițial, le-au respectat drepturile lingvistice și culturale. Cei 600.000 de maghiari din Slovacia meridională au îndurat aceeași discriminare ca germanii sudeți. Edictele prezidențiale promulgate în Cehoslovacia în 1945, cunoscute drept decretele Beneš, le-au răpit minorităților maghiară și germană drepturile cetățenești pornind de la premisa colaborării lor cu puterile Axei în timpul războiului. Obiectivul comun al conducerii politice cehoslovace în Praga și Bratislava a trecut de la acuzarea celor vinovați la pedepsirea colectivă a așa-numitelor populații indezirabile. Președintele Beneš începuse deja în timpul celui de Al Doilea Război Mondial să facă pași diplomatici pentru a grăbi expulzarea unilaterală a germanilor și maghiarilor indezirabili din nou reconstruitul stat cehoslovac postbelic. Totuși, deși toate Puterile Aliate au aprobat

⁴⁶ Tismăneanu, Vasile, Dobrinu, *Raport Final*, 355–359.

⁴⁷ Pupo, *Il lungo esodo*. Dintr-o perspectivă comparativă, vezi Pirjevec, *Foibe*.

⁴⁸ Represaliile anti-maghiare din 1944 au făcut subiectul unei îndelungate controverse istorice. O comisie istorică mixtă a ajutat la atingerea unui consens academic. Vezi Glatz, *Magyarok és szerbek*.

expulzarea germanilor, doar Uniunea Sovietică a susținut expulzarea completă a maghiarilor. În data de 2 februarie 1946, Cehoslovacia și Ungaria au ajuns în cele din urmă la un acord în privința unui schimb de populație reciproc – deși asimetric. Potrivit acestei înțelegeri, Cehoslovacia urma să aibă dreptul de a expulza un număr egal de maghiari cu cel al slovacilor care ar fi ales să se mute de bună voie din Ungaria în Cehoslovacia. Totuși, într-un final, acordul privind schimbul de populație a inclus circa 110.000 de maghiari față de 73.000 de slovaci⁴⁹. Nu toate partidele și guvernele la conducere în Europa de Est și-au supus minoritățile unor măsuri atât de drastice în perioada postbelică. Partidul Comunist Bulgar, de exemplu, a renunțat la naționalismul de stat al perioadei interbelice și în anii 1950 a discriminat pozitiv minoritatea turcă a țării, care grupa 800.000 de persoane⁵⁰.

Tratamentul aplicat minorităților în Europa de Est după cel de Al Doilea Război a depins, în primul rând, de doi factori: modul în care sovieticii au evaluat activitatea trecută a minorităților respective și statutul geopolitic din timpul războiului al statelor în care se aflau acele minorități. În cazul Ungariei, de exemplu, trebuia ținut seama de faptul că țara nu ar fi fost capabilă să primească două milioane de refugiați și de faptul că soarta minorităților maghiare din țările vecine ar fi putut avea un efect negativ asupra spațiului de manevră și asupra gradului de acceptare socială a Partidului Comunist Maghiar.

În ceea ce privește Polonia, unde chestiunea relațiilor tensionate dintre polonezi și ucraineni trebuia rezolvată definitiv, Stalin a acționat exclusiv potrivit intereselor de securitate națională sovietice. În septembrie 1944, guvernul polonez pro-sovietic a încheiat un acord cu autoritățile sovietice, care au aprobat schimbul de polonezi și ucraineni din estul Poloniei care fusese înglobat în Uniunea Sovietică după război. Aproape două milioane de polonezi au fost dați la schimb pentru o jumătate de milion de ucraineni în condiții de lipsuri materiale severe și antagonisme etnice explozive⁵¹. Războiul nedeclarat din estul Poloniei între două națiuni care vorbeau limbi asemănătoare a fost rezultatul unor neînțelegeri politice complexe. Puternica mișcare ucraineană naționalistă ilegală se baza pe teritorii care anterior aparținuseră Poloniei. Dacă în 1939 cei mai mulți dintre ucraineni priviseră forțele armate sovietice ca eliberatoare de sub dominația poloneză,

⁴⁹ Vadkerty, *A kitelepítéstől a reszlovakizációig*, 19–25, 123–130, 145–150 și 303–385.

⁵⁰ *Human Rights of Muslims in Bulgaria*, 36–48.

⁵¹ Naimark, *La politica dell'odio*, 155.

în 1943 mulți au ales să coopereze cu germanii pentru a stopa înaintarea Armatei Roșii. După cum a subliniat autorul unui important studiu dedicat orașului Liov (Lviv potrivit denumirii sale ucrainene), deși naziștii au adus forme noi și extreme de violență în această zonă de frontieră, în ceea ce privește percepția și reacțiile populației locale, politicile sovietice și naziste s-au influențat totuși una pe cealaltă și au generat o radicalizare tot mai accentuată împotriva unui grup etnic și social, respectiv a polonezilor aflați anterior la conducere, care deveniseră ținta atacurilor cu începere din anii 1930⁵².

Tensiunile din jurul chestiunii au durat până în luna aprilie a anului 1947, când guvernul polonez a decis să îi expulzeze pe cei 200.000 de *Lemkos* de naționalitate ucraineană din Polonia pe motiv că colaboraseră cu rezistența ucraineană anti-comunistă și anti-polonă. Operațiunea Vistula, susținută de către sovietici și cehoslovaci, a dus la expulzarea forțată a 140.000 de oameni în mai și iunie 1947. Potrivit lui Orest Subtelny, polonezii și sovieticii urmăreau obiective divergente în soluționarea conflictelor polono-ucrainene: pe când polonezii, asemenea cehoslovacilor, doreau să formeze un stat național, sovieticii nu intenționau să formeze teritorii omogene ucrainene, ci să îi înlocuiască pe locuitorii vorbitori de polonă îndepărtați din aceste regiuni cu cetățeni sovietici aduși din Rusia europeană⁵³.

Diferite forțe politice acționând în concordanță cu motive politice similare contribuiau la omogenizarea etnică a Europei de Est. În Cehoslovacia, atât marea majoritate a populației, cât și toate marile partide politice legale, de la partidul civic-naționalist reprezentat de Beneš la comuniști, au căutat să se răzbune împotriva comunităților germane și maghiare din țară. În Polonia, liderul comunist Władysław Gomułka fusese chiar numit în 1945 ministrul pentru teritoriile retrocedate de către Germania în vestul țării. În Ungaria, dimpotrivă, nu toate forțele politice susțineau pedepsirea colectivă a minorității germane din țară: pe când comuniștii și Partidul Național Țărănesc – care reprezentau aripa stângă populistă a intelectualității din anii 1930 – susțineau expulzarea „șvabilor” (etnici germani în Ungaria și România) și redistribuirea terenurilor eliberate de aceștia, moderații eșichierului politic, unii socialiști democrați și Biserica Romano-catolică (conducătorul căreia, cardinalul József Mindszenty, era de origine germană)

⁵² Amar, *Paradox of Ukrainian Lviv*.

⁵³ Naimark, *La politica dell'odio*, 157.

s-au opus unei astfel de acțiuni. Atât în România, cât și în Bulgaria, partidele politice de stânga au susținut integrarea minorităților naționale, pe când cele de dreapta au sprijinit „soluția cehoslovacă” în privința chestiunii minorităților naționale⁵⁴.

Comunitățile evreiești vibrante, care existaseră anterior în întreaga Europă de Est, au fost aproape complet distruse în majoritatea țărilor din regiune pe parcursul celui de Al Doilea Război Mondial. Dintre cele 5 milioane de evrei care trăiau în Europa de Est, doar un milion mai erau în viață în 1945. Evreii aproape au dispărut din Țările Baltice, Cehoslovacia, Ucraina, Peninsula Balcanică și din regiunea mediteraneană. Doar în trei state est-europene un număr semnificativ de evrei au supraviețuit războiului: România (aproape 400.000), Polonia (în jur de 300.000) și Ungaria (aproape 200.000). Singura mare comunitate evreiască urbană din Europa Răsăriteană, care a rămas în mare parte neatinsă după cel de Al Doilea Război Mondial și a supraviețuit până în ziua de astăzi, este cea din Budapesta⁵⁵.

Înfrângerea fascismului nu a pus capăt manifestărilor antisemite din Europa de Est⁵⁶. În 1946, pogromuri letale au avut loc în locurile în care comunități evreiești relativ mari au continuat să existe chiar și după război, precum la Kielce în Polonia, și Kunmaradas în Ungaria. Teoreticianul politic maghiar István Bibó, care a încercat în perioada imediat postbelică să analizeze trauma genocidului și să ofere o explicație rațională persistenței antisemitismului, a concluzionat în studiul său din 1948 că ultimul fenomen era rezultatul a două condiții: prejudecata ancorată în anti-iudaismul medieval, deși în forma modernă desprins de rădăcinile sale religioase, și nemulțumirea născută din acumulare crizelor sociale nerezolvate și a obstacolelor în calea dezvoltării sociale, precum și din dorința de a găsi țapi ispășitori pentru acele greutăți⁵⁷. „Noul antisemitism” era o fuziune dintre motive politice și culturale și antipatia larg răspândită față de cadrele comuniste în curs de avansare. După cum s-a întâmplat de multe ori pe parcursul istoriei Europei, evreii au fost portretizați drept țapi ispășitori și ca rezultat al apariției anti-semitismului, au fost forțați să caute refugiu, de această dată în Israel, care fusese întemeiat în 1948 cu sprijinul Uniunii

⁵⁴ Bottoni, *Transilvania rossa*, 31–60.

⁵⁵ Stark, *Hungarian Jews during the Holocaust, 1939–1949*.

⁵⁶ Despre supraviețuirea conceptului de Europă creștină în Ungaria postbelică, vezi Hanebrink, *In Defense of Christian Hungary*, 222–237.

⁵⁷ Bibó, *Zsidókerdés Magyarországon 1944 után*, 2–261.

Sovietice. Emigrarea în masă a evreilor din Europa de Est la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial a reprezentat pierderea unui grup social extrem de calificat și educat, dinamic din punct de vedere economic, care era receptiv la influențele occidentale și era pregătit să accepte provocarea modernității⁵⁸. Potrivit lui Mark Kramer, epurarea etnică și erodarea comunităților evreiești, care a avut loc în continuare în Europa de Est după război, a dus la o consolidare etnică de tip stalinist, care a ajutat partidele comuniste loiale Uniunii Sovietice să acapareze puterea în regiune⁵⁹.

Soarta celor care colaboraseră cu puterile străine de ocupație și cu dictaturile fasciste a fost o chestiune importantă în toată Europa după cel de Al Doilea Război Mondial. Epurări politice precum și proceduri legale și de lustrare au fost inițiate împotriva colaboraționiștilor în întreaga Europă. Crimele extra-judiciare au fost și ele larg răspândite. Civili armați și partizani (deseori, comuniști) au executat zeci de mii de oameni în Franța în 1944 și în nordul Italiei în 1945. Mai mult, autoritățile proaspăt instalate în aceste țări au refuzat să cerceteze crimele timp de câțiva ani, pentru a evita tulburarea fragilei păci post-belice. Multe dintre aceste nelegiuiri au rămas, așadar, nepedepsite. Totuși, judecarea colaboraționiștilor din timpul războiului în Europa de Est a fost diferită de cea din Europa de Vest din două motive: în primul rând, a durat mai mult – din toamna anului 1944 până în 1948, iar în al doilea rând a inclus un număr semnificativ mai mare de procese și execuții în regiune. Guvernele conduse de comuniști care au ajuns la putere în Europa de Est după război au folosit incriminarea colaboraționiștilor pentru a elimina grupuri rivale ale elitelor politice – lideri religioși, oficiali de partid burghezi, chiar și cei care susținuseră mișcări comuniste ilegale.

Tragerea la răspundere a colaboraționiștilor s-a desfășurat în condiții extra-legale în lunile imediat următoare prăbușirii puterii Axei în Iugoslavia, Bulgaria și Albania. Numărul oamenilor uciși și executați în aceste țări, în baza acuzației de colaborare, a fost extrem de ridicat, deși cifra exactă rămâne necunoscută. Războiul de eliberare națională din Iugoslavia a adus la suprafață îndelungatele conflicte etnice din numeroase regiuni ale țării, precum cele dintre sârbi și albanezi din Kosovo și dintre sârbi și croați din Bosnia și Herțegovina. Luptele de

---

⁵⁸ Wasserstein, *Vanishing Diaspora*.

⁵⁹ Vezi studiul introductiv al lui Kramer din Ther, Siljak, *Redrawing Nations*, 8.

pe teritoriul Iugoslaviei între 1941 și 1945 au răpus în jur de un milion de vieți. Motivele părților beligerante aveau rădăcini în combinația schimbătoare de factori ideologici, etnici și religioși, care au dus la un îndelungat vârtej al violenței, în care au căzut 250.000 de victime în Bosnia și Hertegovina doar în 1945 și 1946⁶⁰. Restaurarea administrației iugoslave a trezit ostilitate și teamă în rândul albanezilor kosovari, pentru că mulți dintre ei susținuseră ocupația germană și unii dintre ei chiar se alăturaseră Diviziei Waffen-SS Skanderberg pentru a lupta împotriva partizanilor iugoslavi în majoritatea lor sârbi. Albanezii din Kosovo au lansat o revoltă în toamna anului 1944 pentru a uni regiunea cu Albania. Această revoltă a fost pacificată doar un an mai târziu, după ce conducerea comunistă a Albaniei a acceptat reîncorporarea Kosovo-ului în Iugoslavia sub presiune sovietică⁶¹.

În Iugoslavia, în toamna anului 1944, forțele anti-fasciste au expulzat 300.000 de germani acuzați de colaborare cu naziștii din Voivodina și Banat și i-au condus spre granița vestică a țării. S-a estimat că între 50.000 și 70.000 dintre aceștia au murit în timpul acestor marșuri ale morții⁶². Nu doar minoritățile etnice au fost supuse pedepselor pentru cooperarea cu puterile de ocupație; mai multe zeci de mii de persoane, în principal ofițeri de armată și civili sârbi afiliați cu mișcarea partizanilor anticomuniști și naționaliști (cetniți), au fost masacrați odată cu sosirea armatei iugoslave și acapararea puterii de către noile autorități comuniste în proaspăt eliberatul oraș Belgrad în ca de a doua jumătate a lunii octombrie 1944. Unul dintre cazurile cele mai nemiloase de răzbunarea împotriva celor suspectați de colaboraționism, care continuă să genereze dezbateri publice, a avut loc în satul Bleiburg, aflat astăzi în sudul Austriei moderne, aproape de granița cu Slovenia, în a doua săptămână a lunii mai 1945. Ante Pavelić, liderul mișcării interbelice Ustaše și al statului independent al Croației din timpul războiului, aliat fidel al Reich-ului, a fugit din Zagreb, circa 70.000 dintre suporterii săi croați, civili și militari, au încercat să se refugieze în zona de ocupație britanică din Austria. Totuși, autoritățile britanice i-au respins de la graniță pe refugiații croați, care numărau deja aproape 100.000 de persoane, și i-au trimis înapoi spre Iugoslavia. Ignorând ordinele Mareșalului Tito, liderii partizanilor locali, au depășit așteptările generale privind amploarea represaliilor, au executat 10.000 de

⁶⁰ Malcom, *Storia della Bosnia*, 259.

⁶¹ Malcom, *Storia del Kosovo*, 349–358.

⁶² Zeljko, Lukic, „Migrations on the Territory of Vojvodina”, 69–93.

soldați croați și i-au împins pe ceilalți refugiați înapoi prin Slovenia, în marșuri forțate care au dus la moartea a 26.500 de victime dintre militari și 7.000 dintre civili⁶³. Partizani s-au răzbunat, așadar, pe cei care colaboraseră cu fasciștii și în același timp au eliminat numeroși membri ai rezistenței non-comuniste. Liderul sârb Draža Mihailović a fost executat în iulie 1946, iar arhiepiscopul Zagrebului Aloysius Stepinac a fost condamnat la 16 ani de muncă silnică câteva luni mai târziu.

Guvernul pro-sovietic al Polonei i-a acuzat nu doar pe cei care colaboraseră cu forțele germane de ocupație, dar și pe unii dintre membrii Armatei Teritoriale care luptaseră împotriva germanilor cu începere din 1939. Epurările politice coordonate de către sovietici care au avut loc în Polonia între 1945 și 1947, au dus la 3.000 de pedepse cu moartea și la întemnițarea temporară sau la deportarea în Uniunea Sovietică a circa 150.000 de cetățeni polonezi⁶⁴.

Noile guverne de coaliție din Ungaria au înființat tribunale ale poporului în primăvara anului 1945 pentru a-i judeca pe cei acuzați de colaboraționism. Tribunalele au pronunțat circa 27.000 de sentințe și 477 de pedepse cu moartea, dintre care 189 au fost duse la bun sfârșit. Patru șefi de guvern din perioada 1939 – 1945 – Béla Imrédy, László Bárdossy, Döme Sztójay și Ferenc Szálasi – precum și câteva duzini de miniștri din cabinetele lor au fost executați în 1946, iar 62.000 de oficialități guvernamentale și bugetari au fost dați afară și cercetați judiciar ca rezultat al acțiunilor lor în timpul deportării evreilor din Ungaria în 1944. Potrivit lui László Karsai, procesele celor suspecți de colaboraționism în Ungaria au avut un caracter dual unic: în timp ce autoritățile de urmărire penală, inclusiv numeroase oficialități din justiție și poliție care erau evrei au folosit cazurile pentru a prezenta colaboraționismul din timpul războiului drept cel mai recent episod dintr-o lungă serie de crime comise împotriva minorităților din țară, tribunalele și alte organe birocratice puneau în același timp piedici în calea desfășurării procedurilor juridice⁶⁵.

În Cehoslovacia, epurările politice dinainte de accesarea comuniștilor la putere a dus la aproape 30.000 de acțiuni juridice și 713 execuții între 1945 și 1948. Accentul pus în cadrul acestor războaie și rezultatele lor au variat semnificativ între partea de vest și cea de est a țării: în Boemia și Moravia, 132.000 de investigații au fost inițiate, în

⁶³ Grahek Ravancic, „Controversies about the Croatian Victims”, 27–46.

⁶⁴ Courtois, *Il libro nero del comunismo*, 352.

⁶⁵ Karsai, „People’s Courts and Revolutionary Justice in Hungary”, 233–252.

principal, împotriva germanilor sudeți – crușându-i în general pe cehi – pornind de la acuze de „crime împotriva națiunii”, care au dus la 21.000 de condamnări. În Slovacia au fost pornite 100.000 de anchete, în principal, împotriva slovacilor acuzați de cooperare cu administrația germană a Republicii Slovacia, conduse de către președintele Jozef Tiso, care au dus la 8.058 de condamnări. Tiso însuși a fost condamnat la moarte în baza a trei capete de acuzare (colaborare cu germanii, precum și trădare a Cehoslovaciei și a Insurecției Naționale Slovace din 1944) și executat pe 18 aprilie 1947⁶⁶. Totuși, campania judiciară împotriva preotului romano-catolic și a liderului național slovac Tiso a general un conflict pe termen lung între guvernul din Praga și partidele politice non-comuniste din Slovacia⁶⁷.

România a fost singurul stat din Europa Centrală, care a inițiat doar un mic număr de procese prin tribunalele populare împotriva celor acuzați de colaboraționism și crime de război în urma celui de Al Doilea Război Mondial. Tribunale active de la București și Iași au condamnat doar 668 de persoane la închisoare în 1945 și 1946, iar tribunalul din Cluj responsabil cu acuzarea criminalilor de război maghiari a condamnat la moarte mulți oameni dar *in absentia*. În România, doar patru persoane cu funcții în timpul războiului au fost condamnate pentru crime de război, inclusiv pentru genocidul comis împotriva evreilor în țară: Mareșalul Ion Antonescu, fost șef de stat și de guvern, Mihai Antonescu, fost vice prim-ministru și ministru de Externe, și doi dintre asociații lor – toți patru au fost executați la 1 iunie 1946⁶⁸. Această declarație a culpabilității singulare a permis, de fapt, multor persoane vinovate de colaboraționism și crime de război să ocolească justiția din România postbelică. În mod ironic, pedepsele cu moartea aplicate de către un „tribunal revoluționar” lui Nicolae și Elenei Ceaușescu în 1989 au avut rezultate similare.

Europa de Est în zona sovietică de influență

Planurile de pace sovietice și cele occidentale

Europa Răsăriteană a jucat un rol secundar în planurile strategice pe care Statele Unite și Regatul Unit au început să le pregătească în

⁶⁶ Ward, *Priest, Politician, Collaborator*, 287–288.

⁶⁷ Adams, „The Politics of Retribution”, 252–290.

⁶⁸ Ioanid, *Lotul Antonescu în ancheta SMERȘ*.

vederea acordului de pace postbelic în 1942. Biroul Politic al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS) a decis să înființeze comitete ad-hoc care să elaboreze viitoarele planuri de pace doar mai târziu în toamna anului 1943.

Specialiștii, care lucrau pentru Puterile Aliate au concluzionat că statele națiune și structurile economice închise care se formaseră în Europa de Est în perioada interbelică ar trebui transformate în sisteme confederative⁶⁹. Władysław Sikorski, primul ministru al guvernului polonez în exil, și Edvard Beneš, președintele guvernului cehoslovac în exil au prezentat guvernului Churchill un plan de formare a două state confederative în Europa de Est – un stat balcanic centrat pe Iugoslavia și Grecia și un stat central european axat pe Polonia și Cehoslovacia. În iunie 1942, Comitetul Consultativ pe Probleme de Politică Externă Postbelică condus de către secretarul de stat american Cordell Hull, a prezentat o propunere de înființare a „Uniunii Statelor Est-Europene” în spațiul dintre Germania și Uniunea Sovietică, care urma să includă și Austria și Grecia. Uniunea propusă era împărțită într-o parte nordică, care includea Țările Baltice, Polonia și Cehoslovacia, și o parte sudică centrată pe Austria și Ungaria. Potrivit planului american, această confederație bipartită urma să aibă un președinte comun și corpuri decizionale politice și economice unite. În timpul războiului, Institutul Regal pentru Afaceri Internaționale cu sediul la Londra inițiasse fondarea Serviciului Străin de Cercetare și Presă la Colegiul Balliol din Oxford. Specialiștii care activau sub auspiciile acestei organizații și care până în 1944 nu au considerat ocupația sovietică a Europei de Est ca fiind inevitabilă, au stabilit că fondarea de confederații avea să limiteze ambițiile puterilor continentale în această regiune. În mod deloc surprinzător, sovieticii au interpretat planurile confederative ale britanicilor drept o renaștere a ideii unui cordon sanitar anti-comunist care apăruse pe durata discuțiilor de pace de la Paris după Primul Război Mondial.

Contraatacul Armatei Roșii după victoria decisivă de la Stalingrad în 1943, a determinat trecerea în ofensivă și a politicii externe a Uniunii Sovietice, încurajând astfel și mai mult procesul de demarcare a zonelor de influență. În mai 1943, Stalin a făcut un gest împăciuitoiri față de Occident dizolvând Cominternul, care existase doar nominal de la epurările de la sfârșitul anilor 1930. Între timp s-a format

---

⁶⁹ Romsics, *Wartime American Plans for a New Hungary*; și Bán, *Pax Britannica*.

o divizie în cadrul Comitetului Central al PCUS cu rolul de a superviza relațiile dintre diferitele partide comuniste. Alexei Filitov susține că Uniunea Sovietică lua în considerare cooperarea pe termen lung cu Occidentul, în special cu Regatul Unit. Documente diplomatice sovietice din perioada 1942–43 nu se referă la revoluție sau la democrație, deși utilizează frecvent termenul „zonă de influență”. Potrivit unui memorandum din noiembrie 1943, zona de influență sovietică urma să includă Suedia, Finlanda, Polonia, Cehoslovacia, Ungaria, Iugoslavia, România, Bulgaria, Albania și Turcia. Un document de poziție din ianuarie 1944 definea astfel principalul obiectiv postbelic strategic al Uniunii Sovietice: construirea fundațiilor pentru o perioadă lungă de pace care să permită Uniunii Sovietice să devină mai puternice. Potrivit acestui material, transformarea socialistă a Europei de Est putea fi atinsă între 30 și 50 de ani, excluzând orice risc al unui război. În continuare, se sublinia importanța stabilirii unor granițe militare cu Polonia și Cehoslovacia care puteau fi apărate⁷⁰. Vojtech Mastny atrage atenția asupra faptului că strategia lui Stalin era o combinație de nesiguranță, care se apropia uneori de paranoia, și aspirațiile tradiționale rusești spre măreție, fiind așadar mult mai apropiată de conceptele geopolitice ale perioadei țariste decât de cele ale lui Lenin. În mod paradoxal, comitetele de pace conduse de către Ivan Maisky și Maxim Litvinov au ajuns la concluzii mai radicale decât Stalin, propunând crearea unei zone de influență sovietice extinse până la granițele Europei Occidentale, dezmembrarea și subordonarea economică a Germaniei, și preluarea comunistă imediată a Poloniei⁷¹. Tratatul de prietenie din 1943 dintre Uniunea Sovietică și guvernul în exil al Cehoslovaciei stipula restaurarea granițelor Cehoslovaciei dinainte de Acordul de la München și expulzarea colectivă a germanilor din Regiunea Sudetă, alocând așadar Cehoslovaciei un rol cardinal în cadrul aranjamentelor sovietice de securitate postbelică. În ceea ce privește disputa dintre Ungaria și România cu privire la Transilvania, obiectivele strategice oscilante ale Uniunii Sovietice în ceea ce privește această regiune s-au clarificat în favoarea României spre sfârșitul războiului: ca recunoaștere a sprijinului militar oferit de către noul guvern al României Uniunii Sovietice în urma răsturnării dictaturii

---

⁷⁰ Filitov, „Problems of Post-War Construction in Soviet Foreign Policy Conceptions”, 3–22.

⁷¹ Mastny, *Il dittatore insicuro*, 20.

militare a mareșalului Antonescu din august 1944, oficialitățile sovietice au decis să returneze Transilvania României⁷².

De la „Acordul Procentelor” la tratatele de pace de la Paris din 1947

Uniunea Sovietică a început să-și rezolve contradicțiile din politica europeană odată cu întâlnirea dintre Stalin, Churchill și Roosevelt la Conferința de la Teheran care a avut loc între 28 noiembrie și 1 decembrie 1943. Diplomația sovietică a ieșit din conferință întărită: propunerea Regatului Unit cu privire la zonele de influență a fost respinsă și Statele Unite au acceptat modificarea granițelor Poloniei propuse de Uniunea Sovietică. Mai mult decât atât, cele trei Mari Puteri au căzut de acord să creeze o nouă organizație internațională în locul discreditatei Ligi a Națiunilor și să împartă Germania în zone de ocupație. Stalin l-a convins, de asemenea, pe Churchill să îl recunoască pe Tito ca fiind liderul politic și militar al mișcării de rezistență din Iugoslavia. Ca urmare, Marea Britanie și-a retras susținerea pentru liderul cetnic Mihailović în anul 1944, un punct de cotitură în ceea ce privește politica internă și externă a Iugoslaviei⁷³. Obiectivele pe termen scurt ale principalelor puteri aliate rămăneau compatibile, atâta timp cât Statele Unite erau interesate să mențină cooperarea economică și politică cu Uniunea Sovietică.

Următoarea întâlnire bilaterală dintre Stalin și Churchill a avut loc la Moscova, între 9 și 10 octombrie 1944, în timp ce Armata Roșie își croia drum prin Ungaria și Slovacia înspre Viena și Praga cu scopul de a aduce Europa Centrală sub control militar sovietic. Obiectivul primordial al acestei întâlniri a fost așa-numitul Acord al Procentajelor. Conform acestui acord, propus de Churchill lui Stalin la sfârșitul întâlnirii lor, Marea Britanie și Uniunea Sovietică urmau să își stabilească sferele de influență în Balcani. Unii observatori au considerat Acordul Procentajelor ca fiind produsul unei realpolitik pur, bazată pe noțiunea de Europă indivizibilă, și care era compatibilă cu politica tradițională a echilibrului strategic în Europa. Fraser Harbutt a ajuns la o concluzie foarte diferită și provocatoare, susținând că Stalin a fost parțial responsabil pentru împărțirea forțată a Europei după 1945, dar responsabilitatea principală revine primului ministru din vremea

⁷² M. Fülöp, *La paix inachevée*; și A. Fülöp, *La Transylvanie dans les relations roumano-hongroises*.

⁷³ Bettanin, *Stalin e l'Europa*, 114–116.

de război, Winston Churchill, care a încercat intenționat să îl țină pe Stalin de partea sa în încercarea de a menține Imperiul britanic prin controlul Mediteranei și a Orientul Mijlociu⁷⁴. Este important de menționat că numeroase acorduri militare locale fuseseră deja încheiate în vara anului 1944. Prin urmare, sferile de influență pe care Stalin și Churchill le-au stabilit câteva luni mai târziu au confirmat doar status quo-ul existent în multe cazuri, cum ar fi cel al României⁷⁵.

Potrivit lui László Borhi, încă din 1944 Statele Unite considerau drept inevitabilă ocuparea de către sovietici a mării majorității a Europei Estice și consecințele sale. Departamentul de Stat considera că Cehoslovacia și Ungaria erau singurele țări din regiune în care ar putea să reușească să mențină influența americană, prevenind astfel separarea lor totală de lumea occidentală. Acest lucru nu a indicat faptul că Statele Unite au acordat roluri importante în politica lor externă acestor țări – mai ales Ungariei, aliată a Axei. În vreme ce Ungaria a participat doar tangențial la procesul de elaborare a tratatelor de pace de după război, Austria a dobândit o mult mai mare influență asupra propriului destinului, ținând cont că Statele Unite au stabilit ca granița dintre cele două state să fie limita expansiunii sovietice și linia de demarcație dintre Est și Vest⁷⁶.

Balanța puterii în Balcani a fost așadar clară încă de la început: influența occidentală în Grecia și preponderență sovietică în Iugoslavia, România și Bulgaria. Venirea la putere a comuniștilor atât în Iugoslavia, cât și în Bulgaria în octombrie 1944 părea să creze condițiile necesare pentru înființarea unei confederații a lor, așa cum Mareșalul Tito a susținut cu atât de multă insistență. Mai mult, Tito și-a afișat deschis planurile de hegemonie asupra întregii regiuni incluzând Dunărea, Adriatica și Balcanii: liderul noii Iugoslavii eliberate a vrut să plaseze Carintia, Peninsula Istria și orașul Trieste în Austria, bazinul carbonifer de la Mecsek în jurul orașului Peci din Ungaria, Macedonia grecească până la orașul Salonic, precum și întreaga Albanie sub influență directă iugoslavă. După unele ezitări, Stalin și-a retras sprijinul pentru planurile teritoriale ale lui Tito, care ar fi atras o puternică antipatie din parte puterilor vestice și ar fi stârnit îndoieli printre comuniștii din Bulgaria conduși de Georgi Dimitrov⁷⁷.

⁷⁴ Harbutt, *Yalta 1945*, în special capitolul 3.

⁷⁵ Despre cazul României, vezi Percival, „Churchill and Romania”, 41–61.

⁷⁶ Borhi, *Magyar-amerikai kapcsolatok*, 19–20.

⁷⁷ Bettanin, *Stalin e l'Europa*, 145.

În ceea ce privește Polonia, situația era mult mai complicată. Stalin acceptase, deși cu unele rețineri, ideea cooperării cu anti-comunistul de centru Stanisław Mikołajczyk, căruia liderul sovietic îi oferise personal în 1944 poziția de prim-ministru al noului guvern polonez, precum și un sfert dintre membrii cabinetului. Oficialitățile sovietice considerau că Partidul Muncitoresc Polonez fondat în 1942 era nepopular, sectar și prea radical în politica sa agrară. Mikołajczyk, care activase drept șef al guvernului polonez în exil pe durata războiului, rezistase eforturilor sovietice anterioare de încheiere a unei alianțe, convingându-l astfel pe Stalin să recurgă la Comitetul de la Lublin pentru a forma un viitor cabinet polonez.

Încercările sovieticilor de a forma o Europă de Est nouă și loială s-au lovit de dificultăți tot mai mari în perioada dintre Conferința de la Yalta din februarie 1945 și semnarea tratatelor de pace cu cei cinci aliați de război ai Germaniei naziste – Finlanda, Italia, Ungaria, România și Bulgaria – pe 10 februarie 1947. La Yalta, Uniunea Sovietică, Regatul Unit și Statele Unite au susținut împărțirile propuse, dezarmarea și demilitarizarea Germaniei ca mijloc de a asigura viitoarea pace în Europa. În plus, principalele puteri aliate au ajuns la următoarele acorduri privind statele Europei Răsăritene: stabilirea unui guvern democratic provizoriu în Polonia, cu amânarea alegerilor până după război; în Iugoslavia acceptarea acordului din 16 iunie 1944 dintre Tito și Ivan Šubašić, liderul guvernului iugoslav în exil, care stipula ca cele două puteri guvernamentale din Iugoslavia să se unească sub conducere comunistă, iar partizanii să fie recunoscuți drept singura armată națională iugoslavă; în România și Bulgaria să se instituie Comisii Aliate de Control pentru a superviza procesul de reconstrucție politică și economică din acele țări.

Conferința de la Yalta nu a dus la împărțirea lumii în sfere de influență și nici nu a făcut ca Europa Occidentală să piardă Europa de Est; mai degrabă, ea reflecta dorința Uniunii Sovietice, a Marii Britanii și a Statelor Unite de a coopera în ciuda conflictelor ideologice și strategice tot mai evidente dintre ele cu privire la viitorul Europei. În 1947, după doi ani de muncă, Consiliul Miniștrilor de Externe a reușit să elaboreze un tratat de pace care, parțial în acord cu planurile sovieticilor, a restabilit în esență aranjamentele teritoriale de dinainte de război. Conferința nu a reușit să rezolve două probleme: zonele de ocupație aliată au rămas atât în Germania și în capitala Berlin, iar orașul Trieste și împrejurimile sale – pentru care atât Italia, cât și Iugoslavia

își disputau suveranitatea – a fost împărțit în două zone de control administrativ în interiorul unui teritoriu independent cunoscut drept Teritoriul Liber al orașului Trieste, Zona A, sub administrația militară a Marii Britanii și a Statelor Unite, și Zona B, sub administrarea Iugoslaviei, care a câștigat suveranitatea de facto asupra acestei zone.

Problema germană a devenit chestiunea centrală, care a afectat cursul relațiilor internaționale după cel de Al Doilea Război Mondial. La data de 1 februarie 1945, cele mai importante Puteri Aliate au căzut de acord să împartă Germania și capitala Berlin în patru zone de ocupație. Principalele obiective ale Acordului de la Potsdam încheiat între Statele Unite, Marea Britanie și Uniunea Sovietică în august 1945 erau denazificarea și democratizarea Germaniei. Acest acord a obligat de asemenea Germania să plătească enorme reparații de război mai multor state. Totuși, au existat dezacorduri importante între puterile occidentale și Uniunea Sovietică în privința implementării Acordului de la Potsdam. Pe termen lung, Stalin a căutat să implementeze o administrare unificată asupra celor patru zone de ocupație a Germaniei. Totuși, puterile occidentale erau mai interesate de reconstrucția economiei în zonele lor de ocupație decât de primirea reparațiilor de război. Ele au inițiat rapid eforturi pentru a stabili unitatea economică și administrativă a Germaniei de Vest. Înainte de 1948, Uniunea Sovietică nu a intenționat să formeze state satelit, în mod formal independente, în zona sa de ocupație din Germania. Potrivit lui Norman Naimark, liderii zonei sovietice de ocupație a Germaniei nu erau familiarizați cu structurile instituționale care erau diferite față de cele din Uniunea Sovietică. Așadar, activitatea lor a promovat în mod inevitabil sovietizarea acestei zone⁷⁸. Chiar după unificarea zonelor de ocupație occidentală în Germania, Stalin a continuat să susțină păstrarea unei Germanii unificate care să joace un rol de putere politică și economică neutră, ca intermediar între Europa de Vest și Blocul Estic. Liderul sovietic a încercat să forțeze puterile occidentale să abandoneze ideea împărțirii Germaniei prin plasarea Berlinului sub blocadă militară și amenințarea cu înfometarea populației civile a orașului. Puterile occidentale au răspuns hotărât printr-un transport aerian care nu doar că a asigurat provizii pentru aproape un an berlinezilor, dar a și arătat lumii întregi că Stalin putea fi înfruntat dacă exista suficientă voință.

---

⁷⁸ Naimark, *Russians in Germany*, 353–364.

În urma declarării sprijinului francez pentru planificatul stat al Germaniei de Vest, fondarea Republicii Federale Germane a fost proclamată pe 23 mai 1949, cu capitala la Bonn. Republica Democrată Germană a fost, apoi, înființată în zona de ocupație sovietică a Germaniei pe 7 octombrie 1949, confirmând astfel diviziunea Germaniei care avea să dureze aproape patru decenii (vezi harta 1.2).

O revoluție etapizată? Democrația populară și sovietizarea

În timpul unei întâlniri la Moscova cu delegația partidului iugoslav în aprilie 1945, Stalin a făcut o afirmație bine cunoscută: „Acest război nu este ca războaiele din trecut; cine ocupă un teritoriu, își impune propriul sistem social. Fiecare își impune sistemul social cât de departe îi poate ajunge armata. Nu poate fi altfel”⁷⁹. Argumentul lui Stalin ridică următoarea întrebare: chiar era inevitabilă impunerea sistemelor politice de tip sovietic în toată Europa de Est? Hugh Seton-Watson și Zbigniew Brzezinski, cei mai importanți sovietologi timpurii, au ajuns la concluzia că în ultimele etape ale celui de Al Doilea Război Mondial, Stalin a încercat să genereze o situație revoluționară, care să permită Uniunii Sovietice să aducă o mare parte a Europei sub controlul său politic și militar. Oficialitățile sovietice au implementat planuri pregătite cu grijă, care erau menite să elimine întreaga opoziție internă odată cu extinderea zonei sovietice de influență⁸⁰. Forțele militare sovietice și consilierii politici au fost capabili să elimine aproape imediat rezistența din statele Europei de Est. În Cehoslovacia, Ungaria și România, specialiștii sovietici au plasat în mod precaut sub controlul partidelor comuniste locale miniștri de Interne din țările respective, poliția, organele de securitate ale statului, mecanismele de propagandă și sistemele de învățământ. Sovieticii au mai depus eforturi deosebite pentru a controla rapid organizațiile locale de tineret⁸¹.

Potrivit lui Brzezinski, liderii sovietici și ideologii de partid foloseau expresia „democrație populară” pentru a diferenția sistemul pe care doreau să îl introducă în Europa de Est față de structurile politice și economice burgheze și socialiste, pe care intenționa să și le subordoneze treptat. Totuși, istoricul rus Leonid Gibiansky susține că Stalin

⁷⁹ Djilas, *Conversations with Stalin*, 114.

⁸⁰ Seton-Watson, *East European Revolution*; și Brzezinski, *Soviet Bloc*.

⁸¹ Applebaum, *Iron Curtain*, capitolul 7.

a folosit expresia „democrație populară” doar ca mijloc de a amăgi Occidentul și partidele non-comuniste din Europa de Est⁸². Expresia „sovietizare”, care este încă deseori folosită pentru a descrie schimbările politice și sociale, care au avut loc în Europa de Est după cel de Al Doilea Război Mondial, include în mod înșelător mai multe evenimente și perioade distincte, în mod special avansul Armatei Roșii în regiune în anii 1944–1945 și integrarea politică, economică, socială și culturală ulterioară a statelor Europei Răsăritene în Imperiul sovietic. Cuvântul sovietizare se leagă, de fapt, de acele teritorii pe care Uniunea Sovietică le-a cucerit între 1939 și 1945 – Karelia finlandeză, Estonia, Letonia, Lituania, Prusia de Est și regiunile vestice ale Bielorusiei care făcuseră anterior parte din Polonia, Subcarpatia în Ucraina de astăzi, Bucovina și Basarabia. Uniunea Sovietică a utilizat diferite metode, de la jafuri și expulzare la colectivizarea agriculturii pentru a aduce rapid aceste teritorii sub controlul său pe durata celui de Al Doilea Război Mondial și în perioada postbelică imediat următoare.

Violența statului și rezistența populară au continuat în aceste teritorii pentru o lungă perioadă după sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial. Autoritățile sovietice au întâlnit o puternică rezistență armată, pe care au încercat să o suprimă prin deportarea „bandiților” și a membrilor familiilor lor. Pentru a elimina rezistența armată, Stalin a apelat mijloace identice, prin care a reprimat opoziția din aceste teritorii între 1939 și 1941, acordând concesii anumitor straturi ale societății și pedepsindu-le fără milă pe altele. În Lituania, sovieticii au returnat terenurile țăranilor expropriați de către germani în urma invaziei țării din anul 1941. Germanii oferiseră aceste terenuri Bisericii Romano-catolice și în principal proprietarilor mari de terenuri de origine germană. Capitala Lituaniei, Vilnius, care fusese parte din Polonia în perioada interbelică și a cărei populație includea doar 2% lituanieni în 1939, a devenit doar câțiva ani după război un oraș lituaniano-sovietic, în care majoritatea populației era lituaniană⁸³. Antanas Sniečkus, primul secretar al Partidului Comunist Lituanian a fost membrul cel mai important al partidului din Lituania până în anul 1974 și a susținut „lituanizarea” republicii postbelice. Consolidarea

⁸² Naimark, Gibiansky, *Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe*.

⁸³ Anušanskas, *Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Despre rezistența anti-sovietică în România, vezi Dobre, *Bande, bandiți și eroi*. Despre mișcările de rezistență din vestul Uniunii Sovietice, vezi Rieber, „Civil War in the Soviet Union”, 129–162.

populației native era o prioritate mult mai puțin importantă pentru sovieticii din Estonia și Letonia. Moscova a încurajat imigrarea de populație rusofonă în aceste republici. Pe durata perioadei sovietice, vorbitorii de limbă rusă au ajuns să reprezinte aproape jumătate din locuitorii capitalelor Tallinn (Estonia) și Riga (Letonia).

În statele baltice a existat o opoziție prelungită la sovietizare, care a încetat de-abia în anul 1953. Grupurile de gherilă anti-sovietice, care se formaseră sub coordonare germană în timpul războiului, numărau aproape 50.000 de membri în Țările Baltice. Sovieticii au fost obligați să folosească atât armata, cât și forțele de securitate pentru a înfrânge gherilele din Estonia. Rezistența armată la sovietizare reprezintă un subiect controversat în istoria postbelică a regiunii. Memoria colectivă a est-europenilor din statele baltice până în România a respins acuzele conform cărora partizanii anti-sovietici erau vinovați de colaborare cu germanii în timpul celui de Al Doilea Război Mondial și continuă să îi privească pe acești luptători armați din rezistență drept eroi⁸⁴. Organizația Naționaliștilor Ucraineni și Armata Ucraineană de Insurgență s-au născut ca instrument de revigorare a identității naționale ucrainene după schimbarea politică din 2014 și războiul anti-rusec. Rezistența naționalistă a fost folosită mai mult ca metaforă a luptei anti-sovietice și anti-comuniste de independență decât ca entitate istorică⁸⁵.

Sovietizarea vestului Ucrainei a reprezentat una dintre cele mai drastice măsuri de oprinare în masă care a început în regiune cu epurările staliniste de la sfârșitul anilor 1930. Ca rezultat al modificării agresive a graniței polono-sovietice și a anexării Subcarpatiei de la Ungaria și a Bucovinei de Nord de la România de către Uniunea Sovietică, suprafața Republicii Socialiste Sovietice Ucraina a crescut în mod însemnat, de la 444.960 de kilometri pătrați la 576.013 de kilometri pătrați. Potrivit lui Roman Szporluk, Stalin a transformat Ucraina într-un simulacru de stat prin mandatarea Comitetului Central al PCUS cu înființarea ministerelor de Externe și delegațiilor diplomatice ale Ucrainei și ale Bielorusiei⁸⁶. Szporluk susține că Stalin a

---

⁸⁴ Anušanskas, *Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Despre rezistența anti-sovietică din România, vezi Dobre, *Bande, bandiți și eroi*. Despre mișcările de rezistență din vestul Uniunii Sovietice, vezi Rieber, „Civil War in the Soviet Union”, 129–162.

⁸⁵ Yurchuk, *Reordering of Meaningful Worlds*, 200.

⁸⁶ Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 44.

acționat pentru a spori influența politică a Uniunii Sovietice pe parcursul negocierilor de pace. Cu începere din 1943, Stalin a susținut activ aspirațiile ucrainenilor est-europeni de a se uni cu o nouă republică sovietică. Este astfel de înțeles că numărul de ucraineni care locuiau minoritari în deja menționatul oraș Lemberg⁸⁷, alături de polonezi și evrei, a crescut de la 30% din populația municipalității în anul 1943 la 74% în 1946, ca rezultat al fugii polonezilor, a deportării și ucidării evreilor și a stabilirii ucrainenilor. Din perspectiva logicii sovietice de state-building, faptul că secretarul organizației ucrainene a PCUS, Nikita Khrushchev, a cerut returnarea Peninsulei Crimeea Ucrainei în 1944 și în același timp, a condus brutala persecuție a naționaliștilor ucraineni pro-independență, nu au reprezentat o contradicție politică.

Cu începere din 1943, cea mai mare problemă cu care s-au confruntat ideologii ucraineni bolșevici a fost formularea doctrinelor politice pe care aveau o aparență națională și „slavă”, dar erau totuși diferită de cele ale naționaliștilor ucraineni. În urma celui de Al Doilea Război Mondial, Biserica Greco-Catolică din Ucraina a fost cea mai importantă victimă a sincretismului ideologic bolșevic – o combinație de internaționalism și patriotism socialist. Stalin a privit Biserica Greco-Catolică din Ucraina, condusă de mitropolitul de Liiov Josyf Slipej, și pe cei patru milioane de aderenți ai săi, drept una dintre cele mai mari piedici în calea integrării sovietice a Ucrainei. Liderul sovietic a lansat o campanie de defăimare împotriva clericilor Bisericii Greco-Catolice din Ucraina prin intermediul oficialităților locale, care i-au acuzat de colaborare cu ocupanții germani în timpul războiului. În martie 1946, guvernul sovietic a convocat un pseudo-sinod, care a sancționat revenirea Bisericii Greco-Catolice din Ucraina la Patriarhia de la Moscova. Ca urmare, autoritățile comuniste românești au anunțat disoluția Bisericii Greco-Catolice din Transilvania în 1948, iar Cehoslovacia a interzis Biserica Greco-Catolică din Subcarpatia în anul următor⁸⁸.

Rezistența armată care a ieșit la suprafață în teritoriile Galiției și a Voliniei în urma ocupării lor de către sovietici s-a transformat într-un brutal război civil. Un comunicat din anul 1946 al ministrului sovietic de Interne privind lupta de recâștigare a controlului asupra Galiției și a Voliniei raporta uciderea a 110.000 de „bandiți” și arestarea a altor

⁸⁷ Denumirea habsburgică a orașului Liiov (Lviv).

⁸⁸ Boeckh și Völkl, *Ucraina*, 159–162.

250.000. Pe durata războiului civil dintre 1944 și 1947, Armata de Insurgență a Ucrainei (Ukrayins'ka Povstans'ka Armiya) a ucis 30.000 de soldați și funcționari de stat sovietici, avându-i în vizor pe civilii suspecți că ar fi și colaborat cu forțele de ocupație⁸⁹. În 1953, ministrul de Interne sovietic, Lavrenti Beria, estima că jumătate de milion de oameni fuseseră uciși sau arestați în Ucraina de Vest în perioada postbelică. Locuitorii teritoriilor anexate din Ungaria și România au suferit în măsură chiar mai mare. Non-slavii din aceste zone au fost supuși opresiunii sistematice, în special în Basarabia controlată anterior de către România. Aproape 500.000 de cetățeni de naționalitate română au fost deportați din Republica Sovietică Socialistă Moldova în interiorul Uniunii Sovietice între 1944 și 1960⁹⁰. În plus, 200.000 de locuitori din zonele vestice ale Republicii Sovietice Socialiste Ucraina și din Republica Sovietică Socialistă Moldova au murit de inaniție în marea foamete din 1946–1947. Un comitet ucrainean, care a examinat opresiunea erei sovietice, a stabilit că foametea nu a fost rezultatul unei politici de stat deliberate, ci a indiferenței oficialităților sovietice care au contribuit astfel major la magnitudinea catastrofei⁹¹.

Deportări au avut loc în regiunea Subcarpatia în 1944–1945. Aproximativ 10% din populația maghiară a regiunii – care trecuse prin cinci schimbări de suveranitate națională în secolul anterior – a fost deportată în lagăre de muncă din Uniunea Sovietică în toamna anului 1944, alături de 300.000 de locuitori ai Ungariei de Est⁹². În perioada stalinistă târzie, cei care locuiau în regiunile incorporate direct în Uniunea Sovietică au suferit mult mai mult de pe urma sovietizării decât cei care trăiau în statele nominal independente ale Europei de Est.

Preluarea puterii de către comuniști în statele, care au ajuns sub control militar sovietic, nu a avut loc în mod uniform, dar a avut trei elemente comune: influența predominantă a Uniunii Sovietice și a partidelor comuniste locale asupra evenimentelor politice interne; eliminarea treptată a forțelor non-comuniste, pe care Occidentul le susținea cu destul de puțină hotărâre; și neînțelegerile dintre blocuri rivale militare și ideologice, care s-au născut ca rezultat al deteriorării relațiilor dintre principalele puteri aliate. Principala obiectiv pe

⁸⁹ Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 45–46.

⁹⁰ Cașu, *Dușmanul de clasă*. Vezi și Cașu, „Political Repressions in Moldavian SSR after 1956”, 89–127.

⁹¹ Tismăneanu, Vasile, Dobrinu, *Raport Final*, 749–764.

⁹² Stark, „Deportation of Civilians from Hungary to the Soviet Union”, 605–618.

termen scurt al lui Stalin nu era să implementeze revoluția politică și socială, ci „să controleze guvernele central-est-europene slăbite care fuseseră epurate de demnitari pro-occidentali și anti-sovietici”⁹³. Conform scrierii candidide a viitorul lider comunist al Germaniei de Est Walter Ulbricht: „e destul de clar – totul trebuie să pară democratic, dar este obligatoriu să deținem controlul absolut”⁹⁴.

Securitatea militară sovietică a jucat un rol esențial în pregătirea expansiunii politice. Decizia lui Stalin din toamna lui 1947 de a stabili guverne est-europene, care să funcționeze pe baza sistemului sovietic, se baza mai degrabă pe factori tactici decât pe considerații ideologice. Liderii sovietici priveau Europa de Est în primul rând ca o vastă zonă de siguranță. Prioritatea Uniunii Sovietice era de a stabili granițele și noile state și structuri sociale ale țărilor din Europa de Est cât de repede posibil. Astfel, prezența sa avea rolul de a suprima disputele teritoriale din regiune. Dintr-o perspectivă politică, Uniunea Sovietică a ocupat golul de putere creat în Europa Răsăriteană odată cu înfrângerea Germaniei naziste, deși cu începere din 1944 – spre deosebire de perioada interbelică – a reușit să implementeze un control efectiv pe termen lung asupra regiunii. Partidele comuniste est-europene au ieșit în general întărite din cel de Al Doilea Război Mondial, și cei mai mulți dintre liderii lor erau loiali Uniunii Sovietice, după ce au petrecut mulți ani acolo în exil. Puterile occidentale nu s-au grăbit să sprijine Revolta din Varșovia din septembrie 1944 și au abandonat ideea de a elibera Praga înaintea sovieticilor în mai 1945⁹⁵. În analiza lui axată pe încercarea Ungariei de a încheia o pace separată în martie 1944, László Borhi susține că pentru a facilita debarcarea din Normandia, Statele Unite și Marea Britanie au pus presiune pe Budapesta și București pentru a se desprinde de Hitler, chiar prețul unei invazii germane a Ungariei și a României. Astfel, decizia primului ministru ungar Miklós Kállay de a încerca să se retragă din alianța Axei a avut loc sub presiunea Puterilor Aliate și a servit intereselor strategice ale lor din urmă mai mult decât ale celor ale Ungariei. Din 1947–1948 și până la mijlocul anilor 1960, Statele Unite au crezut că independența micilor state din Europa de Est ar spori stabilitatea și securitatea generală a Europei. Politica est-europeană a Statelor Unite

⁹³ Bettanin, *Stalin e l'Europa*, 159.

⁹⁴ Judt, *Postwar*, 131.

⁹⁵ Kramer, „Stalin, Soviet Policy, and Consolidation of the Communist Bloc”, 59–71.

poate fi, așadar, interpretată în cadrul paradigmei stabilității continentale versus auto-determinarea națională⁹⁶.

Până în 1947, autoritățile sovietice au urmat politici subtile în Europa de Est, care într-o anumită măsură recunoșteau tradițiile politice locale și interesele existente în regiune. Partidele comuniste din Iugoslavia și Albania au putut monopoliza puterea chiar din 1945 datorită rolului pe care îl jucaseră în rezistența armată anti-germană în timpul războiului, folosindu-se de poziția lor dominantă pentru a-și lichida fără ezitare oponenții politici și pentru a iniția transformarea stalinistă a economiei și societății⁹⁷. Realinierea celor două monarhii balcanice – România și Bulgaria – a avut loc, de asemenea, destul de rapid: deși partidelor comuniste din aceste două țări li se opuneau partide țărănești destul de puternice, după ce Kimon Georgiev a devenit prim-ministru al Bulgariei în 9 septembrie 1944 și Petru Groza prim-ministru al României în 6 martie 1945, încă de la început sovieticii s-au asigurat că toate posturile guvernamentale importante aveau să fie ocupate de către comuniști în aceste țări.

Occidentul a încercat, fără de succes, să influențeze cursul politicii locale în Europa de Est prin Comisiile Aliate de Control. Eduard Mark afirmă, în analiza sa comparativă, că în multe sensuri, poziția Poloniei se aseamăna cu cea a României și Bulgariei, deși Stalin a acordat mai multă atenție Poloniei deoarece o considera țara cea mai importantă din punct de vedere strategic din Europa de Est. Intervenția sovietică în Polonia a luat așadar o formă extrem de directă și de agresivă: această țară trebuia să devină socialistă, în principiu, pentru a servi intereselor strategice ale Uniunii Sovietice⁹⁸. În Cehoslovacia și într-o mai mică măsură în Ungaria, Uniunea Sovietică a participat, cu sprijin puternic din partea partidelor comuniste din Cehoslovacia și Ungaria, la formarea unor coaliții anti-fasciste autentice și, ulterior, la organizarea de alegeri libere. Pentru a evalua precis procesul de sovietizare în Europa de Est, trebuie să luăm în considerare și schimbările interne care aveau loc în Uniunea Sovietică după cel de Al Doilea Război Mondial. Conducerea sovietică privea subjugarea Europei Răsăritene drept necesară deoarece se temea că un posibil dezgheț politic postbelic putea să declanșeze o

⁹⁶ Borhi, *Dealing with Dictators*, capitolele 2 și 3.

⁹⁷ Bettanin, *Stalin e l'Europa*, 125–129.

⁹⁸ Mark, „Revolution by Degrees”.

contra-reacție ideologică periculoasă, amenințând astfel stabilitatea Uniunii Sovietice⁹⁹.

Politică și economie în anii de tranziție

Țările est-europene nu formau un teritoriu omogen, nici din punct de vedere economic și nici politic pe durata extinsei perioade de tranziție postbelice. Putem totuși identifica elemente comune în toate „democrațiile populare” din Europa de Est. Partidele naționaliste de extremă dreaptă au fost dizolvate și susținătorii lor au fost persecutați. Spectrul politic s-a mutat spre stânga, chiar și în țări precum Cehoslovacia și Ungaria, în care exista un pluralism politic autentic până în anul 1948. Partidele comuniste s-au consolidat semnificativ: Partidul Comunist Român (PCR), de exemplu, a evoluat de la o mișcare politică marginală într-un partid de masă hegemonic în doar câțiva ani. Luptele pentru putere, care au început în interiorul partidelor comuniste în 1948, au introdus un element de antisemitism de bază în conflictele dintre comuniștii „moscoviți” și cei „naționali”, ceea ce a dus la expulzarea treptată a minorităților indezirabile din domeniile cele mai sensibile ale mecanismelor puterii. Un alt atribut comun al politicii postbelice din țările Europei de Est a fost reforma agrară serială, prin care noile guverne au redistribuit enormele domenii ale bisericii și ale aristocrației. Aceste reforme agrare au avut repercusiuni politice puternice în Polonia și Ungaria, țări în care o distribuție radicală a pământului nu avusese loc după Primul Război Mondial. În Cehoslovacia, Iugoslavia și România, procesul redistribuirii pământurilor a adoptat criterii etnice disimulate, concentrându-se în mod special asupra claselor conducătoare de naționalitate germană și maghiară, în beneficiul populației majoritare. Mecanismele de producție din diferitele țări ale Europei de Est au prezentat diferențe majore până în anii 1950, în parte ca rezultat al nivelului anterior de dezvoltare (de exemplu structurile economice din Boemia și Moravia erau asemănătoare cu cele din Germania și Belgia, pe când industria modernă era aproape inexistentă în țările balcanice) și parțial, ca rezultat al vitezei cu care și-au adaptat economiile la așteptările sovietice.

---

⁹⁹ Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 23–27.

Avangarda: Iugoslavia și Albania

Între 1945 și 1948, Iugoslavia a urmat politici model din perspectiva ritmului cu care a implementat transformările economice și sociale. Noul guvern de coaliție al țării a fost format în data de 5 Martie 1945 cu Tito ca prim-ministru și monarhistul Ivan Šubašić ca ministru de Externe. Aleksandar Ranković, apropiatul aliat sârb al lui Tito, care era jumătate croat și jumătate sloven, a devenit ministrul de Interne al guvernului în anul 1946 și a deținut această poziție cheie timp de 20 de ani. În octombrie 1945, Šubašić și unii dintre asociații săi și-au dat demisia din posturile pe care le ocupau în acest guvern în semn de protest față de rolul dominant pe care comuniștii și-l asumaseră în administrarea tuturor aspectelor economiei. Frontul Popular Iugoslav a prezentat o listă comună de candidați la alegerile parlamentare organizate pe 11 noiembrie 1945: votanții care participau la alegeri puteau alege să susțină sau să respingă această listă. După cum subliniază John R. Lampe, absența unei opoziții organizate le-a permis comuniștilor să câștige alegerile: în Slovenia doar puțin peste 15% dintre alegători au susținut candidați care nu erau pe listă, în timp ce în Serbia și Voivodina doar 10% dintre votanți au ales astfel de candidați. Faptul că un sfert din întregul electorat a boicotat alegerile a văduvit, de asemenea opoziția, de un posibil sprijin ducând astfel Frontul Popular spre o victorie cu o majoritate zdrobitoare de voturi (68%)¹⁰⁰.

Introducerea sistemului monopartid în Iugoslavia s-a accelerat în urma alegerilor din 1945, perioada de tranziție politică sfârșindu-se în doar câteva luni. Republica Populară Federativă Iugoslavia (RPFI) a fost proclamată în data de 29 noiembrie 1945, iar Partidul Comunist Iugoslav și aliații săi au ocupat toate locurile din parlamentul, care a adoptat noua constituție a țării la 31 ianuarie 1946. Nou înființata RPFI era compusă din șase republici federale – Slovenia, Croația, Muntenegru, Serbia, Bosnia și Herțegovina, Macedonia – bazată pe sistemul republicilor din Uniunea Sovietică, consfințit prin constituția sovietică din 1936. Regiunile din Voivodina – un sfert din populația căreia era maghiară – și din Kosovo-ul predominant albanez au fost încorporate ca provincii autonome în Republica Socialistă Serbia. Totuși, federalismul administrativ și fiscal din cadrul RPFI a rămas pur nominal până în anii 1960, ducând astfel la numeroase conflicte între republici și guvernul central de la Belgrad. Deși constituția din

¹⁰⁰ Lampe, *Yugoslavia as History*, 231.

1946 nu conținea nicio referire explicită la socialism, Tito a inițiat naționalizarea în masă a mijloacelor de producție, un proces care a culminat cu primul cincinal anunțat în aprilie 1947. Finanțarea, estimată la 400 de milioane de dolari americani pe care RPFİ, a primit-o de la puterile occidentale, în principal de la Statele Unite, principalul inamic ideologic al Iugoslaviei, prin Agenția Organizației Națiunilor Unite de Ajutorare și Reabilitare (AONUAR), a contribuit semnificativ la succesele de scurtă durată ale primului cincinal¹⁰¹.

Rapiditatea transformării socialiste a Iugoslaviei a contribuit la sporirea prestigiului lui Tito, în special în Albania vecină. De la începutul celui de Al Doilea Război Mondial, Tito a privit Albania și mica sa mișcare comunistă drept simple anexe ale Iugoslaviei și ale partidului său comunist. Autoritățile iugoslave au ținut statul albanez sub strictă supraveghere până în 1948. În anul anterior, Iugoslavia a acordat Albaniei un credit, care se ridica la jumătate din produsul intern brut al țării, iar Partidul Comunist Iugoslav l-a reprezentat pe cel albanez la fondarea Biroului Informativ al Partidelor Comuniste și Muncitorești (Cominform). Comuniștii albanezi au învățat mult de la Tito, adoptând radicalismul său timpuriu. În 1945, primul ministru al guvernului provizoriu și oficialitățile aflate sub autoritatea liderului partidului comunist Enver Hoxha au folosit metodele iugoslave pentru a-și elimina rivalii politici. Ministrul albanez de Interne, Koçi Xoxe, a inițiat represalii îndreptate nominal împotriva criminalilor de război și a celor care colaboraseră cu ocupații italiene și germani, deși îi vizau în principal pe liderii clanului nordic Gheg și pe țărani prosperi. Cei mai mulți dintre noii conducători comuniști erau, deloc întâmplător, albanezi din sud cu origini în burghezia urbană de mijloc. În alegerile organizate în Albania în data de 2 decembrie 1945, Forumul Democratic a câștigat 93% dintre voturi cu o listă unică de candidați. Albania a devenit republică populară, chiar înaintea Iugoslaviei, prin adoptarea unei noi constituții care marca sfârșitul regatului existent la începutul lunii ianuarie 1946.

„Revoluția din afară”: Polonia, România, Bulgaria

În timp ce în Iugoslavia și Albania, forțe interne au dominat procesul de construire a socialismului, în alte țări ale Europei de Est,

---

¹⁰¹ Ibid., 239–240.

liderii sovietici au jucat un rol decisiv în stabilirea sistemelor politice și economice pe care le considerau potrivite. Interesele strategice ale Uniunii Sovietice au predominat, în special, cu privire la noile granițe ale Poloniei. Stalin a insistat să fie menținut controlul asupra teritoriilor din estul Poloniei, pe care Uniunea Sovietică le obținuse în 1939. Chiar în timpul războiului, conducătorul sovietic a căutat activ ca aceste teritorii să fie curățate de elemente nesigure, în special de clasa de mijloc și intelectualitatea poloneză. Stalin a compensat Polonia pentru faptul că Uniunea Sovietică a reținut aceste teritorii cu o amplă fâșie de pământ, care se afla în partea estică a Germaniei. În timpul ultimelor luni de război, Uniunea Sovietică a privit Comitetul Polonez de Eliberare Națională, care se formase la Lublin, sub conducere sovietică în iulie 1944, drept singurul guvern legitim din Polonia. Influența comuniștilor în interiorul Poloniei a crescut enorm după eliminarea rezistenței non-comuniste din țară, odată cu suprimarea Revoltei din Varșovia în octombrie 1944. Partidul Popular Polonez (PPP), cu 600.000 de membri, condus de către Stanisław Mikołajczyk, a devenit forța politică cea mai puternică după secesiunea aripii sale agricole pro-comuniste din septembrie 1945. Stipularea din acordul de la Yalta care recomanda includerea reprezentanților partidului popular, a partidului socialist și a partidului democrat în coaliția guvernamentală a fost implementată în iunie 1945. Totuși, detașamente armate ale partidului comunist, bucurându-se de cooperarea poliției și a serviciilor secrete, au dus lupte dure împotriva activiștilor PPP în zonele rurale ale Poloniei.

Rezistența națională poloneză s-a confruntat dramatic cu ambițiile sovieticilor de a exercita un control deplin asupra vieții politice din Polonia în timpul primilor ani de după război. Așa-numitul referendum De Trei Ori Da organizat în Polonia în data de 30 iunie 1946 era menit să aprobe obiectivele Blocului Democratic, controlat de către comuniști: disoluția senatului, naționalizarea parțială a economiei și fixarea noii granițe polono-germane de-a lungul liniei Oder-Neisse. Cu toate că, rezultatele oficiale ale referendumului au arătat că 70% au fost de acord cu primele două propuneri și 90% cu cea de a treia, datele din arhivă demonstrează că, fără manipulare și fraudă, doar ultima propunere privitoare la locația graniței polonezo-germană ar fi primit majoritatea voturilor necesare pentru aprobare. Blocul Democratic Comunist, dominat de Partidul Muncitoresc Polonez, care contesta alegerile parlamentare din 19 ianuarie 1947 din Polonia, marcate de

intimidări și violențe, era alcătuit din partide care semănau cu predecesoarele lor istorice doar cu numele. După estimările de la acea vreme, Blocul Democratic nu ar fi obținut majoritatea voturilor în aceste alegeri, dacă forțele sovietice de ocupație și poliția poloneză, nu ar fi desfășurat o amplă campanie de fraudare și intimidare, care a avut ca scop diminuarea sprijinului pentru Partidul Popular Polonez aflat în opoziție (PPP). Cu ajutorul unor tactici, precum excluderea unor candidați din mai multe circumscripții pe motive false, descalificarea a numeroase „elemente reacționare” de pe listele electorale și arestarea a sute de candidați ai opoziției, Blocul Democratic a câștigat 80,1% dintre voturi, obținând așadar 394 din cele 444 locuri din parlament, pe când PPP a obținut doar 28 de mandate parlamentare¹⁰². Pe 19 februarie 1947, Parlamentul polonez a adoptat o nouă constituție, care conținea atât elemente constituționale comuniste, cât și non-comuniste și care va rămâne în vigoare până în anul 1952. După îndepărtarea lui Stanisław Mikołajczyk din guvern, Partidul Socialist Polonez, condus de Edward Osóbka-Morawski – care, spre deosebire de socialiștii cu care era aliat guvernul, și-a menținut independența politică – a reprezentat singura opoziție reală la puterea comunistă. Cu toate acestea, socialiștii au fost obligați să retragă afilierea la partid a unui sfert dintre membrii săi, acuzați de simpatii reacționare, iar partidul a fost forțat să fuzioneze cu Partidul Muncitoresc Polonez în decembrie 1948, așa cum partidele de stânga au fost forțate să se unească cu partide comuniste peste tot în Europa pe parcursul aceluși an.

Perioada de tranziție a Poloniei a fost complexă și din punct de vedere economic. În data de 6 septembrie 1944, guvernul Frontului Unității Naționale a promulgat reforme agrare, care întruchipau aspirații naționale, în special consolidarea rolului țărănimii de mijloc prin redistribuirea pământurilor deținute de către germani gospodarilor polonezi. Băncile și marile fabrici au fost, ulterior, naționalizate ca parte a planului de reconstrucție pe trei ani demarat în 1947. Acest plan era conceput pentru a atinge ambițiosul obiectiv de a ridica nivelul standardului de viață al polonezilor până la sfârșitul anului 1949 la nivelul de dinainte de război. După cum a subliniat și Joseph Rothschild, planul de reconstrucție pe trei ani nu a reprezentat, implicit, introducerea sistemului socialist: sistemul economic polonez era

---

¹⁰² Wróbel, *Historical Dictionary of Poland*, 89–90.

întemeiat pe principiile capitalismului de stat încă din anii 1930; prin urmare a existat o susținere populară semnificativă pentru naționalizarea băncilor și a fabricilor stipulate în plan¹⁰³. Colapsul rețelelor comerciale externe odată cu extinderea Războiului Rece a dus la răsturnări economice mai mari decât planul de reconstrucție. În plus, în vara anului 1947, Uniunea Sovietică a forțat Polonia să se retragă din Planul Marshall, care punea la dispoziția țărilor din toată Europa de Vest, ajutoare masive pentru reconstrucție, inclusiv fostelor puteri ale Axei, Germania, Austria și Italia. Totuși, sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial a simbolizat renașterea populației Poloniei în ciuda tulburărilor politice și economice ale perioadei postbelice. Între 1946 și 1950 în Polonia s-au înregistrat 3,5 milioane de nașteri, iar în primii doi ani după război, numărul căsătoriilor a fost cel mai ridicat din ultima sută de ani.

Doi factori legați între ei au dus la subminarea sprijinului de care se bucura printre cetățenii Poloniei sistemul socialist care se construia în țară. Primul factor se bazează pe politicile anterioare anti-polone ale lui Stalin (precum Pactul Molotov-Ribbentrop din 1939, execuția în masă a ofițerilor din armată și a altor cetățeni polonezi la Katyń în 1940, eșecul trupelor sovietice de a ajuta Armata Teritorială poloneză în timpul Revoltei de la Varșovia din 1944). Al doilea factor era frustrarea la care au dus ambițiile de independență ale Poloniei ca rezultat al încorporării țării în imperiul extern ruso-sovietic prin implementarea strategiei „imperialist revoluționare” ale liderului sovietic¹⁰⁴.

Preluarea puterii de către comuniști a avansat cu mult mai puține dificultăți în România, aliatul reținut al lui Hitler din Balcani. Regele Mihai I a utilizat toate mijlocele constituționale pe care le avea la dispoziție pentru a împiedica instaurarea comunismului în România, deși spre deosebire de situația din Polonia, principalele partide de opoziție – Partidul Național Liberal și Partidul Național Țărănesc – nu au putut crea o bază masivă de sprijin. Uniunea Sovietică a exploatat cât de mult a putut chestiunea controlului asupra Transilvaniei pentru a-și spori influența asupra politicilor din România, iar forțele de stânga din țară au folosit apărarea intereselor naționale drept sursă majoră de legitimitate. Suveranitatea Transilvaniei a continuat să ofere Uniunii

¹⁰³ Rothschild, *Return to Diversity*, 82.

¹⁰⁴ Behrends, „Nations and Empire”, 443–466.

Sovietice o pârghie semnificativă asupra cursului politicii interne din România, în ciuda faptului că armistițiul din septembrie 1944 stipula faptul că disputata regiune – sau cel puțin cea mai mare parte din ea – trebuia să „revină României, în urma confirmării acordului de pace”. Petru Groza, candidatul Uniunii Sovietice pentru poziția de prim-ministru al României, își petrecuse întreaga carieră promovând apropierea româno-maghiară, deși în tinerețe se implicase în mișcarea națională românească din Transilvania. În 1933, Groza fondase organizația agrară de stânga Frontul Plugarilor, care nu s-a bucurat de o bază socială de sprijin prea amplă până în anul 1944, dar care a reușit să devină cel mai important aliat politic al micului Partid Comunist Român după război și care a funcționat ca unul dintre principalii susținători ai politicilor noului guvern, în special reforma agrară, în mediul rural al României¹⁰⁵.

În februarie 1945, adjunctul ministrul Afacerilor Externe sovietic, Andrei Vișinski, a sosit în România ca trimis special al lui Stalin. Acolo, el i-a prezentat un ultimatum fățiș regelui Mihai I: să numească un guvern „democratic” sau să piardă garanția sovieticilor în ceea ce privește suveranitatea națională a României. Deși regele Mihai I a ezitat foarte mult în a ceda Bucovina de Nord, Basarabia și sudul Dobrogei (așa-numitul Cadrilater) și a știut că pe viitor comuniștii urmau să exercite o mare putere asupra noului cabinet prin controlarea ministerelor de Interne, Justiție și Finanțe, el a decis să aprobe guvernul Groza pe motiv că stabilitatea minimă a României nu putea fi asigurată în nici un alt mod. Totuși, tânărul monarh a continuat să se opună pasiv preluării puterii de către comuniști. Încercător că puterile occidentale aveau să îl sprijine, regele Mihai a somat lărgirea structurii guvernului Groza pentru a include membrii „partidelor istorice” de opoziție. Timp de câteva luni, din vara anului 1945 și până în ianuarie 1946, Mihai s-a aflat în grevă regală, refuzând să semneze decretele guvernului Groza, până când oficialitățile sovietice au acceptat schimbările, în principiu formale, pe care le solicitase.

Cetățenii României au trăit cu iluzia pluralismului politic până la primele alegeri parlamentare postbelice din 19 noiembrie 1946. Spre deosebire de situația din alte state est-europene, transformarea politică, care a avut loc la scurt timp după cel de Al Doilea Război Mondial, nu a atras după sine reformarea administrației statului: în

¹⁰⁵ Bîțfoi, *Petru Groza, ultimul burghez*.

această perioadă birocrăția a continuat să funcționeze la fel cum o făcuse înainte de 1944, doar cu mici schimbări de personal¹⁰⁶.

Cereri și expectanțe aparent ireconciliabile au reușit să coexiste în România între 1946 și 1947. Guvernul condus de Groza a înregistrat cel mai mare succes al său prin politica de echilibru față de clericii Bisericii Ortodoxe Române și în problema complexă a naționalităților. Semnificativa minoritate maghiară, care de la început s-a opus integrării în statul român, a beneficiat de ample drepturi culturale și lingvistice. Universitatea Bolyai în limba maghiară din Cluj a fost la momentul respectiv singura universitate din Europa, în care toate cursurile erau predate în limba unei minorități naționale. Uniunea Populară Maghiară, înființată în toamna anului 1944, a reușit să unească reprezentanții diferiți din punct de vedere politic ai etnicilor maghiari, facilitând astfel integrarea maghiarilor din Transilvania în noul stat¹⁰⁷. Evreii din România și-au recuperat drepturile cetățenești pierdute în anul 1938 și cei mai mulți dintre ei au susținut noul sistem, în ciuda faptului că mulți susținători ai mișcării sioniste plănuiau să emigreze în Palestina¹⁰⁸. Germanii din Transilvania și Banat erau, în schimb, supuși persecuției economice și politice – mulți dintre ei au fost dați afară din casele lor și deposedați de pământuri, ca urmare a reformei agrare din 1945, au fost lipsiți temporar de dreptul de a vota și le-a fost interzis să devină membri ai organizațiilor de partid sau ale celor de masă. În același timp, germanii din România nu au fost supuși violenței fizice pe scară largă în urma celui de Al Doilea Război Mondial, așa cum au fost germanii din Cehoslovacia și Iugoslavia.

Cu toate că istoriografia română modernă prezintă frecvent comunismul timpuriu drept ideologie antinațională dirijată din străinătate și care servea intereselor externe, investigații mai profunde în ceea ce privește Partidul Comunist Român arată că acesta a reușit cu multă pricepere să creeze un consens politic între diferite grupuri sociale. Incorporarea relativ lină a României în imperiul sovietic a fost, parțial, rezultatul subordonării economiei românești celei sovietice prin înființarea unor companii mixte sovieto-române numite SovRom-uri¹⁰⁹. Comisia Aliată de Control, dominată de către

¹⁰⁶ Despre practici administrative, vezi Bottoni, „Reassessing the Communist Takeover in Romania”, 59–89.

¹⁰⁷ Olti, Nagy, *Érdekképviselet vagy pártpolitika?*

¹⁰⁸ Nastasă, *Evreii din România (1945–1965)*.

¹⁰⁹ Banu, *Asalt asupra economiei României*.

sovietici, a câștigat o influență imensă asupra procesului de tranziție postbelică din România, prin exercitarea de presiuni politice și economice, în timp ce opoziția, condusă de Iuliu Maniu și Dinu Brătianu, nu a putut decât să protesteze zgomotos pentru a atrage atenția puterilor occidentale față de faptul că în țară comuniștii acaparau puterea. Schimbările de la nivelul conducerii acestor partide istorice de opoziție și eșecul lor de a câștiga sprijin în rândul tinerilor și a claselor muncitoare de la oraș au contribuit la neputința lor de a concura cu din ce în ce mai popularul Partid Comunist Român. Figurile dominante în rândul PCR imediat după Al Doilea Război Mondial erau Gheorghe Gheorghiu-Dej, fost lucrător la calea ferată și membru al mișcării domestice de rezistență comunistă, și Ana Pauker, formată la Moscova – care în noiembrie 1947 a devenit prima femeie în lume care a ocupat poziția de ministru de Externe¹¹⁰.

Alegerile care au avut loc în data de 19 Noiembrie 1946 au marcat un pas decisiv în extinderea puterii de către comuniștii în România. Conform rezultatelor oficiale, Frontul Democrației Populare a câștigat cu mai mult de două treimi dintre voturi. La fel ca în Polonia, alegerile au avut loc într-un context marcat de violențe pe scară largă și fraude electorale masive. Deși nu există date precise cu privire la rezultatele reale ale alegerilor din noiembrie 1946 din România, un raport confidențial redactat pentru Partidul Comunist Român estima că Frontul Democratic Popular și Uniunea Populară Maghiară au câștigat împreună între 43 și 45% dintre voturi. Partidele de opoziție, cel țărănesc și cel liberal, ar fi obținut jumătate dintre numărul de voturi dacă alegerile ar fi fost corecte¹¹¹. Opinia larg răspândită că opoziția ar fi câștigat cu o mare majoritate de voturi exprimate într-un scrutin corect pare să fie așadar eronată. În realitate, rezultatele adevărate ar fi putut la fel de bine să reflecte o țară profund divizată.

Formarea unui nou parlament în urma alegerilor din noiembrie 1946 și semnarea Tratatelor de Pace de la Paris în februarie 1947 au permis guvernului Groza să renunțe la concesiile strategice anterioare și la politicile economice prudente – în special respectarea proprietății private individuale. Câteva sute de reprezentanți ai opoziției au fost încarcerați, printr-un decret în primăvara anului 1947. Liderii Partidului Național Țărănesc Iuliu Maniu și Ion Mihalache au fost

¹¹⁰ Levy, *Ana Pauker*, 84.

¹¹¹ Bottoni, „Reassessing the Communist Takeover in Romania”, 78–79.

arestați pe un aeroport militar în iunie 1947 pe când se pregăteau să părăsească România și să formeze un guvern în exil¹¹².

Deteriorarea situației politice internaționale în toamna anului 1947 a oferit un impuls suplimentar eforturilor comuniștilor de a institui un regim dictatorial monopartid în România. Comunistă Ana Pauker a fost desemnată să îl înlocuiască pe ministrul liberal de Externe, Gheorghe Tătărescu, care devenise un susținător loial al guvernului Groza în pofida trecutului său politic de dreapta, iar etnicul maghiar Vasile Luca, al treilea om din PCR și șeful organizației din Transilvania a partidului, a devenit ministru de Finanțe. La 30 decembrie 1947, Regele Mihai I a abdicat și a plecat în exil, fiind proclamată Republica Populară Română. În Februarie 1948 a fost semnat tratatul româno-sovietic „de prietenie și ajutor reciproc” și a fost înființat Partidul Muncitoresc Român, care avea milioane de membri, prin fuziunea dintre Partidul Comunist Român și Partidul Social-Democratic din România. Frontul Democrației Populare a câștigat cu ușurință alegerile legislative pe listă unică care au avut loc în 28 Martie 1948. Două săptămâni mai târziu, Marea Adunare Națională a adoptat noua constituție, de tip sovietic, a României.

Deși România se îndrepta rapid în direcția unui sistem politic monopartid, nicio reformă radicală a structurii economice a țării nu a avut loc până în vara anului 1948. Cu toate că România a fost obligată timp de mulți ani să trimită atât materii prime, cât și produse agricole și industriale Uniunii Sovietice ca despăgubiri de război, Partidul Comunist Român a refuzat să se expună opoziției puternice, la care ar fi dus naționalizarea și acapararea proprietății private. Seceta și foamea care i-a urmat au dus la moartea a mii de persoane în nord-estul României pe parcursul anilor 1946–1947. Acest lucru a accentuat reticența PCR în a-și asuma o confruntare directă cu un segment numeros al populației. Chiar sovieticii i-au încurajat pe comuniștii români să lase economia în proprietate privată și să le garanteze pe termen scurt capitaliștilor țării un profit minim rezonabil.

În Bulgaria, partidul comunist și-a menținut prestigiul internațional dobândit între 1919 și 1923, în mare parte ca urmare a activității lui Georgi Dimitrov, și acest lucru i-a asigurat mult mai multă popularitate internă decât partidele frățești din România și Ungaria. În plus, Bulgaria, împreună cu Cehoslovacia, a fost una dintre puținele state

---

¹¹² Deletant, *Communist Terror in Romania*, 80.

din Europa de Est, în care doar un mic număr de oameni nutreau sentimente antirussești. Faza inițială a perioadei de tranziție din Bulgaria care a urmat ocupației sovietice a țării din 1944 a fost, cu toate acestea, foarte violentă. Noua coaliție guvernamentală a Bulgariei condusă de către comuniști, care cuprindea toate forțele politice anti-naziste ale țării, a încheiat în 28 octombrie 1944 un armistițiu cu Uniunea Sovietică, prin care se obliga să ofere sprijin Armatei Roșii și să stabilească ordinea internă. În același timp, coaliția guvernamentală a folosit ca armă politică tribunalele populare înființate pentru a judeca crimele de război: cercetarea întregului aparat militar și de stat a dus la 11.000 de condamnări la moarte, însă R. J. Crampton estimează că represaliile politice a dus la între 50.000 și 100.000 de victime în Bulgaria imediat după război. Doar în anul 1946 tribunalele populare au condamnat doi regenți, doi foști prim-miniștri, 26 de foști miniștri ai guvernului, câteva zeci de foști parlamentari și alte 2000 de persoane. Atacul politic și juridic asupra dreptei din Bulgaria a eliminat elita care supraviețuise războiului și a plasat partidul comunist reorganizat într-o poziție foarte avantajoasă față de aliații care îi erau subordonați – Uniunea Populară Agrară Bulgară, social democrații și mișcarea Zveno, o organizație militară și politică care s-a alăturat rezistenței împotriva Axei¹¹³.

Cel mai important lider al opoziției din această perioadă a fost demnitarul Uniunii Populare Agrare Bulgare, Nikola Petkov, care a refuzat să joace rolul care îi fusese alocat, cel de aliat temporar al comuniștilor și a cerut boicotarea alegerilor parlamentare din 18 Noiembrie 1945. Frontul Patriotic a fost singura forță politică din Bulgaria care a participat la alegerile pe care le-a câștigat cu 86% dintre voturi.

În iulie 1947, ratificarea a tratatului de pace cu partidele victorioase în luna februarie a anului anterior a reprezentat punctul de cotitură în acapararea puterii politice din Bulgaria de către comuniști. Prima victimă a creșterii puterii comuniștilor care a urmat a fost Nikola Petkov, căruia i-a fost retrasă imunitatea parlamentară înainte ca un tribunal popular să îl găsească vinovat de spionaj și să îl condamne la moarte. Celuilalt partid care se opunea Frontului Patriotic și Uniunii Naționale Agrare Bulgare – Partidul Social-Democratic condus de Kosta Lulchev – i s-a îngăduit să participe la alegerile din 27 octombrie 1946 și la referendumul cu privire la forma de stat doar ca rezultat

---

¹¹³ Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*, 225–226.

al presiunii exercitate de Occident. Partidele din opoziție au câștigat aproape 30 de procente din voturile de la alegeri în ciuda presiunii la care au fost supuși participanții eligibili, deși acest rezultat nu le-a asigurat destulă putere pentru a se opune guvernului lui Dimitrov. Noua constituție, bazată pe modelul sovietic și pe cel iugoslav, care a intrat în vigoare în Bulgaria la 4 decembrie 1947, a abrogat monarhia și a transformat țara într-o republică populară.

Democrații sufocate: Cehoslovacia și Ungaria

Cehoslovacia s-a aflat într-o poziție relativ avantajoasă în comparație cu restul statelor din Europa de Est la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial. În decembrie 1943 Stalin și Beneš au semnat un tratat sovieto-cehoslovac de prietenie și cooperare care includea următoarele clauze: restaurarea integrității teritoriale a Cehoslovaciei, expulzarea minorităților inamice, recunoașterea comuniștilor lui Gottwald, alegeri libere și corecte și formarea unui guvern de uniune națională sub conducerea partidului care obținea cel mai mare număr de voturi în aceste alegeri. În același timp guvernul cehoslovac din exil a beneficiat de suportul puterilor vestice. După 1945, opinia publică din lumea liberă privea Cehoslovacia cu compasiune, în primul rând ca rezultat al vinei pe care o simțeau cu privire la acordul de la München din 1938 și la dezmembrarea ulterioară a Cehoslovaciei. Așadar, după război Praga se găsea de partea celor victorioși, în pofida absenței autocriticii față de colaborarea în masă din Protectoratele Boemiei și Moraviei și a acțiunilor antievreiești ale guvernului Tiso din Republica Slovacia dintre 1939 și 1945¹¹⁴. Măsurile ferme, câteodată necruțătoare, împotriva minorităților, menite a crea un stat național „slav” ceh și slovac, au eclipsat toate dezbaterile interne din Cehoslovacia în perioada care a urmat imediat încheierii războiului. Forțele militare sovietice s-au retras de pe teritoriul Cehoslovaciei în decembrie 1945. Așadar, independența țării părea veritabilă până în vara anului 1947.

După ce s-a întors în Cehoslovacia de la Londra în data de 3 aprilie 1945, Beneš și-a stabilit noul sediu central la Košice, în Slovacia. Aici coaliția Frontul Național a format un guvern provizoriu sub conducerea social-democratului Zdeněk Fierlinger. Programul Guvernamental

¹¹⁴ Urmez aici interpretarea revizionistă a lui Mary Heimann, deși alți specialiști i-au criticat abordarea prea critică a istoriei Cehoslovaciei. Vezi Heimann, *Czechoslovakia*, în special capitolele 4 și 5.

de la Košice al cabinetului Fierlinger, publicat în data de 5 aprilie 1945, cerea măsuri punitive împotriva minorităților de etnie germană și maghiară, care variau de la expulzare până la abrogarea drepturilor civile, culturale și lingvistice. Acest program reflecta convingerile și valorile a aproape întregii clase politice și, prin urmare, s-au bucurat de o largă susținere. Klement Gottwald, liderul Partidului Comunist din Cehoslovacia (PCC), a redactat personal unele din prevederile discutabile ale Programului Guvernamental de la Košice, precum cele care prevedeau pedepsirea colaboratorilor și a minorităților, în timp ce Gustáv Husák, liderul Partidului Comunist din Slovacia, a extins sfera aplicării acestor pedepse și asupra criminalilor de război slovaci – o măsură pe care a reconfirmat-o mai târziu și Consiliul Național Slovak, care activat de facto drept guvern regional al Slovaciei până în anul 1948¹¹⁵. După cel de Al Doilea Război Mondial, soluționarea chestiunii naționale a reprezentat cea mai importantă problemă politică în Cehoslovacia.

Așa-numitul program de reslovacizare, menit să promoveze asimilarea maghiarilor din Slovacia și care a fost lansat în aprilie 1946, a constituit cel din urmă pas în efortul accelerat al Cehoslovaciei de a forma un stat național. Comuniștii slovaci au participat la implementarea acestui „program leninist de construire a națiunii”, care nu a imprimat profunde trăsături anti-maghiare și anti-burgheze identității naționale slovacă¹¹⁶. O directivă a ministerului de Interne emisă în 1946 prevedea ca cei care s-au declarat a fi de naționalitate slovacă la recensământul din 1930 trebuiau să fie considerați etnici slovaci și așadar cetățeni cehoslovaci, împreună cu cehii și membrii oricăror alte naționalități slave¹¹⁷. Autoritățile din Cehoslovacia preconizau în jur de 150.000 de cereri de cetățenie bazându-se pe aceste condiții, dar au primit 410.800 de astfel de petiții până în anul 1948. Cu toate acestea, programul de reslovacizare a fost un eșec pe termen lung deoarece cei care aleseseră să dea declarații cu privire la naționalitatea lor nu și-au negat identitatea. Prin declarația de loialitate de după război, reprezentanții minorităților maghiare au reușit să evite expulzarea în masă și abrogarea drepturilor civile în timp ce ulterior au putut să se identifice ca maghiari fără a risca să le fie afectat statutul cetățenesc la viitoarele recensăminte.

În anii 1947–1948, sistemul politic din Cehoslovacia cuprindea

¹¹⁵ Frommer, *National Cleansing*, 73–76.

¹¹⁶ Cohen, *Politics without a Past*, 93–100.

¹¹⁷ Vadkerty, *A kitelepítéstől a reszlovakizációig*, 346–348.

atât elemente liberal democratice, cum ar fi numărul mare de partide și un vast sector privat deschis contactelor cu Occidentul, precum și elemente „popular democratice”, cum ar fi excluderea partidelor de dreapta, o campanie de naționalizare la scară largă, prietenia sovietică și afluxul constant de aliați în cadrul partidelor de coaliție. Cu excepția excluderii minorităților non-slave, alegerile parlamentare din 20 mai 1946 s-au desfășurat într-un mod liber și corect și au demonstrat că susținătorii democrației parlamentare de tip vestic încă reprezentau majoritatea populației. Partidul Comunist Cehoslovac, al cărui număr de membri crescuse de la 80.000 la 500.000 în decursul anului anterior, a câștigat doar 38% dintre voturile exprimate la alegeri – 40 de procente în Boemia și Moravia și 30 de procente în Slovacia, unde conservatorul Josef Lettrich, liderul Partidului Democratic, a primit aproape de două ori mai multe voturi decât PCC. În conformitate cu tratatul sovieto-cehoslovac de prietenie și colaborare din 1943, liderul PCC, Klement Gottwald, a fost numit prim-ministru în timp ce colegii de partid din PCC au primit nouă dintre cele 22 de posturi de miniștri, între care portofoliul Internelelor, al Justiției și al Informațiilor. Prin controlul exercitat asupra ministerului de Justiție, PCC a reușit să exercite o influență semnificativă asupra soluționării numărului imens de cazuri judecate de către tribunalele populare în această perioadă.

Situația s-a schimbat în vara anului 1947. Liderii sovietici au forțat coaliția guvernamentală a Cehoslovaciei condusă de către comuniști să abandoneze planul cu care intenționa să obțină ajutoare de reconstrucție prin Planul Marshall. Referindu-se la discuțiile avute cu oficialii sovietici cu privire la participarea la Planul Marshall, ministrul de Externe cehoslovac Jan Masaryk –fiul întemeietorului Cehoslovaciei, Tomáš Garrigue Masaryk – se pretinde că ar fi spus: „Am mers la Moscova în postura de ministru de Externe al unui stat suveran. M-am întors ca servitor al guvernului sovietic”. Intervenția sovietică pentru a împiedica Cehoslovacia să obțină ajutorul oferit de Planul Marshall a marcat sfârșitul gradului relativ sporit de suveranitate a țării față de vecinii săi est-europeni. Tony Judt afirmă că decizia de a nu participa la Programul de Reconstrucție Europeană (ERP) a fost „una dintre marile sale erori strategice” dat fiind că americanii „lansaseră oferta pentru toți și nu ar fi putut să nu includă Europa de Est în ERP; consecințele acestui gest ar fi fost incalculabile”¹¹⁸. Așadar,

---

¹¹⁸ Judt, *Epoca postbelică*, 97.

respingerea ajutoarelor oferite prin Planul Marshall nu a servit doar la distanțarea economiei puternic industrializate a Cehoslovaciei de cele din Europa Vestică ci a și pregătit terenul pentru schimbări politice iminente. Scăderea în popularitate a Partidului Comunist Cehoslovac ca urmare a intervenției sovietice nu a modificat semnificativ situația. Acapararea puterii a generat inevitabil violențe și represiune, având în vedere circumstanțele care au predominat în Cehoslovacia începând cu PCC declarând grevă generală în 1947 împotriva Partidului Democratic anti-comunist, care continua să dețină o putere semnificativă în Consiliului Național Slovac. Începând cu prima parte a anului 1948, comuniștii, îngrijorați că ar putea fi înlăturați de la guvernare așa cum se întâmplase în Italia și Franța, au mobilizat miliții organizate populare și muncitorești. Partidul Național Socialist Ceh s-a retras apoi de la guvernare, cerându-le tuturor celorlalte partide să procedeze la fel, cu excepția PCC și al Partidului Social Democrat Ceh. Totuși, mobilizarea populară și șantajul politic sovietic au culminat cu o grevă generală, care l-a obligat pe președintele Beneš să numească în data de 23 februarie, în ciuda reținerilor, un nou guvern bazat pe o listă de nominalizări pregătită de Gottwald. Acapararea puterii de către comuniști în Praga a fost încununată de succes în ciuda mesajului moral negativ pe care l-a transmis moartea suspectă a lui Masaryk în data de 10 martie 1948 cu privire la perioada care avea să urmeze în istoria politică a Cehoslovaciei. Guvernul dominat de către comuniști a trecut prin parlament noua constituție „populară” a Cehoslovaciei, iar în data de 10 mai cel de-al doilea experiment al țării cu democrația a luat sfârșit cu alegeri cu listă unică. Ulterior, moartea președintelui Edvard Beneš a reprezentat înlăturarea ultimului obstacol simbolic în fața introducerii sistemului comunist de stil sovietic în Cehoslovacia¹¹⁹.

Condițiile din Ungaria erau catastrofale la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial, atât din punct de vedere politic cât și psihologic. Ocupația germană paralizase forțele politice democratice din Ungaria. Acestea au început să își intensifice activitatea doar după preluarea controlului asupra Partidului Crucilor cu Săgeți în data de 15 octombrie 1944 și după ce Armata Roșie a înaintat spre Budapesta mai târziu în acea toamnă. Un guvern provizoriu de coaliție a fost format în orașul eliberat Debrecen sub conducerea generalului Béla Dálnoki

---

¹¹⁹ Abrams, „Hope Died Last”, 352–359.

Miklós în data de 22 decembrie 1944. Ulterior, în aprilie 1945, sediul guvernului s-a mutat la Budapesta. Acest guvern și-a asumat transformarea radicală a Ungariei într-un context internațional ostil. Comisia Aliată (de fapt, sovietică) de Control, condusă de Mareșalul Kliment Voroshilov, a avut puteri aproape nelimitate în Ungaria între 1945 și 1947, funcționând în esență ca un guvern din umbră în această perioadă¹²⁰. Ungaria era într-o poziție nefavorabilă în ceea ce privește chestiunile teritoriale postbelice, mai rea decât cea a tuturor vecinilor săi sprijiniți de către sovietici. Guvernul provizoriu de coaliție a încheiat un armistițiu cu Uniunea Sovietică în data de 20 ianuarie 1945, în timp ce luptele continuau cu intensitate în Budapesta iar Partidul Crucea cu Săgeți recâștigase controlul asupra vestului Ungariei. Prin acest armistițiu, guvernul provizoriu a recunoscut vina Ungariei din timpul războiului, a acceptat să plătească enorme reparații de război Uniunii Sovietice, Cehoslovaciei și Iugoslaviei și a renunțat la controlul teritoriilor care fuseseră reîncorporate în statul maghiar începând din anul 1938. Totuși, autoritățile politice maghiare și opinia politică și-au păstrat speranțele naive cu privire la problemele teritoriale și ale minorităților până ce Consiliul Miniștrilor de Externe au decis formal la Paris în mai 1946 ca Ungaria să revină la granițele din perioada interbelică¹²¹. Dintre membrii coaliției de guvernare a Ungariei, Partidul Micilor Proprietari, susținut de către Marea Britanie și Statele Unite, a susținut retrasarea frontierelor postbelice pe principii etnice, Partidul Social Democrat ezita între corectarea granițelor și autonomia teritorial-culturală, iar Partidul Comunist a încercat să împace dictatele de neimplicare ale sovieticilor cu sporirea legitimității sale naționale scăzute, exprimându-și sprijinul pentru minoritatea maghiară din Transilvania și a criticat politicile discriminatorii ale guvernului cehoslovac față de maghiarii din Slovacia¹²².

Autoritate guvernului provizoriu maghiar deriva în mod nominal de la parlamentul format în decembrie 1944. Totuși, acest for – cu 133 de membri care erau fie comuniști, fie social democrați – nu s-a reunit niciodată, permițând astfel guvernului provizoriu să conducă prin decrete până la alegerile din 4 noiembrie 1945. Cele mai importante două măsuri legiferate de către guvernul provizoriu maghiar în timpul

¹²⁰ Cseh, *Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary*.

¹²¹ Vezi Békés, *Európából Európába*, 53–128.

¹²² Pentru o fină analiză a dilemei comuniștilor maghiari în privința problemei minorităților, vezi Mevius, *Agents of Moscow*, 136–160.

guvernării sale de 11 luni și jumătate au fost dizolvarea organizațiilor de extremă dreaptă și adoptarea programului de reformă agrară al ministrului comunist al Agriculturii, Imre Nagy. Această reformă agrară a corectat parțial dezechilibrul social care exista în Ungaria de la sfârșitul Primului Război Mondial, redistribuind 35% din terenul arabil al Ungariei unui număr de 642.000 de familii – majoritatea cărora supraviețuiau din mici ferme și ca zilieri în agricultură – și reducând suprafața maximă a terenurilor private la puțin mai mult de 50 de hectare¹²³.

Partidul Comunist Maghiar a suferit o gravă înfrângere în alegerile parlamentare organizate în Ungaria în noiembrie 1945, deși era marele favorit. Partidul Micilor Proprietari, cel mai de dreapta dintre partidele coaliției de guvernare, a câștigat 57% dintre voturile exprimate la aceste alegeri; Partidul Social Democrat Maghiar a câștigat 17,4%; Partidul Comunist Maghiar 16,9%; Partidul Național Țărănesc 6,9%; iar liberalul Partid Civic Democratic 1,6%. Performanța slabă a comuniștilor la aceste alegeri a provocat dezamăgire în rândul liderilor sovietici și l-a făcut pe Stalin să fie mult mai vigilent în privința alegerilor care urmau în Iugoslavia și Bulgaria. Comisia Aliată de Control dominată de către sovietici și Partidul Comunist Maghiar au elaborat un plan de formare a unui guvern în care să poată fi eliminată majoritatea parlamentară a Partidului Micilor Proprietari, prin formarea unui guvern în care toate partidele de coaliție să fie reprezentate egal. În 1951 liderul comunist Mátyás Rákosi s-a amuzat folosind o metaforă culinară pentru a descrie eliminarea treptată a opoziției drept „tactică a salamului”.

Legea care făcea din Ungaria o republică a intrat în vigoare la 1 februarie 1946. Deși formei oficiale de stat nu îi fusese încă adăugat adjectivul *populară*, autoritățile maghiare au început să reprime potențialii dușmani ai noului sistem. Primele surse potențiale de opoziție care au fost dizolvate au fost organizațiile de tineret, printre ele numărându-se Corpul Național al Asociațiilor Tinerilor Bărbați Catolici Agrarieni – cea din urmă asociație politică catolică care activa în Ungaria – și Mișcarea Cercetașilor. Epurarea aparatului de stat și excluderea reprezentanților „reacționarului” Partidul al Micilor Proprietari (PMP) din grupul parlamentar PMP au urmat aproape în flux continuu. Până în toamna anului 1946, peste 60.000 de așa-ziși

---

¹²³ Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, 228–229.

funcționari guvernamentali suspectați de infidelitate față a noului regim au fost demisi și înlocuiți de persoane de încredere din punct de vedere politic.

În februarie 1947, cu doar câteva zile înainte de încheierea Tratatelor de Pace de la Paris, presa din Ungaria anunța demascarea Comunității Maghiare Fraternală. Béla Kovács, combativul secretar general al Partidului Micilor Proprietari, a fost arestat și deportat în Uniunea Sovietică, de unde a revenit în Ungaria doar în anul 1955. Alți 50 de parlamentari ai Partidului Micilor Proprietari s-au retras din PMP în semn de protest față de arestarea lui Kovács, reducând astfel la o treime grupul parlamentar al Adunării Naționale a partidului (față de dimensiunea sa inițială, de după alegerile din noiembrie 1945). Între timp, a devenit clar că alți reprezentanți ai PMP erau tovarăși de drum ai comuniștilor. Primul ministru Ferenc Nagy a demisionat la 30 mai 1947, în timp ce se afla într-o vizită în Elveția, după ce comuniștii îl amenințaseră că îi vor aresta familia în Ungaria.

Mai multe partide au contestat alegerile parlamentare organizate ulterior în Ungaria în data de 31 August 1947. Rapoarte confidentiale de partid recunoșteau că brigăzile comuniste care acționau în principal în sate au numărat de mai multe ori 63.000 de voturi. În ciuda fraudei din cadrul acestor alegeri, blocul de stânga al Partidului Comunist Maghiar, Partidul Social Democratic Maghiar și Partidul Național Țărănesc nu au reușit să obțină majoritatea scontată. Cele trei partide ale Blocului de Stânga au obținut împreună la alegerile din 1947 un procent abia puțin mai mare de voturi decât obținuseră în alegerile din 1945. Totuși, forțele politice mai moderate din coaliție se divizaseră în șase partide și astfel nu au putut profita de eșecul Blocului de Stânga, care nu a reușit să obțină majoritatea absolută în alegerile din 1947¹²⁴.

Mulți dintre maghiari interpretaseră rezultatele alegerilor din 1945 ca indicator al faptului că Ungaria avea să devină mai degrabă un stat democratic decât un satelit sovietic și erau astfel nepregătiți pentru trecerea la un sistem monopartid. Totuși, schimbări economice au precedat această tranziție politică. Uniunea Sovietică adusese Ungaria într-o poziție de dependență economică prin necesitatea plății a milioane de dolari americani ca reparații de război, încheierea de tratate economice nefavorabile și demolarea întregii unități industriale. Mai

¹²⁴ Mevius, *Agents of Moscow*, 188–189.

mult, economia Ungariei a fost zguduită de cea mai intensă hiperinflație înregistrată vreodată în lume. Ungaria a introdus o nouă monedă la 1 august 1946, forintul, pentru a reface stabilitatea financiară a țării. Atunci când a fost introdus, valoarea forintului față de moneda anterioară, pengő, a fost fixată la 400 de catralioane¹²⁵. În mod special în estul Ungariei, comuniștii și aliații lor locali au exploatat cu nerușinare nesiguranța politică și economică de pe urma hiperinflației și a pieței negre pentru a incita la antisemitism, ceea ce a dus la pogromuri cu mai multe victime¹²⁶.

În urma alegerilor din august 1947, guvernul prim-ministrului pro-comunist PMP Lajos Dinnyés a pregătit terenul pentru disoluția sistemului multipartid. Partidul Social Democrat Maghiar a fost forțat să fuzioneze cu Partidul Comunist Maghiar, formându-se astfel Partidul Muncitorilor Maghiari. Primul guvern exclusiv comunist din Ungaria a fost format la 10 decembrie 1948 sub conducerea lui Mátyás Rákosi. Potrivit lui László Borhi, sovietizarea Ungariei, prin care tradițiilor politice anticomuniste li s-a insuflat un sentiment de independență anti-rusească, a fost produsul inevitabil al voinței politice sovietice și al hegemoniei pe care Uniunea Sovietică o câștigase asupra micii țări care rămăsese fără aliați după cel de Al Doilea Război Mondial¹²⁷.

Formarea blocului sovietic

De la Discursul de la Fulton la înființarea Cominform-ului

Conflictele de interese tot mai evidente care au apărut în vara anului 1947 între puterile occidentale și Uniunea Sovietică au însemnat sfârșitul marii alianțe împotriva fascismului. Diferențele de opinie privind statutul Germaniei și afilierea națională a orașului Trieste au paralizat de fapt procesul de pace, indicând caracterul nefezabil al administrării comune a afacerilor europene. În mijlocul atmosferei încordate din perioada imediat de după război, chestiunea viitorului Europei Centrale a contribuit la izbucnirea disputelor internaționale. În discursul pe care l-a ținut în data de 5 martie 1946 la Westminster

¹²⁵ Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, 230.

¹²⁶ Despre antisemitismul din Ungaria în perioada postbelică, vezi Kenez, *Hungary from the Nazis to the Soviets*, 157–161.

¹²⁷ Borhi, *Hungary in the Cold War*, 53.

College din Fulton, Missouri, Winston Churchill a afirmat că o cortină de fier coborâse „de la Stettin în zona Balticii la Trieste, de la Marea Adriatică” ca rezultat al sporirii influenței sovietice în Europa de Est¹²⁸. Sovieticii au respins această afirmație indignați, deși au continuat să creadă până la începutul anului 1947 că alianța din timpul războiului cu Aliații avea să continue în baza condițiilor lui Stalin: rezolvarea comună a problemelor privitoare la Germania și Austria, cooperare economică internațională în schimbul unei moderate influențe a partidelor comuniste asupra guvernelor occidentale și controlul politic și economic total al Uniunii Sovietice asupra statelor ocupate din Europa de Est.

La 12 martie 1947, președintele Statelor Unite Harry S. Truman a ținut un discurs în care îndemna guvernele occidentale să ia măsuri pentru a se opune amenințării comuniste indiferent de unde sosea ea, în mod specific în acel moment din Grecia și în Turcia. Echilibrul nesigur dintre aliați a luat sfârșit în primăvara anului 1947. Pe măsură ce bine organizatele partide comuniste erau eliminate din coalițiile de guvernare din Italia și Franța, secretarul de stat american, George C. Marshall, a prezentat un plan detaliat de asistență economică și financiară statelor Europei. Acest așa-numit Program de Reconstrucție Europeană oferea în total 17 miliarde de dolari americani pentru ajutorarea a 17 țări vest europene pe parcursul anului 1951. Obiectul ambițios al Planului Marshall – promovarea integrării economice a Europei – reprezenta o provocare deschisă la adresa intereselor geopolitice ale sovieticilor. În plus, pe lângă Germania, Uniunea Sovietică și statele sale satelit din Europa de Est erau și ele eligibile pentru ajutoare în cadrul Planului Marshall, ceea ce ar fi dus la o reducere a gradului de influență sovietică în Europa¹²⁹. Istoricii sunt cu toții de acord că respingerea ajutoarelor Planului Marshall de către toate statele Europei Răsăritene reprezenta un indiciu clar al înființării iminente a blocului sovietic.

Înființarea Biroului Informativ sau Cominform în septembrie 1947 pentru coordonarea activității diferitelor partide comuniste din Europa a reprezentat următorul indiciu al nașterii blocului sovietic. Principalul obiectiv al Cominform-ului era de a oferi statelor satelit ale imperiului sovietic un mijloc de întărire a coordonării organizaționale

¹²⁸ Întregul discurs al lui Churchill este disponibil la <http://www.winstonchurchill.org/resources/speeches/1946-1963-elder-statesman/the-sinews-of-peace>.

¹²⁹ Bettanin, *Stalin e l'Europa*, 225.

și a compatibilității ideologice. Totuși, Cominform includea atât partide comuniste din „democrațiile populare” ale Europei de Est cât și astfel de partide din Franța și Italia – deși comuniștii din Germania de Vest și Albania nu au fost invitați la sesiunea de fondare a organizației care a avut loc la Szklarska Poręba, în Polonia. Andrei Jdanov a rostit cuvintele introductive în cadrul acestui eveniment, articulând pentru prima oară în discursul său viziunea ideologică stalinistă care împărțea lumea în două lagăre. Potrivit acestui concept, aceste lagăre includeau puterile „democratice anti-imperialiste” sau „democrațiile populare conduse de către sovietici, respectiv puterile „imperialiste anti-democratice” sau statele capitaliste conduse de către Statele Unite.

Retorica agresivă antioccidentală a reprezentanților Uniunii Sovietice și a Iugoslaviei în timpul acestei reuniuni a reconfirmat prăbușirea fostei alianțe a puterilor aliate și a pus bazele ideologice introducerii sistemelor de tip sovietic în Europa de Est¹³⁰.

Activitatea Cominform-ului s-a concentrat aparent pe diseminarea internațională a propagandei sovietice. Totuși, puține dintre acțiunile Cominform-ului erau publice. Controlul structurilor organizației – secretariatul, lectori politici și specialiștii – era o prerogativă sovietică. Înainte de 1950, Cominform-ul a organizat consultări secrete în Polonia, România și Ungaria, iar secretariatul organizației s-a întâlnit în secret de patru ori. Totuși, cea mai importantă decizie a Cominform-ului din timpul acestor deliberări secrete a fost expulzarea Partidului Comunist Iugoslav din mișcarea comunistă internațională, la întâlnirea de la București între 19 și 23 iunie 1948. Această măsură marca începutul unui conflict de neimaginat până atunci între Uniunea Sovietică și elevul său preferat de până atunci.

Schisma iugoslavă

Extinderea controlului sovietic asupra Europei de Est l-a pus pe Stalin în fața următoarei dileme: ar trebui Uniunea Sovietică să tolereze în noua sa sferă de influență state care se îndepărtau de modelul sovietic și care urmau propria cale în fondarea sistemului socialist? Această problemă a apărut pentru prima oară concret în cazul Iugoslaviei. Tito se afla într-o poziție unică printre aliații est-europeni postbelici ai lui Stalin, deoarece câștigase legitimitate internă independent și se afla la conducerea celui mai puternic partid comunist din regiune prin

¹³⁰ Procacci, *Cominform*.

faptul că fusese liderul forțelor anti-fasciste din războiul partizan de patru ani din Iugoslavia. Până în anul 1947, Iugoslavia a beneficiat de întreg sprijinul diplomatic, militar și economic al Uniunii Sovietice. Aceasta din urmă a fost cel mai important partener comercial al Iugoslaviei și a ajutat la instruirea armatei și serviciilor secrete iugoslave. Nemulțumirea sovieticilor față de Tito s-a exprimat în toamna anului 1947, ca rezultat al tratatului bilateral de cooperare și asistență reciprocă încheiat de Iugoslavia cu Bulgaria în luna august a celui an. Tito privea, în mod evident, tratatul iugoslavo-bulgar încheiat fără un acord sovietic prealabil drept un prim pas în crearea unui viitor bloc balcanic. În acest climat internațional încordat, Stalin a obiectat față de încheierea tratatului, semnarea căruia a fost amânată mai multe luni datorită protestelor sovietice vehemente. În ianuarie 1948, Georgi Dimitrov, secretarul general al Partidului Comunist Bulgar, a menționat posibilitatea înființării unei confederații balcanice și uniuni vamale care să includă nu doar „democrațiile populare” din Iugoslavia și Bulgaria, dar și Grecia. În data de 19 ianuarie Tito s-a pregătit să anexeze Albania fără acordul prealabil al Uniunii Sovietice, ceea ce a dus la publicarea unui articol în cotidianul *Pravda* al PCUS în care liderul iugoslav era criticat. Stalin a denunțat dur ambițiile hegemonice ale lui Tito în timpul unei întâlniri secrete cu lideri iugoslavi și bulgari care a avut loc la Moscova la 10 februarie 1948.

Disputa tot mai serioasă dintre Uniunea Sovietică și Iugoslavia a dus la o scizură politică între cele două țări în primăvara anului 1948¹³¹. În martie, Stalin a rechemat brusc armata și consilierii politici sovietici din Iugoslavia în contextul unui schimb intens de corespondență între PCUS și Partidul Comunist Iugoslav. Sovieticii l-au acuzat pe Tito și pe susținătorii săi de oportunism și deviere, în timp ce iugoslavii au susținut că își păstrau dreptul de a se îndepărta de modelul sovietic de socialism¹³². Intensificarea conflictului a devenit de inevitabilă prin condamnarea Iugoslaviei pentru naționalism în cadrul Cominform în data de 22 iunie 1948. Partidele și guvernele comuniste est europene au lansat o amplă campanie de propagandă anti-iugoslavă sub coordonarea Uniunii Sovietice. În Ungaria, unde Tito era extrem de popular printre comuniști, conducătorul partidului, Mátyás Rákosi, s-a referit la omologul său iugoslav drept un „câine în lanțuri al imperialiștilor”.

¹³¹ Gibiansky, „The Soviet-Yugoslav Conflict and the Soviet Bloc”, 224–225.

¹³² Rothschild, *Return to Diversity*, 130–131.

Granițele cu Iugoslavia au fost închise iar relațiile comerciale rupte. Totuși, Stalin nu a putut să își atingă scopul de a-l înlocui rapid pe Tito și pe aliații săi politici cei mai apropiați. Conducerea Partidului Comunist Iugoslav a rămas unită susținându-l pe Tito, inițiind o represiune polițienească împotriva așa-numiților cominformiști, adică comuniști care rămăseseră loiali Uniunii Sovietice. Ruptura dintre Tito și Stalin le-a oferit occidentalilor o șansă neașteptată de a submina coeziunea internă a blocului sovietic. Pentru a atinge acest scop, puterile occidentale au oferit Iugoslaviei un sprijin economic care i-a permis lui Tito să proclame ideologia „căii iugoslave spre socialism”, bazate pe principiul economic al auto-determinării. Această doctrină a stat la baza legitimării lui Tito timp de decenii de la crearea sa în anii 1950. Conflictul dintre Stalin și Tito s-a încheiat fără un câștigător clar. Tito supraviețuise ostilității foștilor aliați, dar modelul iugoslav nu a câștigat adepți printre statele aflate sub dominație sovietică (harta 1.3).

Harta 1.3. Europa de Est în anul 1949. Hartă de Béla Nagy, Academia Maghiară de Științe.

Capitolul 2

Teroare și dezgheț (1949–1955)

Isomorfism instituțional și revoluție culturală

O nouă birocrație, noi coduri de comportament

Transformările politice, economice și sociale radicale menite a reproduce sistemul creat de Stalin în Uniunea Sovietică au avut loc în Europa de Est de la introducerea conducerii partidului unic și până la moartea dictatorului, în 1953.

Potrivit lui Arfon E. Rees, noul sistem politic implementat în această perioadă în Europa Răsăriteană a fost dublul rezultat al nevoii de auto-apărare a Uniunii Sovietice, în pregătirea unui posibil conflict militar cu Occidentul, și al utopiei raționale a modernizării socialiste în statele regiunii care erau diferite din punct de vedere economic și cultural¹³³. Deși procesul de sovietizare nu implica dispariția tuturor caracteristicilor naționale, noii lideri ai țărilor din Europa de Est au încercat să adapteze sistemele politice și economice, precum și structurile sociale la normele sovietice. Viktor Zaslavsky a descris acest fenomen ca pe un „isomorfism instituțional”¹³⁴. În întreaga Europă de Est au fost adoptate noi constituții, care copiau deseori cuvânt cu cuvânt legea fundamentală sovietică din 1936. S-au mai rescris și completat codurile penale și civile potrivit modelului sovietic. Deși membrii aparatului de stat din țările Europei Răsăritene au fost selectați cu grijă după cel de Al Doilea Război Mondial, epurarea masivă a angajaților din sistemul bugetar a început în anul 1948 și nu a luat sfârșit decât după moartea lui Stalin.

¹³³ Pentru o introducere conceptuală în sovietizarea Europei de Est, Apor, Apor, Rees, *Sovietization of Eastern Europe*, 1–27.

¹³⁴ Termenul a fost aplicat inițial republicilor sovietice. Zaslavsky, *Dopo l'Unione Sovietica*, 21.

În timpul acestei perioade au fost eliminate întregi ministere și organizații guvernamentale în statele Europei de Est. Bugetari tineri, cu origini muncitorești, cărora deseori le lipsea experiența și pregătirea necesară, au fost aleși să îi înlocuiască pe cei care își pierduseră locurile de muncă prin epurările din sectorul public. „Revoluția” care a avut loc în Europa de Est a subliniat importanța muncii productive în defavoarea administrației de stat, transformând așadar structura socială a conducerii țărilor din regiune. Loialitatea politică era mult mai importantă și chiar înlocuia cunoștințele tehnice și aptitudinile, punând astfel capăt pentru moment procesului plurisecular de profesionalizare a angajaților de stat. Partidele comuniste din Europa de Est, care în conformitate cu modelul sovietic au preluat controlul asupra administrației de stat, fie au înlocuit, fie au completat corpurile tradiționale, precum ministere și birouri guvernamentale. Termenul de *nomenclatură*, folosit în mod uzual, desemna oficialitățile agreate de către partid, care dețineau posturi cu multă autoritate.

Piramida organizațională a partidului era construită pe o structură duală a teritoriului și a producției. Membrii Partidului Comunist erau eligibili pentru organizațiile de bază din fabrici, municipalități sau districte municipale. Duplicitatea era prezentă și la cele mai înalte niveluri ale administrației. Deși la aceste niveluri predomina o anumită dialectică internă, iar deciziile celor mai puternice organizații de partid au primit forță de lege, deciziile erau, totuși, încorporate în decrete guvernamentale. Secțiile Comitetului Central al partidului – propagandă, organizare, cadre, industrie grea, industrie ușoară, agricultură, afaceri externe, cultură și educație – au primit autoritatea de a superviza implementarea legilor aprobate. Cu ajutorul instituțiilor externe, secțiile comitetelor centrale îndeplineau, de fapt, funcțiile ministerelor guvernamentale. Imensul aparat de partid aproape dezechilibra piramida oficială, ducând deseori la conflicte de autoritate între diferitele birocrații. Organele de partid și de stat, care ar fi trebuit să coopereze, erau deseori în competiție pentru jurisdicție asupra măsurilor și îndatoririlor administrative importante. În țările Europei de Est, haosul administrativ generat de instaurarea comunismului avea în mod tipic toate disfuncțiile perioadei staliniste următoare, de la „nihilismul legal” bolșevic – respectiv atitudinile negative față de domnia legii – la intimidarea societății. Pe termen lung, introducerea acestui sistem de stat lipsit de moderație și ineficient a generat defecte

structurale pe care nu le-au putut remedia niciunele dintre eforturile reformatoare ulterioare.

Ecosistemul stalinist

Regulile, valorile și simbolurile care au predominat în Europa în perioada de maximă intensitate a Războiului Rece în anii dinainte de moartea lui Stalin – pe care David L. Hoffmann a descris-o drept „ecosistemul stalinist” – au persistat mult timp după moartea dictatorului sovietic¹³⁵. În cea mai mare parte a Europei, mijloacele de comunicare în masă precum ziarele, programele radio și posterele de propagandă au fost umplute, într-o măsură, fără precedent, de imperative ideologice și de nevoia de impunere a uniformității. Aceleași teme și personalități apăreau în mod repetat în titlurile ziarelor, în revistele de umor, în filme și în cadrul evenimentelor culturale. Planificarea culturală nu s-a limitat exclusiv la cenzura informațiilor diseminate către publicul larg. Ea folosea și la definirea stilului jurnalismului de ziar, oferindu-le cititorilor o interpretare atotcuprinzătoare a realității. Cetățenii obișnuiți s-au confruntat cu un nou limbaj, cu încărcătură ideologică în sectorul public, la adunările Partidului Comunist și în timpul dezbaterilor politice: această limbă de lemn prezenta în mod constant Occidentul ca fiind „pătat”, „decadent” și „imperialist”, în timp ce clasa muncitoare era „avangarda” socialismului, purtând o luptă constantă împotriva dușmanilor, atât pe plan intern, cât și extern. Cea din urmă categorie includea rămășițele capitalismului – țărani înstăriți (chiaburi), burghezia și marii proprietari de terenuri care sabotau progresul economic. Noile sisteme politice din Europa de Est au modificat până și denumirile geografice: în 1950, de exemplu, autoritățile din România au rebotezat orașul transilvănean Brașov drept Orașul Stalin, care a revenit la denumirea inițială doar zece ani mai târziu. Stalin și liderii comuniști din Europa Răsăriteană, posibil cu excepția lui Bolesław Bierut, liderul Partidului Muncitoresc Unit Polonez (PMUP), erau adorați asemeni unor ființe supranaturale – Mátyás Rákosi, secretarul general al Partidului Muncitoresc Maghiar, a primit curând supranumele de „cel mai bun elev al lui Stalin”, iar despre Vulko Chervenkov, secretarul general al Partidului Comunist Bulgar, se spunea că radia „lumina reflectată de cultul personalității

---

¹³⁵ Hoffmann, *Stalinist Values*.

lui Stalin¹³⁶. Zilele de naștere ale acestor lideri erau sărbătorite cu deosebit fast, iar personalitatea lor era onorată în poezii, nuvele, tablouri și sculpturi¹³⁷. Muncitorii fruntași și stahanoviștii erau aclamați în presă drept eroi pentru că stabileau recorduri de producție în fabricile naționalizate.

Orașele și fabricile organizau competiții în muncă pentru a marca sărbătorile publice oficiale – în mod special 7 noiembrie, aniversarea Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, și diferite date când Armata Roșie Sovietică eliberase statele Europei de Est. Între aceste state s-a născut o grotescă competiție în efortul de a emula modelele sovietice sociale și culturale. Știința sovietică era privită drept incontestabil superioară celei occidentale: descoperirile și inovațiile tehnologice sovietice erau aclamate drept triumfuri ale progresului socialist, pe când rezultatele științifice occidentale erau fie ridiculizate, fie trecute cu vederea. Intelectualii erau obligați să adere la asociații profesionale extrem de politizate, precum diferitele uniuni ale scriitorilor. Artiștii erau forțați să adopte singurul stil estetic legitim – realismul socialist de inspirație sovietică, care încerca, potrivit lui Andrei Zhdanov, să creeze o reprezentare a „dezvoltării revoluționare a realității”, care să fie exactă din punct de vedere istoric și care să confirme adevărul¹³⁸. Pictura modernă și abstractă, poezia simbolistă, muzica dodecafonică și desigur jazzul – importul artistic tipic capitalist – erau ignorate, iar cei mai de seamă reprezentanți și susținători ai acestor curente au fost persecutați și forțați să-și repudieze principiile artistice. Stalinismul a acaparat cu totul educația, care a fost supusă, alături de cercetare, transformării revoluționare în toată Europa de Est cu începere din anul școlar 1948–1949, pentru a deveni mai apropiată de modelul sovietic. Au fost fondate noi academii științifice, iar cele deja existente au fost plasate sub strictă supraveghere oficială și epurate de membrii indezirabili, pentru a se asigura monopolul absolut al statului asupra propagării culturii clasice și a științelor sociale. Potrivit modelului sovietic, universitățile au ajuns să fie instituții superioare de educație care nu se implicau în cercetarea științifică. Discriminarea bazată pe apartenența la o clasă socială s-a practicat în selecția noilor studenți până în anii 1960. Totuși, studiul comparativ al lui John Connelly privitor la dezvoltarea universităților în Germania de Est, Polonia și Cehoslovacia în

¹³⁶ Fowkes, *L'Europa orientale dal 1945 al 1970*, 79.

¹³⁷ Apor, Behrends, Jones, Rees, *Leader Cult in Communist Dictatorships*.

¹³⁸ Zhdanov, „Soviet Literature”.

anii 1950 dezvăluie cum comunitatea academică a opus o rezistență culturală puternică în fața omogenizării și uniformizării. Această solidaritate inter-grup a prevalat, deseori, în fața de dictatele ideologice chiar și pe parcursul perioadei staliniste târzii¹³⁹.

Instaurarea statelor comuniste a inclus și reorganizarea sferei administrative și utilizarea arhitecturii urbane revoluționare utopice. Numeroase orașe ale Europei de Est și-au extins suprafața prin includerea comunităților înconjurătoare. Obiectivul era de a transforma aceste comunități urbane în metropole extrem de dezvoltate, cărora le erau anexate localități suburbane pentru a se obține aglomerări, care să funcționeze drept vectori ai modernizării și care să găzduiască clasele muncitorești în rapidă expansiune. Socialismul clasic stalinist a înlocuit arhitectura occidentală strict rațională a perioadei interbelice și s-a întrupat în clădiri precum Palatul Culturii și Științei din Varșovia, Bulevardul Stalin din Berlinul de Est și Casa Scânteii, sediul central al presei din București. Importante orașe, localități universitare și municipalități care funcționau ca centre religioase au fost decăzute la rang rural din considerente pur politice, ceea ce a dus la declinul lor rapid. În același timp, s-a investit enorm în construirea de noi „orașe socialiste”, precum Nowa Huta (Noua Moară de Oțel) la periferia Cracoviei, în sudul Poloniei; Sztálinváros (Orașul Stalin), astăzi Dunaújváros, în centrul Ungariei; și Stalinstadt, cunoscut astăzi drept Eisenhüttenstadt, în Germania de Est¹⁴⁰. Aceste complexe urbane multifuncționale, proiectate potrivit conceptului utopic comunist au reprezentat, alături de preexistentele uzine industriale, avanposturile din prima linie a socialismului. În studiul său dedicat primului oraș socialist din Ungaria, Sándor Horváth concluziona că Sztálinváros era departe de falansterul revoluționar plănuit de autoritățile comuniste. Persoane etichetate drept „elemente decăzute” de către ideologia dominantă erau supra-reprezentate în cadrul populației inițiale din Sztálinváros¹⁴¹.

Noul sistem pune mare accent pe educația politică, care era obligatorie pentru cetățenii de toate vârstele, pentru a preveni apariția nemulțumirii populare față de greutățile economice. Pentru majoritatea est-europenilor, în special pentru cei cu origini țărănești, instruirea în privința bazelor ideologiei socialiste nu a depășit nivelul pedagogiei informative

¹³⁹ Connelly, *Captive University*.

¹⁴⁰ Pentru o introducere generală, vezi Crowley, Reid, *Socialist Spaces*.

¹⁴¹ Horváth, *Stalinism Reloaded*.

generale. Oamenii erau învățați să se spele pe mâini și pe dinți în cursuri de igienă de bază, iar femeile din câmpul muncii erau instruite cum să împace îndatoririle de mame și pe cele de la locul de muncă. Activiștii de partid țineau prelegeri despre originea speciei umane, în care încercau să își convingă ascultătorii în privința supremației darwinismului asupra creaționismului. Din perspectiva elitei comuniste, pe care Milovan Đilas, funcționar al Ligii Comuniștilor din Iugoslavia și teoretician, a descris-o drept „noua clasă”, Uniunea Sovietică reprezenta atât un centru militar și politic, cât și un nou vârtej social. La începutul perioadei socialiste, mii de est europeni tineri, în special din clasa muncitoare sau cu origini țărănești, au primit acces privilegiat la universități și institute de cercetare sovietice prin burse și programe de schimb. Acești tineri studenți se considerau avangarda elitei politice și culturale, pătrunși de menirea lor de a răspândi mesajele noii ere. Noua clasă conducătoare a Europei Răsăritene – formată din demnitari politici, funcționari de partid și intelectuali, studenți, economiști și artiști – s-a concentrat la Moscova, care devenise centrul diplomatic și cultural al blocului sovietic.

Războiul Rece a separat blocul estic de Europa Occidentală atât fizic (prin închiderea granițelor, introducerea necesității vizelor și respingerea solicitărilor pentru pașapoarte), cât și cultural. Ambasadele occidentale active în Europa de Est au fost forțate să își reducă personalul diplomatic și activitatea la strictul necesar. Centrele culturale și librăriile coordonate din Occident au fost închise în mai multe dintre orașele Europei de Est. Corespondența scrisă și comunicarea telefonică au fost puse sub supraveghere strictă. Granițele, chiar și cele localizate în interiorul Imperiului sovietic, au devenit aproape impenetrabile, despărțind familii și prieteni, care deseori nu s-au putut reîntâlni timp de decenii. Emisiunile radio occidentale au devenit singurul reper de încredere, prin care oamenii din regiune puteau intra în contact cu lumea exterioară, deși ascultându-le se expuneau unui risc personal și aveau de depășit serioase obstacole tehnice. *Radio Europa Liberă*, care și-a început activitatea cu o transmisiune destinată Cehoslovaciei la data de 4 iulie 1950, a fost cel mai important dintre posturile de radio occidentale care se adresau publicului est-european. Sute de editori, reporteri și tehnicieni se ocupau de programele *Radio Europa Liberă*, pe care kongresul Statelor Unite l-a finanțat direct prin Agenția Centrală de Informații până în anul 1971¹⁴².

---

¹⁴² Puddington, *Broadcasting Freedom*.

Problema națională și politica bisericii

Crearea unui proletariat internațional lipsit de constrângeri naționale reprezenta unul dintre miturile concepției comuniste despre societate. Totuși, războiul civil care a urmat Revoluției Bolșevice din 1917 a obligat statul multinațional sovietic să accepte faptul că introducerea comunismului nu va rezolva automat conflictele etnice existente. Înființarea Uniunii Sovietice în 1922 a implicat împărțirea noului stat federat în republici, oblasti și raioane autonome. Terry Martin se referă la Uniunea Sovietică a anilor 1920 drept „imperiu acțiunii afirmative”, care a susținut în mod activ păstrarea identității culturale de sine a diferitelor naționalități și grupuri etnice din țară. În cadrul celui de al X-lea său congres, organizat în martie 1921, Partidul Comunist Rus a decis că după încheierea Războiului Civil Rus vor fi necesare schimbări atât în domeniul politicii economice (așa-numita Nouă Politică Economică), cât și în a celei naționale. Bolșevicii au încercat să implementeze politica *korenizatsiya* („înrădăcinării”), sau educație și administrație în limba naționalității local predominante și promovarea persoanelor non-ruse în poziții cu autoritate din republicile autonome¹⁴³. Deși bolșevicii au continuat să respingă noțiunea austro-marxistă de autonomie culturală, ei au oferit naționalităților din Uniunea Sovietică drepturi lingvistice extinse, în mod contrar abordării clasice comunist-internaționaliste. Grupurile naționalităților majoritare, care erau în mod frecvent și minorități naționale, erau privite ca națiuni titulare în fiecare district administrativ. Acestor națiuni titulare li s-a permis să își dezvolte identități naționale, să își folosească liber limba nativă și să își cultive cultura națională în timp ce se integrau politic și social în statul sovietic. Nici regimul lui Lenin, nici cel al lui Stalin nu au încercat să făurească o națiune sovietică supranațională sau *Homo sovieticus*. Politica *korenizatsiya* a consolidat identitatea etnică, conform introducerii administrației locale native și organizațiilor de partid, încurajând membri ai națiunilor titulare să ocupe posturi în aceste structuri¹⁴⁴. În anii de după fondarea sa, statul sovietic a urmărit o politică integrativă pe care Yuri Slezkine a descris-o drept

¹⁴³ Cuvântul *korenizatsiya* a apărut în anii 1920, derivat din termenul *korennoye naseleniye* sau „populație înrădăcinată”, folosit pentru a descrie naționalitățile indigene de origine etnică non rusă.

¹⁴⁴ Martin, *Affirmative Action Empire*, 460–461.

„apartamentul comunal” sovietic, oferind persoanelor din diferitele naționalități un loc unde să trăiască împreună¹⁴⁵. Pe parcursul primilor săi ani la putere, Stalin – care avea strămoși georgieni și oseți – a criticat dur șovinismul Rusiei Mari, într-o atitudine împrumutată de la Lenin ca bază a politicii naționalităților a Uniunii Sovietice.

Totuși, cu începere din anii 1930, autoritățile politice de la Moscova au intrat, deseori, în conflict cu elitele non-ruse ale Uniunii Sovietice, în principiu ucraineni, determinându-l astfel pe Stalin să inițieze o schimbare drastică în politica culturală. Rescrierea cărților de istorie a dat naștere unei noi perspective național-bolșevice, căreia Stalin îi pusese bazele chiar din 1913, când definea astfel națiunea politică și culturală: „Națiunea este o comunitate stabilă, constituită istoric pe baza unei limbi comune, a unui teritoriu, a unei vieți economice și a unui profil psihologic exprimate printr-o cultură comună”¹⁴⁶. Imediat după cel de Al Doilea Război Mondial, recunoașterea poziției conducătoare a poporului rus a ajuns să ocupe un rol central în politica sovietică a naționalităților, completată ulterior de anti-semitismul și xenofobia susținută la nivel statal.

Partidele comuniste est-europene au întâmpinat o problemă practică similară, respectiv rigiditatea problemei naționalităților, în perioada de după cel de Al Doilea Război Mondial. După cum am arătat în capitolul anterior, o gamă largă de tratamente – de la integrare la discriminare deschisă – le-au fost aplicate diferitelor minorități naționale din Europa de Est între 1945 și 1948. Crearea blocului sovietic a suspendat doar temporar conflictele naționale din regiune. O densă rețea de tratate bilaterale de prietenie și de contacte economic-culturale au reglementat relațiile dintre Uniunea Sovietică și „democrațiile populare”. Cehoslovacia și Ungaria au devenit ultimele două state din blocul estic care au încheiat astfel de tratate de prietenie și colaborare în anul 1949, după ce liderii sovietici i-au atenționat pe omologii lor cehoslovaci să își revizuiască politicile discriminatorie față de minoritatea maghiară din Slovacia. În 1949, Asociația Culturală a Muncitorilor Maghiari din Cehoslovacia (CSEMADOK) a fost creată pentru a racola membri maghiari în Partidului Comunist din Cehoslovacia. De asemenea, s-a reluat și predarea în limba maghiară la nivel primar și gimnazial¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Slezkine, „USSR as a Communal Apartment”, 318.

¹⁴⁶ Stalin, „Marxism and the National Question”, 60–61.

¹⁴⁷ Popély, *A (cseh)szlovákiai magyarság*, 290.

Diferit de ceea ce s-a întâmplat în Cehoslovacia, România a adoptat o politică de integrare a minorităților imediat după cel de Al Doilea Război Mondial. Guvernul pro-comunist condus de către prim ministrul Petru Groza a acordat încă din 1945 drepturi civile depline celor 1,5 milioane de maghiari care trăiau în Transilvania. Maghiarii din România s-au bucurat de succese importante în efortul lor de a câștiga drepturi lingvistice, deși scopul celor care locuiau în partea nordică a Transilvaniei a fost, în principiu, cel de a menține condițiile dintre 1940 și 1944, când regiunea aparținuse Ungariei. În plus, un număr însemnat de maghiari s-au înscris în Partidul Comunist Român – 12% dintre membrii de partid erau clasificați ca fiind de origine maghiară în 1947 – și au ocupat poziții în administrația locală și de stat¹⁴⁸. Cu începere din anul 1948, regimul comunist a naționalizat școli și alte instituții și a preluat controlul asupra învățământului confesional. Statul a dizolvat organizațiile sociale importante și și-a rezervat dreptul exclusiv de a tipări reviste, de a conduce teatre, muzee și edituri, plasând astfel minoritatea maghiară din România într-o poziție vulnerabilă pe termen lung. Instituțiile minorităților, care mai înainte depindeau de donații private, au ajuns să depindă total de bunăvoința autorităților centrale¹⁴⁹.

Regimurile comuniste au modificat semnificativ politicile față de minorități din Europa Răsăriteană. Chestiunile etnice au devenit strict afaceri interne: odată cu sfârșitul dreptului Ligii Națiunilor de a face petiții și cu acceptarea principiului vinei colective, statele și-au pierdut mijloacele de a influența politicile privind naționalitățile din statele învecinate care dețineau populații minoritare conaționale. În același timp, Uniunea Sovietică se aștepta ca statele Europei de Est să renunțe la politicile în mod fățiș discriminatoare față de minoritățile naționale. Integrarea politică și culturală a minorităților a înlocuit conflictele etnice acute din deceniile anterioare din Europa de Est, în special în privința turcilor din Bulgaria și a maghiarilor din România. În 1952, Stalin a încurajat conducerea Partidului Muncitoresc Român să introducă autonomia teritorială bazată pe modelul sovietic pentru maghiarii din Secuime, în sud-estul Transilvaniei. Regiunea Autonomă Maghiară (RAM) care s-a născut astfel a funcționat drept „seră” pentru minoritatea maghiară din regiune. Instituțiile educative și culturale,

¹⁴⁸ Olti, Nagy, *Érdekképviselőlet vagy pártpolitika*, 17–100.

¹⁴⁹ Andreescu, Nastasă, Varga, *Maghiarii din România*; Hunyadi, *State and Minority in Transylvania*, 329–427.

teatrele, centrele culturale și grupurile de dansuri populare formate în RAM au jucat un rol vital în păstrarea identității maghiare secuiești arhaice, chiar dacă într-o formă modificată pentru a se adapta modernizării socialiste. Sera RAM le-a pus la dispoziție maghiarilor secui un nou discurs identitar care se baza doar formal pe ideologia comunistă oficială și își avea rădăcinile în principal în aspectul social egalitar și în cultura populară maghiară¹⁵⁰.

În primii ani ai acestei perioade, Stalin a manipulat cu succes mândria națională și pretențiile teritoriale ale popoarelor din Europa de Est pentru a stabili o nouă cultură populară care era „națională în formă și socialistă în conținut”¹⁵¹. Revoluția culturală stalinistă a inclus și rescrierea radicală a trecutului. Istoricii au fost însărcinați să cerceze și să glorifice eroi populari și evenimente istorice precum revolte populare medievale, emanciparea iobagilor din secolul al XIX-lea și evoluția mișcărilor muncitorești și socialiste. Tradițiile naționale și religioase puteau fi incluse în noua narațiune a istoriei doar dacă erau compatibile cu principiul frăției slave și cu paradigma progresului social. Conceptul marxist de conflict de clasă elimina naționalismul ca factor în formarea și dezvoltarea națiunilor est-europene. Noua istoriografie oficială portretiza războaiele și mișcările politice din toate timpurile drept lupte ale spiritului internaționalist progresiv de natură proletară sau țărănească.

Sistemele comuniste din Europa de Est au adoptat politici religioase diferențiate, asemănătoare cu cele ale lui Stalin față de Biserica Ortodoxă Rusă în timpul celui de Al Doilea Război Mondial. Deși obiectivul ultim al acestor politici a rămas formarea societății secularizate, experiența sovietică a arătat că pentru suprimarea radicală a religiei era nevoie nu doar de foarte mult timp și foarte multă energie, dar și de cooperarea maselor. Statele est-europene au încercat să ajungă la un acord cu bisericile, în special cu cea Ortodoxă Răsăriteană la care au aderat marea majoritate a românilor și bulgarilor și cam jumătate din populația Iugoslaviei, dar și cu diferitele denominații protestante care grupau numeroși cetățeni din Estonia, Letonia, Republica Democrată Germană, Cehoslovacia, Ungaria și România. Bisericile protestante își păstrasera un caracter puternic național încă din perioada reformelor luterane, chiar dacă aveau legături solide cu Occidentul. Bisericile

---

¹⁵⁰ Bottoni, *Stalin's Legacy*.

¹⁵¹ Mevius, „Reappraising Communism and Nationalism”, 377–400.

ortodoxe răsăritene autocefale din România și Bulgaria au jucat rolul tradițional de a armoniza interesele religiei istorico-culturale cu cele ale statului pornind de la premisa că toate sistemele politice reflectau voința lui Dumnezeu, iar în Iugoslavia preoții ortodocși răsăriteni au luptat alături de partizani¹⁵². Iustinian Marina, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, s-a folosit de autoritatea sa ca șef al bisericii pentru a promova integrarea politică a lumii ortodoxe. Începând cu anul 1948, cei din ierarhia Bisericii Ortodoxe Române au cooperat cu organizațiile comuniste de stat la disoluția nemiloasă a Bisericii Române Greco-catolice. Aceasta a pus capăt schismei care avusese loc la sfârșitul secolului al XVII-lea și a atras persecutarea preoților și călugărilor Bisericii Române Greco-catolice, precum și a 1,5 milioane de credincioși din congregații¹⁵³. Biserica Ortodoxă Răsăriteană a susținut „lupta pentru pace” a mișcărilor comuniste din întregul bloc estic, precum și Apelul de la Stockholm din 1950 și campaniile anti-nucleare care au urmat. Liderii Bisericii Ortodoxe Răsăritene au jucat un rol activ în monitorizarea și neutralizarea exilaților politici anticomuniști.

Comunitatea musulmană din Iugoslavia a reprezentat un caz special. În ciuda garantării libertății religioase prin constituția Iugoslaviei din 1946, în același an oficialitățile comuniste au interzis tribunalele islamice, au închis școlile care predau Coranul și fundamentele Islamului și au abolit întâlnirile și casele de rugăciune ale sufiților. În 1952, ele au interzis ordinele dervișilor. Edituri musulmane ilegale au funcționat, încălcând legea care interzicea publicarea textelor islamice și care a rămas în vigoare până în anul 1964. Statul iugoslav a permis existența unei singure asociații islamice, sub stricta sa supraveghere. Statutul identității musulmane religioase, etnice și naționale în cadrul Iugoslaviei a rămas nerezolvat în Republica Socialistă Bosnia și Herțegovina, deși sistemul comunist din această țară susținea că musulmanii „nu se decisese încă asupra propriei identități” și i-au socotit treptat fie sârbi, fie croați¹⁵⁴.

Pe plan general, Biserica Romano-catolică a fost cea mai persecutată dintre denominațiile religioase majore din blocul sovietic. Toate statele comuniste din Estul Europei au repudiat înțelegerile încheiate cu Vaticanul în perioada interbelică și a oprit activitatea școlilor, organizațiilor și ziarelor romano-catolice. Vaticanul a răspuns acestei

¹⁵² Leuștean, *Orthodoxy and the Cold War*, 23.

¹⁵³ Vasile, *Între Vatican și Kremlin*.

¹⁵⁴ Noel Malcolm, *Storia della Bosnia*, 264.

persecuții excomunicând toți demnitarii romano-catolici și toți membrii parohiilor care susțineau comunismul.

În Ungaria, unde romano-catolicii reprezentau două treimi din populație, arhiepiscopul de Esztergom József Mindszenty, liderul Bisericii Catolice din Ungaria, a început să critice puternic, începând cu anul 1945, nu doar naționalizarea proprietăților denominației și închiderea școlilor sale, dar și noul sistem social și politic care se institua în țară. Mindszenty a fost arestat spre sfârșitul anului 1948 și condamnat la închisoare pe viață pentru conspirație împotriva statului în anul următor¹⁵⁵. Persecutarea romano-catolicilor din Ungaria a continuat cu închiderea mănăstirilor, disoluția ordinelor monastice, interzicerea tuturor activităților pastorale publice și arestarea a mai multe sute de preoți și credincioși.

Deși arhiepiscopul de Praga Josef Beran a avut inițial o atitudine împăciuitoare față de sistemul comunist în Cehoslovacia, campania politică împotriva Bisericii Romano-catolice a fost chiar mai intensă acolo decât în Ungaria. Beran a fost arestat în iunie 1949 și forțat să păstreze tăcerea până în anul 1963. Autoritățile comuniste au închis seminariile catolice, preoții și călugării au fost eliberați din funcții și mulți dintre ei au fost trimiși în lagăre de muncă. Comuniștii din Cehoslovacia au încercat să-i intimideze pe demnitarii romano-catolici, pornind procese politice împotriva episcopilor Ján Vojtaššák și Michal Buzalka. Biserica Greco-catolică din Slovacia a fost dizolvată și credincioșii obligați să se alăture Bisericii Ortodoxe din Cehoslovacia. Romano-catolicii din Cehoslovacia au întâmpinat mari dificultăți datorate interzicerii credinței lor, în special în Slovacia, unde tradițiile bisericești erau mai puternice, mai ales în mediul rural.

Persecutarea Bisericii Romano-catolice a dobândit o dimensiune particulară în România, unde mai mult de 1,5 milioane de catolici aparțineau diferitelor grupuri etnice¹⁵⁶. Áron Márton, episcopul de etnie maghiară de Alba Iulia a fost arestat în 1949 și condamnat ulterior la doi ani de închisoare, fiind găsit vinovat de participare la o conspirație împotriva statului. Pe când în Cehoslovacia și – într-o măsură chiar mai mare – în România dictatura comunistă a încercat să creze o diviziune între conducerea Bisericii Catolice (un preot excomunicat a fondat Comitetul Catolic de Acțiune din România în aprilie

¹⁵⁵ Balogh, *Mindszenty József I-II*.

¹⁵⁶ Bozgan, *Cronica unui eșec previzibil*.

1950, ca mijloc de organizare a mișcării naționale catolice din țară), în Polonia partidul comunist a adoptat o politică duală față de biserică¹⁵⁷. Pe de o parte, Partidul Muncitoresc Unit Polonez a orchestrat fondarea Asociației Catolice PAX, procomuniste, și a ordonat arestarea a sute de preoți și călugări considerați inamici ai noului sistem. Pe de altă parte, autoritățile au ajuns la o înțelegere – căreia Vaticanul i s-a opus – cu arhiepiscopul Varșoviei Stefan Wyszyński. Guvernul comunist nu doar că a permis menținerea seminariilor și mănăstirilor și continuarea publicării ziarelor catolice, dar a și oferit fonduri de stat pentru școlile romano-catolice și a acordat autonomie limitată organizațiilor bisericești în schimbul sprijinului catolic pentru politica de pace a partidului. În 1950, acest acord a acordat bisericii libertatea de a activa fără opreliști în multe domenii, precum educația superioară (de ex. Universitatea Catolică din Lublin). Regimul Bierut a putut, de asemenea, să profite de controversa din jurul episcopatului german din teritoriile care au fost transferate Poloniei din Germania după cel de Al Doilea Război Mondial. În ciuda acordului, care fusese încheiat în Ungaria în luna august 1950 și pe care îl semnaseră doar puțini dintre episcopii maghiari, înțelegerea poloneză a reprezentat un cert compromis cu întreaga lume romano-catolică, garantând o amplă libertate religioasă, pe care catolicii au exploatat-o rapid.

Economia planificată și reînarmarea

Sistemul clasic: industrializarea și colectivizarea agriculturii

Economiile Europei de Est au trecut printr-o schimbare radicală în toamna anului 1947. În doar câțiva ani, preponderența sectorului de stat în țările din Europa Răsăriteană a ajuns să depășească nivelul din perioada interbelică datorită aplicării principiului de vină colectivă a fostelor elite și transformării ideologice a structurilor sociale anterioare. Deja în anul 1950, autoritățile comuniste naționalizaseră 90% din unitățile de producție non-agricole din aproape toată Europa de Est¹⁵⁸. Republica Democrată Germană (RDG), unde politicile economice și politice staliniste au fost introduse mai târziu decât în ale părți ale regiunii, a fost singura excepție: până la mijlocul anilor 1950, sectorul de stat reprezenta doar 75% din economia țării¹⁵⁹.

¹⁵⁷ Leuștean, *Orthodoxy and the Cold War*, 97.

¹⁵⁸ Berend, *Storia economica*, 173.

¹⁵⁹ Connelly, „Paradox of East German Communism”, 179–180.

Reorganizarea economiei prin cicluri multianuale, industrializare, colectivizarea agriculturii și o urbanizare accelerată au devenit practici acceptate în Uniunea Sovietică în anii 1930. Cincinalele extrem de ambițioase lansate în Cehoslovacia și Bulgaria în 1949, în Polonia și Ungaria în 1950 și în România și Albania în 1951 se concentrau pe dezvoltarea industriei grele, în special pe cea a fierului și pe cea a oțelului, și includeau fondarea unor noi organizații interministeriale bazate pe modelul Comitetului Sovietic de Stat al Planificării (*Gosplan*)¹⁶⁰. În ianuarie 1949, Stalin a inițiat formarea unei organizații internaționale numite Consiliul de Ajutor Economic Reciproc (CAER), care urma să promoveze dezvoltarea economică a Europei de Est, să faciliteze coordonarea economică dintre statele din regiune și Uniunea Sovietică și să îmbunătățească balanța comercială sovietică. Consiliul trebuia să ofere și Europei de Est un corespondent al Organizației pentru Cooperare Economică Europeană, care luase ființă în anul 1948 pentru a administra Planul Marshall în Europa Occidentală. CAER a presupus convocarea a trei ședințe de consiliu în primii săi doi ani de existență, înainte de a intra în hibernare. Între timp, embargo-urile occidentale implementate prin mecanismul numit Comitetul Coordonator pentru Controlul Exporturilor Multilaterale (COCOM) au ridicat mari probleme economiilor comuniste planificate, pentru că reglementau comerțul și acordarea de licențe pentru mii de produse din domeniul comercial al blocului sovietic¹⁶¹.

Date oficiale par să sugereze că primele cincinale din statele Europei de Est au fost încununat de succes din punct de vedere cantitativ: în perioada 1951–1955, produsul intern brut (PIB) a crescut cu 12–14% în Republica Democrată Germană, România și Bulgaria; cu 8–9% în Polonia și Cehoslovacia; și cu sub 6% în Ungaria¹⁶². Noile economii planificate funcționau ca sisteme de comandă închise, segmentate și unilaterale care erau controlate în întregime de sus. Economia externă era separată de cea internă și plasată sub direcția unui număr mic de companii care operau sub autoritatea imediată a Ministerului de Comerț Exterior din fiecare țară. Volumul comerțului dintre Europa de Est și cea de Vest a scăzut semnificativ în urma intensificării conflictului ideologic dintre Uniunea Sovietică și foștii săi aliați occidentali, cu începere din 1948. Între 1948 și 1951, statele din Europa de Est

¹⁶⁰ Berend, *Storia economica dell'Europa*, 178–179.

¹⁶¹ Van Brabant, *Economic Integration*, 17.

¹⁶² Berend, *Storia economica dell'Europa*, 190–191.

au înregistrat scăderi în jur de 20% în comerțul cu Occidentul – cu excepția Cehoslovaciei, care în 1950 încă genera aproape jumătate din volumul său comercial anual cu celelalte state membre CAER. În anii care au urmat celui de Al Doilea Război Mondial, Uniunea Sovietică a utilizat statele sale satelit ca sursă de materii prime atât prin acorduri comerciale bilaterale – în cazul Ungariei, României și Bulgariei – cât și prin asocieri în participație. În cartea sa din 1962 intitulată *The Growth of Industrial Production in the Soviet Union*, Warren G. Nutter a demonstrat că statele satelit est-europene au înregistrat pierderi economice semnificative în comerțul lor bilateral cu Uniunea Sovietică în această perioadă¹⁶³. Măsura beneficiilor financiare pe care Uniunea Sovietică le-a obținut prin exploatarea Europei de Est a depășit-o pe cea a ajutorului oferit de Statele Unite țărilor Europei Occidentale prin Planul Marshall. Nou înființata industrie grea din Polonia și Ungaria lucra în pierdere pentru a furniza produse pieței sovietice, iar în Cehoslovacia ideologia a triumfat în fața raționalității economice: Uzinele Škoda – compania cea mai productivă și inovativă din punct de vedere tehnologic din toată Europa de Est – a fost obligată de narațiunea oficială colectivistă să suspende timp de ani buni asamblarea de vehicule motorizate pentru uz privat¹⁶⁴.

Astfel, sistemul economic socialist „clasic”, dacă e să folosim descrierea modelului economic planificat canonizat de către János Kornai, a luat ființă cu numeroase disfuncționalități structural inerente, pe care nu au reușit să le soluționeze nici factori externi, precum nevoia de autosuficiență dictată de Războiul Rece, și nici factori interni, precum presiunile de centralizare¹⁶⁵. Implementarea Noii Politici Economice a produs, în mod special, daune deosebite sectorului agricol est-european în care activa aproape jumătate din populația regiunii. Reformele agrare care au avut loc în statele Europei de Est în urma celui de Al Doilea Război Mondial – cu excepția Bulgariei, unde reforma agrară a fost introdusă la scurt timp după Primul Război Mondial – au dus la dezmembrarea marilor domenii și crearea unei noi clase de mici proprietari, compusă din cei care, anterior, fuseseră lucrători cu ziua și țărani arendași. Iluzia securității economice și sociale s-a spulberat rapid în zonele rurale ale Europei Răsăritene, parțial datorită foamei din 1946–1947. Urmând exemplul Iugoslaviei, partidele comuniste

¹⁶³ Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 27.

¹⁶⁴ Fava, *Storia di una fabbrica socialista*.

¹⁶⁵ Kornai, *Overcentralization in Economic Administration*.

în ascensiune din Europa de Est au inițiat procesul de colectivizare a agriculturii. Propaganda oficială i-a demonizat pe culaci, adică pe țăranii bogați. În primăvara anului 1949, autoritățile comuniste din blocul sovietic au lansat o ofensivă împotriva societății țărănești tradiționale. Totuși, în fața rezistenței de masă au fost forțați să scadă temporar numărul unor astfel de acțiuni cvasi-militare care includeau înconjurarea satelor desemnate cu ajutorul poliției, denunțarea publică și agresarea fizică a culacilor sau cel puțin supunerea lor la taxe discriminatorii și înregistrarea lor oficială¹⁶⁶.

Milioane de est europeni au părăsit sectorul agricol, dar au trecut prin mari greutăți după ce au fugit din satele lor în căutarea oportunităților economice. Marile orașe din Europa de Est erau „zone închise” în care cei care doreau să locuiască aveau nevoie de permisiune specială de la autoritățile locale. Deoarece programele de construcții de locuințe nu fuseseră încă demarate, noii locuitori ai orașelor, majoritatea muncitori tineri, au ajuns să stea în barăci suprapopulate sau cămine fără băi. Procesul de urbanizare a dus la scăderea standardelor de trai atât ale locuitorilor din orașe, cât și ale celor de la țară. Membrii societății rurale s-au confruntat atât cu vechile probleme care erau mortalitatea infantilă și analfabetismul, cât și cu noi probleme precum malnutriția, persecuțiile generale și stresul legat de colectivizare¹⁶⁷. Dictaturile comuniste au stabilit un context normativ extrem de îngust, iar procesul de colectivizare forțată inițiat în martie 1949 a cauzat cea mai gravă undă de șoc în societatea țărănească din Europa de Est. Rezistența țărănească primară și popularitatea pelerinajelor au reflectat credințele religioase vizionare prin care societățile rurale est-europene au încercat să facă față crizei culturale generate de atacul statului împotriva valorilor tradiționale ale comunităților rurale¹⁶⁸. Deși faza inițială a colectivizării agriculturii a dus la numeroase tragedii personale în Europa de Est, utilizarea forței statale coercitive a rămas în această regiune „sub nivelul” celei folosite de către autoritățile sovietice în timpul colectivizării agriculturii din Uniunea Sovietică în anii 1930. Lucrările de specialitate ulterioare au explicat gradul mai mic de violență din timpul procesului de colectivizare în

---

¹⁶⁶ Pentru procesul de colectivizare în România, vezi Iordachi, Dobrinu, *Transforming Peasants, Property and Power*.

¹⁶⁷ Zubkova, *Russia after the War*.

¹⁶⁸ Din perspectivă antropologică, vezi Gagy, *A krízis éve*.

Europa de Est prin folosirea unor metode „precaute și rafinate”¹⁶⁹. Autoritățile din Ungaria și România au încercat, inițial, să introducă sistemul sovietic al colhozurilor în care cei care se alăturau fermelor colective renunțau nu doar la pământ, ci și la animalele și uneltele agricole. Totuși, în România anului 1952, oficialitățile au fost obligate să instituie un nou sistem cooperativist, în care doar pământul și munca erau la comun. În Cehoslovacia, colectivizarea a accelerat într-o formă extremă proprie în lunile dinaintea morții lui Stalin din martie 1953. În acel an, procentul terenului arabil total aflat în proprietate comună din diferitele state ale Europei de Est era de 62% în Bulgaria, 48% în Cehoslovacia, 37% în Ungaria, 24 % în Iugoslavia, 21% în România și 17% în Polonia și în Germania de Est¹⁷⁰.

Nivelul producției agricole, care fusese întotdeauna relativ scăzut în Europa Centrală și de Est – în special în Balcani – a scăzut și mai mult ca rezultat al investițiilor agricole insuficiente în semințe, fertilizatori, unelte și utilaje. Pe când industria grea și construcțiile atrăgeau două treimi din investițiile făcute de state în Europa de Est în această perioadă, doar o parte neglijabilă a fondurilor publice din regiune a fost alocată sectorului agricol¹⁷¹.

Pregătirea pentru război și colapsul economic

Reorganizarea sistemului est-european de producție oferă doar o explicație parțială pentru declinul economic din blocul sovietic dintre 1950 și 1952. Doar moartea lui Stalin a împiedicat o revoltă severă în urma acestei recesiuni generale. Ruptura dintre Tito și Stalin și expulzarea Iugoslaviei din Cominform în 1948 au exacerbat situația internațională deja tensionată. Odată cu Blocada Berlinului între 1948 și 1949 și izbucnirea Războiului din Coreea în 1950, statele din Europa de Est s-au găsit angrenate într-un proces de reînarmare, în pregătire pentru un posibil conflict militar împotriva Occidentului și a Iugoslaviei. Toți cei care au luat cuvântul la cea de a treia și ultima conferință Cominform în noiembrie 1949 au făcut aluzie la chestiunea iugoslavă ca la o problemă militară și de securitate. Mikhail Suslov, directorul Departamentului de Propagandă al Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS), s-a referit în timpul

¹⁶⁹ Bideleux, Jeffries, *History of Eastern Europe*, 528–529.

¹⁷⁰ Völgyes, *Politics in Eastern Europe*, 76.

¹⁷¹ Berend, *Storia economica dell'Europa*, 279.

discursului său la un iminent „Al Treilea Război Mondial”, ca rezultat al sfidării lui Tito¹⁷².

Doar în perioada actuală a devenit posibilă o evaluare a impactului exact pe care l-a avut pe termen lung intensificarea pregătirilor de război asupra economiilor și societăților din Europa de Est în timpul anilor de început ai dictaturii mono-partid. Dezvoltarea capacității militare a pus statele din Europa de Est cu granițe cu Iugoslavia, care fuseseră aliate puterilor Axei în timpul celui de Al Doilea Război Mondial – Ungaria, România și Bulgaria – în încurcătură, din moment ce Tratatul de Pace de la Paris din 1947 impuseseră limite stricte ale armatelor lor. Cazul Ungariei ilustrează dimensiunile problemei. Numărul de soldați și ofițeri înrolați în armata ungară s-a triplat, de la 70.000 în 1948 la peste 211.000 în 1952. Armata Ungariei a fost însărcinată cu apărarea graniței sudice a blocului sovietic în eventualitatea unui atac de-a lungul celor 660 km de graniță comună cu Iugoslavia. Alocațiile de stat legate de construcția sistemului integrat de graniță au reprezentat 22,5% din toate fondurile de investiții ale Ungariei stipulate în primul cincinal al țării. Acest sistem a continuat să fie dezvoltat de-a lungul anilor următori, dar a rămas în mare parte inutil ca rezultat al numeroaselor erori de planificare și al utilizării ineficiente a resurselor¹⁷³. În mijlocul acestei atmosfere de nesiguranță și frică generală, Stalin a convocat o întâlnire a liderilor de partid și a miniștrilor de Externe la Moscova în ianuarie 1951, pentru a discuta condițiile militare din interiorul blocului sovietic. Rezultatul exact al acestei întâlniri este neclar din lipsa unei documentații irefutabile, dar informațiile disponibile sugerează că ar fi putut să fie crucială pentru dezvoltarea economică și socială ulterioară a statelor din acest bloc.

Potrivit ministrului cehoslovac al Apărării, Alexej Čepička, la acea întâlnire Stalin ar fi declarat că Uniunea Sovietică va putea să își mențină superioritatea militară față de Occident doar pentru încă trei sau patru ani. Ar fi fost astfel nevoie ca „potențialul militar al blocului estic ... să fie multiplicat astfel încât toată Europa să fie mobilizată, în cazul în care se trece la acțiune”¹⁷⁴.

Mai mulți cercetători s-au exprimat rezervat față de noțiunea general acceptată de război preventiv, susținând că Stalin se referea la caracterul inevitabil al unui conflict armat doar în termeni generali,

¹⁷² Vezi Procacci, *Cominform*, 665; Banac, *With Stalin against Tito*, 131.

¹⁷³ Okváth, *Bástya a béke frontján*, 119.

¹⁷⁴ Kaplan, *Dans les archives*, 164–165.

ca mijloc de avertizare a aliaților est-europeni ai Uniunii Sovietice că aveau doar câțiva ani la dispoziție pentru pregătiri militare în vederea unei astfel de posibilități¹⁷⁵. Cu privire atât la Uniunea Sovietică cât și la statele sale satelit, Geoffrey Roberts sublinia anvergura enormă a rearmării, care era, în opinia lui, rezultatul unor considerații defensive¹⁷⁶. Alții însă au afirmat că Stalin dorea să îmbunătățească capacitatea ofensivă a forțelor militare sovietice și est-europene în pregătirea ocupării Europei Occidentale înainte ca Statele Unite să poată să își întărească capacitatea militară în această parte a continentului eurasian¹⁷⁷.

Mátyás Rákosi a menționat întâlnirea din 1951 în memoriile sale. Ideea lui Stalin i-a mirat foarte tare pe liderii est-europeni. Konstantin Rokossovsky, ministrul polonez al Apărării, care ajunsese la Varșovia în 1945 ca general sovietic, deși era de origine poloneză, s-a plâns într-un mod vocal de ponderea excesivă acordată dezvoltării militare în planul șesenal din Polonia. Ca răspuns la aceste plângeri, Stalin i-a spus lui Rokossovsky că Polonia avea să fie scutită de a atinge țintele investițiilor militare stabilite în planul de țară dacă putea garanta că va fi pace în Europa până în 1956. În caz contrar, polonezii vor trebui să se supună propunerilor sovietice cât de mult vor putea¹⁷⁸.

În cadrul acelei întâlniri, liderul sovietic le-a cerut, de asemenea, autorităților maghiare să-i evacueze pe cei 140.000 de locuitori din zona de graniță cu Iugoslavia titoistă de 2.000 de kilometri pătrați în doar câteva zile. Reprezentanții maghiari au reușit cu greu să își convingă omologii sovietici că evacuarea ar fi imposibilă într-un timp atât de scurt¹⁷⁹. Deși memoriile lui Rákosi reflectă nevoia evidentă de autodisciplinare, textul oferă, totuși, o mărturie destul de exactă a dependenței statelor est-europene față de Uniunea Sovietică în anii 1950 și a elementului cheie care governa relațiile dintre ele – chestiunea scării de valoare: planurile economice și militare ale sovieticilor pur și simplu depășeau capacitatea de producție a sateliților din blocul estic. Supra-sarcina economică a dus la lărgirea discrepanței dintre producție și consum, care era una dintre cauzele tensiunilor sociale și a diviziunii politice dintre partidele de guvernare.

¹⁷⁵ Mastny, *Il dittatore insicuro*, 149.

¹⁷⁶ Roberts, *Stalin's Wars*, 361–362.

¹⁷⁷ Holloway, *Stalin and the Bomb*, 288.

¹⁷⁸ Rákosi, *Visszaemlékezések*, 861.

¹⁷⁹ *Ibid.*, 864.

Anii terorii sociale

Condițiile din Europa de Est între 1949 și 1953 au fost rezultatul unui amestec complex de forțe ideologice și represiune socială, etnică și religioasă. Poliția politică a reprezentat principalul agent de teroare în masă în Europa de Est. Potrivit modelului Ministerului Sovietic al Securității Statului, puternice forțe interne de securitate monitorizau activitatea tuturor cetățenilor prin ample rețele de informatori plătiți și alte surse de informație. Trebuie să facem diferența între poliția politică, care a existat în blocul sovietic în anii 1950, și serviciile secrete occidentale, inclusiv predecesorii acestor organizații ale violenței de stat nou înființate și consolidate. Forțele poliției politice în țările socialiste funcționau sub supervizarea și controlul direct al consilierilor sovietici, care ocupau poziții importante în organele administrative de stat din țările Europei de Est. Selecția personalului din asemenea forțe polițienești se baza pe factori ideologici și psihologici în detrimentul criteriilor profesionale precum studii, cunoștințe tehnice și fluență în limbi străine. Inamicii trebuiau disprețuiți și eradicăți pentru a fi înfrânți. În prima parte a epocii comuniste, organizațiile de securitate statală din Polonia, Ungaria și România angajau preferențial cadrele din rândul minorităților, în special evrei, pentru a anihila opoziția de aripă dreaptă ai nou înființatelor sisteme comuniste.

Astfel de recruți din securitatea de stat suferiseră, deseori, personal de pe urma discriminării bazate pe rasă, religie și ideologie și participau cu entuziasm la restabilirea unui sistem care promitea să-i pedepsească pe foștii opresori. Mulți evrei au abandonat religia strămoșilor lor și chiar au făcut eforturi conștiente de a-și întări antipatia față de vechea identitate¹⁸⁰. Surse memorialistice și documentare arată că membrii poliției politice foloseau adesea metode inchizitoriale pentru a-i umili pe dușmanii de clasă și pe alți presupuși dușmani deținuți în sistemele lor brutale de detenție. În plus, în anii imediat după înființarea lor, aceste forțe operau frecvent în afara unei baze legale și fără supervizare politică clară. Voi descrie mai jos cinci tipuri principale de activitate represivă care a avut loc în Europa de Est sovietizată: persecutarea celor acuzați de „titoism” ca mijloc de eliminare a

---

¹⁸⁰ Cu privire la mitul asimilării evreilor cu comuniștii, vezi Gerrits, *Myth of Jewish Communism*, 130–190.

pluralismului din interiorul partidelor comuniste, suprimarea Bisericii Romano-catolice, a denominațiilor neoprotestante și a Martorilor lui Iehova, persecutarea celor care s-au opus unificării partidelor muncitorești din 1948, în principal a social democraților, arestarea și strămutarea internă a diferite grupuri precum țărani înstăriți (culacii) și membrii burgheziei, precum și acțiunile preventive ale poliției împotriva „elementelor neproductive” precum prostituate, cerșetori, cei care lucrau pe piața neagră și șomerii cronici. Mai mulți specialiști se referă la intimidarea arbitrară și persecutarea cetățenilor în mare parte nevinovați din întreaga Europă de Est, folosind termenul de „terorism de stat”¹⁸¹.

Epurările din interiorul partidelor

Partidele comuniste est-europene au apărut în perioada interbelică ca vârstare ale micilor mișcări subterane care operaseră cu susținerea a între 5% și 10% din populație – un grad mic de sprijin care îl depășea, totuși, pe cel din Uniunea Sovietică. Toate segmentele societății erau reprezentate în partidele comuniste din regiunea noastră, deși muncitorii și funcționarii publici aveau o pondere mai mare decât țărani și intelectuali. Potrivit logicii perioadei staliniste târzii, partidele comuniste au fost infiltrate de dușmani. Această suspiciune nu era complet nefondată: partidele comuniste din Ungaria și România acceptaseră zeci de mii de membri care fuseseră anterior activi în organizații politice de extremă dreaptă și erau așadar vulnerabili la șantaj, pe când Partidul Comunist din Cehoslovacia a permis înscrierea social democraților anticomuniști. Pe de altă parte, obținerea carnetului de partid era un mijloc recunoscut de a obține o slujbă, o locuință și asistență publică.

Cu începere din primăvara anului 1948, partidele comuniste est-europene și-au revizuit membrii pe baza activității lor politice anterioare și a originii lor sociale cu ajutorul așa-numitelor Comisii Centrale de Control. Partidele au suspendat recrutarea pentru a reduce numărul de membri și a trezi din nou fostul caracter revoluționar, de avangardă. Până în anul 1953, numărul membrilor partidelor comuniste din blocul estic s-a redus cu o treime față de nivelul de dinaintea epurărilor, nivel pe care nu l-au atins din nou decât la începutul anilor 1960¹⁸². Următoarea fază a epurării – care îi viza pe membrii din

¹⁸¹ Oprea, *Bastionul cruzimii*, 10.

¹⁸² Crampton, *Eastern Europe*, 262–263.

pozițiile înalte de conducere – a început cu expulzarea Iugoslaviei din Cominform în vara anului 1948. Aceste epurări erau menite a preveni apariția unei potențiale opoziții în interiorul partidelor, prin eliminarea liderilor considerați deviaționiști de dreapta, titoiști și naționaliști. În Ungaria, László Rajk – care în timp ce era ministru de Interne a coordonat persecutarea presupușilor dușmani politici – a fost acuzat în cadrul unui proces spectacol difuzat de postul de radio maghiar, că a condus o conspirație a Statelor Unite, Vaticanului și a lui Tito de a răsturna regimul comunist din Ungaria. Execuția lui Rajk a marcat începutul unei epurări la scară mare pe parcursul anilor următori, care a dus la moartea a 80 de lideri comuniști, social democrați și altor câteva zeci de ofițeri din armată. Epurarea a inclus și arestarea și trimiterea în lagăre de muncă a unor intelectuali și altor oficialități politice, precum János Kádár, viitorul lider al Ungariei, care i-a urmat lui Rajk ca ministru de Interne¹⁸³. În Bulgaria, Traicho Kostov, fostul președinte al Consiliului de Miniștri și oficial de rang înalt în domeniul economic, a fost victima cea mai importantă a epurărilor de partid. După ce a fost demis din funcție, Kostov a fost executat în decembrie 1949 la capătul unui proces spectacol similar celui desfășurat în anul anterior în Ungaria. Pe parcursul celor patru ani care au urmat, acuze de sabotaj au fost aduse în Bulgaria multor funcționari, ofițeri de armată și ingineri¹⁸⁴.

Ruptura dintre Tito și Stalin a avut un impact negativ deosebit asupra intereselor politice și economice ale Albaniei. Epurările din această țară au fost mult mai ample decât cele din restul blocului estic. Nemilosul ministru de interne albanez Koçi Xoxe a fost înlăturat din funcție și i s-au adus acuzele tipice de titoism și colaborare deschisă cu imperialiștii. Xoxe a fost condamnat la moarte în iunie 1949 după un proces spectacol în care s-a folosit aceeași coregrafie ca în procesele lui Rajk, Kostov și mulți alții. În anii care au urmat, epurările din Albania au decimat membrii Comitetului Central de partid și ai parlamentului¹⁸⁵.

În Polonia și România, poliția politică a acționat împotriva oficialităților care păreau să respingă implementarea politicilor sociale și economice radicale și adoptarea modelelor culturale sovietice. Carismaticul ministru al Justiției, Lucrețiu Pătrășcanu, a devenit

¹⁸³ Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, 272–273.

¹⁸⁴ Courtois, *Il libro nero del comunismo europeo*, 268.

¹⁸⁵ Hodos, *Show Trials*, 10.

prima și cea mai importantă victimă a campaniei din România în aprilie 1948. Conducerea Partidului Muncitoresc Român interpreta ca o violare a principiilor internaționalismului comunist și a drepturilor care fuseseră promise naționalităților minoritare ale țării faptul că Pătrășcanu respingea bolșevizarea partidului, precum și sprijinul său explicit pentru majoritatea românească din Transilvania. După ce a fost reținut timp de șase ani, Pătrășcanu – care a refuzat autocritica – a fost pus în boxa acuzaților, condamnat la pedeapsă capitală și executat în aprilie 1954¹⁸⁶.

În Polonia, valul de epurări a ajuns la cele mai înalte niveluri de autoritate politică: în septembrie 1948, Władysław Gomułka, prim-secretar al Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Unit Polonez (PMUP), a fost demis. El a fost acuzat de faptul că politicile anti-ucrainene pe care le implementase anterior ca ministru a Teritoriilor Recuperate au constituit un act de deviaționism de dreapta. Comunistul Bolesław Bierut din Moscova, care se bucura de sprijin sovietic, a devenit succesorul lui Gomułka, a cărui înlăturare de la putere a dus la arestarea a sute dintre cei care îl sprijiniseră și a altor funcționari din cadrul PMUP. Gomułka a fost plasat sub arest în august 1951 și nu a fost eliberat până în 1954¹⁸⁷. Totuși, autoritățile polone au rămas credincioase politicilor stabilite și nu au intentat procese liderilor de partid întemnițați, așa cum s-a întâmplat în alte părți ale Europei de Est. În schimb, poliția politică polonă și-a îndreptat atenția asupra activiștilor din dizolvatul Partid Socialist Polonez, a ofițerilor de armată care s-au întors din exilul occidental și a grupurilor armate care se opuneau colectivizării agriculturii. Între 1945 și 1954, Comisia de Luptă Împotriva Abuzului Economic și Sabotajului a ordonat întemnițarea și trimiterea în lagăre de muncă silnică a circa 84.000 de cetățeni ai Poloniei¹⁸⁸.

În cele din urmă, epurările care au avut loc în Cehoslovacia erau legate de desfășurarea procesului Rajk din Ungaria din anul 1949. Autoritățile comuniste din Praga și Bratislava i-au identificat pe cei care aveau să joace rolul lui Rajk în Cehoslovacia drept „naționaliști slovaci”, precum ministrul de Externe, Vladimír Clementis, președintele Consiliului Național Slovac Gustáv Husák, „troțchiști” și demnitari acuzați de încercarea de a obține în secret o alianță cu Occidentul.

¹⁸⁶ Tismăneanu, *Stalinism for All Seasons*, 110–120.

¹⁸⁷ Rothschild, *Return to Diversity*, 148.

¹⁸⁸ Courtois, *Il libro nero del comunismo europeo*, 356–357.

În anul 1952, acuzații bazate pe confesiuni obținute cu forța care au transformat acuzațiile nefondate în crime efective au fost aduse împotriva lui Rudolf Slánský, secretarul general al Partidului Comunist Cehoslovac, și a altor 13 alți demnitari înalți de partid și guvern. Mulți dintre ei au fost condamnați la moarte și executați. Faptul că 11 dintre acești 14 demnitari, inclusiv Slánský, aveau origini evreiești, a fost foarte mult subliniat pe durata procesului spectacol, ca rezultat al antisemitismului oficial care se dezvoltase în faza finală a perioadei staliniste¹⁸⁹.

Doi termeni noi cu conotații antisemite au apărut după izbucnirea Războiului Rece în propaganda blocului sovietic: *sionism* și *caracter cosmopolit*. Acești termeni erau folosiți pentru a descrie în primul rând atitudini și comportamente evreiești considerate incompatibile cu principiile patriotismului socialist. Caracterul campaniilor antisioniste care au avut loc în blocul de est se aseamăna foarte mult cu propaganda antisemită din Europa de Est în timpul perioadei interbelice și reflecta foarte fidel atât antisemitismul popular, care s-a răspândit în sânul societăților din regiune, cât și impulsul antisemit foarte puternic transmis de către Uniunea Sovietică, după ce Stalin a dizolvat Comitetul Evreiesc Antifascist în 1948.

De fapt, Uniunea Sovietică și aliații săi est-europeni au adoptat o politică flexibilă față de evrei în timpul celui de Al Doilea Război Mondial – Uniunea Sovietică a fost prima țară care a recunoscut diplomatic statul Israel după întemeierea sa în mai 1948. Totuși, începând cu campania antisemită a lui Stalin, autoritățile comuniste din Polonia, Ungaria, România și Bulgaria au permis și, uneori, au încurajat zeci de mii de membri ai organizațiilor sioniste să emigreze în noua patrie a evreilor¹⁹⁰.

Campania antisemită din Uniunea Sovietică s-a intensificat în urma descoperirii unei presupuse conspirații, compusă în principal din doctori evrei, de a-i asasina pe liderii sovietici, care a devenit cunoscută drept Complotul Doctorilor. Unii autori susțin că puțin înainte de moarte, Stalin plănuia să implementeze măsuri antisemite drastice, inclusive deportarea în Siberia a tuturor evreilor din Moscova și Leningrad¹⁹¹. Potrivit lui Jonathan Brent și Vladimir Naumov, acuzele paranoice ale dictatorului sovietic că doctori evrei intenționau să

¹⁸⁹ Clementi, *Cecoslovacchia*, 145–153.

¹⁹⁰ Wasserstein, *Vanishing Diaspora*, în special capitolul 2.

¹⁹¹ Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 133–135.

ii ucidă pe liderii Uniunii Sovietice au fost o componentă naturală a sistemului său conspiraționist construit în mod conștient¹⁹². Aceste epurări antisemite au subminat poziția lui Lavrenti Beria, membru al Biroului Politic al PCUS, fost șef al Comisariatului Poporului pentru Afaceri Interne, care era responsabil pentru numirea oficialităților care conduceau organizațiile de securitate ale Europei sovietizate.

Campania sovietică antisionistă s-a răspândit în România, unde Ana Pauker a fost demisă din Comitetul Central al Partidului Muncitoresc Român în mai 1952 și înlăturată din funcția de ministru de Externe în luna iulie a aceluiași an, înainte de a fi arestată în februarie 1953. Căderea lui Pauker a atras după sine arestarea a câteva sute de alte oficialități de partid și de la guvernare, în special cei priviți ca parte a legăturilor evreiești care legau între ele ministerele Afacerilor Externe, Comerțului Extern și Finanțelor, precum și din departamentele de cadre și organele de propagandă¹⁹³. După cum a demonstrat Robert Levy în biografia Anei Pauker, „Doamna de Fier” a României – care era fiica atee a unui rabin ortodox – a comis păcatul capital de a se folosi de toate mijloacele pentru a-i ajuta pe alți evrei români să emigreze în Israel.

În Ungaria, evreii continuau să ocupe multe dintre cele mai importante funcții ale Partidului Muncitoresc Maghiar, în ciuda avertismentelor lui Stalin de naționalizare a conducerii partidului. Totuși, epurările antisemite au început și în Ungaria cu arestarea și întemnițarea lui Gábor Péter, conducătorul Autorității de Protecție a Statului, și a altor demnitari evrei de rang înalt din cadrul poliției politice a țării¹⁹⁴. Moartea subită a lui Stalin a pus brusc capăt epurărilor și a dus la eliberarea sau transferul în arest la domiciliu a oficialităților din poliția politică care erau întemnițați. Deși antisemitismul a dispărut mai apoi din propaganda oficială, relațiile au rămas tensionate între sistemul politic de tip sovietic din Ungaria și numărul relativ mic de evrei care mai locuiau în țară după genocidul din timpul războiului și emigrarea postbelică în Israel și în Occident. Potrivit unui raport al Congresului Mondial Evreiesc publicat în iulie 1955, guvernele comuniste ale Ungariei distruseseră structura tradițională a comunității evreiești din țară. În acest raport se afirma că evreii din Ungaria suferiseră „o sărăcire materială mai accentuată decât oricare alt segment al populației”

¹⁹² Brent and Naumov, *Stalin's Last Crime*, 333.

¹⁹³ Levy, *Ana Pauker*, 194–220.

¹⁹⁴ Borhi, *Hungary in the Cold War*, 210.

ca rezultat al excluderii lor sistematice din comerț și din sectorul mic industrial în care fuseseră activi în mod tradițional¹⁹⁵.

Represiunea în masă. Gulagul est-european

Violența fizică a diferitelor agenții de stat față de cetățenii obișnuiți în Europa de Est sovietizată a atins proporții fără precedent pentru perioada de pace la finalul erei staliniste. Până la mijlocul anilor 1950, sistemele comuniste nou înființate în regiune au întâmpinat o rezistență puternică – atât activă sub forma opoziției armate și a actelor de sabotaj, cât și pasivă, sub forma refuzului de a coopera și exprimarea de critici. Nu se cunoaște numărul est-europenilor arestați sau deținuți între 1948 și 1953, dar se estimează a fi în jur de un milion. Numărul celor executați sau morți în închisoare sau lagăre de muncă se ridică probabil la câteva zeci de mii. În plus, peste un milion de prizonieri de război și partizani anticomuniști polonezi, ucraineni și români au dispărut în Uniunea Sovietică. Anticomunismul a fost singura platformă ideologică comună a rezistenței armate care se compunea, în principal, din foști ofițeri de armată și țărani care se refugiaseră în munți și care așteptau demult sosirea forțelor occidentale de eliberare¹⁹⁶.

În România, operațiuni militare speciale ample, desfășurate ca mijloc de întărire a securității interne și de profilaxie socială, au reprezentat o trăsătură a terorii de masă de la începutul anilor 1950. Măsurile extraordinare de securitate fuseseră implementate și anterior în România, precum deportarea a 150.000 de prizonieri de război în Uniunea Sovietică după august 1944, expulzarea de cetățeni români de naționalitate germană în Uniunea Sovietică în ianuarie 1945 și trimiterea a 90.000 de oameni în lagăre de muncă înființate în iulie 1945. Autoritatea regimului condus de către Gheorghiu-Dej a rămas totuși slabă în mediul rural unde lansarea colectivizării agriculturii a dus la primele operațiuni militare întreprinse în țară în timpul perioadei comuniste. În februarie 1949, liderii Partidului Muncitoresc Român (PMR) au inițiat o campanie de „lichidare a moșierimii”. Pe timpul unei singure nopți de la începutul lunii martie 1949, autoritățile comuniste din România au acaparat ultimele loturi de teren agricol

¹⁹⁵ The National Archives, London, Foreign Office, fond 371, dosar 116143 (Hungary, Political Correspondence 1955).

¹⁹⁶ Pentru contextul social al rezistenței anti-comuniste, vezi Dobrinco, „Historicizing a Highly Disputed Theme”, 305–344.

deținute independent de aproape 8.000 de țărani, confiscându-le bunurile mobile și imobile și evacuându-i din casele lor¹⁹⁷. Consiliul de Miniștri a desemnat noi locuințe pentru acești țărani deposedați printr-un decret care a fost validat retroactiv printr-o rezoluție secretă din octombrie 1950. Mulți dintre țărani care se opuseseră colectivizării au fost supuși abuzurilor fizice, în timp ce alți 2.000 au fost deportați în zone pustii din Dobrogea.

Soarta prizonierilor politici forțați să construiască Canalul Dunăre-Marea Neagră a fost și mai tragică. Mai multe zeci de mii de prizonieri au luat parte la construirea acestui canal imens, inițiat la sugestia sovieticilor, de la începutul proiectului în anul 1949 și până la suspendarea sa în anul 1953, timp în care cei mai mulți dintre ei au trăit în barăci neîncălzite. Numărul exact al prizonierilor politici care au murit construind Canalul Dunăre-Marea Neagră în acea perioadă nu a fost încă stabilit, deși se ridică probabil la câteva mii.

Cea mai amplă măsură de securitate de tip punitiv din istoria Europei de Est postbelice a început în seara zilei de 18 iunie 1951 și a continuat spre începutul dimineții următoare cu o operațiune, orchestrată probabil de la Moscova, de evacuare a „elementelor de neîncredere” dintr-o zonă de 25 km lățime de-a lungul graniței României cu Iugoslavia. Această operațiune a dus la expulzarea a 44.000 de locuitori a căror unică vină era naționalitatea germană, maghiară, sârbă sau macedoneană, apartenența la grupul etnic aromân, faptul că fugiseră din Bucovina de Nord sau Basarabia care erau controlate de către sovietici, faptul că proveneau din familii prospere sau că fuseseră înainte de 1944 negustori sau jandarmi. Acești presupuși dușmani au fost deportați în Câmpia Bărăganului, unde au fost forțați să își construiască locuințe și clădiri publice în sate nou înființate, înainte de sosirea iernii. Mortalitatea a fost extrem de ridicată printre cei deportați din zona de graniță româno-iugoslavă – 1700 dintre ei au murit doar în anul 1956 – datorită rezervelor inadecvate de hrană și apă potabilă și absenței facilităților medicale. Totuși, declinul populației de deportați nu a reprezentat o problemă pe termen lung: autoritățile au obligat prizonieri proaspăt eliberați, care erau considerați încă amenințări la adresa siguranței statului, să se mute în noile sate din Bărăgan¹⁹⁸.

¹⁹⁷ Oprea, *Banalitatea răului*, 114–115.

¹⁹⁸ Milin, Stepanov, *Golgota Bărăganului*, 22.

După expulzarea locuitorilor din zona de graniță româno-iugoslavă, oficialitățile comuniste au inițiat o nouă deportare în masă în luna mai 1952, în urma unui decret de înlăturare a „elementelor de clasă” din orașele suprapopulate. Până în anul 1953 au fost dați afară din locuințele lor de la oraș peste 39.000 de oameni – negustori, bugetari, ofițeri de poliție și soldați – dintre care 16.000 doar în București.

O comisie ad-hoc a Ministerului de Interne, întrunită săptămânal în București, trebuia să determine identitatea cetățenilor indezirabili, care urmau să fie supuși la între șase luni și cinci ani de pedeapsă administrativă. Autoritățile au pus în sfârșit capăt deportărilor în luna septembrie 1953. Pe lângă cei peste 80.000 de oameni supuși deportării interne în România, circa 64.000 au fost întemnițați pe motive politice, iar 22.000 au fost plasați în detenție administrativă. Mecanismul terorii din România nu a păstrat nici măcar aparența unei formalități birocratice în timpul procedurilor inițiate împotriva presupușilor dușmani ai statului. Potrivit unei anchete secrete desfășurate la cererea Comitetului Central al Partidului Comunist Român în 1967–1968, peste 100.000 de țărani au fost întemnițați în România la începutul anilor 1950¹⁹⁹. Deținuții politici au fost plasați în închisori speciale, iar mulți dintre ei au fost supuși metodei brutale de reeducare psihologică a teoreticianului sovietic în educație, Anton Makarenko, la Pitești și în alte două închisori, precum și în lagărele de muncă de la Canalul Dunăre-Marea Neagră. Scopul era de a șterge identitatea anterioară a tinerilor suspectați de extremism de dreapta („expunere psihologică totală”), ca prim pas de adaptare a lor la noua ideologie dezirabilă („metamorfoză”). Acest sistem de reeducare a fost întrerupt brusc în toamna anului 1952, iar unii dintre gardienii din închisorile unde a fost aplicată metoda au fost aduși în fața tribunalelor și condamnați la moarte. Mulți dintre cei supuși experimentului s-au sinucis sau au înnebunit după eliberarea din închisoare²⁰⁰.

Deși amploarea represiunii politice a fost mai redusă în Ungaria decât în România la începutul anilor 1950, totuși ea a pus la mare încercare gradul de toleranță al populației. Ca o consecință a planurilor sovietice de război împotriva Iugoslaviei lui Tito, autoritățile din Ungaria au întreprins operațiuni speciale în data de 22 și 23 iunie 1950, care au dus la deportarea a aproape 2.500 de cetățeni de

¹⁹⁹ Bottoni, *Transilvania rossa*, 56–58.

²⁰⁰ Stănescu, *The Reeducation Trials*.

naționalitate sârbă sau croată din zona graniței maghiaro-iugoslave în regiuni slab populate ale țării. În vara anului 1951, alte 7.000 de familii, în principal cele ale foștilor ofițeri de armată, miniștri, aristocrați și industriași, au fost expulzate din Budapesta și trimise în diferite locuri din Marea Câmpie Maghiară, iar proprietățile lor au fost confiscate și distribuite funcționarilor comuniști²⁰¹. Colectivizarea agriculturii și campania împotriva țăranilor înstăriți din Ungaria au generat numeroase violențe și au dus la un număr imens de arestări, ducând la 400.000 de procese administrative și 24.000 de sentințe de drept penal. Tribunalele au emis sentințe deosebit de severe în cazuri în care inculpații erau țărani. Ei erau condamnați la mai mulți ani de muncă silnică dacă erau găsiți vinovați de sabotaj economic prin sacrificarea ilegală a propriilor animale domestice. Peste o mie de prizonieri au ajuns în cel mai cunoscut dintre aceste lagăre de muncă, cel de lângă satul Reck din nordul Ungariei. În anii de după procesul lui Rajk din 1949, autoritățile Partidului Muncitoresc Maghiar (PMM) au organizat noi procese spectacol, intentate unor foști ofițeri de armată și social-democrați, precum și unor comuniști „naționali”. Dintre cei din urmă, secretarul general al PMM, Rákosi și colegii săi de partid din Moscova au acordat o atenție deosebită proceselor intentate lui János Kádár și Gyula Kállai, acuzându-i de trădarea idealurilor comuniste și de cooperare cu poliția politică hortistă²⁰².

În Cehoslovacia, represiunea politică a afectat cel mai grav minoritățile germană și maghiară între 1945 și 1948, înainte de a se îndrepta împotriva inamicilor interni cehi și slovaci, după preluarea puterii de către comuniști în februarie 1948. În afara cazului Slánský descris anterior, cel mai important proces din această perioadă din Cehoslovacia a avut-o pe banca acuzaților pe Milada Horávková, președinta Consiliului Femeilor din Cehoslovacia, lider al rezistenței anti-germane din timpul războiului, care a renunțat la locul din Adunarea Națională Constituantă în semn de protest față de preluarea puterii de către comuniști în 1948. Horávková a fost arestată în anul următor și acuzată de spionaj și conspirație împotriva sistemului comunist în cadrul unui proces spectacol în anul 1950, care s-a sfârșit prin execuția ei. Între 1948 și 1954, tribunalele populare din Cehoslovacia au condamnat 90.600 de persoane, în principiu cu rădăcini romano-catolice,

---

²⁰¹ Bánk, Palasik, Gyarmati, *Állami titok*.

²⁰² Papo, *L'Ungheria contemporanea*, 98.

conservatoare sau rurale. Numărul prizonierilor din lagărele de muncă a crescut de la aproximativ 13.000 în 1949 la aproape dublu în anul următor. Alte zeci de mii de persoane au fost înregimentate în batalioane militare tehnice sau brigăzi de muncă silnică, primind misiuni deosebit de periculoase²⁰³.

Represiunea poliției a fost aparent mai puțin răspândită și mai puțin drastică în Bulgaria și în special în Polonia, unde foștii membri ai partidului au fost principalele ținte ale terorii staliniste²⁰⁴. Cu toate că revolte țărănești violente au avut loc atât în Bulgaria, cât și în Polonia în faza inițială a colectivizării agricole, nicio expulzare în masă și nicio deportare internă nu a avut loc în aceste țări. Gradul relativ scăzut de persecuție din Polonia și Bulgaria pe parcursul perioadei s-a datorat parțial faptului că represiunea politică a ajuns la apogeu în aceste state odată cu eforturile guvernărilor lor de front popular de a elimina dușmanii existenți și potențiali ai comunismului în perioada postbelică.

În Albania, magnitudinea represiunilor politice interne a fost extrem de gravă ținând cont de faptul populației totală a țării era doar de 1,2 milioane de locuitori. Potrivit datelor recent dezvăluite de către Institutul pentru Integrarea Fostelor Persoane Persecutate, în jur de 6000 de persoane au fost executate cu sau fără proces în timpul regimului comunist. Un total de 18.000 de persoane au fost închise pe motive politice și alte 30.000 trimise în lagăre de concentrare pe teritoriul țării²⁰⁵. Violența statului împotriva adversarilor interni era determinată de dificultățile geopolitice cu care guvernul comunist al țării s-a confruntat după 1948. Albania a menținut relații ostile cu ambele statele învecinate, Iugoslavia și Grecia, și astfel a devenit veriga slabă în sistemul de securitate est-european al Uniunii Sovietice, după ruptura dintre Tito și Stalin. Între 1949 și 1952, Puterile occidentale au încercat de mai multe ori să infiltreze grupurile de luptători de gherilă loiali exilatului rege Zog. Guvernele Italiei și Greciei au autorizat înființarea de tabere militare în cadrul cărora agenții erau instruiți cum să instige la revolte militare pentru răsturnarea administrației Hoxha. Cu toate acestea, folosind informații de la agentul dublu KGB Kim Philby, rețeaua de partizani albanezi a fost demascată cu ușurință, permițându-le autorităților locale comuniste să aresteze și să execute trei

²⁰³ Clementi, *Cecoslovacchia*, 139–146.

²⁰⁴ Kemp-Welch, *Poland under Communism*, 42–43.

²⁰⁵ Imagini de Bilal Kula: <http://www.dailysabah.com/balkans/2016/05/26/albania-recalls-atrocities-inside-communist-era-prison>.

sute de luptători de gherilă și câteva mii de cetățeni acuzați că ar fi cooperat cu aceștia²⁰⁶.

Contradicțiile dezghețului post-stalinist

Reacții la moartea lui Stalin

Moartea lui Iosif Stalin în data de 5 martie 1953 a produs rapid schimbări semnificative în Europa de Est. Liderul sovietic, care fusese ridicat în slăvi și considerat ireproșabil, a devenit post mortem obiectul unei revizuirii critice printre oficialii de rang înalt ai PCUS. Starea catastrofală a economiei sovietice și numărul imens de prizonieri din lagărele de muncă din Gulag, care în momentul morții lui Stalin se ridica la 2,5 milioane de oameni, erau indicatori ai unui imperiu care câștigase războiul și cu toate acestea pierduse pacea. După cum remarca Tony Judt „relația colonială” care a caracterizat legăturile dintre Uniunea Sovietică și statele sale satelit a început să se schimbe, deși s-a menținut transmiterea deficitelor economice și sociale ale centrului spre periferii²⁰⁷.

Semnele unei crize profunde au început să devină evidente în Uniunea Sovietică în săptămânile de după moartea lui Stalin. Conducerea colectivă, compusă din noul prim secretar al PCUS Nikita Hrușciiov, președintele Consiliului de Miniștri Gheorghii Malenkov și șeful poliției politice Lavrenti Beria, a lansat o investigație referitoare la crimele pe care autoritățile sovietice le-au comis în timpul ultimilor ani în care Stalin s-a aflat la putere. Însuși Beria a anunțat că acuzațiile pe care s-au bazat în presupusul Complot al Doctorilor au fost frauduloase și a ordonat eliberarea a un milion de persoane închise pentru crime împotriva ordinii publice, ceea ce a dus, în mod paradoxal, la perturbarea sistemului penal de detenție și grave revolte în închisori²⁰⁸.

Atât cetățenii obișnuiți, cât și liderii comuniști din statele Europei de Est au încercat să înțeleagă implicațiile transformărilor politice și luptelor interne pentru putere, care au început în Uniunea Sovietică după moartea lui Stalin. Klement Gottwald, secretarul general al Partidului Comunist Cehoslovac, a murit la doar câteva zile după ce a participat

²⁰⁶ Pearson, *Albania as Dictatorship and Democracy*, 393–450.

²⁰⁷ Judt, *Postwar*, 167.

²⁰⁸ Craveri, *Resistenza nel Gulag*.

la funeraliile fostului dictator sovietic de la Moscova. Succesorul lui Gottwald, Antonín Novotný, a pledat pentru menținerea politicilor staliniste ortodoxe pe care PCC le-a urmat din momentul în care a preluat puterea în Cehoslovacia. Cu toate acestea, la 30 mai 1953, Novotný a anunțat introducerea unei reforme financiare care ar fi avut un impact economic negativ atât asupra claselor de mijloc, cât și asupra muncitorilor. O grevă spontană izbucnită la uzina Škoda din Plzeň s-a extins rapid și în alte complexe industriale. Guvernul cehoslovac a trimis tancuri și trupe cu armament greu pentru a reprima grevele și demonstrațiile care au urmat. În Moscova, Beria și Malenkov au urmărit evenimentele din Cehoslovacia cu uimire, concluzionând că autoritățile sovietice au subestimat gravitatea nemulțumirii politice în rândul cetățenilor. Revolta din Plzeň, care a durat trei zile, a dus la moartea câtorva zeci de oameni și la aproximativ 2000 de condamnări la închisoare²⁰⁹. Mai devreme, în mai 1953, lucrătorii de la o fabrică de tutun din Plovdiv, în Bulgaria, au intrat de asemenea în grevă, ceea ce arată că revendicările economice ale muncitorilor în Europa de Est nu se limitau la Cehoslovacia²¹⁰.

Dintre toate țările blocului sovietic, procesul destalinizării a cauzat cele mai grave tulburări politice în Republica Democrată Germană (RDG) și în Ungaria.

La insistențele lui Stalin, în luna iulie 1952 Partidul Socialist Unit German a decis să inițieze un program de „implementarea sistematică a socialismului”, al cărui obiectiv principal a fost să crească producția industrială și agricolă a RDG. În același timp, conducerea comunistă a Germaniei de Est, temându-se de un posibil conflict armat cu Occidentul, a crescut alocațiile de stat pentru sectorul de apărare militară ceea ce a dus la o mai rapidă scădere a nivelului de trai în țară. Acest fapt a determinat aproximativ 300.000 de cetățeni ai RDG, în principal tineri și membri ai intelectualității, să emigreze în Germania Federală.

În data de 16 iunie 1953, muncitorii din construcții au intrat în grevă în Berlinul de Est pentru a protesta cu privire la ridicarea cotelor de producție programate să intre în vigoare la sfârșitul acelei luni. Revolta s-a extins repede în Berlinul de Est, în cele din urmă implicând aproape o jumătate de milion de muncitori care au atacat

²⁰⁹ Ostermann, *Uprising in East Germany*, 111–127.

²¹⁰ *Ibid.*, 86–89.

clădirile Partidului Socialist Unit și, în unele cazuri, au omorât funcționari comuniști și informatori ai poliției²¹¹. Forțele sovietice de ocupație au fost constrânse să joace rolul principal în operațiile militare pentru înăbușirea revoltei în care și-au pierdut viața cel puțin 125 de persoane. Ca răspuns la revolta din iunie 1953, oficialitățile comuniste est-germane au făcut câteva concesii economice și sociale, care împreună cu rambursările amânate ale reparațiilor de război către Uniunea Sovietică au avut ca rezultat o creștere însemnată a salariilor și a productivității muncii de-a lungul anilor care au urmat²¹².

În Ungaria, șansa unei schimbări politice a apărut la începutul verii anului 1953, când liderii Partidului Muncitoresc Maghiar au ajuns la Moscova pentru o consultare de trei zile cu omologii lor din PCUS. Pe parcursul întâlnirii, Beria și Malenkov l-au criticat aspru pe secretarul general al PMM Rákosi pentru continuarea politicilor economice defectuoase și utilizarea excesivă a forței pentru accelerarea procesului de colectivizare a agriculturii. Cu toate că oficialii sovietici i-au permis lui Rákosi să își mențină rolul de conducător al Partidului Muncitoresc Maghiar, ei l-au forțat să renunțe la poziția de șef al guvernului (președintele Consiliului de Miniștri) în favoarea lui Imre Nagy, popularul fost ministru al Agriculturii. Liderii PCUS l-au preferat pe acesta din urmă datorită calităților sale personale și a originii sale „maghiare” autentice (de țăran și calvinist). Beria l-a acuzat chiar pe Rákosi că încearcă să devină „regele evreu al Ungariei”²¹³. Mark Kramer subliniază faptul că unitatea aparentă a liderilor sovietici în timpul acestor consultații cu Rákosi și cu ceilalți oficiali ai PMU ascundea faptul că în acel moment Hrușciov și Malenkov începuseră deja să conspire împotriva lui Beria, a cărui arestare, în 26 iunie 1953, a avut loc pe fondul unui climat de criză politică în întreaga Europă de Est și de deschidere diplomatică față de Occident (armistițiul care pune capăt Războiului din Coreea a fost semnat cu doar o lună mai târziu)²¹⁴.

Arestarea și execuția lui Beria, care fusese un susținător neoficial al unor reforme politice ample în primăvara anului 1953, au restrâns spațiul de manevră al guvernului Nagy. În timpul celor optsprezece luni în care a fost președinte al Consiliului Miniștrilor, Nagy nu a reușit să implementeze programul său de reformă, de la care se aștepta

²¹¹ Ibid., 164.

²¹² Fowkes, *L'Europa orientale*, 94.

²¹³ Borhi, *Hungary in the Cold War*, 231.

²¹⁴ Kramer, „Early Post-Stalin Succession Struggle”, 3–55.

liberalizarea și îmbunătățirea nivelului de trai al cetățenilor Ungariei. Reformele guvernului Nagy, care includeau moderarea represiviunilor poliției, realocarea de finanțări de stat de la industria militară la celelalte sectoare industriale și desființarea cooperativelor agricole neproductive, au dus la apariția unui conflict între două facțiuni distincte din cadrul Partidului Muncitoresc Ungar: reformiștii conduși de Nagy, care bucurau de o largă susținere, și staliniștii conduși de Rákosi. La recomandarea lui Yuri Andropov, ambasadorului sovietic din Ungaria, liderii PCUS s-au răzgândit și au revenit la susținerea facțiunii staliniste a Partidului Muncitoresc Ungar. Până în toamna anului 1954, Nagy s-a confruntat cu tot mai multe tensiuni populare. Eliberarea a 15.000 de prizonieri politici de către guvernul său a dezvăluit adevărata amploare a crimelor și ilegalităților pe care comuniștii le-au comis pe timpul primilor cinci ani în care s-au aflat la putere. Cam în același timp, poliția a folosit forța pentru a reprima demonstrațiile de masă care au avut loc în cartierele muncitorești ale Budapestei în semn de protest față de decizia autorităților comuniste de a evacua un mare număr de persoane, care fuseseră obligate să se adăpostească ilegal în capitala în rapidă expansiune, în parte ca rezultat al lipsei totale de noi locuințe construite de către stat. Potrivit lui János M. Rainer, aceste demonstrații reflectau o transformare ireversibilă a sentimentelor publice față de statul mono-partid. Astfel, cetățenii Ungariei nu se mai temeau de autoritățile comuniste, în timp ce intelectualii își depășiseră complexul loialist anterior, bazat pe considerente ideologice și își cereau dreptul la libera exprimare a opiniilor critice²¹⁵.

Moartea lui Stalin nu a adus o schimbare majoră în direcția politicii din România. Gheorghe Gheorghiu-Dej, secretarul general al Partidului Muncitoresc Român, i-a înlăturat de la putere pe liderii facțiunii moscovite din partid în anul 1952, iar apoi a declarat o amnistie generală care a dus la amnistierea a 525.000 de persoane condamnate pentru crime împotriva ordinii publice și la eliberarea a 15.000 de prizonieri. Înainte de plenara Comitetului Central al PMR, Gheorghe Gheorghiu-Dej a promis să reducă proporția investițiilor de stat în sectorul industrial, deși a refuzat să introducă reforme similare celor ale guvernului Nagy din Ungaria pe motiv că greșelile politice fuseseră deja corectate în România. Ulterior, Gheorghe Gheorghiu-Dej a

²¹⁵ Rainer, *Imre Nagy*, 74–81.

inițiat procesul de destalinizare, fără însă a afecta fundamentele ideologice ale sistemului comunist, dizolvând companiile româno-sovietice (SovRom-urile) care controlau industria petrolieră și pe cea a minereurilor din România, suspendând construcția Canalului Dunăre – Marea Neagră și reducând cotele obligatorii la toate produsele agricole, cu excepția laptelui și a cărnii. În august 1955, Gheorghiu-Dej i-a cerut prim-secretarului PCUS Hrușciiov să retragă toate trupele sovietice de pe teritoriul României pe motiv că prezența lor nu mai era necesară în urma încheierii Tratatului de Stat al Austriei la începutul aceluiași an. Hrușciiov a dat curs solicitării neobișnuit de hotărâte a lui Gheorghiu-Dej, concluzionând că retragerea trupelor sovietice din România avea să contribuie la o amplă destindere internațională, care începuse odată cu moartea lui Stalin²¹⁶.

În Polonia, căderea lui Beria a dus la o creștere temporară a repressiunii polițienești care a culminat în data de 26 septembrie 1953 cu arestarea Arhiepiscopului Wyszyński²¹⁷. Totuși, la doar un an după arestarea sa, secțiunea poloneză a *Radio Europa Liberă* a difuzat rapoarte senzaționale privind operațiunile și acțiunile criminale ale serviciilor de securitate poloneze bazate pe interogatoriile la care CIA l-a supus pe Józef Światło. Acesta fusese un înalt demnitar al Ministerului Siguranței Publice, care dezertase și se adăpostise la misiunea militară americană din Berlinul de Vest. Scandalul de proporții a determinat autoritățile să inițieze reorganizarea serviciilor secrete poloneze²¹⁸.

Reconcilierea sovietico-iugoslavă și Pactul de la Varșovia

Moartea lui Stalin a obligat atât Uniunea Sovietică, cât și puterile occidentale să reconsidere relațiile reciproce. Sfârșitul Războiului din Coreea a redus semnificativ posibilitatea unui conflict armat între Est și Vest și a creat posibilitatea restabilirii unor contacte comerciale și culturale limitate între statele capitaliste și cele comuniste. Summit-ul de la Geneva din iulie 1955, în care liderii guvernului Statelor Unite, Marii Britanii, Franței și Uniunii Sovietice s-au întâlnit pentru a discuta despre dezarmare și alte mijloace de a domoli antagonismul Războiului Rece, a fost cea dintâi manifestare a destinderii globale.

²¹⁶ Scurtu, *România*, 43–44.

²¹⁷ Rothschild, *Return to Diversity*, 86.

²¹⁸ Kramer, „Early Post-Stalin Succession Struggle”, 48; Gluchowski, „The Defection of Josef Swiatlo”.

Deși nu s-a ajuns la niciun acord, summit-ul a semnat începutul unei efemere ere noi în relațiile internaționale. Între timp, Italia și Iugoslavia și-au soluționat disputa privitoare la Teritoriul Liber Trieste prin Memorandumul de la Londra din 1954, prin care Italia obținea suveranitatea asupra orașului Trieste și a zonei nordice a teritoriului său (Zona A)²¹⁹.

Pe măsură ce statele Europei de Vest atingeau un grad sporit de unitate politică și economică, Hrușciov a fost obligat să accepte faptul că după 1948 Uniunea Sovietică a eșuat în a obține o deplină integrarea în cadrul blocului estic și că embargoul economic și presiunea ideologică pe care le aplicase Iugoslaviei nu avuseseră rezultatele așteptate. Astfel, oficialitățile sovietice au început să se pregătească în secret pentru o reapropiere de Iugoslavia, iar Hrușciov a vizitat oficial Belgradul în data de 26 mai 1955 pentru a recunoaște greșelile Uniunii Sovietice și, implicit, legitimitatea căii spre socialism alese de Iugoslavia. De fapt, Tito considerase demult dezvoltarea politică și economică ca simple mijloace de contraatac ideologic la adresa Uniunii Sovietice și a aliaților săi. Strategia de dezvoltare a lui Tito se bazase pe respingerea economiei planificate prin autogestionarea muncitorilor, reducerea birocrăției prin consilii muncitorești și transformarea proprietății de stat în proprietate socială. În anul 1953, Tito a abandonat colectivizarea agriculturii, anticipând astfel autocritica liderilor comuniști din Europa de Est. Pe parcursul aceluiași an, Iugoslavia a adoptat o nouă constituție și a înființat Consiliul Producătorilor, format din reprezentanți aleși de către muncitorii din diferitele sectoare ale economiei. Totuși, potrivit lui John R. Lampe, descentralizarea stipulată în constituția Iugoslaviei din 1953 a rămas în mare parte neimplementată, din lipsa deciziilor executive²²⁰.

Pe plan extern, Iugoslavia a putut să uzeze de suveranitatea sa pentru a pune bazele unei rețele complexe și în continua expansiune de relații internaționale. După ce în anul 1953 a semnat un acord numit Pactul Balcanic, alături de Grecia și Turcia, care transforma Iugoslavia într-un element derivat al sistemului defensive occidental, în 1955 Tito a jucat un rol important promovând înființarea unei mișcări transnaționale a statelor nealiniat, condusă de către președintele Sukarno al Indoneziei și președintele Nasser al Egiptului.

²¹⁹ Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale*, 312–326.

²²⁰ Lampe, *Yugoslavia as History*, 260–261.

Totuși, limita flexibilității lui Tito a devenit curând vizibilă: în 1954, liderul iugoslav a pus la cale demiterea din Comitetul Central al Ligii Comuniștilor a fostului său aliat politic, Milovan Djilas, și arestarea sa ca pedeapsă pentru publicarea unei serii de articole în cotidianul oficial al partidului, intitulat *Borba*, în care critica sistemul comunist al țării. Aceste articole au stat la baza cărții lui Djilas intitulată *Nova Klasa* (Noua Clasă Socială), publicată în Statele Unite și în mai multe state occidentale câțiva ani în urmă. În această lucrare, Djilas caracteriza, în mod disprețuitor, comunismul est-european drept „capitalism de stat” inegalitar, susținând că oligarhia birocraților de partid care aveau beneficia materiale substanțiale de pe urma poziției lor, formase o „nouă clasă socială”²²¹.

Reconcilierea parțială dintre Uniunea Sovietică și Iugoslavia a avut repercusiuni în întreg blocul estic, mai ales în Ungaria. În februarie 1955, Gheorghii Malenkov – singurul demnitar înalt care a susținut dezarmarea nucleară și sporirea consumului intern – a fost înlăturat. Ca rezultat, în aprilie 1955, András Hegedüs, tânărul protejat al lui Rákosi, a fost numit președinte al Consiliului de Miniștri în locul lui Imre Nagy, care a fost înlăturat din Partidul Muncitoresc Ungar la sfârșitul aceluși an. În ciuda măsurilor represive pe care conducea stalinistă renăscută le-a utilizat pentru a-și reafirma autoritatea, Nagy și-a menținut sprijinul activ al unei mari părți a intelectualilor maghiari care au inițiat doar câteva luni mai târziu, alături de studenții nemulțumiți, o revoltă populară.

O serie de evenimente din a doua decadă a anilor 1950 a accelerat integrarea militară a blocului socialist. În data de 9 mai 1955 Republica Federală Germania s-a alăturat Organizației Tratatului Atlanticului de Nord (NATO). La doar câteva zile mai târziu, opt state est europene au semnat tratatul de apărare colectivă a Pactului de la Varșovia, pe care statele membre îl priveau ca pe un corespondent al NATO, iar un tratat de stat cu garanții internaționale i-a redat Austriei suveranitatea, a declarat neutralitatea permanentă a țării și a determinat retragerea tuturor forțelor sovietice, americane, engleze și francize din zonele lor de ocupație a Austriei²²². Aceste evenimente au generat un nou echilibru diplomatic și militar și au consolidat împărțirea Europei în sfere de influență. Totuși, nici Pactul de la Varșovia și nici CAER, care

²²¹ Djilas, *New Class*.

²²² Mastny and Byrne, *Cardboard Castle?*, 2–6.

redevinise activ după o pauză de aproape cinci ani, nu au menținut perspective strategice pe termen lung.

Inițial, sovieticii au încercat să utilizeze Pactul de la Varșovia ca mijloc de demilitarizare a Războiului Rece, dar operațiunile CAER au avut de suferit de pe urma lipsei de convertibilitate a monedelor est europene și a specializării efective în rândul statelor membre. Hrușciiov a înțeles necesitatea unei competiții pașnice cu Occidentul, deși a rămas loial nomenclaturii staliniste. Potrivit lui Mark Pittaway, la mijlocul anilor 1950, „fundațiile autorității comuniste erau peste tot aproape invizibile”²²³ Impactul politic al de al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice din februarie 1956 a sporit și mai mult dificultățile în stabilirea unei unități de bloc axată pe control social de gen totalitar.

---

²²³ Pittaway, *Eastern Europe*, 121.

Capitolul 3

Crize politice și consolidare socială (1956–1972)

Polonia și Ungaria – 1956

Impactul PCUS asupra celui de Al Douăzecilea Congres și al lui „Octombrie polonez”

În data de 25 februarie 1956, prim-secretarul Partidul Comunist al Uniunii Sovietice, Nichita Hrușciiov, a ținut un discurs concludiv neplanificat de câteva ore în cadrul celui de Al Douăzecilea Congres al PCUS în care a detaliat crimele perioadei staliniste. Confesiunea lui Hrușciiov i-a șocat pe delegații care participau la congresul partidului și a subminat credința nezdruccinată în socialismul de tip stalinist, provocând o acută criză politică în întregul bloc sovietic. Cominformul a fost dizolvat în aprilie 1956 ca rezultat al apropierii dintre Uniunea Sovietică și Iugoslavia din anul anterior. În Polonia și Ungaria, faptul că Hrușciiov a recunoscut greșelile și fărădelegile perioadei staliniste a consolidat poziția susținătorilor pe plan intern ai reformei și a slăbit legitimitatea forțelor politice la putere. Detaliile legate de discursul secret al lui Hrușciiov de la Al Douăzecilea Congres al PCUS au fost publicate în Polonia la scurt timp după moartea la Moscova a lui Bolesław Bierut, secretarul general al Partidului Muncitoresc Unit Polonez²²⁴. Dezbaterea publică din Polonia a generat o diviziune între reformiștii și conservatorii din PMUP, pe care noul prim-secretar al partidului Edward Ochab a încercat să o medieze. Ca rezultat al dezghețului politic, cenzura a fost relaxată, *Sejm*-ul (parlamentul) a recâștigat o parte dintre funcțiile politice

---

²²⁴ Taubman, *Khrushchev*, 279–280. Despre consecințele discursului lui Khrushchev, vezi și Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 191–207.

pierdute în urma acaparării puterii de către comuniști, iar tot mai popularului fost lider al Partidului Muncitoresc Unit Polonez, Władysław Gomułka, i-a fost îngăduit să adere din nou la partid. Am putem fi de acord cu Joseph Rothschild care afirma: „căutările morale și ideologice din societatea polonă din primăvara anului 1956 nu erau îndreptate atât de mult spre găsierea unui sistem anti-comunist, cât spre o combinație de marxism uman și idealism naționalist, implementată prin reforme veritabile de politică”²²⁵.

Revolta populară care a avut loc la Poznań în ultimele trei zile ale lunii iunie 1956 a spulberat iluzia unei liberalizări controlate în cadrul programului lui Gomułka. Evenimentele au debutat în data de 28 iunie cu grevă unor muncitori ai Fabricii Metalurgice *Iosif Stalin* din oraș și au escaladat rapid în demonstrații masive. Forțele de securitate și armata poloneză au intervenit cu sprijin sovietic, ucigând 74 de persoane și rănind peste 500.

În data de 18 iulie 1956, în raportul său asupra evenimentelor din Poznań, Comitetul Central al PMUP a stabilit că trebuia marcată distincția dintre activitatea „câtorva provocatori” și cea a „maselor onorabile” care ceruseră îmbunătățirea condițiilor de muncă și demiterea liderilor politici compromiși. Participarea a peste un milion de oameni la pelerinajul tradițional de venerare a Madonei Negre de la Częstochowa din august 1956 a dovedit cât de amplă era nemulțumirea cetățenilor Poloniei.

În septembrie 1956, facțiunea conservatoare moscovită a Partidului Muncitoresc Unit Polonez a anunțat o serie de concesii simbolice: numirea lui Gomułka în Comitetul Central al PMUP, eliberarea arhiepiscopului de Varșovia Stefan Wyszyński din arestul la domiciliu, o creștere a salariilor cu 50% și înlăturarea unora dintre demnitarii evrei din partid și de la conducerea statului. Starea de spirit a publicului s-a radicalizat rapid în toamna anului 1956. Oamenii și-au exprimat deschis antipatia față de sistemul comunist și au respins fățiș dependența Poloniei de Uniunea Sovietică în timpul unor demonstrații și adunări organizate cu o frecvență tot mai mare. În timpul unei ședințe plenare convocate la Varșovia în data de 19 octombrie, Comitetul Central al PMUP a aprobat numirea lui Gomułka în rândurile sale înainte de a suspenda brusc întâlnirea, după ce au primit vestea că o înaltă delegație sovietică sosise în oraș pentru a împiedica o schimbare

---

²²⁵ Rothschild, *Return to Diversity*, 151.

în conducerea partidului. Negocierile dramatice dintre oficialitățile sovietice și cele poloneze au dus la un acord de compromis. Sovieticii au fost de acord ca Gomułka să revină în politică și ca forțele militare pregătite să intervină în Polonia să fie retrase. În schimb, polonezii s-au angajat să rămână în Pactul de la Varșovia și în blocul sovietic²²⁶. În data de 24 octombrie 1956, Gomułka le-a cerut imenselor mulțimi din Varșovia care îl aclamau drept erou național să pună capăt demonstrațiilor și să se întoarcă la muncă.

Conducătorii comuniști ai Poloniei au făcut trei compromisuri politice majore care au dus la un sfârșit pașnic al Revoltei Poloneze din Octombrie. În primul rând, ei au restituit o parte din terenurile agricole proprietarilor privați, făcând în acest fel posibilă supraviețuirea micilor ferme țărănești. În al doilea rând, l-au obligat pe ministrul Apărării Konstantin Rokosovski să demisioneze și i-au convins pe sovietici să renunțe la controlul asupra forțelor militare poloneze și să-și recheme toți consilierii militari în Uniunea Sovietică. În al treilea rând, au consolidat un modus vivendi cu Biserica Romano-catolică, un aranjament care includea eliberarea arhiepiscopului Wyszyński din arestul la domiciliu sub care fusese plasat cu o lună înainte. Conflictul politic și animozitatea care s-au manifestat în demonstrațiile din octombrie au fost canalizate într-un program de liberalizare controlată. Alegerile parlamentare organizate la 20 ianuarie 1957 au dus la un grad limitat de pluralism politic prin includerea candidaților catolici și a celor independenți²²⁷. Dezghețul inițiat de Gomułka s-a dovedit efemer, căci facțiunea „revizionistă” (liberală) a PMUP a fost atacată din nou, ceea ce a dus la restrângerea semnificativă a gradului permis de autonomie în sânul societății poloneze. PMUP a exclus aproape 30.000 de membri în anii 1957 și 1958, în timp ce oficialitățile de partid și de sindicat și-au intensificat eforturile de a diminua autoritatea consiliilor muncitorești. Totuși, în ciuda decelerării temporare a procesului de de-stalinizare, specialiștii susțin că auto-organizarea societății civile din Polonia, numită și „relația orizontală a societății civile cu sine însăși”, a fost posibilă doar în cadrul unui regim autoritar, nu și în unul totalitar²²⁸.

²²⁶ Kramer, „Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland”, 161–174.

²²⁷ Staar, „Elections in Communist Poland”, 200–218.

²²⁸ Linz and Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, capitolul 16. Vezi și Staniszkis, *Poland's Self-Limiting Revolution*.

Crizele și revoluția din Ungaria

Demonstrațiile din Polonia au avut un impact asupra climatului politic din Ungaria, cu toate că Revoluția din 1956 a fost, în primul rând, consecința luptelor politice interne care au avut loc în țară încă din 1953. Fostul prim-ministru Imre Nagy și aliații săi pro-reformiști și-au recâștigat elanul politic în urma celui de Al Doisprezecelea Congres al PCUS și datorită sprijinului intelectualității din opoziție. În data de 27 iunie 1956 Cercul Petőfi, o organizație de intelectuali pro-reformiști înființată în anul precedent, a organizat o adunare în care să se discute despre libertatea presei din Ungaria. Vorbitorii au denunțat deschis strategiile politice și economice ale lui Rákosi, transformând astfel întâlnirea într-o demonstrație neautorizată. Rákosi, pe care oficialitățile sovietice au început să îl privească ca pe un risc politic, a fost forțat să demisioneze din poziția pe care o ocupa în fruntea Partidului Muncitorilor din Ungaria (PMU) și să plece în exil în Uniunea Sovietică²²⁹.

Totuși, liderii PMU au comis o eroare politică gravă când l-au numit pe dogmaticul Ernő Gerő ca succesor al lui Rákosi în funcția de secretar general al partidului, o eroare datorită căreia li s-au pus la îndoială motivele ideologice. Pe când în Polonia concesiile politice și popularitatea noului lider au validat schimbările care avuseseră loc, în Ungaria numirea unui stalinist ca succesor al altui stalinist nu a făcut decât să provoace și mai multă agitație. Nemulțumirile aveau două aspecte principale: un aspect național, alimentat emoțional, bazat pe prezența trupelor sovietice în Ungaria și pe exploatarea economiei țării de către sovietici și un aspect socio-economic bazat pe scăderea accentuată a nivelului de trai în timpul primilor ani ai comunismului, în special până în anul 1953.

Condițiile internaționale au contribuit și ele la menținerea incertitudinii din Ungaria. Mulți maghiari au sprijinit demonstrațiile din Polonia, au privit reîncorporarea de facto a Iugoslaviei în mișcarea comunistă ca pe un semn promițător de toleranță politică și au interpretat – în mod eronat – semnarea Tratatului de Independență a Austriei, retragerea trupelor sovietice din Austria și acceptarea Ungariei în cadrul Națiunilor Unite ca elemente precursorale ale schimbării. Acțiunile simbolice ale NATO, precum lansarea de baloane care transportau manifeste anticomuniste în țările din blocul estic și referiri

²²⁹ Granville, *First Domino*, 32–33.

în presa internațională la eliberarea „națiunilor prizoniere” nu au servit decât la consolidarea acestor speranțe nefondate. Documentele de arhivă arată că politica oficială a Statelor Unite în ceea ce privește Europa de Est era mult mai prudentă: în iulie 1956 Consiliul Național de Securitate a exclus posibilitatea unei revoluții în masă în regiune și a recomandat ca administrația Eisenhower să ofere sprijin grupurilor de opoziție din Europa de Est, dar să nu declanșeze schimbări radicale²³⁰. În același timp, situația din ce în ce mai haotică din Ungaria l-a îngrijorat pe ambasadorul sovietic Iuri Andropov care a menținut o rețea extinsă de informatori în rândul aripii dogmatice a PMU²³¹.

Starea de nemulțumire și tensiunile interne și externe au culminat în rândurile Partidului Muncitorilor din Ungaria. În data de 6 octombrie zeci de mii de oameni, printre care și lideri ai PMU, au participat la reînhumarea fostului prim-ministru László Rajk și a asociaților săi care fuseseră executați în 1949 pe baza unor acuzații false de conspirație. Agitația a sporit printre studenții de la Universitatea Tehnică din Budapesta și de la Universitatea din Szeged, din sudul Ungariei, ca urmare a evenimentelor din Polonia. În data de 22 octombrie, studenții au ținut o adunare publică în Budapesta, în cadrul căreia au formulat o serie de revendicări. Acestea includeau organizarea de alegeri libere, retragerea armatelor sovietice din Ungaria, creșterea salariilor și a burselor școlare și reintroducerea stemei tradiționale a țării, blazonul lui Kossuth, în locul „blazonului lui Rákosi” cu stea roșie introdus în 1949. Studenții au anunțat, de asemenea, că vor organiza o demonstrație în ziua următoare pentru a-și exprima solidaritatea cu poporul polonez. Secretarul general al PMU Ernő Gerő a răspuns nehotărât la revolta din Budapesta, revenind asupra deciziei inițiale a partidului de a interzice demonstrația din 23 octombrie care a atras mii de participanți – studenți, muncitori, funcționari publici și alții.

Conflictul armat a izbucnit în Budapesta în seara zilei de 23 octombrie 1956, în urma unei demonstrații masive din fața parlamentului maghiar. Imre Nagy – care fusese rugat de conducerea PMU să revină în guvern pentru a atenua criza politică – le-a vorbit demonstranților. Aceștia însă, încurajați de retragerea poliției, au respins apelul fostului prim-ministru de a se împrăștia pașnic la promisiunea că reformele pe care le-a inițiat în 1953 vor fi continuate. Chiar înainte de discursul

²³⁰ Békés, Byrne, Rainer, 1956 *Hungarian Revolution*, 156.

²³¹ Despre activitatea lui Andropov ca ambasador sovietic în Ungaria, vezi Baráth, *Szovjet iratok Magyarországról*.

ineficient al lui Nagy, demonstrații au răsturnat o statuie gigantică a lui Stalin într-o piață aflată la câțiva kilometri de parlament. Primele focuri au fost trase la sediul central al radioului din Ungaria, unde demonstrații s-au adunat pentru a cere difuzarea revendicărilor studențești, dar în schimb au auzit un discurs radiofonic în care Gerő îi prezenta pe liderii partidului drept apărători ai reformei și eticheta demonstrațiile drept provocări naționalist-șoviniste (de dreapta și anti-sovietice). În dimineața zilei de 24 octombrie, postul oficial *Radio Kossuth* a anunțat numirea lui Nagy ca președinte al Consiliului de Miniștri în locul lui András Hegedüs, instituirea legii marțiale și sprijinul armatei sovietice – ca urmare a solicitării guvernului – pentru acțiuni care să ducă la supunerea „bandiților contrarevoluționari”. Anunțarea simultană a acestor măsuri i-a făcut pe mulți maghiari să concluzioneze în mod eronat că Nagy însuși a cerut intervenția forțelor militare sovietice ca să reprime revolta²³². Reprezentanții PMU au ordonat ca tot personalul Armatei Populare Maghiare să rămână în cazărmi. Doar câțiva ofițeri ai armatei au urmat exemplul colonelului Pál Maléter care în data de 28 octombrie a ordonat unităților aflate sub comanda sa să lupte de partea revoluționarilor.

Aparatul de stat al Ungariei s-a prăbușit cu o viteză uimitoare după izbucnirea revoluției. Budapesta a intrat într-o stare de război nedeclarat în care Autoritatea de Protecție a Statului (poliția politică) a purtat o campanie necruțătoare, cu ajutorul forțelor armate sovietice, împotriva grupurilor revoluționare armate compuse dintr-un număr estimat între 10.000 și 15.000 de civili și foști soldați. În data de 25 octombrie un număr estimat la 200 de civili au fost omorâți într-ora rafală de focuri trase în fașa parlamentul din Budapesta, iar demonstrații din Miskolc, Mosonmagyaróvár și alte locuri din Ungaria au fost masacrați. Insurgenții au linșat câțiva ofițeri de poliție și funcționari comuniști după ce au capturat sediul din Budapesta al Partidului Muncitorilor din Ungaria la 30 octombrie. S-au înființat consilii revoluționare în marea majoritate a centrelor administrative locale, unde revoluția avusese un caracter mai pașnic, negociat. Comuniștii, pe care populația locală îi considera oameni respectabili, au fost acceptați adesea în consiliile revoluționare²³³.

Discrepanțele care au existat între atitudinile diferiților participanți

²³² Borhi, *Hungary in the Cold War*, 244.

²³³ Szakolczai, Varga, *A vidék forradalma, 1956*, vol. 1–2.

la revoluție – civili înarmați, muncitori, foști soldați și comuniști reformiști – față de sistemul socialist și cel multipartid a scăzut intensitatea revoltei spontane. Guvernul revoluționar al primului-ministru Imre Nagy a moștenit condiții haotice și nu a reușit să câștige încrederea aparatului executiv. János M. Rainer susține că Nagy, un funcționar comunist care și-a petrecut cincisprezece ani în Uniunea Sovietică, a ajuns să se identifice pe deplin cu scopul revoltei antisovietice doar la începutul lunii noiembrie după ce trădarea Uniunii Sovietice devenise evidentă pentru el²³⁴.

În data de 25 octombrie PMU l-a numit secretar general pe János Kádár în locul nepopularului Ernő Gerő. Trei zile mai târziu, Nagy a anunțat formarea unui guvern național care susținea unele dintre revendicările revoluționarilor, precum retragerea trupelor sovietice din Budapesta, încheierea unui acord de încetare a focului, desființarea Autorității Protecției Statului, înființarea unei noi forțe polițienești alcătuite din insurgenți și grațierea tuturor celor care participaseră la revoltă.

Schimbarea de direcție în evoluția revoltei din ultimele zile ale lunii octombrie i-a forțat pe sovietici să ia anumite decizii cu privire la viitorul Ungariei. În data de 30 octombrie prim-ministrul Nagy, ca urmare a presiunilor exercitate de către populație, a format un nou guvern care includea partidele care fuseseră active în Ungaria pe durata perioadei de tranziție de la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial până la acapararea puterii de către comuniști și și-a exprimat sprijinul pentru organizarea unei Gărzii Naționale formate din grupurile armate ale insurgenților. Oficialii sovietici de rang înalt Anastas Mikoyan și Mihail Suslov au aprobat măsurile inițiale ale noului guvern Nagy și au încurajat reconstituirea Partidului Muncitorilor din Ungaria sub forma Partidului Socialist Muncitoresc din Ungaria (PSMU) condus de către János Kádár. Între timp, liderii sovietici care la o întâlnire din 30 octombrie își exprimaseră sprijinul pentru reformele lui „Gomułka al maghiarilor” și-au modificat poziția referitoare la retragerea trupelor sovietice din Ungaria din mai multe motive considerente. Manifestările publice fățișe de solidaritate cu revoluția maghiară din Polonia și Iugoslavia și o demonstrație pro-revoluție a studenților din Timișoara, municipiu din vestul României, în data de 30 octombrie, au avut un rol important în schimbarea poziției

---

²³⁴ Rainer, *Imre Nagy*, 100–117.

sovieticilor. În această perioadă, agitația s-a extins printre maghiarii care trăiau în alte locuri din România și sudul Slovaciei, determinând autoritățile să închidă granițele cu Ungaria, să impună interdicții de circulație și să înăsprească cenzura presei²³⁵.

Cu toate acestea, izbucnirea Crizei Suezului a fost cea care a avut un impact decisiv asupra poziției Uniunii Sovietice față de soarta revoluției. În data de 29 octombrie forțele militare israeliene au atacat Fâșia Gaza și Peninsula Sinai, iar două zile mai târziu forțele aeriene anglo-franceze au inițiat o serie de bombardamente asupra Egiptului pentru a permite Occidentului să recâștige controlul asupra Canalului Suez și pentru a răsturna guvernul pro-sovietic al președintelui Gamal Abdel Nasser. Prim-secretarul Partidului Comunist din Uniunea Sovietică (PCUS) Hrușciiov considera că a doua intervenție militară a Uniunii Sovietice pentru reprimarea Revoluției Maghiare era un mijloc de a demonstra hotărârea Uniunii Sovietice de a-și apăra zona de influență europeană²³⁶. Pe măsură ce forțele armate sovietice au pătruns în Ungaria și au plasat Budapesta sub blocadă militară, Hrușciiov a întreprins un tur politic al Europei de Est pentru ca să-i informeze personal pe liderii mai multor state din regiune despre invazie. Până la a doua intervenție militară, liderii occidentali nu au protestat în legătură cu invazia sovietică din Ungaria. Secretarul Statelor Unite John Foster Dulles declara că el nu a privit statele ocupate de sovietici din estul Europei ca potențiali aliați. Nici liderii politici și nici serviciile secrete militare din Statele Unite nu au cerut să se intervină în conflictul din Ungaria, neavând nici dorința și nici mijloacele de a face acest lucru. Demersul Statelor Unite de a introduce problema maghiară pe agenda Consiliului de Securitate al Națiunilor Unite a reprezentat doar o simplă concesie tactică menită mai degrabă să potolească cere-rile interne pentru acțiuni ferme de sprijinire a Revoluției Maghiare decât să amenințe în mod real interesele sovietice²³⁷.

În data de 1 noiembrie prim-ministrul Nagy a fost informat că sovieticii pregăteau în secret o nouă invazie armată. În replică, el a anunțat retragerea Ungariei din Pactul de la Varșovia și din neutralitatea militară, sperând să câștige sprijin internațional. În aceeași zi, János Kádár a dispărut, deplasându-se din proprie inițiativă la ambasada sovietică

²³⁵ Despre România și Slovacia, vezi Sitariu, *Oaza de libertate*; Ivančíková, Simon, *Maďarská revolúciá 1956 a Slovensko*.

²³⁶ Békés, Byrne, Rainer, *1956 Hungarian Revolution*, 307–310.

²³⁷ Gati, *Failed Illusions*, 200.

din Budapesta, de unde a fost dus la o bază aviatică militară din apropiere și transportat cu avionul la Moscova²³⁸. De fapt, la 2 noiembrie Hrușciov l-a desemnat pe Kádár lider al noului sistem care urma să fie instituit în Ungaria, chiar înainte de întâlnirile sale menționate anterior cu Gomulka, cu Tito, dar și cu oficialități din Cehoslovacia, din România și Bulgaria. Primele zile ale lunii noiembrie au fost unele de un calm neverosimil în Ungaria. Vechile și noile partide și-au intensificat activitatea și Nagy și-a remaniat cabinetul pentru ultima dată în data de 3 noiembrie, în ajunul celei de a doua intervenții sovietice. Acest guvern pluralist includea câțiva membri ai partidelor reînființate și intelectuali respectați precum analistul politic și sociologul István Bibó. Tot pe 3 noiembrie, postul radiofonic de stat renumit *Radioul Liber Kossuth* a difuzat discursul puternic anticomunist al arhiepiscopului de Esztergom József Mindszenty care, împreună cu alți prizonieri politici, fusese eliberat din închisoare la sfârșitul lunii octombrie. Conducătorul Bisericii Catolice din Ungaria a cerut destituirea liderilor comuniști compromiși și restituirea proprietăților confiscate și a școlilor. Unii și-au exprimat ulterior opinia că discursul Cardinalului Mindszenty a prejudiciat reputația administrației Nagy. De fapt, mesajul politic al discursului lui Mindszenty a fost distorsionat intenționat de către propaganda regimului Kádár, în încercarea de a-l denigra²³⁹.

Cea de a doua intervenție sovietică a făcut orice negociere politică imposibilă și a restrâns sfera de acțiune a guvernului Nagy. Invazia sovietică declanșată în data de 4 noiembrie, cu numele de cod *Operațiunea Vârtejul*, a reprimat opoziția armată a puținelor unități militare maghiare care luptau în sprijinul revoluționarilor civili. Primul-ministru Nagy s-a refugiat în ambasada Iugoslaviei din Budapesta împreună cu alți membri ai cabinetului său, după ce a transmis, în mod paradoxal, un discurs la Radioul Liber Kossuth în care îi îndemna pe maghiari să se opună invaziei sovietice. Câteva săptămâni mai târziu, forțele speciale sovietice l-au arestat pe Nagy și pe colaboratorii săi cu toate că aveau imunitate diplomatică, i-au transportat în România unde au fost ținuți prizonieri pe malurile lacului Snagov, la nord de București, înainte de a fi aduși înapoi în Ungaria pentru a fi judecați.

În data de 7 noiembrie Kádár și alți membri ai noului guvern

²³⁸ Gough, *Good Comrade*, 87–102.

²³⁹ Balogh, *Mindszenty József*, 1032–1046.

„revoluționar muncitoresc-țăranesc” a ajuns în Budapesta sub escortă militară sovietică pentru a începe procesul de reconstrucție a structurilor puterii comuniste. În timpul celor trei săptămâni de conflict armat au fost uciși în jur de 2.500 de oameni care luptau de partea revoluției, iar alți 10.000 au fost răniți. Cele mai multe dintre aceste victime erau din rândul clasei muncitoare și aproximativ jumătate aveau sub 30 de ani. Din rândul forțelor armate sovietice au fost 720 de morți și 1.500 de răniți sau dispăruți²⁴⁰. Până în momentul în care autoritățile au închis granițele vestice ale țării în decembrie 1956, aproape 200.000 de cetățeni se refugiaseră în Austria și Iugoslavia. Datorită rezistenței pașnice a consiliilor muncitorești, noul guvern comunist condus de către Kádár nu a reușit să își consolideze puterea timp de câteva luni după revoluție. Consolidarea politică post-revoluționară a început doar în primăvara anului 1957, odată cu intensificarea represaliilor asupra celor acuzați că au comis crime în timpul „contrarevoluției din octombrie”.

În era Kádár, revoluția din 1956 a fost un subiect extrem de sensibil în discursul public maghiar. Oficialitățile au prezentat evenimentele drept o contrarevoluție sprijinită din afară până în anii 1970, când guvernul condus de Kádár a început să se concentreze pe ștergerea amintirii Revoluției din memoria colectivă a locuitorilor țării, în speranța de a obține un fel de amnezie coordonată. În acest efort, autoritățile comuniste se puteau baza atât pe complicitatea unei părți substanțiale a stângii occidentale, cât și pe ajutorul remunerat al unor scriitori precum David Irving. El a devenit cunoscut pentru că a negat existența Holocaustului și a prezentat Revoluția din 1956 drept revoltă anti-evreiască într-o carte scrisă după o vizită oficială prelungită în Ungaria în timpul căreia autoritățile maghiare i-au pus la dispoziție surse documentare²⁴¹.

Eșecul revoluției a dus la o profundă restructurare socială și a generat o îndelungată criză psihologică colectivă în Ungaria. Propaganda oficială a încercat să insuflă în mințile cetățenilor maghiari ideea că rezistența împotriva sistemului era zadarnică și că era mai important să duci o viață normală decât să faci fapte eroice. Timp de mai multe decenii, Revoluția denigrată oficial a putut fi onorată doar în privat în Ungaria. Amintirea în taină a Revoluției a fost transmisă

²⁴⁰ Györkei, Horváth, *Soviet Military Intervention in Hungary*, 187–188.

²⁴¹ Irving, *Uprising!*. Despre relația lui Irving cu autoritățile comuniste maghiare, vezi Mink, „David Irving and the 1956 Hungarian Revolution”, 117–128.

din generație în generație, chiar și în rândul maghiarilor care trăiau în exil²⁴². Amintirea alternativă a Revoluției a fost așadar privată de o mare parte a susținătorilor săi inițiali din Ungaria și a devenit moștenirea dezbătută a unor mici grupuri de intelectuali. Doar după 1989, Revoluția a devenit subiect al memoriei sociale și al dezbaterii istorice. Istoriografia actuală recunoaște în general că cei care au participat la Revoluția Maghiară din 1956 au susținut obiectivul comun de recâștigare a independenței naționale chiar dacă au sprijinit introducerea unei game largi de sisteme politice – de la socialismul anti-stalinist până la democrația pieței libere – în locul comunismului de tip sovietic din perioada pre-revoluționară.

Continuitate și schimbare în timpul erei Hrușciiov

Revoluția Maghiară din 1956 este adeseori privită ca un indicator al crizei generale din interiorul blocului sovietic. Potrivit unei opinii larg împărtășite, Revoluția a reprezentat „primul cui în sicriul comunismului”. Cu toate acestea, analizat pe termen lung, semnificația celui de Al Douăzecilea Congres al PCUS, a Dezghețului Polonez din Octombrie și a Revoluției Maghiare din 1956 devine subiect de reevaluare critică. Potrivit lui Mark Kramer, reprimarea Revoluției de către sovietici nu a contribuit la crizele care au apărut în Europa de Est în timpul anilor 1970 și 1980, dar a dus la reunirea statelor comuniste din regiune care până atunci fuseseră dezbinat, permițând blocului sovietic să supraviețuiască încă trei decenii²⁴³. Socialismul de tip sovietic a rezistat crizei din 1956 și a început să implementeze politici de dezvoltare, care erau încă bazate pe dezvoltarea industriei grele, dar a pus un mai mare accent pe satisfacerea nevoilor fundamentale ale populației.

Reprimarea revoluției maghiare a demonstrat și gradul tot mai mare de interdependență dintre cele două blocuri, contribuind la accelerarea negocierilor care au dus la încheierea Tratatului de la Roma, care punea bazele Comunității Economice Europene. Răspunsul

---

²⁴² Kőrösi, Molnár, *Carrying a Secret in My Heart*.

²⁴³ Prelegerea lui Mark Kramer intitulată „The World in 1989” din timpul conferinței „The Year 1989” de la Academia Maghiară de Științe din Budapesta în data de 20 octombrie 2009. Argumentul a fost reluat într-un interviu difuzat după eveniment, disponibil la <http://www.eurozine.com/gorbachevs-go-ahead/> (accesat 26 martie 2017).

reținut al Statelor Unite la crizele din Polonia și Ungaria din 1956 a semnalat faptul că principalele puteri occidentale au acceptat politica Uniunii Sovietice referitoare la echilibrul puterii din Europa din timpul Războiului Rece.

Analizate din perspectivă internă, politicile lui Hrușciov par o serie zbuciumată de inițiative improvizate și de multe ori eșuate. Evenimentele din timpul celui de Al Douăzecilea Congres și încercarea ulterioară eșuată de revoluție de palat menită a-l înlătura pe Hrușciov din iunie 1957 a agitat profund aparatul de partid. Doar intervenția în forță a ministrului Apărării Gheorghi Jukov a dejuat tentativa conservatorilor de a-l răsturna pe Hrușciov și i-a oferit liderului CPUS posibilitatea de a iniția o a doua serie de reforme, în special în domeniul ideologic²⁴⁴. Hrușciov le-a îngăduit scriitorilor, artiștilor, oamenilor de știință și cetățenilor obișnuiți să intre în contact cu străinii, a încurajat renașterea stilurilor și mișcărilor artistice care fuseseră interzise în timpul perioadei staliniste (cel puțin până când a atacat public arta nonconformistă și a închis o expoziție de pictură avangardistă în 1962) și a permis publicarea nuvelei de mare impact a lui Aleksandr Soljenițin intitulată „O zi din viața lui Ivan Denisovici” care prezintă represiunea stalinistă dintr-un lagăr de muncă.

Din 1958, același Hrușciov a condus o ofensivă social-ideologică – pe care Andrea Graziosi o numește „micul salt înainte” – bazată pe o versiune mai puțin radicală, dar la fel de fermă a modelului lui Mao²⁴⁵. Autoritățile sovietice au pus un accent sporit asupra ideologiei, condamnând revizionismul și persecutându-i pe primii intelectuali disidenți și au intensificat lupta împotriva religiei, închizând și demolând biserici și mănăstiri, arestând oficialități din sfera ecleziastică, intimidând credincioși și difuzând propagandă ateistă și evoluționistă în școli și la locurile de muncă. În timpul acestei perioade, statul a intervenit tot mai mult în cele mai intime domenii ale vieții private a cetățenilor sovietici, transformând riturile de trecere, precum nașterea, căsătoria și funeraliile, în ceremonii nereligioase cu pronunțat caracter ateist.

Biserica Ortodoxă Răsăriteană, care până la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial fusese integrată în sistemul sovietic, a devenit iarăși ținta atacurilor oficiale care urmăreau să reducă și mai

²⁴⁴ Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 215.

²⁴⁵ *Ibid.*, 226.

mult influența ei socială. Cu toate acestea, patriarhul Moscovei a continuat să joace un rol important în legitimarea propagandei sovietice externe, iar începutul dialogului ecumenic cu Vaticanul a contribuit la sporirea semnificației politice a bisericii controlate de stat²⁴⁶. În opinia lui Andrea Riccardi, unul dintre obiectivele lui Hrușciiov a fost să refacă supremația ideologică a „leninismului” – adică să modernizeze bolșevismului curățat de excesele staliniste – ca modalitate de a furniza Uniunii Sovietice mijloacele prin care să răspundă în mod eficient strategiei occidentale de destindere²⁴⁷.

Reinterpretarea sovietică a naționalismului rusesc a reprezentat următoarea temă care l-a obligat pe Hrușciiov să se confrunte cu moștenirea stalinistă a Uniunii Sovietice. În anul 1954, Hrușciiov a provocat astfel indignare în rândul intelectualilor ruși transferând arbitrar Peninsula Crimeea, cu populație majoritară rusească, de la Republica Socialistă Federativă Sovietică Rusă la Republica Socialistă Sovietică Ucraina. În anul 1958, prim-secretarul PCUS a inițiat reforma educației care a redus extrem de mult folosirea limbilor minorităților în școlile sovietice. Unul dintre obiectivele declarate ale acestei inițiative a fost de a „reduce distanța dintre școală și muncă”. Totuși, un alt scop evident al reformei inspirate de Hrușciiov a fost de a elimina folosirea altor limbi în afară de cea rusă din școlile aflate în republicile Uniunii Sovietice, unde rușii reprezentau o minoritate în cadrul populației. Măsura avea și rolul de a sublinia statutul limbii ruse de lingua franca în toate domeniile de activitate și de a întări ideologia auto-identificării cu termenul neutru din punct de vedere etnic de „popor sovietic” în loc de identificarea cu o naționalitate specifică. Programul lui Hrușciiov de rusificare pașnică a atras un val de proteste în Republica Socialistă Sovietică Ucraina și în alte republici din zona Balticii, a Caucazului și a Asiei Centrale²⁴⁸. În anii 1960, practica socialistă de integrare culturală i-a făcut pe unii dintre est-europeni să sprijine idea de identitate națională unificată („națiunea socialistă”) pe care minoritățile naționale o priveau ca pe o încălcare a drepturilor lor²⁴⁹.

Politica externă a lui Hrușciiov a fost contradictorie și confuză. Liderul sovietic a dovedit multă clarviziunea atunci când a renunțat

²⁴⁶ Originile schimbării de politică sovietică față de Biserică sunt descrise în Roccucci, *Stalin e il patriarca*, 463–491.

²⁴⁷ Riccardi, *Il Vaticano e Mosca*, 206–207.

²⁴⁸ Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 227–229.

²⁴⁹ Vezi King, *Minorities under Communism*.

să se concentreze aproape exclusiv asupra Europei, așa cum se întâmpla în perioada stalinistă, și a inițiat expansiunea puterii imperiale sovietice în statele din Asia și Africa, care erau în curs de de-colonizare. În urma crizelor din 1956, Uniunea Sovietică a reușit să încorporeze multe state din aceste zone în „lagărul progresului și a păcii” și să consolideze influența sovietică în numele competiției economice și tehnologice cu Occidentul. Totuși, prim-secretarul PCUS a făcut și câteva manevre lipsite de succes, foarte diferite de deschiderile sale spectaculoase față de Vest. Eforturile lui Hrușciov de a rezolva chestiunea statutului Berlinului prin încheierea unui tratat de pace a dus la un conflict diplomatic. Ca răspuns, conducerea Republicii Democratice Germane a început în data de 13 august 1961 construcția unei bariere fortificate menite a fi „un element defensiv anti-fascist” și a opri exodul în masă prin care trei milioane de cetățeni ai Germaniei de Est au plecat în Occident pe parcursul a doar 10 ani. Zidul Berlinului, care a împărțit în două orașul până în noiembrie 1989, a devenit simbolul cel mai puternic al diviziunii Europei și a libertății de mișcare extrem de reduse a cetățenilor Berlinului de Est²⁵⁰. În luna octombrie 1962, Hrușciov a încercat să evalueze răspunsul Statelor Unite la extinderea influenței sovietice în Cuba, provocând o gravă criză militară și diplomatică. Răspunsul în forță al liderilor politici și militari ai SUA la manevrele sovieticilor și amenințarea cu războiul nuclear l-au forțat pe Hrușciov să ordone înlăturarea rachetelor din Cuba. Conflictele din interiorul mișcării comuniste internaționale au agravat impactul acestor umilitoare eșecuri ale politicii externe sovietice: liderii Partidului Comunist Chinez, care avuseseră ani de zile relații tensionate cu PCUS, l-au acuzat pe Hrușciov de revizionism și defetism.

Și poziția lui Hrușciov pe plan intern a slăbit la începutul anilor 1960. Convingerea sa că nivelul de dezvoltare economică a Uniunii Sovietice avea să îl depășească pe cel al Statelor Unite în 20 de ani părea o iluzie în condițiile date. Strategia sovietică de dezvoltare continua să se axeze pe creșterea producției industriale, în special în domeniul militar. Între timp, ambițioasa campanie a lui Hrușciov, care viza transformarea unor terenuri virgine pentru a impulsiona producția agricolă, s-a sfârșit dezastruos. Doi ani de secetă, 1962 și 1963, au obligat Uniunea Sovietică și alte state ale blocului răsăritean să importe cantități enorme de grâne din Occident. Restricțiile ideologice și

---

²⁵⁰ Falanga, *Non si può dividere il cielo*.

campaniile continue de eliminare a corupției și a protejării proprietății au dus la o represiune socială generalizată. Acești factori au generat o amplă coaliție de interese, ai cărei membri aveau de câștigat din înlăturarea lui Hrușciiov de la putere. Liderul acestui front a fost Leonid Brejnev, care a reușit să îl înlocuiască pe Hrușciiov la conducerea Partidului Comunist al Uniunii Sovietice în octombrie 1964.

Represiune și consolidare (1956–1967)

Blocul sovietic între unitate și criză

Căile de dezvoltare ale statelor comuniste din Europa de Est au început să se despartă în deceniile de după crizele anului 1956, atât în termeni economici cât și culturali, precum și cu privire la relațiilor lor cu Occidentul. Rezistența societății rurale în fața comunismului a luat definitiv sfârșit în această perioadă, iar statele care înainte avuseseră la dispoziție o rezervă enormă de muncă țărănească au fost supuse procedurilor de modernizare. Statul a reglementat nevoile personale tot mai complexe legate de locuință, muncă, educație și timp liber pentru numărul foarte mare de oameni care se mutau din zonele rurale la oraș²⁵¹. Mișcarea comunistă internațională monolitică a erei staliniste a devenit un sistem multipolar complex în care dialectica internă a generat conflicte în ciuda relativei sale independențe față de Uniunea Sovietică²⁵².

Dezvăluind tiparele de analiză moștenite din timpul Războiului Rece privitoare la caracterul exclusiv totalitar al acestor societăți, noile abordări istorice consideră fostul stat de tip sovietic drept un complex eterogen de factori și actori individuali cu interese amestecate și câteodată contradictorii. În Ungaria, cercetarea de referință a analistului politic Ervin Csizmadia despre transformarea lentă a regimului Kádár într-o dictatură discursivă a stimulat cercetări ulterioare cu privire la „violența blândă” și mecanismele de acomodare dintre partidul-stat și societate²⁵³. Istoricii introduc noțiuni precum „violență civilizată”

²⁵¹ Schöpflin, *Politics in Eastern Europe*, 134–135.

²⁵² Vezi Brzezinski, *Soviet Bloc*; Gati, *Bloc That Failed*.

²⁵³ Csizmadia, *Diskurzus és diktatúra*, 78. Vezi și proiectul de cercetare intitulat „Hatvanas évek Magyarországon” (Anii 1960 în Ungaria), coordonat de către Institutul Revoluției Maghiare din 1956; Rainer, „Hatvanas évek” *Magyarországon*; și Rainer, *Bevezetés a kádárizmusba*. Pentru o încercare de transformare a dosarelor securității de stat în istorie socială, vezi Horváth, *Az ügynök arcai*, 7–37.

(Michal Kopeček) și „rutinarea ideologicului” (Michal Pullmann), atunci când analizează trecerea de la violență fizică la un control mai sofisticat al populației care a avut loc în Cehoslovacia. Comparând pătrunderea socială a regimului comunist sub conducerea lui Stalin și a lui Brejnev, Jörg Baberowski a subliniat cât de mult a ajutat creșterea „fiabilității așteptărilor” la consolidarea internă a Uniunii Sovietice în era Brejnev²⁵⁴.

După anul 1957, elita comunistă din blocul estic a îndeplinit cu adevărat un rol transnațional și unitar în ciuda deselor interese economice și politice incompatibile ale membrilor săi. Până la începutul anilor 1980, conducătorii comuniști de rang înalt ai țărilor din blocul estic au beneficiat de un grad fără precedent de stabilitate personală, cu excepția Poloniei.

În Ungaria, consolidarea regimului Kádár a dus la ample represalii atât împotriva celor care au participat la revoluție, cât și asupra membrilor opoziției latente – foști militari și jandarmi, preoți și aristocrați. În timpul reprimării în masă care au avut loc până la proclamarea amnistiei generale în martie 1963, tribunalele populare din Ungaria au pronunțat 229 de condamnări la moarte și 20.000 de condamnări la închisoare. Alți 13.000 de oameni au fost în arest preventiv. Liderii politici și militari Imre Nagy și Pál Maléter au fost executați în data de 16 iunie 1958, în concordanță cu dorința lui Kádár. Regimul Kádár a încercat mulți ani să își stabilească legitimitatea într-un mediu intern maghiar în mare măsură ostil. Între 1958 și 1961, regimul a implementat a doua fază a colectivizării agricole, care a avut ca rezultat integrarea a 92% din terenul arabil din Ungaria în ferme de stat sau cooperative agricole. József Ö. Kovács consideră că această fază a colectivizării a generat un mai mare grad de violență fizică decât cel înregistrat anterior de literatura de specialitate.²⁵⁵ Cu toate acestea, Partidul Socialist Muncitoresc din Ungaria (PSMU) a aplicat politici agricole mai chibzuite și mai flexibile decât predecesorul său prerevoluționar, permițându-le țăranilor, care constituiau o treime din populația activă economic a Ungariei, să cultive și să crească animale pentru uzul propriu pe pământurile care le înconjurau casele și să îi facă eligibili pentru asistență socială și pensii²⁵⁶.

În cadrul unui discurs ținut la congresul Frontului Patriotic Popular

²⁵⁴ Baberowski, „Criticism as Crisis”, 148–166.

²⁵⁵ Kovács, *A paraszti társadalom felszámolása*.

²⁵⁶ Varga, *Politikai, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek*.

în 1961, Kádár, secretarul general al PSMU, a afirmat că „cei care nu sunt împotriva noastră sunt cu noi” inversând așadar afirmația celebră a lui Rákosi „oricine nu e cu noi e împotriva noastră”²⁵⁷.

Acest nou motto a servit ca o reflexie a dezghețului controlat care începuse în Ungaria. Până la Al Optulea Congres al Partidului Socialist Muncitoresc din Ungaria din 1962, numărul de membri al PSMU a crescut la 500.000 – în jur de 5% din populația totală a Ungariei. În timpul congresului, Kádár a anunțat că au fost puse bazele socialismului în Ungaria. Societatea maghiară, sătulă de război și schimbări politice violente, a fost gata să accepte, la începutul anilor 1960, ideea construirii unui tip de socialism mai puțin dogmatic, mai puțin atotcuprinzător și care îi accepta pe toți cei care nu i-au respins activ legitimitatea politică. Majoritatea maghiarilor au vrut pur și simplu să trăiască o viață normală împreună cu familiile lor, fără imixtiunea și intimidarea zilnică a statului. Prețul stabil al pâinii a devenit primul simbol al vieții cotidiene cuantificabile a clasei muncitoare în timpul erei Kádár. PSMU a câștigat tot mai mulți suporteri în rândul intelectualilor prin abila implementare a unei politici culturale menite a-i include pe cei mai buni autori într-un nou panteon național, care împărțea operele literare, filmele și lucrările de artă plastică în trei categorii: sprijinite, tolerate și interzise. Cea din urmă categorie includea doar un mic număr de autori pentru că cei mai mulți se cenzurau singuri sau practicau „autocontrolul”, dacă este să împrumutăm cuvintele lui György Aczél, persoana responsabilă pentru politicile culturale între 1956 și sfârșitul anilor 1980²⁵⁸.

Doar imposibilitatea soluționării problemei minorităților maghiare în statele vecine a provocat unele îngrijorări ideologice regimului Kádár. În anul 1958, partidul a lansat o campanie vehementă de eliminare a rămășițelor naționalismului micii burghezii, care fusese declarată dușmanul patriotismului socialist. Până la sfârșitul anilor 1960, statutul minorităților maghiare și trauma Trianonului erau la nivel oficial o temă tabu. Totuși, aceasta era o chestiune familiară intelectualilor asociați orientării populiste și cetățenilor obișnuiți care aveau rude sau prieteni în țările vecine. Politica culturală a regimului Kádár s-a transformat totuși ulterior într-un amestec interesant de loialitate față de Uniunea Sovietică, pe de o parte, și valori și elemente ale culturii

²⁵⁷ Gough, *Good Comrade*, 135.

²⁵⁸ Pentru politica literară a regimului Kádár, vezi Standeisky, *Gúzsba kötve*. Despre Aczél, cel mai bun studiu rămâne Révész, *Aczél és korunk*.

naționale care erau mai puțin susceptibile a fi supuse unor manipulări politice și cerințe naționaliste pe de altă parte (precum muzica populară și cea corală, îngrijirea monumentelor, conservarea peisajului)²⁵⁹. În data de 15 septembrie 1964, guvernul maghiar a obținut ceea ce propaganda regimului Kádár a prezentat pentru mult timp ca unul dintre cele mai mari succese ale sale: semnarea unui acord parțial cu Vaticanul – primul acord de acest fel încheiat de către Sfântul Scaun cu o țară comunistă, care a consolidat dialogul dintre papă și autoritățile comuniste est-europene care începuse în timpul papalității lui Ioan al XXIII-lea²⁶⁰. Singura chestiune rămasă nerezolvată era cea a Cardinalului Mindszenty, tot mai incomodul oaspete al ambasadei Statelor Unite din Budapesta. Acordul, al cărui text a rămas secret pentru următoarele decenii, a permis Vaticanului să numească un nou arhiepiscop loial. Pentru Moscova, Ungaria a devenit un exemplu pozitiv între statele socialiste în ceea ce privește relațiile dintre stat și biserică. Pentru a păstra bunele relații cu statul maghiar, diplomații Vaticanului au decis să nu acorde o atenție deosebită hărțuirii continue a persoanelor religioase și noului val de arestări din anul 1965, la doar câteva luni după semnarea acordului²⁶¹.

În România, regimul Gheorghiu-Dej a exploatat tensiunile care apăruseră în cadrul populației maghiare din Transilvania ca rezultat al Revoluției Maghiare din 1956 pentru a își reduce la tăcere atât opoziții politici, cât și țărănimea și mica burghezie urbană, grupuri sociale care se opuseseră cel mai mult socialismului. Potrivit unui raport ulterior, între 1956 și 1963 aproape 30.000 de persoane au fost arestate în România pentru presupuse învinuiri politice (de la înaltă trădare la trecerea ilegală a frontierei și daune aduse economiei naționale). Informații detaliate asupra cazurilor care au fost judecate în tribunale sunt disponibile doar pentru perioada ianuarie 1957-iulie 1959, când au fost pronunțate aproape 10.000 de condamnări. Trebuie să observăm că deși puțini dintre cei condamnați în România pentru delictive politice erau de naționalitate maghiară, cele mai aspre pedepse s-au

²⁵⁹ Pentru constructul ideologic al Kádárism-ului timpuriu, vezi Kalmár, *Ennivaló és hozomány*.

²⁶⁰ O evaluare critică a acordului din 1964, bazată pe o gamă largă de noi izvoare, se găsește la Fejérdy, *Pressed by Double Loyalty*, 123–162. Vezi și Szabó, *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai*.

²⁶¹ Vaticanul a fost mai ferm față de Polonia. Melloni, *L'altra Roma*, 352–357 și 368–371.

înregistrat pe parcursul a circa douăzeci de procese intentate unor presupuși naționaliști maghiari în această perioadă²⁶².

Închisorile au devenit suprapopulate ca urmare a valului de arestări care a început încă din 1957, având ca rezultat epidemii frecvente și o mortalitate ridicată. Pentru a evita revoltele, în 1958 autoritățile române au transferat câteva mii de prizonieri politici în lagăre de muncă situate în mlaștinile din Delta Dunării, unde au fost ținuți în condiții inumane până în anul 1964. Deținuților nu le era permis nici un fel de contact cu membrii familiei sau cu rudele lor, care nu știau nici dacă ei mai erau în viață. Decesele nu erau înregistrate adesea sau erau aduse la cunoștința rudelor apropiate doar după câțiva ani. Represaliile judiciare de după 1956 au îndeplinit funcția dublă de a determina culpabilitatea indivizilor și, într-o măsură tot mai mare, de a intimida întregi comunități naționale, religioase și sătești. Nașterea și consolidarea ulterioară a structurilor de putere ale erei Ceaușescu a fost una dintre consecințele pe termen lung din România în legătură cu „contrarevoluția” maghiară. Totuși, obiectivele pe termen mediu ale represiunilor de după 1956 erau diferite în cele două țări: pe când în România noțiunea de liberalizare treptată a sistemului consolidat nici măcar nu a fost luată în considerare la începutul anilor 1960, în Ungaria statul comunist a inițiat după revoluție un nou proces de construcție statală care a răspuns simultan atât provocărilor mai mici cât și celor mai mari²⁶³.

Începând de la sfârșitul anilor 1950, guvernul României a început să implementeze politici privind minoritățile care au reprezentat o încălcare totală a celor din deceniul precedent. În 1959, Gheorghiu-Dej și Nicolae Ceaușescu, care a devenit al doilea om în regim, au prezidat la unificarea forțată a universităților în limba de predare română (Victor Babeș) și maghiară (János Bolyai) în orașul Cluj în pofida obiecțiilor formulate de reprezentanții elitei comuniste de naționalitate maghiară. Rezultatul acestei măsuri, care a fost inspirată de schimbările aduse sistemului de învățământ din Uniunea Sovietică, a fost înființarea în mod oficial a unei noi structuri bilingve, chiar dacă în realitate limba română era dominantă. În anul școlar 1959–1960 campania de românizare a inclus școlile în limba germană și maghiară în instituții cu predare exclusiv în limba română și în decembrie 1960 granițele Regiunii Autonome Maghiare au fost retrasate astfel încât

²⁶² Pentru impactul Revoluției Maghiare din 1956 asupra României, vezi Bottoni et al., *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság*.

²⁶³ Bottoni, *Transilvania rossa*, 171–196.

ca ea să includă regiuni în care majoritatea populației era română. Reorganizarea Regiunii Autonome Maghiare a dus la eliminarea de facto a autonomiei teritoriale și administrative în Ținutul Secuiesc din Transilvania. Lupta împotriva presupusului separatism cultural al minorităților a reprezentat elementul ideologic de plecare al punctului de cotitură al național-comunismului după ce Ceaușescu a ajuns la putere în 1965²⁶⁴. Maghiarii, și în special evreii, au fost înlăturați din funcții sensibile din aparatul de stat (de exemplu, din comerțul exterior, poliția politică și instituțiile culturale) ca urmare a epurării extinse de personal, care a avut loc la sfârșitul anilor 1950 și pe durata anilor 1960. În ianuarie 1958, guvernul a redeschis calea emigrației evreiești și a ajuns la un acord cu Israelul consfințit printr-un tratat. În următorii șapte ani, peste 100.000 de evrei români au părăsit România și s-au stabilit în Israel, iar mulți alții au emigrat în Statele Unite și Europa de Vest. Exodul evreilor din România nu a fost un proces spontan. Autoritățile creaseră un mediu ostil pentru evrei (de exemplu, prin atacuri în presă, intimidări la locul de muncă, sancțiuni administrative și procese penale) menit să inducă o schimbare în compoziția elitei culturale și profesionale²⁶⁵.

Și politica externă a lui Gheorghiu-Dej a devenit mai hotărâtă, urmărind să sporească autonomia României în cadrul blocului sovietic. În mai 1958, Hrușciov a anunțat retragerea trupelor sovietice staționate în România, care era privită ca un stat de încredere, care putea fi apărat ușor în cazul unui atac. În același timp erau retrași în total 84.000 de militari sovietici din Polonia, Republica Democrată Germană și Ungaria. Simultan, China și-a retras parțial trupele din Coreea de Nord, deși măsura adoptată de către sovietici nu a inspirat NATO să reducă dimensiunea forțelor sale militare din Europa de Vest. Totuși, retragerea trupelor sovietice din România, pe care mulți analiști au privit-o ca pe o condiție a politicii pro-independență a țării, nu a echivalat cu o eliberare totală. Dennis Deletant subliniază că sovieticii au continuat să mențină baze aeriene și navale pe teritoriul României și aveau trupe gata de luptă staționate în Republica Socialistă Sovietică Moldova, în teritoriile de dincolo de Prut și în sudul Republicii Socialiste Sovietice Ucraina²⁶⁶. Gheorghiu-Dej a definit cu abilitate

²⁶⁴ Verdery, *National Ideology under Socialism*.

²⁶⁵ Ioanid, *Ransom of the Jews*.

²⁶⁶ Vezi www.php.isn.ethz.ch/collections/coll_romania/introduction.cfm?navinfo=15342

concesia făcută de sovietici drept rezultat al autonomiei manifestate în politica externă românească. În anul 1964, Partidul Muncitoresc Român a publicat așa-numita Declarație de independență, prin care se respingea supremația sovietică și se solicitau drepturi egale pentru toate partidele comuniste. Această declarație a provocat o gravă criză în relațiile dintre România și Uniunea Sovietică. Totuși conflictul ideologic dintre cele două state pornea, de fapt, de la factori economici și strategici, astfel încât nu a dus la o distanțare permanentă. România și-a continuat politica cu două fețe și după moartea lui Gheorghiu-Dej și numirea lui Ceaușescu ca secretar general al partidului în martie 1965, cooperând limitat în cadrul blocului sovietic și sporindu-și contactele cu Occidentul și cu statele dezvoltate.

Semnele dezghețului în ceea ce privește politica internă au fost puțin vizibile până la mijlocul anilor 1960, iar supravegherea Securității a sporit de fapt, în timp ce în domeniul politicii externe a avut loc o extraordinară deschidere spre Occident²⁶⁷. România a devenit prima țară socialistă care și-a normalizat relațiile diplomatice și comerciale cu Statele Unite și Germania de Vest. În plus, România a fost singura țară din blocul estic care nu a rupt relațiile diplomatice cu Israelul în urma înfrângerii acestuia în iunie 1967 în Războiul de Șase Zile de către o coaliție arabă, cu sprijin sovietic din care făcea parte Egiptul, Siria și Iordania. Această atitudine se baza într-o mare măsură pe factori economici: Radu Ioanid estimează că statul roman a obținut un profit anual de 100 de milioane de dolari americani din vânzarea propriilor săi cetățeni Israelului și Germaniei de Vest²⁶⁸.

Cel de Al Douăzecilea Congres al PCUS a exercitat un profund efect asupra situației politice interne din Bulgaria. Înaintea adunării generale a Partidului Comunist Bulgar din aprilie 1956, secretarul general Todor Jivkov l-a obligat pe primul ministru Valko Cervenkov să demisioneze, consolidându-și astfel propria poziție. Totuși, efectele Revoluției Maghiare din 1956 au zădărnicit toate încercările de liberalizare a sistemului. Represiunea politică din Bulgaria a atins punctul culminant în anii 1957–1958 și nu a început să scadă în mod perceptibil până la proclamarea amnistiei generale din 1964, care a dus la eliberarea mai multor mii de prizonieri politici. Mulți dintre ei fuseseră supuși „reeducării terapeutice prin muncă” în timp ce erau

²⁶⁷ Deletant, „Romania”, 315.

²⁶⁸ Ioanid, *Ransom of the Jews*, 84–87, 120.

deținuți într-un lagăr de lângă cariera de piatră de la Lovech²⁶⁹. În acei ani, liderii politici bulgari au avut o strategie economică inspirată de politicile Uniunii Sovietice. Colectivizarea agriculturii a continuat în ritm rapid în Bulgaria, deși decrete care autorizau păstrarea micilor proprietăți și a animalelor domestice au moderat procesul. Decretele respective erau necesare deoarece jumătate din producția de carne și lapte a țării era dată de proprietățile de acest tip. În cadrul sectorului industrial încă rudimentar al Bulgariei, programul de modernizare lansat în cadrul celui de Al Treilea Cincinal în anul 1958 s-a concentrat pe industria alimentară și pe cea a bunurilor durabile. În urma vizitei în China, liderii Partidului Comunist Bulgar (PCB) au decis să adopte unele dintre politicile „Marelui Salt Înainte” ale chinezilor, ceea ce a dus la revizuirea radicală a celui de Al Treilea Cincinal și la sporirea conflictelor din interiorul conducerii de partid, precum și la victoria secretarului general al partidului, Jivkov, sprijinit de către sovietici, împotriva membrului Biroului Politic și primului ministru Anton Iugov în anul 1962²⁷⁰.

Problema națională a revenit pe tapet în Bulgaria la instigarea Uniunii Sovietice începând cu cea de a doua jumătate a anilor 1950. Recensământul din Bulgaria din anul 1956 a evidențiat existența a aproape 200.000 de macedoneni, dintre care cei mai mulți locuiau în apropierea graniței actuale cu Republica Macedonia din Iugoslavia. După ce guvernul a relansat politica de asimilare culturală a perioadei interbelice în încercarea de a-i face pe acești macedoneni să se declare bulgari, relațiile cu Iugoslavia s-au deteriorat și tensiunile din sânul populației locale au crescut. La următorul recensământ, doar 8.000 de cetățeni bulgari și-au declarat naționalitatea macedoneană²⁷¹. Schimbarea politicii etnice a avut consecințe și mai dure asupra populației musulmane a Bulgariei care se ridica la circa 750.000 de persoane (turci din sudul Dobrogei, pomaci, bulgari și romi care se convertiseră la Islam). În cadrul adunării generale din 1958, PCB a decis să transforme școlile de limbă turcă în școli bilingve, care au fost ulterior bulgarizate total, și restricții tot mai dure au fost emise în sfera vieții religioase și culturale a acestei comunități. În 1964, oficialitățile bulgare au interzis folosirea limbii turce în toate școlile din Bulgaria și au implementat măsuri de rebulgarizare

²⁶⁹ Courtois, *Il libro nero del comunismo*, 277–282.

²⁷⁰ Marceva, „Change of the Guard”, 59–78 (partea 1) și 36–57 (partea 2).

²⁷¹ Jelavich, *History of the Balkans*, 364–369.

a pomacilor, pe care doar opoziția viguroasă a populației afectate le-a prevenit. Relația Bulgariei cu Turcia, deja tensionată datorită Războiului Rece, s-a înrăutățit și mai mult. La îndemnul Uniunii Sovietice, Bulgaria a semnat un acord cu Turcia în anul 1968, care a normalizat relațiile diplomatice și a ușurat comerțul bilateral și, în plus, le-a permis la mai mult de 130.000 de cetățeni bulgari să emigreze în Turcia²⁷².

Contradicțiile, deschiderile și închiderile erei Hrușciiov au avut o influență semnificativă asupra evoluției politice din Polonia, Cehoslovacia și mai ales din Germania de Est. Gomułka i-a dezamăgit rapid pe care își puseseră speranțele în el. Întreruperea reformelor economice la începutul anilor 1960 a dus la un conflict deschis între autorități și filosofi „revizionisti” care au sfidat marxismul dogmatic și au pus sub semnul întrebării rolul conducător al partidului. Personalitatea cea mai importantă din rândul acestor filosofi a fost Leszek Kołakowski, al cărui eseu din 1957 intitulat „Responsabilitate și istorie” a reprezentat întruchiparea intelectuală cea mai puternică a evenimentelor din octombrie 1956²⁷³. Autoritățile poloneze au răspuns nemulțumirii populației în urma accentului tot mai mare pus pe propaganda naționalistă, în special față de Germania de Vest, care nu recunoscuse linia Oder-Neisse ca și graniță între cele două state. În plus, începând din 1964, facțiunea din Partidul Muncitoresc Unit Polonez condusă de către ministrul de Interne Mieczysław Moczar, care avea origini muncitorești și își amintea trecutul de partizan, a început să se consolideze. Trei ani mai târziu, Războiul de Șase Zile a reprezentat pretextul perfect de implementare a mult doritei reprimări a intelectualilor evrei. Articolele de presă cu aluzii anti-evreiești și alte manifestări de antisemitism s-au înmulțit semnificativ în Polonia în timpul lunilor care au urmat scurtului Război Arabo-Israelian din 1967. Cu sprijinul lui Gomułka, Moczar nu a ezitat să exploateze mișcările studențești din 1968 pentru a lansa o campanie anti-sionistă și pentru a suprima gruparea liberală din cadrul PMUP. Aceste acțiuni i-au forțat pe cei mai mulți dintre evreii rămași în Polonia să renunțe la cetățenia polonă și să părăsească țara. Muți dintre cei mai seamă

²⁷² Petkova, „Ethnic Turks in Bulgaria”, 45–46. Pentru textul acordului bulgaro-turc din 1968, vezi www.untreaty.un.org/unts/I_60000/22/4/00042180.pdf. Accesat în data de 3 septembrie 2016.

²⁷³ Eseul a fost inițial publicat în Polonia (în septembrie 1957); traducerea în engleză este disponibilă în *East Europe*, februarie 1958, 18–21, și martie 1958, 26–28.

intelectuali ai Poloniei, inclusiv Kołakowski, s-au numărat printre cei forțați să se alătore acestui exod²⁷⁴.

Liderii politici din Cehoslovacia nu au reușit să profite de oportunitatea de a iniția reforme în 1956. Spre deosebire de cazul Poloniei și de cel al Ungariei, unde liderii de partid încercaseră să răspundă provocărilor străzii în diferite momente și cu diferite mijloace, regimul Novotný din Cehoslovacia nu a fost obligat să reevalueze perioada stalinistă²⁷⁵. Demonstrații publice de solidaritate față de Revoluția din Ungaria au avut loc în regiunile locuite de către maghiari din sudul Slovaciei în 1956. Deși unele dintre incidente au dus la arestări și întemnițări, ele nu au reprezentat o amenințare serioasă la adresa stabilității politice a regimului Novotný. Cu câțiva ani înaintea celorlalte state din blocul estic, în anul 1960, regimul Novotný a adoptat o nouă constituție bazată pe o alianță a muncitorilor, țăranilor și intelectualiilor și a definit Cehoslovacia drept „stat socialist”.

Scăderea autonomiei slovace și centralizarea birocrăției, conform dorinței lui Novotný, au reprezentat măsuri mult mai importante din punct de vedere politic. Consiliul Național Slovac lipsit de putere a preluat rolul secțiunii slovace a guvernului care a fost desființată²⁷⁶. Îndepărtarea intelectualilor slovaci a generat o oarecare opoziție pe bază de naționalitate în anii 1960. Pro-reformistul Alexander Dubček a fost numit în Prezidiul Partidului Comunist Cehoslovac în 1962 și un an mai târziu și-a depășit rivalii, preferați de către Praga, și a obținut poziția de secretar general al secțiunii slovace a partidului. Ascensiunea lui Dubček a fost însoțită de o liberalizare culturală precaută. Unele dintre primele semne ale acesteia a fost reabilitarea lui Franz Kafka în 1963 și difuzarea în 1966 a filmului regizat de către Jiří Menzel intitulat *Trenuri Bine Păzite*, care a câștigat premiul Academiei la categoria *Cel mai bun film într-o limbă străină* în anul următor. Istoriografia din Cehoslovacia numește această efervescență culturală *ředjaro*, sau „primăvara timpurie”²⁷⁷.

Politica economică din Cehoslovacia, pe de altă parte, s-a caracterizat printr-o totală rigiditate. Colectivizarea agriculturii a continuat sistematic, fără concesii. Planul cincinal al țării pentru 1960–1965, pentru care era nevoie de o creștere semnificativă a producției de

²⁷⁴ Tonini, *Operazione Madagascar*, 242–269. Despre Campania anti-semită din Polonia anului 1968, vezi Polonsky, Gluchowski, 1968.

²⁷⁵ Blaive, *Une déstalinisation manquée*.

²⁷⁶ Kirschbaum, *History of Slovakia*, 237.

²⁷⁷ Clementi, *Cecoslovacchia*, 177.

bunuri agricole, a eșuat datorită condițiilor meteorologice nefavorabile și mai ales datorită erorilor de organizare. Industria grea suferea de pe urma lipsei de eficiență operativă legată de planificarea centralizată, deși planul de raționalizare adoptat în 1958 nu a afectat acest sector. În anii 1962–1963 Cehoslovacia – cel mai industrializat și cel mai dezvoltat membru al blocului estic – a înregistrat o scădere nominală a produsului intern brut și o balanță comercială puternic negativă, care au obligat țara să intre în datorii pentru a asigura accesul cetățenilor la rezerve suficiente de bunuri de larg consum.

În Republica Democrată Germană, structura de putere a sistemului comunist s-a consolidat în deceniul de dinainte de 1968, în special după construirea Zidului Berlinului în 1961. RDG a suferit o criză de legitimitate în anii 1950. Fuga constantă a cetățenilor din Republica Democratică Germană în Republica Federală Germană (RFG) a fost principala cauză a crizei interne, iar faptul că RFG refuza să recunoască RDG, considerându-se singurul stat german legitim, a constituit principala cauză a crizei externe.

Stabilizarea statului est-german a constituit piatra de temelie a politicii regimului Ulbricht din anii 1960, deși RDG și RFG nu s-au recunoscut reciproc în plan diplomatic decât în 1972, când *Ostpolitik*-ul cancelarului vest-german Willy Brandt a fost încununată de succes. Mary Fulbrook se referă la stabilizarea statului est-german ca la o „normalizare”, ceea ce în anii 1960 și 1970 reprezenta tranziția spre „totalitarismul inclusiv” pe care germanii din RDG îl înduraseră și ajunseseră să îl accepte²⁷⁸. În ciuda crizei economice care a afectat Republica Democratică Germană la finalul anilor 1960 – care a dus la ascensiunea lui Erich Honecker în detrimentul lui Ulbricht, care îmbătrânea – deceniul a oferit populației RDG, care era sătulă de conflict, posibilitatea modernizării și a unei prosperități moderate. În 1970, peste 70% dintre germanii din RDG dețineau un televizor, un frigider și o mașină de spălat – un procent mai mare decât în toate celelalte state socialiste²⁷⁹. În același timp, regimul din Germania de Est se blocase în inactivitate și rigiditate. Poliția politică Stasi acționa în simbioză cu autoritățile sovietice, devenind astfel cea mai puternică și mai eficientă organizație de represiune din blocul estic²⁸⁰.

²⁷⁸ Fulbrook, *Power and Society in the GDR*, 1–30.

²⁷⁹ Fowkes, *L'Europa orientale dal 1945 al 1970*, 115.

²⁸⁰ O introducere complexă a activităților operative și a gradului de penetrare socială a Stasi se găsește la Gieseke, *History of the Stasi*.

Socialismul din afara blocului: Iugoslavia și Albania

Revoluția Maghiară din 1956 și politicile heterodoxe ale Iugoslaviei din anii 1960 au pus la încercare unitatea blocului socialist care se formase în jurul Uniunii Sovietice. Deteriorarea relațiilor dintre Partidul Comunist al Uniunii Sovietice și Partidul Comunist Chinez a marcat disoluția permanentă a unității din interiorul blocului. Ruptura dintre Uniunea Sovietică și China se datora unor chestiuni ideologice, strategice (Uniunea Sovietică nu a sprijinit China în conflictul acesteia cu India) și economice. În 1960 sovieticii și-au retras consilierii din China. În 1961 China i-a caracterizat pe liderii sovietici drept „trădători revizionști”, în timp ce sovieticii îi numeau pe Președintele Mao și pe susținătorii săi europeni „aventurieri” și „naționaliști”. În martie 1969 conflictul dintre cele mai mari două state comuniste a dus la confruntare armată de-a lungul râului Ussuri, pe granița chino-sovietică. Refuzul lui Tito de a lua partea Uniunii Sovietice în acest conflict a pus capăt apropierii dintre Moscova și Belgrad. La începutul anilor 1960, Hrușciiov a încercat în mod repetat să readucă Iugoslavia mai aproape de blocul sovietic, iar în următoarele decenii relațiile dintre Moscova și Belgrad s-au stabilizat la un nivel acceptabil de cooperare economică și la un nivel mai scăzut de sprijin politic reciproc. Modelul iugoslav a stârnit invidia altor state est-europene în ceea ce privește nivelul socio-economic. O serie de decrete adoptate între 1957 și 1965 au pus bazele unei descentralizări autentice după dezmembrarea structurilor ierarhice de tip sovietic și introducerea comitetelor alese, care funcționau pe baza managementului propriu al muncitorilor și al consiliilor muncitorești care redactau planurile de muncă în întreprinderi, determinau partea din profit care urma să fie reinvestită în companii și reglementau diferențele de salariu în funcție de productivitate. Controlul aparatelor birocratice (cu câteva excepții importante, precum Ministerul Apărării) a fost pus sub autoritatea republicii, iar managementul întreprinderilor a obținut libertatea de a decide distribuirea profitului. Controlul de stat era limitat la sectoare legate de apărare, investiții în infrastructură, dezvoltare regională, cercetare științifică, comerț extern și politica de salarii legată de schimburile valutare²⁸¹.

Constituția Iugoslaviei din 1963 nu a fost degeaba definită drept

²⁸¹ Bianchini, *L'autogestione jugoslava*.

constituția auto-managementului. În anul 1965, reforma lansată la inițiativa teoreticianului șef al regimului lui Tito, Edvard Kardelj, a fost menită a elimina cele mai multe cazuri de control al prețurilor, a consolida autonomia auto-managementului pe toate palierele economiei și în toate sectoarele producției și, elementul cel mai important, a retrage sprijinul statal fabricilor și atelierelor care nu atingeau o productivitate destul de înaltă. Stânga a criticat aspru această reformă. Revoluționarul argentinian Ernesto „Che” Guevara și-a exprimat o părere negativă în timpul unei vizite în Iugoslavia în vara anului 1959, când a calificat-o drept „capitalism managerial cu distribuția socialistă a profitului”²⁸².

Iugoslavia a cunoscut o dezvoltare economică contradictorie în anii 1960. Salariile per capita au crescut semnificativ în Iugoslavia pe parcursul acestei decade, în primul rând în republicile și regiunile dezvoltate ale țării (Slovenia, Croația, nordul și centrul Serbiei). Pentru experții economici deschiși spre reforme, precum maghiarul Rezső Nyers, Iugoslavia reprezenta un exemplu demn de urmat. Economia Iugoslaviei includea deja un număr important de elemente de piață și țara era membră a Fondului Monetar Internațional și a Băncii Mondiale. Rezervele valutare ale Iugoslaviei au sporit în această perioadă ca rezultat al dezvoltării turismului, în special pe coasta adriatică a Croației. În 1967, Iugoslavia a eliminat vizele atât pentru cetățenii statelor capitaliste, cât și pentru cei ai țărilor comuniste, permițând accesul liber al tuturor celor care doreau să viziteze țara. Sumele trimise în țară de către iugoslavii care munceau temporar în Europa Occidentală au sporit substanțial, după ce un acord încheiat de Iugoslavia cu Republica Federală Germania a permis unui număr mare de cetățeni ai Iugoslaviei (un milion potrivit recensământului din Iugoslavia din anul 1971) să trăiască și să muncească legal în RFG²⁸³. Totuși, Iugoslavia titoistă nu putea să le asigure cetățenilor săi o aprovizionare adecvată cu bunuri de consum durabile decât prin importuri din Occident și cu un sprijin substanțial din partea Statelor Unite.

În plus contactele intense ale Iugoslaviei cu societățile occidentale au creat noi probleme, necunoscute în alte părți. Șomajul masiv, inflația crescută și introducerea elementelor pieței libere într-o

---

²⁸² Yaffe, *Che Guevara*, 20.

²⁸³ Bianchini, *Le sfide della modernità*, 192–193.

economie controlată au accentuat conflictul ideologic din interiorul Ligii Comuniștilor din Iugoslavia și a scos la suprafață tensiuni economice. Demisia forțată din funcția de conducător al poliției politice în anul 1966 a lui Aleksandar Ranković, un temut extremist ideologic care a fost acuzat că a complotat împotriva lui Tito, a provocat o mare surpriză în Iugoslavia. Ranković se angajase în dezbateri vehemente cu președintele Tito și cu Edvard Kardelj în privința ritmului reformei economice. Pentru mulți cetățeni iugoslavi, în special sloveni, croați și kosovari, Ranković întruchipa elita sârbă a partidului care se opunea drepturilor naționalităților. O cercetare întreprinsă după demisia lui Ranković a dezvăluit faptul că mii de croați și albanezi din Kosovo fuseseră înregistrați ca potențiali inamici ai statului doar pe motive etnice²⁸⁴.

Reorganizarea aparatului intern de securitate a fost însoțită de o liberalizare rapidă. În plus, extinderea oportunității de a călători în străinătate a avut loc în același timp cu protestele studențești din Europa de Vest, făcând astfel ca tinerii iugoslavi să fie mai expuși la revoltă decât alți est-europeni. În iulie 1968, mai multe mii de studenți din Belgrad au intrat în grevă, urmați de colegi din Ljubljana și Zagreb. Poliția i-a supravegheat pe participanții la grevă, dar promise ordine să evite contactul fizic și să intervină doar pentru a preveni ciocniri stradale²⁸⁵. Epurările din universități și din rândurile intelectualității din 1971 și 1972 au inversat deschiderea politică ce avusese loc.

Revendicările croaților se bazau pe de o parte pe considerente economice (ei solicitau ca jumătate din veniturile obținute din turism să rămână în republică, în loc de 7% cât se stabilise de la centru) și pe de altă parte pe factori culturali legați de identitatea națională. În 1967, un grup de lingviști a redactat Declarația despre Situația și Denumirea Limbii Literare Croate, prin care solicitau o protecție sporită a limbii croate în timp ce studenții protestatari au cerut dreptul de a folosi simboluri naționale de dinaintea celui de Al Doilea Război Mondial și de a performa în public cântece naționaliste interzise. Un număr tot mai mare de intelectuali din opoziție, naționaliști pro-Ustaše – unii dintre ei fiind cadre de partid – și studenți au participat la Maspok, sau „mișcarea de masă”, care se coalizase împotriva ziarului *Matica hrvatska*. În timpul Primăverii Croate din 1971, membrii opoziției

²⁸⁴ Privitera, *Jugoslavia*, 103.

²⁸⁵ Vezi Vučetić, „Violence against the Antiwar Demonstrations in Yugoslavia”, 255–274.

au cerut recunoașterea condițiilor etnice și lingvistice omogene din interiorul Republicii Socialiste Croația și chiar ca Națiunile Unite să ofere Croației un mandat separat în cadrul organizației. Radicalizarea mișcării Maspok i-a făcut pe sârbi să protesteze. Îngrijorat de potențialul impact al solicitărilor croaților, Tito a suprimat mișcarea de masă prin intimidare, epurare a grupului conducător și arestarea liderilor Maspok, inclusiv a lui Franjo Tuđman, fost partizan, istoric militar și viitor președinte al Croației. Deși „normalizarea” din 1972 a reușit să reducă tensiunile politice din Iugoslavia, ea nu a putut să atenueze mânia suprimată și să soluționeze chestiunile politice nerezolvate, pe care nici constituția țării din 1974 nu le-a remediat²⁸⁶.

În Kosovo, în noiembrie 1968, membri ai populației majoritare albaneze au protestat violent, cerând o mai mare autonomie față de Serbia și contacte culturale mai intense cu Albania. Conflictul a fost soluționat parțial. Kosovo Metohija a devenit o provincie autonomă a Serbiei, potrivit celui de al 18-lea amendament al constituției iugoslave, și un element constitutiv al federației. Kosovo a obținut propria constituție (în loc de statute) și dreptul ca adunarea sa regională să voteze legi egale cu cele ale unei republici iugoslave. Aceste concesii nu au ridicat Kosovo la statutul de republică, care i-ar fi oferit provinciei același grad de autonomie ca al Serbiei. Totuși a fost aprobată etalarea în public a simbolurilor naționale albaneze și activitatea unei universități bilingve în capitala provinciei de la Pristina, care în anii 1970 a jucat un rol fundamental în propagarea conștiinței politice albaneze. Elita albaneză a câștigat o reprezentare proporțională mai adecvată în administrația locală, primind peste o treime din sprijinul pentru dezvoltare economică oferit republicii din fonduri de la centru (la care cele mai dezvoltate republici contribuiau potrivit principiului subsidiarității, potrivit căruia repartizarea bugetului trebuie să contribuie la coeziunea economică națională). În urma acestor schimbări populația albaneză a Iugoslaviei a început să graviteze spre Kosovo, în timp ce slavii, mai ales sârbii, au început să plece din provincie²⁸⁷.

Pe parcursul anilor 1950, Albania a depins total de sprijinul politic, militar și economic al Uniunii Sovietice, care sesizase importanța strategică a micului stat balcanic dintre Iugoslavia și Grecia. În urma epurărilor anti-titoiste, puterea personală a lui Enver Hoxha a

²⁸⁶ Banac, „Political Change and National Diversity”, 153–154. Despre „Primăvara Croată”, vezi Irvine, „Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia”, 131–178.

²⁸⁷ Vickers, *Between Serb and Albanian*, 169–180.

consolidat stabilitatea internă a Partidului Comunist. Totuși, în urma reconcilierii cu Iugoslavia, Uniunea Sovietică și-a pierdut interesul în Albania, a cărei capacitate economică era neglijabilă. După cel de al Douăzecilea Congres al PCUS, au apărut tensiuni între Uniunea Sovietică și Albania. Comuniștii albanezi au fost furioși și alarmați de faptul că la congres, Hrușciov a criticat stalinismul. Acești lideri au fost îngrijorați și de apropierea ulterioară dintre Uniunea Sovietică și Iugoslavia, precum și de răspândirea conceptelor de coexistență pașnică și căi naționale divergente spre socialism. Conducerea albaneză a reacționat la aceste presupuse amenințări prin consolidarea versiunii clasice a sistemului stalinist²⁸⁸. În Albania, colectivizarea agriculturii a avut loc în doar câțiva ani, între 1957 și 1961. Liderii albanezi au considerat, de asemenea, că planul de integrare în CAER sprijinit de către Hrușciov reprezenta un pericol serios pentru Albania deoarece plasa țara la periferia dezvoltării economice a blocului estic. Astfel, ei au decis să construiască noi complexe miniere și industriale capabile să găzduiască noi generații de muncitori.

Relațiile dintre Albania și China au început să se consolideze în mod evident în 1960, ceea ce a dus mai întâi la conflicte publice între oficialii sovietici și cei albanezi la cel de al Treilea Congres al Partidului Muncitoresc Român.

Ruptura dintre Albania și Uniunea Sovietică a avut loc în timpul unei întâlniri a 81 de partide comuniste organizată la Moscova în noiembrie 1960, în cadrul căreia delegația chineză sprijinită de către albanezi a atacat virulent supremația sovietică. Ca răspuns, Uniunea Sovietică a rupt relațiile diplomatice cu Albania, și-a retras consilierii și și-a suspendat programele de asistență economică în această țară. În 1962, Albania și-a rechemat reprezentanții din CAER și din Pactul de la Varșovia, din care s-a retras oficial în anul 1968²⁸⁹. Ulterior, Hoxha s-a întors spre China. Comerțul extern al Albaniei cu această țară a sporit cu 46% în anul 1964. Una dintre consecințele cele mai supărătoare ale sprijinului acordat de către conducerea Albaniei politiciilor Revoluției Culturale Maoiste a fost campania sa antireligioasă (Albania era în mod tradițional o țară diversă din punct de vedere religios, în care majoritatea musulmană trăia pașnic alături de minoritățile ortodoxă răsăriteană și romano-catolică). Campania antireligioasă

²⁸⁸ Mëhilli, „Defying De-Stalinization: Albania's 1956”, 4–56.

²⁸⁹ Jelavich, *History of the Balkans*, 378–384.

a culminat în noiembrie 1967, când parlamentul albanez a declarat Albania primul stat ateu din lume. Nici o religie nu era recunoscută nici în constituție și nici în codul penal, iar ambele admiteau pedeapsa cu moartea (care era de obicei redusă la închisoare) pentru cei prinși îndeplinind rituri religioase sau participând la evenimente de această natură. Toate moscheile și bisericile din Albania au fost fie distruse fie transformate în școli, cinematografe sau magazine. Sute de clădiri de valoare inestimabilă au căzut victimă aceste campanii de persecuție lipsită de sens²⁹⁰.

Succesele și eșecurile „socialismului existent”

Integrare economică și militară

Sub conducerea lui Hrușciov Uniunea Sovietică a început să consolideze cooperarea economică. În anii 1960, CAER a participat ca organizație internațională la operațiunile Națiunilor Unite, iar fiecare stat membru s-a reprezentat pe sine însuși în structura care a coordonat activitatea aparatului tehnic multinațional al CAER de la Moscova. În 1962, CAER și-a ales Comitetul Executiv, structura decizională supremă, a format noi comitete permanente și și-a reorganizat Secretariatul pentru a spori centralizarea instituțională și a armoniza planificarea economică. Sloganurile specialiștilor în economie a lui Hrușciov erau „specializare” și „complementaritate”. Europa de Est a fost împărțită în două macroregiuni: sectorul nordic, mai dezvoltat (Republica Democrată Germană, Polonia și Cehoslovacia), unde erau concentrate investițiile industriale și sectorul sudic, mai puțin dezvoltat (România, Bulgaria și Albania), unde s-a pus accent pe agricultură, industria alimentară și industria ușoară. Ungaria ocupa o poziție intermediară între cele două zone.

În urma unei dezbateri interne în cadrul celei de a Cincisprezecea Sesiuni de Consiliu din anul 1962, CAER a adoptat Principiile de Bază ale Diviziunii Internaționale Socialiste a Muncii. Liderii de partid români au reacționat negativ la planurile organizației de a transforma România în grâнарul Europei de Est, o atitudine perfect compatibilă cu noua orientare naționalistă a țării. În februarie 1964, oficialii sovietici au introdus așa-numitul Plan Valev, care își propunea să stabilească relații de dezvoltare între Uniunea Sovietică, România și

²⁹⁰ Tönnies, „Religious Persecution in Albania”, 242–255.

Bulgaria în jurul Mării Negre. Deși România nu s-a retras din CAER, atât Gheorghiu-Dej și succesorul său, Nicolae Ceaușescu, au ales de la caz la caz când și cum să participe la planurile economice ale organizației și au implementat politici menite să sporească auto-suficiența țării și să accelereze procesul de industrializare. În 1960, 66% din comerțul extern al României a fost cu statele membre CAER. Două decenii mai târziu, acest procent era de doar 35%, iar mult de 40% din relațiile comerciale erau cu statele capitaliste dezvoltate²⁹¹.

Pe lângă dificultățile generate de recalitranta României și a Albaniei, cele mai mari probleme ale CAER erau legate de natura hibridă a organizației, care a obligat statele membre participante să își schimbe frecvent direcția și să adopte decizii iraționale din punct de vedere economic în baza tiparelor ideologice stabilite și a constelațiilor variabile de putere. Statele membre ale CAER – care și-au conservat în mod asiduu capacitatea proprie de planificare economică în timp ce încercau să lărgescă baza consensuală a diferitelor sisteme – au respins toate măsurile menite a transforma CAER într-o organizație de planificare cu adevărat supra-națională. Monedele naționale ale statelor membre CAER, cursul lor valutar oficial care fluctua între niște limite mai scăzute decât cele veritabile ale ratei de schimb bazate de etalonul aur și pe cel bazat pe dolarul american, au rămas inconvertibile reciproc și față de rubla sovietică. Rubla convertibilă la modul virtual a apărut doar după înființarea Băncii Internaționale pentru Cooperare Economică de la Moscova în 1963, pentru a simplifica compensarea dintre dobândă și credit. În orice caz, bilateralismul a rămas o componentă a comerțului dintre statele membre CAER, iar proporția comerțului realizat prin sistemul de decontare (sau cu mecanisme de compensare) nu a atins niciodată nivelul preconizat. După cum a subliniat Marie Lavigne, Europa de Est a ajuns să ocupe o poziție avantajoasă în ceea ce privește nivelul de specializare în CAER față de poziția Uniunii Sovietice care le furniza statelor din regiune petrol, gaz, fier și alte materiale prime ieftine. În schimb, statele blocului estic exportau mari cantități de produse pentru industria de mașini a Uniunii Sovietice la prețuri fixe scăzute. În ceea ce privește industria minieră, putem vorbi chiar de pierderi planificate – o absurditate economică care reducea cheltuielile totale ale economiei planificate²⁹².

---

²⁹¹ Lavigne, *International Political Economy and Socialism*, 17.

²⁹² Lavigne, *Socialist Economies of the Soviet Union and Europe*.

În ciuda tuturor imperfecțiunilor sale inerente, CAER a devenit motorul integrării în a doua jumătate a decadei 1960–1970. Gazoductul Prieteniei (Nefteprovod Druzhba) construit între 1959 și 1964 a pus la dispoziția Germaniei de Est, Poloniei (prin ramura de nord), Cehoslovaciei și Ungariei (prin ramura de sud) petrol sovietic extras din Siberia. Între 1966 și 1970 construcția unor conducte transcontinentale de gaz și conectarea liniilor de înaltă tensiune, precum și dezvoltarea drumurilor și a căilor ferate a contribuit la consolidarea rețelei economice a blocului sovietic și la (re)integrarea Europei de Est în economia mondială. În 1969, CAER a elaborat un program total de integrare, pe care statele membre ale organizației l-au adoptat doi ani mai târziu. În 1971, CAER a înființat Banca Internațională de Investiții (BII) menită a finanța proiecte internaționale prin acordarea de împrumuturi pe termen mediu și lung. Totuși, valoarea totală a proiectelor finanțate de către această bancă a rămas extrem de scăzută. Construirea complexului și magistralei de gaz Orenburg între 1973 și 1978, care este astăzi indispensabilă transportului de gaz spre Europa continentală, a fost singurul proiect major la care a participat BII. Totuși, chiar și în acest caz, creditorii occidentali – care au oferit statelor membre CAER aproape trei miliarde de dolari americani în împrumuturi – au jucat cel mai mare rol în finanțare proiectului²⁹³.

Cooperarea militară a reprezentat cel de al doilea motor al integrării socialiste. Hrușciiov inițiasse Pactul de la Varșovia ca mijloc de încheiere a Războiului Rece prin exercitarea de presiuni asupra Occidentului. După ce acest pact nu și-a îndeplinit misiunea, Hrușciiov a inventat un nou și sugestiv construct ideologic (cucerirea spațiului cosmic în competiție cu Statele Unite) și a încercat, cu succes redus, să etaleze puterea sovietică în domeniul diplomatic și în cel militar.

Liderii sovietici s-au așteptat ca statele membre ale Pactului de la Varșovia să își sporească cheltuielile militare în mod semnificativ și, la nevoie, să își pună economiile pe picior de război. Potrivit lui Vojtech Mastny și lui Malcolm Byrne, în acel moment Pactul de la Varșovia și-a înlocuit strategia militară anterioară defensivă cu o abordare ofensivă atât de-a lungul frontului său principal, cel nordic (Germania de Vest, Germania de Est, Cehoslovacia și Polonia), cât și de-a lungul frontului său secundar, sudic (Austria, Italia, Grecia, Turcia, Ungaria și Bulgaria)²⁹⁴.

²⁹³ Zwass, *Council for Mutual Economic Assistance*, 68–69.

²⁹⁴ Mastny, Byrne, *Cardboard Castle?*, 18.

Planurile militare ale Pactului de la Varșovia presupuneau ca forțele terestre să lanseze un contraatac rapid al Europei Occidentale prin Germania de Vest și nordul Italiei în eventualitatea unei amenințări sau a unui atac occidental. Cele aproape 400.000 de trupe sovietice staționate în Germania de Est și cele 100.000 din Ungaria urmau să sprijine aceste forțe terestre în contraatacul lor, împreună cu unitățile de legătură din Polonia și cu rachete cu rază scurtă și medie de acțiune. Aceste rachete urmau să fie îndreptate asupra orașelor din nordul Italiei de la bazele sovietice din Ungaria și asupra Germaniei de Vest de la bazele sovietice din Germania de Est și din Cehoslovacia²⁹⁵. „Jocurile războiului” din anii 1960 au împovărat atât de mult bugetele micilor state aliate ale Uniunii Sovietice, încât ele au reușit să se elibereze parțial din acest cadru al specializării doar pe parcursul deceniului următor pentru a se concentra asupra dezvoltării propriilor lor industrii militare, care derulau o mare parte din comerț în dolari americani, cu cumpărători din Orientul Mijlociu²⁹⁶.

Procesul de integrare militară nu s-a desfășurat întotdeauna fără piedici. Până în anul 1964, structura organizațională a modului de comandă unificat al Pactului de la Varșovia era foarte rudimentară, și chiar și după acest an doctrina militară sovietică a intrat frecvent în conflict cu precauția statelor membre care erau preocupate să își mențină stabilitatea politică. Spre deosebire de perioada de dinaintea morții lui Stalin, rezistența acestor state aliate a fost destul de puternică pentru a obstrucționa inițiativele militare sovietice. Albania a început să se distanțeze de Pactul de la Varșovia în urma rupturii dintre China și Uniunea Sovietică, în timp ce loialitatea României a devenit și ea tot mai volatilă: în octombrie 1963, Corneliu Mănescu, ministrul pro-occidental de Externe al României, i-a informat confidențial pe oficialii americani că țara sa va rămâne neutră în eventualitatea unui conflict armat între Est și Vest²⁹⁷. De-a lungul deceniilor care au urmat, România a participat doar ocazional la exercițiile militare ale Pactului de la Varșovia (uneori ca observator) și la întâlnirile Comitetului Politic Consultativ, principalul for decizional al organizației²⁹⁸.

Cooperarea dintre diferitele servicii secrete și forțe ale polițiilor

²⁹⁵ Uhl, Ivkin, „‘Operation Atom’: The Soviet Union’s Stationing of Nuclear Missiles in the German Democratic Republic”, 299–307.

²⁹⁶ Germuska, *Unified Military Industries of the Soviet Bloc*.

²⁹⁷ Garthoff, „When and Why Romania Distanced Itself from Warsaw Pact?”

²⁹⁸ Deletant, Ionescu, *Romania and Warsaw Pact, 1955–89*.

politice din interiorul blocului sovietic a reprezentat un aspect unic al relațiilor din interiorul începând din anii 1950. Inițial, contactele dintre astfel de organizații erau mediate de consilieri sovietici (sau de indivizi legați de serviciile de securitate sovietice) staționați în Europa de Est, deși relații directe între organizații au fost stabilite după 1956. Deși instituțiile de securitate statală de tip sovietic au rămas sub controlul Moscovei în ceea ce privește structura lor organizațională și obiectivele lor ideologice, statele est-europene au încercat să își interconecteze propriile sisteme pentru a-și consolida cooperarea operativă și schimbul orizontal de informații. Aceasta s-a dovedit a fi o sarcină extrem de dificilă, având în vedere regula nescrisă a neamestecului în afacerile interne ale altor state din interiorul blocului socialist.

Deși obținerea de informații interne non-diplomatice era interzisă chiar și în condițiile relațiilor de „fraternitate”, organizațiile de spionaj și contraspionaj din cele mai multe țări ale blocului estic – în special cele din România – au acționat tot mai mult în baza scopului tradițional de sporire a securității statului național. Nevoia de cooperare organizată a apărut pentru prima oară în primăvara anului 1956. Legăturile radio au fost stabilite pentru prima dată în 1957 între organele de securitate statală din Germania de Est, Cehoslovacia, Ungaria și România. La începutul anilor 1960 s-au semnat numeroase acorduri bilaterale între Uniunea Sovietică și țările Pactului de la Varșovia, cu excepția României²⁹⁹.

Relația dintre organizațiile de securitate statală din România și cele ale Republicii Democratice Germane au fost deosebit de interesante. Cooperarea dintre ministerele de Interne ale României și ale RDG a început în forță în a doua jumătate a anilor 1950. Organizațiile de securitate statală române au păstrat un grup operativ la ambasada României din Berlinul de Est pentru a monitoriza (și uneori chiar pentru a răpi și repatria) exilați români care trăiau în Berlinul de Vest. Totuși, „Declarația de independență” din aprilie 1964 a reprezentat un punct de cotitură în relațiile României privind securitatea statului cu celelalte state ale blocului răsăritean. Consilierii KGB au părăsit Bucureștiul în urma Declarației Partidului Muncitoresc Român (PMR) și până în 1989 România a fost singurul stat membru al Pactului de la Varșovia care nu a avut contacte sistematice pentru obținerea de informații secrete cu alte state ale blocului socialist și unde sovieticii

---

²⁹⁹ Krahulcsán, „A magyar politikai rendőrség”, 3–19.

nu au exercitat un control direct asupra organelor interne de securitate statală. De fapt, începând din anul 1970, Germania de Est a privit România ca pe un posibil dușman datorită relațiilor cordiale pe care ea le stabilise cu Germania de Vest³⁰⁰.

Cu începere din a doua jumătate a anilor 1960, statele membre ale Pactului de la Varșovia au încercat în mod coordonat să slăbească influența morală a Vaticanului în Europa de Est și să ghideze spre neutralitate ideologică concepția teologică și socială conservatoare pro-occidentală, care nu făcea diferență între capitalism și socialism. Pentru a atinge aceste obiective, organele de securitate ale țărilor din blocul sovietic au cooperat în acțiuni de spionaj vizând, în principal, Statele Unite, Germania de Vest, Vaticanul și grupurile de exilați comuniști „reacționari”. Organizațiile de securitate statală ale Ungariei au înregistrat succese deosebite în obținerea de informații din interiorul Vaticanului în anii 1970³⁰¹. Serviciile est-europene de spionaj făceau în mod frecvent schimb de date personale și informații operative privind oficialități ecleziastice străine.

Diplomații și/sau ofițerii de informații maghiari au stabilit relații bilaterale intense cu omologii lor polonezi și est-germani stabiliți la Roma. Numeroase state membre ale Pactului de la Varșovia care au menținut puține contacte directe cu Vaticanul, inclusiv Uniunea Sovietică Cehoslovacia și Bulgaria, au apelat la Ungaria și mai apoi la Polonia pentru informații privind Vaticanul³⁰². În 1977, statele membre ale Pactului de la Varșovia, cu excepția României, au înființat o bază de date militară unificată cu sediul la Moscova, care până în anii 1980 a acumulat informații privind aproape 200.000 de cetățeni suspecți de activități antisocialiste³⁰³.

Dezbateri pe tema modernizării și propuneri de corecție a sistemului

Uniunea Sovietică și statele Europei de Est au intrat în puternică competiție economică cu Occidentul de la sfârșitul anilor 1950 și până la începutul anilor 1970. Potrivit lui Stefano Bianchini, această

³⁰⁰ Herbstritt, Olaru, *Stasi și Securitatea*.

³⁰¹ Arhivele Istorice ale Securității Maghiare de Stat, Budapesta (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára), fond 3.2.5, dosar 0–8–552, vol. 13, fol. 159–173. Cel mai activ agent străin care lucra pentru serviciile maghiare în Italia era un jurnalist vest german acreditat de către Vatican cunoscut sub numele de cod „Von Schiller.”

³⁰² Bottoni, „Special Relationship”, 147–176.

³⁰³ Baczoni, Bikki: „Egyesített állambiztonsági adattár – a SZOUD”, 217–225.

perioadă „a reprezentat un punct dinamic de cotitură istorică în care un model economic modern transnațional a început să se nască, diferit de condițiile stabilite în Occident”³⁰⁴. Măsurile de reformă economică implementate în blocul de est (și într-o măsură mult mai mică și în Uniunea Sovietică) au pornit de la premisa că economia planificată centralizată înăbușea inovația tehnologică și inhiba atât cooperarea, cât și competiția.

Dezbaterile teoretice legate de economia planificată se pot urmări înapoi în timp până la criticile exprimate în anii 1930 și 1940 de către economistul și ideologul Eugen Varga, născut în Ungaria, în timp ce era director al Institutului de Economie Mondială și Afaceri Internaționale al Academiei Sovietice de Științe. Varga a fost obligat să retracteze și să își facă o auto-critică umiltoare după ce într-un studiu din 1946, „câzând sub influența cosmopolitanismului burghez” a recunoscut că spre deosebire de prezicerile lui Lenin, capitalismul nu a intrat într-o perioadă finală de criză. Totuși, până la moartea sa care a survenit în 1964, Varga a continuat să exercite o influență considerabilă asupra tinerilor economiști care studiau la Moscova. Iván T. Berend susține că reintroducerea termenului de procese de piață în conștiința publică din Ungaria a jucat un rol central în formularea criticilor împotriva logicii sistemului comunist. Sub presiunea consiliilor muncitorești care se formaseră după Revoluția din 1956, Partidul Muncitorilor din Ungaria a început să elaboreze un nou sistem economic, care să poată împiedica reizbucnirea nemulțumirilor sociale³⁰⁵. Acest efort a fost asociat cu îndatorarea tot mai mare a Ungariei față de țările care nu făceau parte din CAER. Datoria sa se ridica la peste patru milioane de dolari americani în 1963 și reprezenta mai mult de jumătate din valoarea tuturor exporturilor Ungariei³⁰⁶.

În data de 9 septembrie 1962, cunoscutul economist sovietic Evsei Liberman a publicat în *Pravda* un articol intitulat „Plan, Beneficiu și Perspective” în care a susținut limitarea planificării economice centralizate, reabilitarea noțiunii de profit și sporirea autonomiei decizionale a companiilor. În 1963, Republica Democrată Germană a fost prima țară din blocul estic care a adoptat versiunea economiei planificate propusă de Liberman. Totuși, eșecul acestui sistem de a produce rezultatele scontate a forțat Partidul Unității Socialiste din Germania

³⁰⁴ Bianchini, *Le sfide della modernità*, 231.

³⁰⁵ Berend, *Hungarian Economic Reforms*, 38.

³⁰⁶ *Ibid.*, 114.

să reinstitue treptat mecanismul anterior de planificare centralizată în anii 1968–1970 și să sprijine și mai mult dezvoltarea sectorului industrial cu potențial tehnologic sporit (de exemplu, industria chimică, electronică, optică de mare precizie). Prima încercare amplă de liberalizare economică a avut loc după recesiunea din 1963, care a avut un impact negativ deosebit asupra Cehoslovaciei puternic industrializată și a marcat sfârșitul iluziei modelului economic extensiv bazat pe forță de muncă practic nelimitată³⁰⁷.

Reforma de corecție a fost inițiată în Uniunea Sovietică în septembrie 1965, un an după înlăturarea de la putere a lui Hrușciiov și ascensiunea noii conduceri grupate în jurul lui Leonid Brejnev, secretar general al PCUS, care era mult mai sensibil la problema eficienței economice. Alexei Kosîghin, președintele Consiliului de Miniștri, a inițiat reforme care au sporit autonomia întreprinderilor și au afectat coordonatele fundamentale ale sistemului economiei planificate, costurile de producție iraționale din punct de vedere economic, calcularea prețurilor de vânzare și indexul general de producție, care ascundeau legătura dintre prețuri și valoarea adăugată a produselor³⁰⁸.

Cele mai multe dintre țările est-europene au implementat schimbări în politicile lor economice în a doua jumătate a anilor 1960. Polonia și Bulgaria și-au continuat reformele moderate în concordanță cu modelul sovietic, în timp ce România și-a urmat politica independentă de industrializare, care era contrară direcției de dezvoltare din interiorul organizației CAER. Dezvoltarea industriei grele din România anilor 1967–1971, deși a aderat strict la principiile economiei planificate, a presupus și deschiderea țării spre piețele occidentale și spre organizațiile financiare internaționale. În 1966, oficialii români și cei francezi au semnat un acord care a dus, doi ani mai târziu, la începerea producției vehiculelor de pasageri *Dacia* sub licență Renault, ceea ce a contribuit în mod semnificativ la motorizarea din țară. La începutul anilor 1970, România a devenit prima țară din Europa de Est care a aderat la Acordul General pentru Tarife și Comerț, precum și la Fondul Monetar Internațional și la Banca Mondială și a semnat, de asemenea, numeroase acorduri bilaterale de cooperare cu companii occidentale privitoare la importul de tehnologie și utilaje moderne.

³⁰⁷ Bianchini, *Le sfide della modernità*, 178–181.

³⁰⁸ Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 306–311.

Ungaria a elaborat un plan ambițios de reformă economică cunoscut drept Noul Mecanism Economic (NME) în mai 1966, deși reforma nu a fost inițiată până în anul 1968. NME a reprezentat introducerea „economiei socialiste de piață”, deși nu conținea elementele fundamentale ale capitalismului, precum un sistem bancar capabil să ofere resursele de investiție și un sistem bugetar de stat integrat. NME a eliminat proprietatea statului asupra mijloacelor de producție și rolul central al mecanismului economic planificat în alocarea resurselor financiare. NME le-a oferit întreprinderilor un anumit grad de autonomie în stabilirea salariilor și fixarea prețurilor potrivit principiului profitului, le-a permis muncitorilor să participe în determinarea țărilor de producție și a investițiilor și a oferit micilor unități de producție și cooperativelor agricole o mai mare libertate de a se angaja în tranzacții de tip barter directe. Timp de decenii, cooperativele agricole și crescătoare de vite din Ungaria au generat cea mai mare pondere a exporturilor țării spre piețele occidentale³⁰⁹.

Noul Mecanism Economic a fost la început încununat de succes. Economia Ungariei a crescut cu 4,5% în 1968 și cu peste 6% în 1969, în timp ce balanța sa de plăți a atins un echilibru. Totuși, procesul de reformă a stârnit tot mai mult nemulțumirea managerilor din industrie și a directorilor de sindicat care se bucurau de sprijinul oficialităților conservatoare din cadrul Partidului Muncitoresc Socialist Ungar. În plus, liderii de partid din Uniunea Sovietică, Germania de Est și Cehoslovacia, care trecuse printr-un proces de normalizare după suprimarea Primăverii de la Praga, au respins introducerea proceselor de piață. Astfel, în 1972, ramura muncitorească a Partidului Muncitoresc Socialist Ungar, condusă de către Béla Biszku, secretar al Comitetului Central și fost ministru de Interne, a reușit să pună capăt NME cu puternic sprijin sovietic. Eșecul Noului Mecanism Economic a amenințat pe termen scurt poziția secretarului general al PSMU János Kádár, deși până la urmă sprijinul lui Brejnev, pentru cel care a ocupat mult timp funcția de lider al partidului, ca parte a unei înțelegeri de compromis privind chestiunea reformei economice, i-a permis să rămână la putere.

Pe termen lung și în ciuda tuturor piedicilor, Noul Mecanism Economic a dus la diminuarea controlului de partid asupra economiei și la transferul operațiunilor de management economic unui

---

³⁰⁹ Berend, *Hungarian Economic Reforms*, 83, 111.

spectru larg la tehnocrați (directori de companii, economiști și ingineri). Sistemul economic transformat al Ungariei le cerea managerilor socialiști să dețină expertiză economică și financiară (ceea ce ar fi fost de neimaginat cu 10 ani mai înainte) și le oferea un anumit grad de autonomie pentru a lua decizii independente. Acest lucru a dus la formarea unui nou strat în aparatul Partidului Muncitoresc Socialist Ungar, bazat pe competență profesională și cunoștințe tehnice mai degrabă decât pe simplă fidelitate ideologică. Potrivit lui Nigel Swain, Noul Mecanism Economic, deși doar parțial implementat și cu câteva ocazii subordonat dictatelor ideologice externe lipsite de orice raționalitate economică (1972–1973, 1985–1986), a salvat Ungaria de la colaps, pe când în Polonia absența unei reforme social-democratice sau a unei „a treia căi” a îndreptat țara spre ruină economică³¹⁰. Totuși, Ignác Romsics susține că succesul NME a fost doar relativ în comparație cu contextul creșterii economice din interiorul blocului sovietic³¹¹.

Reformele economice încercate în Europa de Est, deși îndrăznețe, rămâneau încă compatibile cu principiile economiei planificate și au contribuit doar la adâncirea inegalităților „sistemului clasic”³¹². Până în pragul primei crize a petrolului din 1973, țările Europei Răsăritene deveniseră integrate sistemului economic global, deși într-o poziție semi-periferică și în condiții care le făceau dependente de ciclurile de producție. Până la acea dată, exporturile pe bază de valută forte sporiseră astfel încât reprezentau un procent semnificativ din produsul național brut al statelor din Europa de Est, inclusiv aproape jumătate din produsul intern brut al Ungariei și 20–25% din produsul intern brut al Poloniei, Iugoslaviei și României. Deși dificultățile economice care apăruseră în întreaga Europă de Est în anii 1970 s-au datorat în parte factorilor externi precum criza petrolului, stagnarea economiilor occidentale și devalorizarea dolarului american, ele au fost în principal consecința epuizării resurselor naturale și umane necesare dezvoltării economice ample bazate pe industria grea.

---

³¹⁰ Swain, *Hungary*.

³¹¹ Romsics, „Economic Reforms in the Kádár Era”, 69–79.

³¹² Berend, *From the Soviet Bloc to the European Union*, 23.

Cea din urmă utopie: Cehoslovacia anului 1968

„Primăvara de la Praga”

Un proces de destalinizare precaută a început în Cehoslovacia în anul 1963, care a subliniat contradicția dintre entuziasmul intelectualilor și imobilitatea politicii. Kieran Williams a identificat o serie de factori care au contribuit la intensificarea luptei dintre reformatori și conservatori în Cehoslovacia: politica economică elaborată de către Ota Šik pentru a stimula creșterea prin descentralizare inițiată în 1965; opoziția aripii conservatoare a Partidului Comunist din Cehoslovacia față de reforma economică; tensiunea tot mai mare dintre cehi și slovaci, care acuzau partidul și demnitarii guvernamentali de ignorarea intereselor economice și culturale ale Slovaciei; criza de legitimitate a comuniștilor veterani și a celor care beneficiaseră de pe urma epurărilor politice anterioare, pe care societatea cehoslovacă îi considera o elită extrem de incompetentă, selectată pe baza poziției și a loialității. Deși decizia de a liberaliza sistemul, luată în toamna anului 1967, la început la presiunea intelectualității, a fost bazată pe un consens larg în cadrul conducerii partidului, a reprezentat totuși o alegere strategică de a implementa reforme radicale menite a introduce „socialismul cu față umană”³¹³.

Intelectualii liberali și reformatorii de partid cehoslovaci au înregistrat cel mai mare succes în data de 5 ianuarie 1968, când l-au forțat pe inflexibilul Antonín Novotný să demisioneze din funcția de prim-secretar al partidului cu aprobare sovietică în favoarea lui Alexander Dubček, care a demarat imediat procesul de liberalizare culturală și politică. Programul Dubček, bazat pe socialismul marxist, nu era menit să depășească limitele stabilite de către sovietici. Totuși, concesiile incluse în politicile lui Dubček erau sensibil mai mari decât cele ale lui Imre Nagy din 1953 și ale lui Władysław Gomułka din 1956. Ele includeau măsuri precum eliminarea cenzurii anterioare și restrângerea semnificativă a prerogativelor serviciilor statale de securitate, inclusiv permisiunea de a-i supraveghea pe cetățeni. Deși Dubček nu a pus la îndoială rolul conducător al partidului, programul de liberalizare pe care l-a inițiat a revitalizat starea de spirit a societății. Oficialitățile din Ungaria și Iugoslavia care susțineau reformele au privit cu simpatie schimbările liberale economice și politice care

³¹³ Williams, *Prague Spring and Its Aftermath*, 8–11.

aveau loc în Cehoslovacia, în timp ce și liderii de partid din România, care înaintau pe calea național-comunismului, le aprobau ca rezultat al tendințelor lor antisovietice și pro-independente³¹⁴. Totuși, reformele lui Dubček i-au alarmat pe sovietici și, într-o măsură chiar mai mare pe polonezi și pe cei din RDG, unde liderii de partid au decis la scurt timp că devenise necesar să se inițieze suprimarea „influențelor ostile și antisocialiste”. Liderii comuniști est-europeni care participau la un summit extraordinar convocat de către Brejnev la Dresda în data de 23 martie 1968 i-au atacat verbal dur pe delegații Cehoslovaciei. Singurele delegații care nu au participat în totalitate la condamnarea omologilor lor cehoslovaci la acea întâlnire au fost cele ale României și Ungariei. Membrii celei din urmă știau că soarta reformei economice din Ungaria depindea de succesul programului de liberalizare al lui Dubček³¹⁵. Criticile exprimate la Dresda la adresa reformelor din Cehoslovacia nu l-au descurajat pe Dubček care în data de 5 aprilie 1968 și-a anunțat programul de acțiune, care prezenta Partidul Comunist din Cehoslovacia drept agent al înnoirii și proclama egalitatea dintre cehi și slovaci.

Liderii sovietici de rang înalt aveau păreri împărțite în ceea ce privește răspunsul propus la evenimentele din Cehoslovacia din 1968, așa cum avuseseră și cu privire la Ungaria în 1956. În timp ce Iuri Andropov, directorul KGB și Nikolai Podgorny, președintele Prezidiului Sovietului Suprem, au susținut intervenția militară, Leonid Brejnev și Mihail Suslov, membru al Secretariatului partidului și al Biroului Politic, sperau să găsească o soluție de compromis. În aprilie 1968, Biroul Politic sovietic a autorizat forțele armate sovietice staționate în Europa de Est să elaboreze planul de atac. Oficialitățile sovietice se temeau că triumful reformelor radicale din Cehoslovacia avea să submineze stabilitatea blocului socialist și să împingă țara spre o neutralitate de tip iugoslav. Forțele militare sovietice și poloneze au făcut exerciții în apropierea graniței Cehoslovace în luna mai și au continuat să organizeze simulări de război în luna iunie. Liderii militari cehoslovaci nu știau nimic despre detaliile acestor acțiuni, cu obiective pur tactice – de a permite forțelor de invazie să ajungă cât de departe posibil în teritoriul cehoslovac și să îi asigure pe membri de partid „onorabili” și armata că

³¹⁴ Munteanu, „When the Levee Breaks”, 43–61.

³¹⁵ Békés, „Prague Spring”, 203–224.

obiectivul intervenției conduse de către sovietici era doar acela de a restabili status quo-ul anterior³¹⁶.

Publicarea manifestului intitulat „Două mii de cuvinte” în Cehoslovacia la 27 iunie 1968 a dus la modificarea poziției Uniunii Sovietice față de evenimentele care aveau loc în țară. În manifest se solicita înlăturarea lui Novotný și a aliaților săi din funcții cu autoritate, sprijinirea reformelor lui Dubček prin greve și afirmarea dreptului civil la rezistență pasivă, boicot și acte de sabotaj în eventualitatea unei invazii. Aceste solicitări i-au făcut pe liderii sovietici să concluzioneze că intervenția militară în Cehoslovacia era necesară. Eforturile lui Brejnev de a-i convinge pe oficialii cehoslovaci să respingă erezia reformelor lui Dubček au eșuat, iar aliații săi est-europeni, în special Walter Ulbricht din Germania de Est și Władysław Gomułka din Polonia, au început să-l preseze tot mai mult să aleagă varianta intervenției militare. În cele din urmă, liderii sovietici au aprobat măsura extraordinară de invadare a unui stat membru al Pactului de la Varșovia în cadrul unor întâlniri organizate la finalul lunii iulie, ordonând ca intervenția să fie inițiată în termen de o lună.

Negocierile desfășurate la 29 iulie 1968, într-un sat din apropierea graniței cehoslovaco-sovietice, a dus la un acord pe care statele membre ale Pactului de la Varșovia, cu excepția României l-au semnat la Bratislava cinci zile mai târziu. Acest acord proclama cooperarea frățească dintre statele socialiste în lupta împotriva imperialismului. Totuși, Dubček și Brejnev au interpretat în mod diferit acordul. Cel dintâi l-a privit ca pe o recunoaștere a solicitărilor Primăverii de la Praga către sovietici, pe când cel de al doilea l-a văzut ca pe un mijloc de a-l împiedica pe liderul cehoslovac să își continue reformele. Partidul Comunist Cehoslovac s-a reunit în congres extraordinar în luna septembrie, pentru a articula un răspuns la obiectiile Uniunii Sovietice la programul Dubček și pentru a-și reafirma angajamentul față de cursul liberal. Între timp au început pregătirile militare pentru invazia Cehoslovaciei: rezerviștii au fost convocați în Uniunea Sovietică și în alte state ale Pactului de la Varșovia care intenționau să participe la intervenție și transporturi de carburant destinate Cehoslovaciei au fost deviate spre Germania de Est pentru a îngreuna o posibilă rezistență militară din partea Cehoslovaciei.

---

³¹⁶ Williams, *Prague Spring and Its Aftermath*, 116–117.

În data de 18 august, liderii sovietici au informat oficialitățile statelor aliate că intenționau să invadeze Cehoslovacia. În timpul unui summit al Pactului de la Varșovia reunit înainte de intervenția militară, Brejnev a citit o scrisoare semnată de cinci reprezentanți dogmatici ai CPC descriind situația contrarevoluționară din țară și șovinismul anti-sovietic, care predomina în CPC. Această scrisoare, care a putut fi publicată în anii 1990 cu acordul președintelui rus Boris Ieļîn, dezvăluie faptul că facțiunea pro-sovietică din CPC era mult mai puternică și mai încrezătoare în 1968 decât erau cele din Partidul Muncitorilor din Ungaria și Partidul Muncitoresc Unit Polonez în 1956.

Intervenția militară sovietică și „normalizarea” din Cehoslovacia

În noaptea zilei de 20 august și până în dimineața zilei următoare, în anul 1968, forțele Pactului de la Varșovia, care se estimează că includeau 350.000 de trupe sovietice, 80.000 de trupe poloneze, maghiare și bulgare, precum și o unitate de legătură est-germană, au invadat Cehoslovacia din trei direcții. Invasia a întâlnit doar sporadic rezistență militară și a dus, în mod oficial, la moartea a 108 oameni, în principal civili³¹⁷. Dimineața devreme în 21 august, forțele Pactului de la Varșovia, care invadeau Cehoslovacia, au preluat controlul asupra rețelei de drumuri și telecomunicații, clădirilor publice și birourilor Partidului Comunist, în timp ce forțe sovietice speciale au încercat să îl aresteze pe Dubček și alte înalte oficialități politice.

Operațiunea *Dunărea* a fost un succes militar, deși Uniunea Sovietică și celelalte state participante au plătit un greu preț politic pentru invazia Cehoslovaciei. Protestele internaționale împotriva invaziei conduse de către sovietici au fost imediate și vehemente. Nu doar oficialitățile politice occidentale anti-comuniste și social-democratice s-au exprimat împotriva intervenției așa cum o făcuseră și în 1956, dar și liderii comuniști din Italia și din țări precum Finlanda, China, Albania, Iugoslavia și România, cea din urmă fiind membru deplin atât al CAER, cât și al Pactului de la Varșovia. Sovieticii au reacționat cu asprime la criticile publice aduse de către Ceaușescu. Trupele sovietice și române au stat față în față de-a lungul graniței comune dintre Uniunea Sovietică și România timp de câteva săptămâni după invazie, ceea ce a dus la provocări reciproce și incidente armate minore³¹⁸.

³¹⁷ Ibid., 158.

³¹⁸ Betea, 21 august 1968.

Restaurarea politică – denumită eufemistic normalizare – care a avut loc în Cehoslovacia după invazia condusă de către sovietici a fost un proces extrem de complex. Președintele Cehoslovaciei Ludvík Svoboda a refuzat să aprobe numirea noului guvern aprobat de către sovietici, în timp ce delegații de la cel de al Paisprezecelea Congres al CPC, convocat ilegal într-o fabrică, i-au expulzat pe conservatorii din organul executiv al partidului și au aprobat continuarea reformelor. Aceste măsuri nu au împiedicat totuși implementarea planurilor sovieticilor. În zilele de după invazie, Dubček și alți lideri cehoslovaci au fost transportați la Moscova, unde în urma negocierilor cu oficialitățile sovietice au semnat o înțelegere care le permitea, aparent, să rămână la putere și au solicitat retragerea forțelor militare ale Pactului de la Varșovia din Cehoslovacia în schimbul promisiunii de sistare a reformelor. Deși Dubček și asociații săi fuseseră de acord să implementeze programul de normalizare pus la punct de către sovietici, societatea cehoslovacă a continuat să se opună procesului. Consiliile muncitorești au organizat greve care au paralizat producția industrială, iar studenții au lansat proteste împotriva autorităților guvernamentale, care erau similare cu cele ale colegilor lor din Europa de Vest. Între timp, peste 70.000 de cetățeni cehoslovaci au fugit în Occident, inclusiv importantul economist Ota Šik și jurnalistul Jiří Pelikán, care a devenit în cele din urmă membru al Parlamentului European din partea Partidului Socialist Italian³¹⁹. La 16 ianuarie 1969, Jan Palach, student al Universității Carol a protestat împotriva intervenției sovietice de suprimare a reformelor din Cehoslovacia, dându-și foc în Piața Wenceslas din Praga, devenind astfel un simbol al Primăverii din Praga. Mai mulți tineri s-au incendiat în lunile care au urmat, atât în Cehoslovacia, cât și în Polonia, Ungaria și România.

Cea de a doua fază a normalizării a început în Cehoslovacia în primăvara anului 1969, după ce persoane dintr-o mare mulțime – foarte probabil provocatori – care sărbătorea victoria Cehoslovaciei împotriva Uniunii Sovietice într-un meci din cadrul Campionatul mondial de hockey au jefuit birourile diplomației sovietice din Praga. Oficialitățile sovietice au susținut că așa-numitele revolte de hockey au dovedit că Dubček era incapabil să mențină ordinea publică. Sub acest pretext l-au obligat pe Dubček să demisioneze din postul său de la conducerea Partidului Comunist din Cehoslovacia în favoarea

---

³¹⁹ Caccamo, *Jiří Pelikan*.

lui Gustáv Husák un politician relativ neînsemnat. Husák, la fel ca și Kádár, nu a fost asociat cu represiunile perioadei staliniste și de fapt a fost subiectul unui proces spectacol sub acuzații de naționalism burghez. Dubček a fost demis din toate pozițiile de conducere după izbucnirea demonstrațiilor din septembrie 1969, care marcau aniversarea a unui an de la invazia condusă de către sovietici. După ce a ocupat pentru o scurtă perioadă funcția de ambasador în Turcia, Dubček s-a mutat înapoi în Slovacia, unde a fost exclus din partid și a făcut muncă fizică sub supravegherea poliției ca angajat al serviciului silvic până la căderea regimului comunist³²⁰.

Între 1969 și 1971 au avut loc persecuții la toate nivelurile societății în Cehoslovacia. Tribunalele din țară au dat 48.877 de verdicte de vinovăție pentru infracțiuni politice pe parcursul perioadei³²¹. Mai mult de 300.000 de oameni au fost excluși din Partidul Comunist din Cehoslovacia, reprezentând aproape o treime dintre membri, în timp ce alții au părăsit partidul ca formă de protest. Sancțiunile aplicate la locul de muncă și diversele forme de hărțuire ale celor care au protestat ca urmare a reprimării Primăverii de la Praga reprezentau forme des întâlnite de pedeapsă: comitetele ideologice îi puteau forța pe angajații să își facă autocritica sau să demisioneze din posturile lor în orice moment. Persecuțiile au fost mai extinse în special în rândul intelectualității: două treimi dintre membrii Federației Scriitorilor au fost excluși din organizație, 900 de profesori universitari au fost dați afară și 21 de institute de cercetare au fost închise.

În același timp, regimul Husák a încercat să recâștige sprijinul clasei muncitoare, în mod particular în Slovacia, unde persecuțiile politice au fost mai puțin severe. Pentru a atinge acest obiectiv, Husák a implementat o așa-numită politică de egalizare a salariilor, care a fost benefică clasei muncitoare în detrimentul intelectualilor și a celor care ocupau posturi de birou. Sistemul administrativ a suferit o schimbare importantă: la 1 ianuarie 1969 Cehoslovacia a fost transformată într-o republică federală socialistă în care Slovacia – cunoscută din acel moment drept Republica Socialistă Slovacia – și-a recâștigat autonomia teritorială pe care o pierduse în 1960. Mai mult decât atât, transformarea a dus la crearea Consiliului Național Slovac și a guvernului

³²⁰ Kirschbaum, *History of Slovakia*, 245.

³²¹ Clementi, *Cecoslovacchia*, 227.

slovac cu autoritate administrativă extinsă. Cu toate că mai târziu s-a încercat recentralizarea sistemului, elita culturală și politică slovacă a profitat foarte mult de oportunitățile de avansarea profesională apărute în cadrul normalizării³²².

Reprimarea Primăverii de la Praga a propus formalizarea așa-numitei doctrine Brejnev, proclamând o suveranitate limitată a statelor din blocul estic. În noiembrie 1968, într-un discurs din cadrul congresului Partidului Unit al Muncitorilor Polonezi, Brejnev a declarat că orice încercare de restaurare a capitalismului într-o țară din blocul estic reprezenta o amenințare la adresa întregului lagăr socialist la care se putea răspunde legitim atât pe cale politică, cât și pe cale militară³²³. Reprimarea Revoluției din Ungaria din 1956 și a Primăverii de la Praga au demonstrat că țările din Europa de Est nu au putut să schimbe echilibrul de putere creat în regiune ca urmare a celui de Al Doilea Război Mondial fără aprobarea prealabilă a Uniunii Sovietice. Locuitorii Europei de Est erau în general convinși că orice încercare de transformare a fundațiilor sistemului socialist era sortită eșecului în era Războiului Rece, iar hegemonia Uniunii Sovietice a condus la neimplicare politică. Filozoful marxist maghiar György Lukács i-a spus unui prieten apropiat puțin timp înainte de moarte că evenimentele din Cehoslovacia „condamnaseră probabil la eșec experimentul început în 1917”³²⁴.

Douăzeci de ani de socialism de stat: o evaluare

Europa de Est a cunoscut o spectaculoasă transformare economică, socială și culturală în cei 25 de ani de după cel de Al Doilea Război Mondial. Angus Maddison a calculat că produsul intern brut al blocului sovietic a crescut cu 3,9 % între 1945 și 1971 – una dintre cele mai mari astfel rate de creștere înregistrate vreodată. Chiar dacă luăm în considerare distorsiunea de către sovietici a datelor privitoare la producție și creșterea economică, este clar că disparitățile economice dintre Europa de Est și cea de Vest au scăzut considerabil în anii 1950 și 1960. În anul 1948, venitul pe cap de locuitor al statelor Europei Răsăritene era la între 30 și 35 % din cel al Marii Britanii, pe când

³²² Eyal, *Origins of Postcommunist Elites*, 51–53.

³²³ Ouimet, *Rise and the Fall of the Brezhnev Doctrine*, 66–69.

³²⁴ Pike, *Lukács and Brecht*, 189.

douăzeci de ani mai târziu ajunsese la 36% (în România și Albania) și 74% (Germania de Est și Cehoslovacia)³²⁵.

Creșterea PIB-ului a fost deosebit de accentuată în Europa de Est în a doua jumătate a anilor 1950 și, ca rezultat al reformelor economice între 1966 și 1970. Țările în mod tradițional agricole ale regiunii și-au dezvoltat sectoare industriale importante în anii 1950 și 1960, în special industriile fierului, oțelului și a celei chimice. Până în 1970, numărul de persoane angajate în sectorul agricol a scăzut la sub 20% din forța de muncă totală a Republicii Democratice Germane și a Cehoslovaciei, la mai puțin de o treime din forța totală de muncă în Polonia și Ungaria, și la mai puțin de jumătate în România și Bulgaria. Producția industrială a generat între 45 și 55 % din PIB în statele Europei de Est, pe când sectorul agricol a produs doar 20%³²⁶. Milioane de fermieri est-europeni migraseră la orașe fie datorită colectivizării agriculturii care le distrusese mijloacele de subzistență, fie pentru a beneficia de avantajele vieții urbane. Enorme cartiere de locuințe au fost create la periferia orașelor (până în anii 1960 clădirile erau realizate din cărămidă și aveau cinci sau șase etaje, dar începând din anii 1970 ele erau făcute din panouri prefabricate din beton armat și aveau de regulă între nouă și 11 etaje). Deși noile cartiere din Europa de Est comunistă au fost privite drept incolore și neatractive în Occident, ele au oferit o șansă de avansare socială pentru milioane de foști fermieri și muncitori agricoli care nu văzuseră toalete cu apă curentă și anterior locuiseră împreună cu animalele domestice. Raynar Banham observă că formele pătrătoase și arhitectura brutalistă din beton armat au fost larg folosite în Europa – atât în cea de Vest, cât și în cea de Est – după cel de Al Doilea Război Mondial. În ceea ce privește aspectul, noile clădiri de locuințe construite la periferia marilor orașe din Franța și Italia semănau ce cele realist socialiste din Europa de Est mult mai mult decât cu clădirile rezidențiale din centrul elegant al orașelor Europei Occidentale³²⁷.

Ținerea sub ascultare a societăților est-europene necesita o supraveghere extinsă. Printre mijloacele de a atinge acest grad de control social se numără introducerea sistemelor de înregistrare a tuturor cetățenilor, criminalizarea șomerilor și a cerșetorilor, promovarea acțiunii colective și propagarea culturii socialiste prin mass-media. În

³²⁵ Fowkes, *L'Europa orientale dal 1945 al 1970*, 149.

³²⁶ Berend, *Storia economica dell'Europa nel XX secolo*, 195.

³²⁷ Judt, *Postwar*, 385–387.

aceiași timp, țările care au experimentat o industrializare tardivă au încercat să stabilească cerințele minime ale funcționării unei societăți moderne. Toți indicatorii statistici pe care sociologii și demografii îi folosesc pentru a evalua condițiile generale dintr-o anumită țară – speranța de viață, mortalitatea infantilă, aportul alimentar, analfabetism, incidența bolilor și disponibilitatea bunurilor de larg consum – s-au ameliorat în țările Europei de Est între anii 1950 și 1970. Cu excepția „declasaților” și a elementelor stigmatizate politic, aproape toate segmentele societății au câștigat șansa mobilității sociale. Începând din anii 1960, membrii fostelor elite – marii proprietari agricoli și aristocrații – au putut profita de pe urma cunoștințelor și a educației lor pentru a recâștiga un anumit grad de prestigiu social și stabilitate economică³²⁸.

Statul a menținut un sistem complex de aprovizionare socială care furniza bunuri de care cetățenii aveau nevoie pe toată durata vieții. Îngrijiri medicale preventive erau oferite în școli și la locul de muncă, iar tot mai numeroasele femei angajate puteau să își lase copii gratuit la creșă sau grădiniță. Statul organiza fiecare minut din viața cotidiană – chiar și activitățile recreative. S-au înființat centre culturale, cinematografe și grupuri folclorice chiar și în cele mai mici așezări. Posibilitatea călătoriilor în străinătate a apărut odată cu sporirea numărului de vehicule pentru pasageri și dezvoltarea rețelei de drumuri în anii 1960. Introducerea vizelor de călătorie pentru vizitatorii occidentali și înlăturarea restricțiilor de a-i găzdui în locuințe private și alte forme de cazare a arătat că autoritățile din statele comuniste și-au dat în sfârșit seama că turismul reprezenta o sursă importantă de venit (în special în valută forte), precum cu șansa de a prezenta Occidentului o imagine pozitivă și deschisă a țărilor blocului sovietic. Totuși, pentru est-europeni, călătoriile private în țările occidentale au rămas sub control strict până în anul 1989³²⁹. Astfel, până la tranziția spre democrație, doar unui număr limitat, deși în creștere, de est-europeni li s-a permis să călătorească în Vest.

În același timp, turismul socialist organizat de către stat a prosperat în spatele Cortinei de Fier, oferindu-le cetățenilor Europei de Est șansa să viziteze facil alte țări din blocul sovietic. După cum au remarcat cercetătorii acestui tip de turism, destinațiile preferate de către

³²⁸ Bauquet, Bocholier, *Le communisme et les élites en Europe Centrale*.

³²⁹ Vezi Bencsik, Nagy, *A magyar úti okmányok története 1945–1989*.

est-europeni în celelalte state ale blocului –litoralul Mării Adriatice a Iugoslaviei, litoralul Mării Negre din România și Bulgaria, lacul Balaton în Ungaria, Munții Tatra în Cehoslovacia și zona din jurul orașului Zakopane din sudul Poloniei – au devenit de asemenea tot mai populare și în rândul vest-europenilor. Aceste locații au devenit frecvent locuri de întâlnire pentru familiile divizate ca urmare a Războiului Rece. Pe lângă complexele turistice conduse de către stat care erau adesea de o calitate îndoielnică, asemenea terenuri experimentale proto-capitaliste au dus la apariția unui număr tot mai mare de restaurante și unități de cazare deținute de către privați. Destinațiile turistice populare nu au fost nimic altceva decât subsisteme economice care își desfășurau activitatea ca urmare a veniturilor nedeclarate, în care mituirea autorităților de supraveghere și angajarea muncitorilor la negru a devenit ceva obișnuit³³⁰. Începutul turismului de masă în Europa de Est a reprezentat cel mai vizibil semn de compromis dintre sistemele socialiste și societățile care aveau o viziune mai puțin colectivistă din regiune.

Efectele pozitive ale modernizării socialiste trebuie totuși analizate în cadrul unui context global. Indicatorii sociali și culturali din Europa Centrală și de Vest, precum și din regiunea mediteraneeană au cunoscut o îmbunătățire proporțională cu cea înregistrată în Europa de Est. Se poate presupune că introducerea modelului capitalist vestic de subvenționare (statul bunăstării sociale) în statele mai puțin dezvoltate din Europa de Est cum ar fi Iugoslavia, România, Bulgaria și Albania au făcut posibilă obținerea de rezultate care ar fi fost cel puțin comparabile cu cele obținute prin modernizarea socialistă. În cazul statelor est-europene mai dezvoltate, în mod special al Cehoslovaciei, introducerea economiei planificate a afectat structurile de producție care erau similare cu cele din Germania și Austria, ducând prin urmare la rate mai mici de creștere decât cele înregistrate în Europa de Vest³³¹. Procesul de nivelare socială a avut consecințe benefice în majoritatea statelor înapoiate, sărace în minerale din Balcani, în timp ce el a împiedicat țările din Europa Central Estică să își mențină standardele economice care obișnuiau să fie mult mai apropiate de cele din Europa de Vest.

Analiza unor date a pus în evidență contradicții cu privire la

³³⁰ Vezi Borodziej, Kochanowski, Puttkamer, *Schleichwege*; Kochanowski, „Pioneers of the Free Market Economy?”, 196–220.

³³¹ Pearce Hardt, Kaufman, *East-Central European Economies in Transition*, 17.

dezvoltarea planificată și aplicarea ei în cazul fenomenelor sociale și culturale. Emanciparea culturală și avansarea profesională a femeilor, de exemplu, a fost bazată nu numai pe implementarea politicilor care au servit la promovarea egalității dintre sexe, dar și pe reducerea temporară a prestigiului social și a veniturilor unor ocupații mic burgheze, precum cele de învățător sau medic. În plus, rolul tradițional al bărbatului în societatea est-europeană a început să se clatine odată cu răspândirea modelului familial, în care ambii soți erau angajați. Mulți est-europeni au simțit că egalizarea salariilor i-a privat pe bărbați de atribuțiile asociate capului familiei, în timp ce angajarea pe scară largă a femeilor a modificat rolurile de gen încetățenite. Politicile familiale au parcurs de asemenea un traseu dificil în Europa de Est. În comparație cu Italia de exemplu, țările din regiune au avut un punct de plecare mult mai liberal. Căsătoria civilă și divorțul bazat pe consensul ambilor soți a devenit deja parte a sistemului juridic al Monarhiei Austro-Ungare înainte de Primul Război Mondial. Cu toate acestea, legalitatea avortului în Europa de Est a urmat fluctuațiile din Uniunea Sovietică, unde a fost legalizat în anul 1920, interzis în 1936 și criminalizat până la moartea lui Stalin. Ca urmare a constituirii sistemelor comuniste după cel de Al Doilea Război Mondial, țările din regiune au adoptat restricțiile privitoare la avort impuse de Uniunea Sovietică, interzicând întreruperea artificială a sarcinii până la mijlocul anilor 1950. Contracepția și educația sexuală în școli au fost practic necunoscute pe întreg teritoriul Europei de Est până în anii 1980 – cu excepția RDG, unde sexualitatea și nudismul nu erau privite ca taburi. Legalizarea avortului în anul 1957 în România a avut ca rezultat o scădere abruptă a ratei natalității în această țară. Ca răspuns la declinul natalității, regimul Ceaușescu a emis un decret prin care reîncrimina avortul în octombrie 1966 și care prevedea pedepse aspre atât pentru femeile care apelau la avorturi ilegale, cât și pentru medicii care realizau procedura. Antropologul Gail Kligman a estimat că 10.000 de femei au murit în România între 1966 și 1989 ca urmare a avorturilor ilegale³³². Alte state est-europene, deși nu au adoptat modelul României, au încercat să rezolve problema declinului populației în mod tipic asociat societăților urbane industrializate prin introducerea de stimulente economice (ajutoare pentru familii și pentru îngrijirea copilului) și implementarea unor măsuri administrative menite a

---

³³² Kligman, *Politics of Duplicity*, 214.

încuraja familiile să aibă copii. Totuși, aceste politici nu au avut efectele scontate. În ultimele decenii ale socialismului, numărul nașterilor a început să scadă în toată Europa de Est, determinând autoritățile să elaboreze politici familiale mai eficiente în încercarea de a inversa tendințele demografice.

Capitolul 4

Declinul și dispariția blocului sovietic (1973–1991)

Contextul global: de la Destindere la „Al Doilea Război Rece”

Dinamica Războiului Rece a cunoscut o transformare profundă în cea de a doua jumătate a anilor 1960. Conflictele tot mai instituționalizate și predictibile au transformat opoziția Estului față de Vest într-o competiție care nu a exclus posibilitatea dialogului și a cooperării. Această schimbare de perspectivă s-a născut din elaborarea unei politici occidentale mai flexibile față de blocul sovietic. În timpul pontificatului lui Ioan al XXIII-lea (1958–1963) și în cel al lui Paul al VI-lea (1963–1978), și Vaticanul a inițiat un dialog cu regimurile comuniste din Europa de Est. Totuși, în ciuda acordurilor parțiale încheiate de către Vatican cu Ungaria și Iugoslavia, statul pontifical nu și-a atins scopurile cele mai importante: nu a obținut recunoaștere diplomatică din partea țărilor din Europa de Est și nici nu a restabilit libertatea religiei în regiune³³³. În momentul mării coaliții dintre Partidul Social Democrat și Uniunea Creștin Democrată dintre 1966 și 1969, Germania de Vest a adoptat treptat politica unui dialog reținut cu Germania de Est și cu celelalte state socialiste, politică numită *Ostpolitik*. În baza noii politici, Germania de Vest a stabilit relații diplomatice cu țările blocului estic. Politica de destindere a Germaniei de Vest a culminat sub conducerea cancelarului Willy Brandt. Prin tratatul semnat la Moscova în data de 12 august 1970, Republica Federală Germania a recunoscut oficial

---

³³³ Pentru contextul internațional al *Ostpolitik*, vezi Melloni, *Il filo sottile*. Documentele secrete ale diplomatului de top al Vaticanului Agostino Casaroli sunt menționate în Barberini, *La politica del dialogo*.

granița sa cu Polonia de-a lungul liniei Oder-Neisse, iar Uniunea Sovietică și-a asumat procesul de clarificare al statutului orașului Berlin. Guvernul Germaniei de Vest și cel al Poloniei au încheiat un acord separat de recunoaștere a graniței comune în decembrie 1970. Între timp, sub conducerea lui Erich Honecker, Republica Democrată Germania (RDG) a renunțat la iluzia unei Germanii socialiste unite. „Evoluție divergentă” era noul motto care reflecta relațiile mai bune ale RDG cu lumea occidentală. În decembrie 1972, RDG și Republica Federală Germană au semnat un acord fundamental care a influențat direcția relațiilor dintre cele două state până la sfârșitul Războiului Rece³³⁴. Berlinul a rămas un oraș divizat și unii dintre cetățenii est germani au fost împușcați în timp ce încercau să fugă în Germania de Vest peste zidul care înconjura capitala. Totuși, Republica Democrată Germană a început să permită vizitele ocazionale ale foștilor cetățeni care emigraseră în Vest, a reluat comunicarea cu Germania de Vest și a abolit restricțiile față de receptarea mass-mediei din Germania de Vest. *Ostpolitik*-ul Germaniei de Vest a fost parte a unui proces global de destindere care a culminat cu semnarea Actului Final de la Helsinki la sfârșitul Conferinței pentru Securitatea și Cooperarea în Europa, în data de 1 august 1975³³⁵. Acordul preciza următoarele obiective comune: abținerea de la amenințări sau de la uzul de forță; inviolabilitatea frontierelor; integritatea teritorială a statelor; soluționarea pașnică a disputelor; nonintervenția în afacerile interne; respectarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale, incluzând libertatea de gândire, libertatea de conștiință, libertățile religioase, libertatea credinței și libertatea de mișcare; dezvoltarea cooperării tehnice și științifice. Pentru Statele Unite semnarea Actului Final de la Helsinki a avut loc într-o perioadă de incertitudine politică cauzată de scandalul Watergate și de căderea Saigonului. Pentru Uniunea Sovietică și aliații săi înțelegerea semnifica recunoașterea de către Vest a divizării Europei în două zone inviolabile de influență, în timp ce prevederile privind drepturile omului și libertatea de mișcare reprezentau doar concesiile simbolice pe care nu erau obligați să le facă³³⁶.

Influența internațională a blocului sovietic a ajuns la apogeu în prima jumătate a anilor 1970. Socialismul s-a răspândit printre țările în curs de dezvoltare din America Latină, Africa și Orientul Mijlociu

³³⁴ Fink, Schaefer, *Ostpolitik, 1969–1974*.

³³⁵ Bange, Niedhart, *Helsinki 1975 and the Transformation of Europe*.

³³⁶ Savranskaya, „Human Rights Movement in the USSR”, 26–40.

și regimurile normalizate din Europa de Est au putut să profite de oportunitățile care au apărut ca urmare a interconectării din ce în ce mai mari și în continuă creștere a economiei mondiale. Aceste regimuri au încheiat acorduri care le-au permis să crească atât volumul, cât și calitatea produselor pe care le comercializau pe piața vestică (în care țările din Europa Estică exportau produse alimentare) și pe piețele din Orientul Mijlociu (în care țările din Europa de Est exportau arme în schimbul derivatelor petroliere). În acest fel, țările din Europa Răsăriteană au putut să se sustragă din acordul schimburilor protejate și exportul de materiale prime desfășurate prin companii intermediare asociate cu partidele comuniste din Vest. În domeniul economic, discuțiile dintre CAER și Comunitatea Economică Europeană pe care Uniunea Sovietică le-a demarat în anul 1972 au continuat mulți ani fără niciun succes: cele două organizații s-au recunoscut reciproc doar după ce Gorbaciov a ajuns la putere la mijlocul anilor 1980³³⁷.

Limitele destinderii internaționale au început să iasă la iveală în a doua jumătate a anilor 1970: prevederile din Actul Final de la Helsinki cu privire la respectarea drepturilor omului și a drepturilor fundamentale, pe care țările socialiste ale Europei de Est le-au minimalizat, au devenit un mijloc prin care Occidentul să își impună interesele în regiune. În 1974 Congresul Statelor Unite a aprobat amendamentul Jackson-Vanik la Actul Comercial care refuza clauza „națiunii celei mai favorizate” țărilor care nu recunoșteau dreptul la emigrare al cetățenilor lor. Acest lucru a făcut dificilă menținerea clauzei națiunii celei mai favorizate din partea Statelor Unite pentru Uniunea Sovietică și aliații săi. Paradoxal, Occidentul a început să atace selectiv interesele economice ale blocului sovietic doar când regimurile comuniste din Europa de Est au început să abandoneze practica de represiune în masă. Sub conducerea președintelui Jimmy Carter (1977–1981) și în timpul primului mandat al președintelui Ronald Reagan (1981–1985), în ciuda încercărilor Departamentului de Stat din Washington de a menține un dialog formal, politica externă a Statelor Unite nu se mai baza pe realismul politic brut al președintelui Richard Nixon (1969–1974) și al consilierului său pe probleme de securitate națională Henry Kissinger³³⁸. Cu toate că oficialitățile din domeniul politicii externe

³³⁷ Vezi pentru detalii Romano, „Untying Cold War Knots”, 163–173.

³³⁸ Despre substanțiala schimbare a politicii externe a SUA față de această regiune, vezi Miller, Selvage, Van Hook, *Foreign Relations of the United States*; Kraemer, *Foreign Relations of the United States*.

din Statele Unite, precum liberalul Zbigniew Brzezinski, care a ocupat funcția de consilier pe teme de securitate națională în administrația Carter, și neoconservatorii Paul Wolfowitz și Richard Perle, care au ocupat funcții în administrația Reagan, nu erau de acord în multe privințe, ei erau uniți în acțiunea lor împotriva comunismului și în faptul că puneau accentul pe respectarea drepturilor omului în concordanță cu Actul Final de la Helsinki³³⁹.

Mediul politic internațional s-a deteriorat vizibil la sfârșitul anilor 1970, ceea ce a dus la creșterea tensiunilor dintre Est și Vest, evoluție care a fost identificată ca cel de Al Doilea Război Rece. Alegerea ca papă a arhiepiscopului de Cracovia Karol Wojtyła în anul 1978, invazia sovietică din Afganistan și revoluțiile anti-occidentale din Iran și Nicaragua din 1979, ascensiunea Sindicatului Solidaritatea în Polonia în anul 1980 și declararea legii marțiale în Polonia în următorul an de către Generalul Wojciech Jaruzelski au revitalizat retorica și simbolismul ostil al Războiului Rece. Renăscuta confruntare dintre blocul comunist și cel capitalist a determinat Uniunea Sovietică și aliații săi să ia măsuri menite să destabilizeze Occidentul. Sporirea tensiunilor ideologice a reprezentat o lovitură severă pentru guvernele est-europene, în ciuda stabilității lor și a faptului că se aflau la granița conflictului dintre Est și Vest. Între timp țările care adoptaseră modelul sovietic au fost obligate să se confrunte cu o provocare din interiorul blocului socialist. În 1978, liderul chinez nou ales Deng Xiaoping a anunțat reforme menite să creeze un sistem bazat pe sustenabilitate economică, prestigiu politic și capitalism social.

Stabilitate politică, colaps economic

Farmecul discret al griului brejnevian

În ultimele sale două decenii de existență, blocul sovietic a devenit locul socialismului dezvoltat, o expresie popularizată după Primăvara de la Praga pentru a contracara criticile de represiune internă. Potrivit formulei ideologice consfințite de către Constituția sovietică din 1977, „societatea socialist dezvoltată” înainta pe calea comunismului sub îndrumarea partidului comunist. Cei 18 ani în care Brejnev a

---

³³⁹ Despre relația dintre politica SUA și diaspora est-europeană, vezi Ambrosio, *Ethnic Identity Groups and U.S. Foreign Policy*; Kádár Lynn, *Inauguration of Organized Political Warfare*.

condus Uniunea Sovietică, între 1964 și 1982, au reprezentat o perioadă cenușie din punct de vedere cultural în blocul estic, o reflectare potrivită a lipsei de carismă personală și inițiativă politică a secretarului general al PCUS. Alături de neputința liderilor locali de a întreprinde acțiuni decisive și de lipsa reformelor venite de la nivel înalt, primele semne de criză economică din Europa de Est i-a determinat pe observatori să interpreteze tot mai des stabilitatea regiunii ca pe un semn de stagnare, decadență, „secătuire morală” (Gale Stokes) și „dezolare” (Ernest Gellner)³⁴⁰. După 1968 legitimitatea socialismului dezvoltat nu s-a bazat nici pe mobilizarea forțată a societății caracteristică perioadei staliniste și nici pe încercările de reformă economică și culturală de la sfârșitul anilor 1950 și din anii 1960, ci pe un amestec de consumerism moderat și compromis ideologic simulat care ascundea, deseori, opinii personale contradictorii³⁴¹. Funcționarii de partid și autoritățile economice și culturale aflate la conducere locuiau în vile luxoase, își petreceau vacanțele în străinătate, conduceau mașini occidentale scumpe, purtau haine de firmă și jucau tenis cu persoane cu statut social corespunzător. Vânătoarea – sportul prin esență aristocratic care era inaccesibil civililor obișnuiți chiar și pentru simplul motiv că le era interzis să dețină arme de foc – era activitatea recreativă preferată a nomenclaturii. Participarea la excursii de vânătoare opulente și calitatea de membru într-una dintre puținele asociații de vânătoare din țările est-europene îi distingeau pe demnitarii politici cu adevărat influenți³⁴².

Campaniile de ridicare morală au intrat tot mai mult în conflict cu sfera privată, iar până în anul 1970 multe dintre simbolurile exterioare ale prosperității deveniseră accesibile pentru milioane de est europeni. În ciuda perioadelor de așteptare de până la zece ani, mai mult de un sfert dintre familiile din Europa de Est – și aproape o treime dintre familiile din Polonia și Cehoslovacia – dețineau o mașină. Est europenii nu erau copleșiți de muncă și primeau numeroase zile de concediu. Acolo unde nu trebuiau să stea la coadă pentru bunuri în magazine aproape goale, ei își petreceau adesea sfârșitul de săptămână relaxându-se la mici case de vacanță construite treptat departe de gălăgia orașului³⁴³. Una dintre cele mai mari noutăți ale erei Brejnev

³⁴⁰ Gökay, *L'Europa orientale*, 14.

³⁴¹ Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*, 345.

³⁴² Majtényi, *K-vonal*.

³⁴³ Vezi studiile lui Stephen Lowell și ale Paulinei Bren legate de funcția caselor de

în Europa de Est a fost tocmai lipsa agitației pe plan politic și redescoperirea sferei familiale. Conștienți de inutilitatea rezistenței, cetățenii s-au folosit de criza ideologică a comunismului și de relaxarea parțială a prevederilor ideologice pentru a pune bazele unei existențe umane demne.

Unii disidenți est-europeni s-au opus desigur conformismului cultural, cultelor grotești ale personalității și naționalismului liderilor politici, precum și ideologiei oficiale care ascundea adesea antisemitismul. Rețelele de opoziție au devenit mai puternice în Europa de Est în deceniul scurs între semnarea Actului Final de la Helsinki și ascensiunea la putere a lui Mihail Gorbaciov în Uniunea Sovietică. Aceste rețele, printre care se numără și Charta 77 din Cehoslovacia și așa-numita „opoziție democratică” din Ungaria, au întreprins, în principal, acțiuni demonstrative și simbolice în cadrul mișcărilor intelectuale. În Occident, disidenții au câștigat publicitate și expunere prin contacte cu mass-media din străinătate și prin cunoașterea limbilor occidentale. Activitatea grupurilor de opoziție din Europa de Est a oferit opiniei publice din Vest dovezi intelectuale și morale, care contraziceau ideea că sistemul comunist câștigase acceptare socială largă în regiune³⁴⁴. Totuși, grupurile de opoziție au rămas slabe din punct de vedere politic. Autoritățile le priveau ca pe un fenomen care putea fi gestionat și erau, așadar, satisfăcute să le izoleze fără a le distruge complet. Astfel, mișcarea poloneză de opoziție, care beneficiase de o nouă energie odată cu formarea Comitetului de Autoapărare Socială (KOR) în 1977, a reprezentat o excepție absolută. Activiștii KOR îi informau pe muncitori cu privire la drepturile pe care le aveau, îi învățau cum să organizeze greve, îi apărau în procese de drept penal și organizau colecte pentru a ajuta familiile prizonierilor politici. Cooperarea dintre intelectualii polonezi și muncitorii din fabrici, care până atunci acționaseră independent unii de alții, a dus la un eveniment fără

---

vacanță în Uniunea Sovietică și Cehoslovacia în Crowley, Reid, *Socialist Spaces*, 105–140.

³⁴⁴ Balázs Apor, Péter Apor and Sándor Horváth, *The Handbook of Courage. Cultural Opposition and its Heritage in Eastern Europe*, Budapest, Institute of History, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences 2018. Vezi și registrul digital al proiectului european Horizon2020 <http://cultural-opposition.eu/registry/> unde sunt mapate și descrise, de către echipă de cercetatori coordonata de Cristina Petrescu 556 colecții referitoare la opoziția culturală produse de persoane, grupuri, sau instituții, din care multe se referă la mediul cultural românesc.

precedent: formarea unui sindicat independent, care reprezenta multiple segmente ale societății, numit Solidaritatea (Solidarność).

Mișcările de tineret naționalist patriotice au atras numeroase persoane în anumite state. Totuși, tinerii care participau la astfel de mișcări erau mai ușor de neutralizat decât dizidenții afiliați opoziției democratice, deoarece protestele spontane ale tinerei generații atrăgeau, rareori, mass-media internațională. Demonstrații neautorizate și alte evenimente publice alternative au avut loc frecvent în Ungaria între 1972 și 1974 și în Polonia în anii 1980 cu ocazia unor sărbători naționale tradiționale pe care sistemul socialist fie le-a interzis, fie le-a trivializat. Grupurile de opoziție au fost, uneori, inspirate de aniversările unor evenimente tragice recente. Până în 1989, poliția din Cehoslovacia era în alertă în data de 21 august, data în care se aniversa invazia Pactului de la Varșovia din 1968 care a suprimat Primăvara de la Praga, iar în Ungaria data de 23 octombrie, aniversarea Revoluției Maghiare din 1956, era, de asemenea, o dată sensibilă³⁴⁵. Pe 18 și 19 mai 1972, sinuciderea unui licean a dus la enorme demonstrații generate de sentimente naționaliste, anti-sovietice și din rebeliune generațională la Kaunas, cel mai mare centru universitar din Lituania³⁴⁶.

În anii 1980, Occidentul le-a atribuit intelectualilor din opoziție și disidenților de partid din Europa de Est mult mai multă influență socială decât aveau de fapt – o afirmație pe care rezultatele electorale au confirmat-o după prăbușirea sistemului sovietic. Accentul pus pe contrastul construit artificial dintre societatea civilă, văzută ca o comunitate virtuoaasă, și statul interpretat ca un rău absolut, străin și ostil a reprezentat un neajuns des întâlnit în interpretarea societăților est-europene de la sfârșitul erei comuniste³⁴⁷. Stephen Kotkin susține că în timpul perioadei socialismului matur din Europa de Est, statul deseori criticat reprezenta de fapt singura entitate funcțională organic în țările din această regiune, care era capabilă de organizare socială și se bucura de legitimitate. Potrivit lui Kotkin, societatea civilă a rămas o categorie imaginată, care a prins cetățenii într-o pânză de compromisiuri și prerogative prescrise de către partidul-stat³⁴⁸. Interdependența

³⁴⁵ Freifeld, „Cult of March 15”, 276–277.

³⁴⁶ Amanda Swain, „Freedom for Lithuania’ or ‘Freedom for Hippies?’” (prezentare în cadrul seminarului „Memories of Stalinism”, Universitatea din Bologna, 29 septembrie 2010).

³⁴⁷ Colas et al., *L'Europe post-communiste*, 35.

³⁴⁸ Kotkin, *Uncivil Society*, 11–16.

dintre autoritatea politică și societate a atins apogeul în timpul ultimelor două decenii de socialism. Opoziția de la firul ierbii față de regimurile comuniste (rebeliuni țărănești și demonstrații de masă spontane) care s-a manifestat atât de des între 1945 și 1956 a dispărut practic pe parcursul anilor 1970 și 1980, când majoritatea societății est-europene s-a resemnat față de aparenta permanență a socialismului și s-au bucurat de beneficiile sistemului, în principal de protecția socială³⁴⁹. Potrivit lui Gail Kligman, societățile est-europene sufereau în această perioadă de o „tulburare disociativă de personalitate” colectivă, deși „mecanismul structural de opoziție” facilita în același timp dezvoltarea unor strategii adaptative personale³⁵⁰. Numeroși est-europeni trăiau cu impresia că puteau separa sprijinul public formal față de sistemul existent și critica privată a comunismului ca o formă de *ius murmurandi* inofensiv, obiceiul de a cârți la adresa guvernului fără a reprezenta o amenințare reală.

Studiind cheltuielile sociale din timpul socialismului de stat din Europa de Est, Béla Tomka a ajuns la o concluzie surprinzătoare. În ciuda opiniei foarte răspândite, statele din blocul sovietic au cheltuit un procent mult mai mic din venitul național pe cap de locuitor pentru protecție socială decât majoritatea statelor vest europene. Astfel, sistemele comuniste „și-au sporit cheltuielile legate de asigurările sociale, în principal în perioade de criză pentru autolegitimare, deși politicile de asigurări sociale nu au constituit o prioritate politică”³⁵¹. În statele redistributive de tip sovietic, tehnologia modernă și educația existau alături de o organizare socială și o muncă preindustrială primitivă. Statul a introdus o stratificare socială, care semăna mai mult cu piramida claselor sociale închise decât cu cele ale societății moderne industriale³⁵². Totuși, după ce învățau cum să trăiască în cadrul sistemului, cetățenii obișnuiți apreciau și mai mult faptul că se puteau baza pe monotonia socialismului existent decât elitele³⁵³. Ei puteau rezolva numeroase probleme, de la admiterea copiilor la universitate la obținerea bunurilor de care aveau nevoie, prin mijloace care includeau chiar și mituirea funcționarilor sau prin rețele sociale.

³⁴⁹ Graziosi, *Guerra e rivoluzione in Europa*, 79.

³⁵⁰ Kligman, *Politics of Duplicity*, 15.

³⁵¹ Tomka, *Welfare in East and West*, 47–48.

³⁵² Zaslavsky, *Storia del sistema sovietico*, 264.

³⁵³ Bacon, Sandle, *Brezhnev Reconsidered*. Pentru o perspectivă comparativă, vezi Klumbyte, Sharafutdinova, *Soviet Society in the Era of Late Socialism*.

Expresia *blat* din limba rusă se referă la un sistem complex de mică corupție prin care est europenii putea „unge” roțile încete ale birocrației prin înțelegeri personale și favoruri reciproce³⁵⁴. În același timp, zonele gri ale sistemului au sporit sentimentele de confuzie și dubiile legate de viitor, în special în rândul tinerilor. Stagnarea și securitatea socială satisfăceau așteptările celor care trăiseră vremurile tulburări ale celui de Al Doilea Război Mondial, dar nu și așteptările celor născuți în perioada de explozie demografică dintre 1946 și 1953. Iluziile legate de posibilitatea schimbării sistemului se evaporaseră, făcându-i pe mulți tineri din Europa de Est, chiar din relativ deschisa Ungarie, să emigreze. Imitarea modelelor occidentale de comportament a dus la o creștere exponențială a comportamentelor tinerilor care puteau fi pedepsite administrativ sau penal, precum ascultarea muzicii rock sau punk, promiscuitatea sexuală, folosirea drogurilor, activitățile de gașcă și huliganismul în fotbal. O gamă largă de date statistice, inclusiv cele privitoare la alcoolism, dependența de droguri, suicid și crime violente, reflectă adâncirea crizei sociale în întreaga Europă de Est de la sfârșitul anilor 1970³⁵⁵. În regiunile europene ale Uniunii Sovietice, precum și în Polonia și Ungaria, alcoolismul și bolile asociate acestuia afectau o proporție semnificativă a populației masculine. În Ungaria s-a înregistrat cea mai mare rată a suicidului din lume – o statistică jenantă tratată ca un secret de stat în Republica Democrată Germană începând din anii 1980³⁵⁶.

Stagnare și îndatorare

Anul 1973 a reprezentat un punct de cotitură în istoria blocului sovietic. Victoria Israelului asupra unei coaliții arabe conduse de către Egipt și Siria în Războiul de Yom Kippur în luna octombrie a celui an a determinat Organizația Țărilor Exportatoare de Petrol să oprească exportul de petrol către Occident. Ca rezultat al acestei măsuri, prețul petrolului a sărit de la 3 la 12 dolari barilul pe piața mondială în mai puțin de două luni. Șocul petrolier a produs o criză de stagflație mondială în anul 1974 și din nou în anii 1980–1982 după Revoluția Iraniană. Producătorii de energie din întreaga lume au profitat foarte mult de pe urma creșterii prețului materiilor prime. Totuși, Uniunea

³⁵⁴ Ledeneva, *Russia's Economy of Favours*.

³⁵⁵ Horváth, *Kádár gyermekei*.

³⁵⁶ Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, 386–387.

Sovietică – care părea să fie cel mai mare beneficiar al creșterii prețurilor la energie – au decis să exporte petrol și gaz în țările din Europa de Est la un preț artificial scăzut. Începând din anul 1973, Uniunea Sovietică a sprijinit economiile din Europa de Est prin asistență directă și așa-numita diviziune socialistă a muncii, care presupunea achiziția obligatorie a produselor industriale și agricole din alte state ale blocului sovietic³⁵⁷.

Economiile Europei de Est au îmbrăcat o formă dublă. În timp ce majoritatea marilor companii din regiune produceau mari cantități de bunuri învechite din punct de vedere tehnologic și de calitate modestă pentru a fi exportate în Uniunea Sovietică și alte state membre CAER, un număr tot mai mare de întreprinderi au început să producă mărfuri menite a fi vândute pe valută forte pe piețele mondiale în competiție cu cele produse în Occident. Pe lângă ineficiențele operaționale inerente ale producției în cadrul sistemului economic planificat, competiția tot mai mare cu rivalii din Vest a reprezentat cea mai mare provocare pentru economiile subdezvoltate din punct de vedere tehnologic din Europa de Est³⁵⁸. Lista neagră cu bunurile strict interzise la export spre Uniunea Sovietică a început să crească din nou în 1977, după o perioadă de pauză³⁵⁹. Statele dezvoltate industrial din CAER, precum Uniunea Sovietică, Republica Democrată Germană și Cehoslovacia, au fost obligate să obțină tehnologie achiziționând licențe scumpe. Industria militară reprezenta singurul sector economic din blocul sovietic care a fost digitalizat, cel puțin parțial. Până în anii 1980, țările din Europa de Est rămăseseră cu câteva decenii în urma celor din Vest în ceea ce privește dezvoltarea infrastructurii și a tehnologiei.

Declinul exporturilor spre Occident și spre statele dezvoltate ca rezultat a celui de Al Doilea Război Rece a împins Europa de Est într-o gravă criză economică. Țări precum Ungaria, Iugoslavia și România fie au scăzut moderat, fie au stagnat de la începutul anilor 1980. Crizele economice cele mai grave din această perioadă au avut loc în Polonia, unde produsul intern brut a scăzut cu 15% în anii 1981–1982³⁶⁰. Între anii 1973 și 1989 economiile planificate au crescut cu 1,7%, pe când cele din Occident și din zona Mediteranei au crescut cu 2%. Venitul pe cap de locuitor a scăzut în această perioadă în întreaga Europă de

³⁵⁷ Crampton, *Eastern Europe in the Twentieth Century*, 345–346.

³⁵⁸ În legătură cu economia Germaniei de Est, vezi Stokes, *Constructing Socialism*.

³⁵⁹ Berend, *From the Soviet Bloc to the European Union*, 29–30.

³⁶⁰ Berend, *Storia economica dell'Europa nel XX secolo*, 205.

Est, cu excepția Iugoslaviei, foarfecele prețurilor au crescut cu șase puncte în Cehoslovacia, cu șapte puncte în Uniunea Sovietică și cu zece puncte în Polonia.

Pentru a preveni consecințele sociale ale crizei economice, statele blocului estic au început să facă pași spre a-și rezolva dezechilibrele comerciale și pentru a obține împrumuturi, inițial cu dobândă mică, de pe piețele financiare internaționale. Împrumuturile au făcut, de asemenea, posibilă, pe termen scurt, menținerea și chiar creșterea standardelor de viață. Datoria externă netă agregată a crescut în Europa de Est de la șase miliarde de dolari americani în 1970 la 79 de miliarde în 1980 și la 110 miliarde în 1990. Polonia, Ungaria, Cehoslovacia, România și Bulgaria au acumulat cele mai mari datorii din regiune. Problema era mai puțin gravă în Republica Democrată Germană și în Cehoslovacia, care avuseseră politici economice mai conservatoare și au menținut legături mai strânse cu industria grea sovietică.

Spirala datoriilor a devenit tot mai puțin sustenabilă la începutul anilor 1980. Creditorii occidentali și-au retras depunerile din băncile maghiare în primăvara anului 1981, determinând guvernul Kádár să caute alte împrumuturi de la Fondul Monetar Internațional, cu condiția ca Ungaria să accepte măsurile de austeritate și să accelereze reformele economice menite a construi un sistem de tipul socialismului de piață³⁶¹.

România, unde regimul Ceaușescu implementase măsuri severe de austeritate care au dus la o scădere drastică a standardelor de viață, se găsea la polul opus al spectrului în comparație cu Ungaria, tot mai orientată spre piață în termenii politicii economice. Timp de aproape un deceniu, organizațiile financiare occidentale și băncile private au oferit României credite facile pe care regimul Ceaușescu le-a folosit pentru a finanța consumul intern și programul de industrializare³⁶². Situația economică a devenit tot mai gravă începând din 1979, ca rezultat al celui de al doilea șoc petrolier. În septembrie 1981, România a solicitat neoficial restructurarea datoriei țării. Banca Mondială i-a aprobat României un împrumut pe trei ani în valoare de 1,2 miliarde de dolari americani, dar a cerut ca țara să scadă investițiile și consumul, să își deprecieze moneda și să implementeze un program de stabilitate pentru a-și reforma sistemul bancar. Apoi, ea a suspendat

³⁶¹ Botos, „Magyarország IMF-csatlakozásának előtörténete”, 82–102. Pentru un studiu recent bazat pe noi izvoare din arhivele IMF, vezi Mong, *Kádár hitele*.

³⁶² Vezi Stefano Bottoni, „Între constrângere externă și represiune internă”, 152–171.

plățile după ce regimul Ceaușescu a refuzat să implementeze măsurile stabilite. În cele din urmă, Banca Mondială a fost de acord să dea drumul creditului în iunie 1982, după ce România a aprobat programul de austeritate recomandat de către bancă și a fost de acord să recunoască, parțial, adevărata situație financiară a României³⁶³. În jurul anului 1984, în timp ce persoanele cu acces la informații din interiorul politicii sovietice (și foarte probabil și diplomații români de la Moscova) se familiarizaseră deja cu numele lui Mihail Gorbaciov și decidenții politici sovietici au început să elaboreze strategii de ieșire din criză pentru imperiu, Ceaușescu a concluzionat amar că *trădarea* Occidentului era, în parte, responsabilă pentru situația catastrofică a țării și nu doar politicile economice prost concepute ale regimului său. În timp ce România plătea datoria de 12 miliarde de dolari pe care o acumulase în ultimii 20 de ani, Ceaușescu a început să pregătească retragerea țării din organizațiile economice internaționale³⁶⁴. Ultimul memorandum al Fondului Monetar Internațional (FMI) emis cu privire la România în noiembrie 1989 afirma că, după ce guvernul român refuzase să semneze acordul stand-by din 1984, Bucureștiul întrerupsese toate relațiile de lucru cu FMI și „urmase o politică de stingere a întregii datorii externe restante”. FMI a recunoscut că politica fusese „accelerată în 1988 prin rambursări timpurii către Banca Internațională de Reconstrucție și Dezvoltare, bănci comerciale și Fond”. Toate datoriile externe, în afară de mici credite pe termen scurt, au fost plătite integral până în martie 1989. Potrivit FMI, acest lucru a fost fezabil doar prin „performanțe sporite la export, cu bunuri mutate de pe piețele interne pe cele străine și restrângerea severă a importurilor”³⁶⁵.

Potrivit lui Cornel Ban, ritmul rapid al rambursării împrumutului a avut un impact negativ grav asupra locuitorilor României. Neo-stalinistul regim Ceaușescu nu doar că și-a bazat politica socială pe folosirea deschisă a forței, dar a și promis avansare socială pentru mase ca mijloc de păstrare a legitimității. Declinul drastic al standardelor de trai, introducerea rațiilor și întreruperile zilnice de curent din România anilor 1980 au subminat legitimitatea națională, pe care

³⁶³ Lavigne, *International Political Economy and Socialism*, 344–345.

³⁶⁴ Boughton, *Silent Revolution*, 320–325.

³⁶⁵ Arhivele IME, Washington, DC, Departamentul european-dosarele EURAI, România, Correspondence and Memos 1988–1989, Memorandum for Files, November 22, 1989, Romania: Recent Development.

regimul Ceaușescu o construisese cu atât de multă grijă³⁶⁶. Mai mulți analiști au identificat, de asemenea, rolul și responsabilitatea guvernelor occidentale și a organizațiilor internaționale în criza economică a României din anii 1980. Banca Mondială, de exemplu, a oferit 200 de milioane de dolari americani pentru a sprijini un program învechit și irațional de modernizare agricolă implementat în cadrul cincinalului 1981–1985 în România. Astfel, lumea politică și financiară occidentală a sprijinit neintenționat politicile absurde și distrugătoare ale regimului Ceaușescu, cel puțin până când conducerea sa ar fi devenit de ajutor pe tabla mondială de șah.

Găsirea soluțiilor de ieșire din socialismul dezvoltat

În anii 1980, statele socialiste au fost obligate să găsească strategii de supraviețuire individuale divergente în contextul crizei economice care se adâncea. Regimurile din România și, într-o mai mică măsură, Bulgaria, au intensificat represiunea socială și retorica naționalistă, pe când cele din Republica Democrată Germania și Cehoslovacia au încercat să consolideze unitatea socială pe baza mitului egalitarianismului și să intensifice disciplina ideologică. Polonia și Ungaria au căutat să reformeze și mai apoi să abandoneze modul de dezvoltare socialist falimentar. Criza de legitimitate, care a apărut în Iugoslavia după moartea lui Tito în 1980, a arătat în mod clar că elita transnațională a țării era incapabilă să găsească o soluție la tensiunile etnice tot mai mari. Albania a rămas izolată chiar și după moartea lui Enver Hoxha din 1985.

Declinul Europei de Est a fost strâns legat de apusul Uniunii Sovietice. Până la moartea lui Brejnev în noiembrie 1982, Uniunea Sovietică a reprezentat o forță limitatoare, care modera orice încercare de reformă în Europa de Est. Succesorul lui Brejnev, Yuri Andropov, devenise mai conștient decât oricine de starea imperiului sovietic ca șef al KGB timp de mulți ani. Totuși, starea proastă de sănătate a lui Andropov și opoziția puternicei tabere anti-reformă din Uniunea Sovietică au împiedicat orice încercare de schimbare a sistemului în timpul scurtei perioade în care fostul lider KGB a ocupat funcția de secretar general al PCSU, până la moartea sa din 1984³⁶⁷. Criza internă care afecta statul sovietic explică slăbirea răspunsului

³⁶⁶ Ban, „Sovereign Debt, Austerity, and Regime Change”, 743–776.

³⁶⁷ Vezi în detaliu Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 477–498.

său la forțele centrifuge tot mai accentuate. Începând din anii 1980, Uniunea Sovietică nu a mai exercitat un control deplin asupra statelor din Europa de Est, ci s-a mulțumit să joace un rol coordonator și, ocazional, să acționeze pentru a înăbuși aspirațiile de stat-națiune ale aliaților săi din regiune. În orice caz, Andrea Graziosi observa că la mijlocul anilor 1980 chiar, cei mai mulți analiști nu erau conștienți de fragilitatea internă a sistemelor de tip sovietic și astfel nu au putut să prevadă prăbușirea iminentă a Uniunii Sovietice. Economistul Igor Birman – care a estimat în mod corect că o treime din bugetul de stat total sovietic era cheltuit în vederea menținerii aparatului militar – a fost unul dintre puținii analiști occidentali care a anticipat prăbușirea Uniunii Sovietice, așa cum a făcut-o și istoricul Richard Pipes, un neobosit anticomunist³⁶⁸.

Polonia: de la Solidaritate la junta militară a lui Jaruzelski

Polonia a intrat într-o perioadă prelungită de neliniște socială în urma crizei economice și politice din țară din anul 1968, când Gomulka a eliberat duhurile naționalismului și antisemitismului pentru a pune capăt rapid demonstrațiilor studențești din Varșovia. Anunțarea creșterii prețului bunurilor de larg consum în decembrie 1970 a făcut să izburnească din nou tensiunile interne în Polonia. Muncitorii șantierului naval din Gdańsk au intrat în grevă, iar mișcarea s-a extins în Gdnyia, Elbląg și Szczecin înainte de a fi suprimată de către poliție și armată, cu uciderea a 45 de persoane și rănirea a 1.000. Tehnocratul Edward Gierek, care cunoștea din proprie experiență viața din Europa de Vest, l-a înlocuit pe nepopularul Gomulka la conducerea Partidului Socialist. Gierek s-a bucurat mult timp de sprijinul conducerii sovietice și în prima jumătate a anilor 1970 s-a folosit de destinderea internațională pentru a moderniza sistemul de producție al Poloniei, pentru a încheia contacte cu companii occidentale, precum firma de automobile italiană Fiat și pentru a reconstrui consensul social cu ajutorul împrumuturilor internaționale³⁶⁹.

Gierek a reușit să obțină simpatia multor cetățeni polonezi obișnuiți, menținând relații cordiale cu Biserica Catolică care era condusă încă de către vârstnicul arhiepiscop de Varșovia Stefan Wyszyński. Karol Wojtyła, arhiepiscopul de Cracovia, se număra printre liderii

³⁶⁸ Graziosi, „I perché del collasso dell'URSS”, 348.

³⁶⁹ Rothschild, *Return to Diversity*, 196–198.

în ascensiune ai Bisericii Catolice din Polonia. El a evitat o confruntare deschisă cu regimul, dar a acționat persistent pentru a apăra și consolida instituțiile bisericești. Un raport secret maghiar din anul 1975 îl descria pe Wojtyła drept cel mai periculos dintre candidații la scaunul papal, căci ascensiunea sa „putea să aibă consecințe serioase pentru politica mondială” și putea produce schimbări semnificative în Polonia³⁷⁰.

În plus, Gierek a încurajat consumul privat, a construit locuințe ieftine și l-a obligat în cele din urmă pe fostul ministru de Interne Mieczysław Moczar să se pensioneze. Acesta din urmă fusese unul dintre arhitecții campaniei „anti-cosmopolite” și a loviturii de stat eșuate din 1972. Legitimitatea bazată pe compromis a lui Gierek a rezistat la răsturnările primei crize a petrolului, dar a ajuns să fie sub presiune atunci când datoria tot mai mare a Poloniei a expus în cele din urmă natura artificială a dezvoltării economice bazate pe industria grea.

Decizia bruscă a guvernului polonez din iunie 1976 de a crește prețul alimentelor cu 60% a dus la confruntări de stradă între cetățenii furioși și poliție, precum și la atacuri asupra birourilor Partidului Comunist. Ancorarea tot mai mult socială a opoziției poloneze i-a permis acesteia să construiască organizații politice care nu depindeau de Partidul Comunist. Suportul de masă pentru demonstrațiile de stradă a determinat grupuri de intelectuali din opoziție, activi și anterior, să fondeze Comitetul Apărării Muncitorilor (KOR) în spiritul Actului Final de la Helsinki³⁷¹. Această primă încercare de auto-organizare socială s-a dovedit a fi una de succes, ducând la formarea unor organizații suplimentare de opoziție, în special a Mișcării pentru Apărarea Drepturilor Omului și a Drepturilor Civice (ROPCiO), prima organizație anti-comunistă și pro-independență care a activat în Polonia după cel de Al Doilea Război Mondial. Intelectuali marxiști critici precum Adam Michnik și Jacek Kuroń au devenit atrași spre lumea Bisericii Catolice prin intermediul acestor organizații.

Autoritățile poloneze au privit cu un amestec de mândrie și neli-niște alegerea Arhiepiscopului Wojtyła ca succesori al Papei Paul I în octombrie 1978, în timp ce serviciile secrete din blocul sovietic au început să monitorizeze intens activitățile și să cerceteze intențiile

³⁷⁰ Arhivele istorice ale serviciilor de securitate maghiare, Budapesta (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára), fond 3.2.5, dosar 0–8–552, vol. 15, f. 90, Evaluare privind posibilitii succesori ai Papei Paul VI, 15 august 1975.

³⁷¹ Lipski, KOR.

noului episcop al Romei. Potrivit unei telegrame a serviciilor de informații maghiare de la începutul anului 1979, „în calitatea sa de cardinal polonez, Wojtyła nu a fost de acord cu politica estică a Papei Paul VI. El credea că Vaticanul a făcut compromisuri mai importante cu anumite state socialiste decât ar fi fost necesar. El a obiectat față de negocierea directă a Vaticanului cu statul peste capul episcopiei, care a slăbit astfel poziția bisericii naționale. El a avut un rol serios în rețența Bisericii poloneze de a stabili contacte directe cu oficialitățile ecleziastice maghiare”³⁷².

Riscul de destabilizare a părut să se materializeze atunci când milioane de cetățeni polonezi l-au întâmpinat pe Papa Ioan Paul al II-lea în timpul vizitei sale din Polonia în luna iunie 1979, care a marcat începutul unei revoluții morale. În anul următor au început grevele pe șantierul naval din Gdańsk, răspândindu-se apoi în întreaga Polonie. Aceste greve au legat intelectualii de opoziție din Polonia de tensiunea socială care exista în țară. În data de 31 august 1980, autoritățile poloneze au fost obligate să semneze cu acord amplu cu greviștii conduși de către electricianul Lech Wałęsa. În acest acord, guvernul polonez a consimțit la revendicările economice populare, a recunoscut dreptul la grevă, a promis să îi elibereze pe cei întemnițați pentru ofense aduse în timpul acțiunilor anterioare ale poliției și a oferit Bisericii Catolice o mai amplă difuzare la radio a slujbei de duminică. Cel mai important, acordul a oferit recunoaștere oficială și legalitate sindicatului Solidaritatea, care a devenit în curând cea mai influentă organizație socială și politică din Polonia, cu nouă milioane de membri înscriși. În septembrie 1980, Stanisław Kania, care a susținut auto-critica regimului și a continuat dialogul cu Solidaritatea, l-a înlocuit pe Gierek la șefia Partidului Comunist. Potrivit lui Piotr Wandycz, obiectivul Solidarității nu a fost să acapareze puterea. Importanța istorică a Solidarității constă în faptul că nu s-a născut dintr-un singur partid politic și că a întruchipat un nou tip de politică bazată pe dialog și non-violență, pe fundații morale apropiate de cele ale Romano-catolicismului³⁷³.

Conducerea sovietică a urmărit cu tot mai multă teamă evenimentele din Polonia. În august 1980, Biroul Politic al PCUS a înființat un comitet special sub conducerea lui Mikhail Suslov (și apoi a lui Yuri

³⁷² Arhivele Istorice ale Securității Maghiare de Stat, fond 3.2.5, dosar 0-8-552, vol. 14, f. 72, Despre personalitatea Papei Ioan Paul al II-lea și consecințele alegerii sale, 2 ianuarie 1979.

³⁷³ Wandycz, *Il prezzo della libertà*, 168.

Andropov) pentru a se ocupa de Polonia. În 1981, oficialitățile sovietice au început să pună tot mai multă presiune pe guvernul polonez pentru ca acesta să adopte diverse măsuri pentru a anula „nesfârșitele concesiuni făcute forțelor contrarevoluționare”³⁷⁴. Uniunea Sovietică a obținut sprijinul altor state ale blocului estic în acest efort. Statele în discuție au amenințat cu suspendarea sprijinului acordat economiei poloneze, care fusese deja paralizată de numărul mare de greve. Republica Democrată Germania, Cehoslovacia și Bulgaria au decis să reducă substanțial bunurile pe care le exportau în Polonia la prețuri favorabile, în timp ce Ungaria și România, care se luptau în permanență cu insolvența, au avut rețineri în a implementa pedepsele comerciale care li se cereau. Totuși, Uniunea Sovietică s-a simțit obligată să ofere sprijin economic Poloniei pentru a împiedica Occidentul să atragă țara în sfera sa de influență. Oficialitățile sovietice se temeau că revoltele din Polonia puteau să se extindă în Republica Democrată Germană, unde KGB stabilise că sentimentele naționaliste și anti-sovietice se puteau răspândi printre zecile de mii de cetățeni din Polonia și din alte părți ale Europei de Est, inclusiv din zona Balticii și din Ucraina, care munceau legal în RDG³⁷⁵. În octombrie 1981, Generalul Wojciech Jaruzelski, care se trăgea dintr-o familie credincioasă din mediul nobiliar, a fost numit prim-secretar al Partidului Muncitoresc Unit Polonez după ce devenise șef al guvernului în luna februarie a aceluiași an. În data de 13 decembrie 1981, Generalul Jaruzelski a organizat o lovitură de stat cu sprijinul armatei și a organizațiilor de aplicare a legii. Mișcarea atent pregătită a lui Jaruzelski a surprins și paralizat forțele de opoziție din Polonia. 45 de persoane au fost ucise în total, circa 1.200 au fost rănite în timpul suprimării rezistenței sociale ulterioare în fața noului guvern militar, în timp ce mii de activiști sindicali și intelectuali au fost întemnițați. Guvernul a declarat legea marțială, care a ținut până în 1983, și a interzis Solidaritatea. Unii lideri ai sindicatului, inclusiv Lech Wałęsa, au fost eliberați din închisoare în 1982, în timp ce alții au rămas în continuare în închisoare timp de mai mulți ani.

Lovitura de stat a lui Jaruzelski, pe care generalul a descris-o ulterior drept răul cel mai mic necesar pentru a îndepărta o intervenție sovietică iminentă, a stopat evoluția democratică în Polonia timp din ultimul deceniu, dar nu a marcat o reîntoarcere la comunismul clasic.

³⁷⁴ Mark Kramer, „Soviet Deliberations during the Polish Crisis, 1980–1981”, 15.

³⁷⁵ Ibid., 25–33.

Consiliul Militar al Salvării Naționale condus de către Jaruzelski și-a asumat puteri executive în Polonia, în timp ce autoritatea politică a Partidului Muncitoresc Unit Polonez a scăzut la un minim absolut. Solidaritatea a continuat să funcționeze ilegal până în 1989, cu sprijinul a diferite segmente ale societății poloneze, dar și chiar a unor funcționari de partid. Solidaritatea s-a bucurat și de ajutor politic și material din partea Occidentului, putând astfel să continue să funcționeze în ciuda interdicției oficiale. Regimul Jaruzelski a încercat să stabilizeze condițiile financiare și sociale din Polonia, deși standardul de viață a scăzut în comparație cu deceniul anterior. Deși junta militară nu era populară, societatea poloneză era extenuată după aproape zece ani de conflict continuu și astfel a ales să-i tolereze existența. Simplificarea cerințelor de obținere a vizelor de emigrare i-au făcut pe sute de mii de cetățeni polonezi să își părăsească patria. Pentru a ușura presiunea datoriei externe, regimul Jaruzelski a obținut pentru Polonia statutul de membru al Fondului Monetar Internațional și al Băncii Mondiale în a doua jumătate a anilor 1980, lansând astfel procesul de apropiere față de Occident.

Stabilitate și frământări: Germania de Est, Cehoslovacia, Ungaria

Anii 1970 și 1980 au reprezentat o perioadă relativ calmă în cele mai multe dintre statele dezvoltate ale blocului sovietic. În Cehoslovacia, o oligarhie conservatoare pro-sovietică a condus țara chiar și după decembrie 1987, când Gustáv Husák a renunțat la conducerea partidului comunist în favoarea lui Miloš Jakeš, un alt apparatuschik. Motto-ul elitei Partidului Comunist Cehoslovac era, în mod revelator, „fără surprize, fără înnoire”³⁷⁶. Autoritățile cehoslovace au implementat politici financiare mai responsabile decât cele din celelalte state ale blocului estic în această perioadă, evitând capcana acumulării unor datorii mari și neglijând nevoile consumatorilor pentru a face investiții în industria grea – în mod notabil, în sectorul militar de mare capacitate. Cehoslovacia și Germania de Est au fost singurele state socialiste în care modelul economiei planificate și-a păstrat un oarecare grad de coerență ideologică până în 1989. Coaliția silențioasă dintre bugetari, micii funcționari și muncitori care a existat în Cehoslovacia a împiedicat cu succes opoziția domestică să își extindă baza socială în afara cercurilor intelectuale și studențești din Praga și din Brno. Timp de

³⁷⁶ Rothschild, *Return to Diversity*, 210.

mai mult de un deceniu, Jiří Hájek, fost ministru de Externe în guvernul Dubček, scriitorul Václav Havel și alți membri ai grupului Charta 77 au fost cei mai proeminenți dizidenți politici din Cehoslovacia. Filosoful Jan Patočka a fost primul purtător de cuvânt al Cartei 77, dar în martie 1977 el a murit de apoplexie în urma unui interogatoriu al poliției. Havel, succesorul lui Patočka, petrecuse în total cinci ani în închisoare pentru activități legate de lupta lui pentru libertate intelectuală și artistică, în special în favoarea muzicii rock și jazz, pe care autoritățile comuniste din Cehoslovacia le priveau ca manifestări ale influenței occidentale. Charta 77 nu a reprezentat o amenințare directă pentru autoritatea comuniștilor, care părea incontestabilă în statul polițienesc disciplinat condus de către Husák, alegând să le ofere masele „lipsite de putere” o paradigmă de opoziție morală și etică față de cinismul regimului comunist. Michal Kopeček a descris în detaliu activitatea opoziției intelectualilor din Cehoslovacia care urmărea potrivit lui, „nu să provoace puterea autoritară, ci să reconstituie comunitatea politică”³⁷⁷. „Legalismul dizident” a cercurilor de opoziție, așa cum l-a definit Kopeček, includea un set de practici non-ideologice bazat pe doctrina drepturilor omului post-Helsinki. Subliniind importanța respectării legii – deși era clar că legalismul socialist de după 1968 era în mod vizibil pătruns de autoritarism – opoziția a putut să elaboreze o strategie politică pentru negocierea publică a drepturilor civile.

În Slovacia, opoziția față de normalizarea lui Husák se baza pe activitatea subterană a Bisericii Catolice care o contracara pe cea a mișcării pro-comuniste *Pacem in Terris*³⁷⁸. Grupuri de opoziție mici, dar influente s-au format cam în același timp între membrii populației minoritare maghiare care trăia în Slovacia. Aceste grupuri au obiectat atât față de politicile de asimilare ale guvernului Republicii Socialiste Slovace din Bratislava, cât și față de construirea digurilor Gabčíkovo-Nagymaros de-a latul Dunării între Cehoslovacia și Ungaria. Grupuri de opoziție au protestat față de devierea albiei fluviului care era necesară pentru construirea digurilor, pentru că ea ar fi provocat importante daune de mediu. Arestarea în noiembrie 1982 a lui Miklós Duray, geolog și scriitor, care se număra printre cei mai importanți opozanți din Cehoslovacia ai digurilor propuse,

³⁷⁷ Kopecek, „Citizen and Patriot in the Post-Totalitarian Era”, Transit online, Institute for Human Sciences in Vienna, <http://www.iwm.at/transit/transit-online/citizen-and-patriot-in-the-post-totalitarian-era/> (acesat 13 aprilie 2016).

³⁷⁸ Stehle, *Eastern Politics of the Vatican*, 331–341.

a scandalizat atât Occidentul, cât și Ungaria³⁷⁹. În anii 1980, chestiunea protecției mediului era în mod special relevantă în Slovacia, unde numeroase centre de industrie grea fuseseră construite în timpul consolidării regimului de după 1968. Lupta de îmbunătățire a calității vieții în Slovacia i-a unit pe slovacii și maghiarii din regiune, care se găseau în tabere opuse atunci când era vorba de chestiuni culturale.

Până în a doua jumătate a anilor 1980, sistemul politic din Ungaria nu poate fi considerat mai liberal din punct de vedere structural decât cel din Cehoslovacia, deși era mult mai permisiv din perspectivă informală. Liderul comunist maghiar János Kádár s-a folosit de imaginea sa de reformator înțelept pe care și-o formase în lumea occidentală pentru a obține un avantaj politic intern. Sub conducerea lui Kádár, Ungaria a reușit să contrabalanseze politica externă pro-sovietică a țării prin lărgirea continuă a autonomiei relative pe care o atinsese în sfera economică și în cea culturală. Respectul de care se bucura Kádár în interiorul blocului estic i-a permis să zădărnicească încercarea aripii stângi susținute de către sovietici a Partidului Socialist Muncitoresc din Ungaria de a-l înlătura de la putere la începutul anilor 1970. Deși sovieticii i-au permis lui Kádár să își mențină funcția de secretar general al PSMU, ei l-au obligat să revină asupra celor mai îndrăznețe elemente ale reformelor sale. Până la mijlocul anilor 1980, sistemul comunist din Ungaria câștigase stabilitate, în ciuda crizei economice care de adâncea, datorită eforturilor din deceniul anterior de construire a consensului prin integrarea formală a societății Ungariei în structura de putere. Aceasta a fost o realizare importantă pentru o țară în care mai multe zeci de mii de cetățeni se revoltaseră împotriva comunismului sovietic. Consensul la care s-a ajuns în Ungaria a fost bazat în primul rând pe concesiile economice și sociale. Comuniștii maghiari învățaseră din tragicele evenimente din octombrie 1956 de a trata societatea modernă consumeristă drept o nevoie interminabilă și un rău inevitabil. În 1978, Kádár a revenit pe calea reformelor în ciuda opoziției sovietice, pentru a ușura criza economică care se adâncea în Ungaria. Reformele au redus taxele impuse vânzătorilor cu amănuntul pentru a stimula inițiativa private, au legat prețurile de consum de costurile de producție și au autorizat întreprinderile de stat să facă comerț cu concernuri occidentale.

Totuși, în mai 1982 țara se afla în imposibilitate de plată ca rezultat

---

³⁷⁹ Vezi autobiografia lui Duray, *Kutyaszorítóban*.

al managementului financiar eronat al datoriei externe în creștere și a sprijinului economic pe cale de a fi oferit Poloniei. În acest context dramatic, la nivel înalt s-a luat în sfârșit decizia de alăturare la Fondul Monetar Internațional și Banca Mondială pentru ca Ungaria să rămână solvabilă și să își poată menține o rezervă adecvată de valută forte. În anii 1980, Ungaria a ajuns sub un fel de control dublu, atât din partea Uniunii Sovietice, cât și a Occidentului, prin instituții financiare internaționale care au jucat un rol major, deși discret, în guvernarea Ungariei³⁸⁰. Plata noilor împrumuturi a atras măsuri de austeritate. Creșterile continue de prețuri, deseori ascunse și neanunțate oficial, și măsurile administrative menite a crește flexibilitatea pieței muncii au avut un impact deosebit de important asupra straturilor de la baza societății maghiare. Aceste măsuri au dus deseori la demiterea inutilă a muncitorilor, generând astfel un fenomen de șomaj aproape necunoscut anterior. În 1984, Comitetul Central al PSMU a adoptat o rezoluție prin care cerea crearea pe termen mediu a unei economii mixte, în care mișcarea cooperativistă și sectorul privat în creștere să se influențeze reciproc. Trei ani mai târziu, în Ungaria s-au pus bazele unei politici monetare prin stabilirea unui sistem bancar cu două niveluri. Funcțiile comerciale pe care le îndeplinise până atunci Banca Națională a Ungariei au fost descentralizate și împărțite între instituții financiare nou înființate, în care capitalul străin era legat de tehnocrați și proto-capitaliști locali³⁸¹.

În anii 1980, Ungaria s-a deschis spre Occident mai mult decât oricare altă țară din blocul sovietic. Încurajarea consumului și inițiativei private – așa-numita economie secundară, o economie paralelă – a creat sprijin popular pentru regimul Kádár și pluralism în sectorul economic și în cel privat.³⁸² În lucrarea sa dedicată chestiunilor dezbătute de către intelectualitate în timpul erei Kádár, Ervin Csizmadia arată că orientarea pro-occidentală a majorității reprezentanților elitei din Ungaria nu era doar rezultatul oportunismului, ci reprezenta un mijloc natural de eliberare față de sistemul predominant. Ideea că libertatea economică era cel mai important atribut democratic al Vestului care trebuia emulat în Europa de Est, mai important decât respectul față de drepturile omului, a fost principala temă de dezbateri

³⁸⁰ Mong, *Kádár hitele*, 171–274.

³⁸¹ Despre contextul transformării economice din Europa de Est, vezi Szelényi, „New Grand Bourgeoisie under Post-Communism”.

³⁸² Kemény, „Unregistered Economy in Hungary,” 349–366.

în rândul intelectualilor maghiari din acea perioadă. Economiiștii pro-reformă, tinerii tehnocrați din Partidul Socialist Muncitoresc din Ungaria, specialiștii în afaceri externe și intelectualii din opoziția democratică erau cu toții de acord că integrarea politică și economică supra-națională reprezenta cea mai bună șansă a Ungariei de a obține stabilitate politică și prosperitate economică în urma prăbușirii inevitabile a sistemului de tip sovietic³⁸³.

Regimul Kádár a monitorizat cu grijă schimbările de opinie publică, ceea ce explică delicatețea cu care aparent îngăduitoarea dictatură maghiară – deși deloc slabă în termeni de consens social – s-a raportat la rețelele de opoziție până în a doua jumătate a anilor 1980. Filosofii marxiști ai școlii de la Budapesta au condus opoziția aripii stângi în Ungaria. Participanții la așa-numita universitate mobilă înființată în anul 1978, s-au reunit în reședințe private pentru a asculta prelegeri și dezbateri pe teme neconvenționale sau în mod expres interzise, îndeosebi Revoluția Maghiară din 1956. Samizdat-ul *Beszéltő* și-a început apariția în anul 1981, inspirat de publicațiile ilegale care înfloreau în Polonia³⁸⁴. Auto-definita „opoziție democratică” din Ungaria s-a născut din fuziunea grupurilor de intelectuali ale generațiilor Revoluției de la 1956 și ale reformei economice din 1968. Mulți dintre cei mai tineri membri ai acestor grupuri informale erau urmașii familiilor burgheze din clasa de mijloc sau a funcționarilor comuniști din Budapesta. Serviciile de securitate maghiare au infiltrat rapid grupurile de opoziție pe care Kádár le-a considerat inofensive, deși ele fuseseră privite ca destul de importante pentru a fi supravegheate.

Nici expresiile tradiției naționaliste nu au reprezentat o alternativă politică reală. Așa-numiții scriitori populști se mișcau chiar mai confortabil în interiorul coordonatelor sistemului existent decât omologii lor „urbani”, deși ei criticau legitimitatea sa istorică și națională, și vizau „a treia cale” între capitalismul occidental și modelul bolșevic. Acești intelectuali și suporterii lor cereau o mai mare prezență a valorilor naționale în discursul public, protestau împotriva opririi minorităților maghiare din statele vecine Ungariei și căutau să intre în contact cu emigranții maghiari care trăiau în Occident. Teoreticianul

³⁸³ Csizmadia, *Diskurzus és diktatúra*, 93–195.

³⁸⁴ Despre opoziția democratică din Ungaria, vezi Csizmadia, *A magyar demokratikus ellenzék*. Vezi și Bozóki, „A magyar demokratikus ellenzék”, 7–45; Csizmadia, „Hungarian Democratic Opposition in the 1980s”, 119–138.

politic István Bibó, care făcuse câțiva ani de închisoare ca pedeapsă pentru activitățile sale politice din timpul Revoluției Maghiare din anul 1956 și trăia sub supravegherea strictă a poliției, era probabil singura persoană pe care atât intelectualii populiști, cât și cei urbani o respectau și o admirau.

Germania de Est a profitat foarte mult de pe urma *Ostpolitik*-ului Germaniei de Vest. În ultimii 15 ani ai existenței sale, cel de al doilea stat german s-a transformat în cea mai modernă, urbană și educată societate din blocul estic. După cum a subliniat Mary Fulbrook, regimul Germaniei de Est condus de către Erich Honecker a fost o dictatură participativă în care mulți dintre cetățenii obișnuiți au trăit vieți destul de normale, fără să întâlnească nicio manifestare a autorității opresive, cum ar fi restricții legate de călătoriile în străinătate³⁸⁵. Un foarte mare procent din populația Germaniei de Est a participat la activități de sindicat și la viața publică organizată de către regim, ca membri ai asociațiilor culturale și sportive. Implicarea entuziastă în activități organizate de către regim putea ascunde frustrare sau drame de familie (putem să ne gândim la filmul *Good Bye Lenin!*, în care personajul mamei își asumă cu mult zel rolul de cetățean model ca mijloc de defulare față de dureroasa fugă a soțului ei în Germania de Vest). Est-germanii puteau să se integreze până într-un anumit punct în structurile puterii și puteau chiar să critice anumite aspecte ale regimului³⁸⁶. Natura opresivă a regimului s-a manifestat prin severitatea ideologică a Partidului Socialist al Unității Germaniei și prin activitatea Stasi, care într-o țară cu 17 milioane de cetățeni avea un personal profesionist cu normă întreagă de aproape 100.000 de persoane și 175.000 de informatori. Jens Gieseke consideră că majoritatea cetățenilor Germaniei de Est nu ar putea probabil să afirme în urma unei autoexaminări sincere că nu au simțit niciodată prezența voalată a puterii statului și că această prezență nu le-a influențat niciodată acțiunile. Încercarea est-germanilor de a duce o viață normală, prin care să nu atragă atenția, poate fi interpretată ca un simptom al presiunii politice ascunse. Gieseke susține că luând în considerare organizarea socială germană tradițională, noțiunea de participare în timpul erei Honecker trebuie interpretată ca reproducere a unei vechi tradiții a culturii politice germane (*Untertänigkeit* sau „caracter supus”), care

³⁸⁵ Fulbrook, *People's State*, 12, 297.

³⁸⁶ *Ibid.*, 236.

fusese perpetuată de către conducerile dictatoriale din Germania de Est pe tot parcursul secolului³⁸⁷.

Rare semne de opoziție au ieșit la suprafață în Germania de Est în contextul cercurilor de dezbateri care erau monitorizate și controlate îndeaproape. Regimul Honecker l-a expulzat din Germania de Est pe popularul cântăreț Wolf Biermann în noiembrie 1976, iar în următorii cinci ani a expatriat alți câțiva intelectuali pe care îi considera incomozi³⁸⁸. Biserica Luterană la care era afiliată majoritatea populației Germaniei de Est a reprezentat singura contrapondere culturală și singurul critic fățiș al regimului în ciuda acordului din martie 1978.

Începând din anii 1970, crearea unei identități germane alternative a reprezentat una dintre principalele chestiuni politice în Germania de Est. Cel de Al Nouălea Congres al Partidului Socialist al Unității Germaniei organizat în mai 1976 a dus la elaborarea unei rezoluții care conținea o modificare importantă a noțiunii de Republică Democrată Germană ca stat pur anti-fascist, declarând că RDG era singura moștenitoare a tradițiilor monarhiei germane-prusace. În anii 1980, regimul Germaniei de Est a început să construiască un cult patriotic în jurul figurilor istorice care nu erau legate de mișcarea muncitorească, precum Frederick cel Mare și Otto von Bismarck. Înnobilarea tradiției prusace nu a obligat regimul Honecker sau pe cetățenii din RDG să confrunte trecutul recent, pe care Germania de Vest – etichetată moștenitoare a sistemului nazist de către propaganda est-germană – începuse deja să o facă, într-o manieră foarte sinceră și autocritică, începând cu anii 1950.

Stabilitatea economică a fost pentru o perioadă îndelungată motorul consensului social în Republica Democrată Germană. În urma încercărilor de reformă din anii 1960, industria est-germană – care atinsese cel mai înalt grad de dezvoltare din Europa de Est – a trecut printr-o restructurare care a dus la înființarea de mari întreprinderi care aveau zeci de mii de muncitori fiecare. Directorii fiecărui astfel de *Kombinat* au primit autoritate aproape totală de management, ceea ce a îmbunătățit temporar organizarea producției. În urma acordului interstatal din 1972, „comerțul intern cu Republica Federală Germania” a dus nu doar la importul de bunuri de înaltă calitate, de mari cantități de produse de consum și de utilaje și tehnologie

³⁸⁷ Gieseke, *History of the Stasi*, capitolul 4.

³⁸⁸ Fulbrook, *Anatomy of a Dictatorship*, 83–85.

occidentală, dar a și permis accesul la credite și finanțare favorabilă. În analiza sa dedicată culturii economice a sistemului în care banii erau echivalenți cu inegalitatea, Jonathan R. Zatlin arată că nevoia tot mai mare de valută forte a Republicii Democrate Germane i-a forțat pe liderii RDG să facă concesii, permițând un mai mare consumerism în țară. Bunuri care erau considerate de lux în blocul sovietic puteau fi cumpărate cu valute occidentale dintr-o nou înființată rețea de magazine Intershop în Germania de Est. Liderul Diviziei Comerciale de Coordonare a Germaniei de Est (*Bereich Kommerzielle Koordinierung – KoKo*), funcționarul de partid și specialistul în economie Alexander Schalck-Godolowski a condus activitățile acestei unice structuri economic-comerciale în strânsă cooperare cu Ministerul de Interne timp de aproape două decenii. Rețeaua Intershop a contribuit cu 100 de milioane de dolari americani la bugetul de stat al Germaniei de Est în fiecare an³⁸⁹. Divizia de Coordonare Comercială, ale cărei operațiuni au rămas secrete de-a lungul perioadei comuniste, a susținut o enormă economie „gri” – de fapt explicit ilegală – în RDG. În timpul ultimelor două decenii de existență, Germania de Est a pus tot mai mult accent economic pe societățile comerciale în participație, care acționau cu companii occidentale într-un mediu legal dubitabil. Membrii elitei est-germane acumulasera sume enorme de valută forte prin spionaj industrial, fraude financiare comise în paradisuri fiscale și exportul ilegal de arme către state din Orientul Mijlociu. Totuși, Republica Democrată Germană a reușit să armonizeze puritanismul tradițional cu noile cerințe ale elitei dintr-o societate socialistă și dezvoltată în măsură mai mare decât în oricare altă țară din Europa de Est.

Tensiuni etnice ajung în prim plan: România, Iugoslavia, Bulgaria

Criza sistemelor de tip sovietic din Balcani și secătuirea ideologică tot mai accentuată a sistemului comunist a dus la intensificarea tensiunilor dintre naționalități (Iugoslavia) și la o creștere a discriminării oficiale a minorităților etnice și religioase (România și Bulgaria). După cum am arătat în capitolele anterioare ale acestei cărți, conflictul dintre naționalități a reprezentat o problemă persistentă în statele socialiste din Europa de Est, iar chestiunile minorităților au destabilizat în mai multe ocazii relațiile diplomatice dintre ele. În plus, începând cu anii 1970, relațiile și tensiunile sociale au fost cercetate tot mai mult

³⁸⁹ Zatlin, *Currency of Socialism*, 253.

din perspectivă etnică în blocul sovietic. La moartea lui Tito, în 1980, Iugoslavia a intrat într-o criză profundă, în timp ce liderii României și cei ai Bulgariei au inițiat politici îndreptate spre asimilarea forțată a minorităților, pentru a confirma utopia statului omogen din punct de vedere etnic.

În România, Ceaușescu și-a abandonat programul de liberalizare politică și culturală (1968–1971) în favoarea unor politici autoritare și șoviniste care au atins proporții grotești în anii 1980. Regimul Ceaușescu, „stalinist pentru toate anotimpurile”, a devenit unul dintre preferații Occidentului ca rezultat al vocalei sale poziții împotriva Uniunii Sovietice³⁹⁰. Oficialitățile americane au nutrit iluzia că România ar putea fi separată de blocul sovietic și determinată să se retragă din Pactul de la Varșovia. Prima dovadă a autoritarismului regresiv și a construcției dinastice din România a avut loc după vizitele oficiale ale lui Ceaușescu în China și Coreea de Nord din 1971. După ce s-a întors din aceste vizite, Ceaușescu a formulat așa-numitele „Teze din iulie”, proclamând lansarea unui nou program politic și cultural bazat pe propaganda revoluționară și pe consolidarea rolului partidului și al aparatului de partid. Acest program a pus un accent deosebit asupra educației patriotice pentru a promova crearea unui stat socialist unificat³⁹¹. Elena, soția lui Ceaușescu, a fost aleasă în Comitetul Politic Executiv, în timp ce liderul Partidului Comunist Român și-a asumat îndatoririle de președinte și comandant suprem al forțelor armate. În anii 1980, copiii și fratele lui Nicolae Ceaușescu au devenit membri ai conducerii de vârf PCR³⁹². Manuela Marin susține că importanța istorică a cultului lui Ceaușescu depășește aspectele folclorice ale reprezentărilor vizuale ale liderului. Rețeaua familială de putere, personalizată și extrem de informală, care exista în paralel cu ierarhia formală, a fost rezultatul unui complex proces relațional prin care a trecut liderul și clientela sa. În timp ce Nicolae Ceaușescu a încercat să își mențină și să își consolideze puterea, suporterii săi și-au perceput cooptarea în structurile informale de putere ca o condiție necesară promovării lor în ierarhia formală a aparatului de partid și

---

³⁹⁰ Harrington, Courtney, *Tweaking the Nose of the Russians*.

³⁹¹ Novák, *Aranykorszak?*, 64–102.

³⁹² Despre cultul personalității construit în jurul lui Nicolae Ceaușescu și a familiei sale, vezi Gabanyi, *Ceaușescu Cult*; Marin, *Originea și evoluția cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu*.

de stat. Rezultatul acestei duplicări a fost nașterea unui sistem ierarhic de patronaj care se reproducea de la sine³⁹³.

Deteriorarea situației economice în România în a doua jumătate a anilor 1970 și creșterea datoriei externe a țării a obligat regimul Ceaușescu să introducă primele măsuri de austeritate în timpul celei de a doua crize petroliere din 1979 (raționalizarea benzinei, restricții de circulație valabile în funcție de numărul de înmatriculare) și să impună un program de austeritate fără precedent câțiva ani mai târziu. Ultimii ani ai erei Ceaușescu au fost caracterizați prin penuria generală a bunurilor de larg consum, pe care cetățenii și le procurau fie pe sub mână, pe piața neagră, fie direct de la producătorii de la țară. Încălzirea a fost limitată atât în casele private, cât și la locurile de muncă, chiar și pe perioada lunilor reci de iarnă și mortalitatea infantilă s-a dublat în țară în doar câțiva ani.

Regimul Ceaușescu a continuat politicile tot mai severe, deși diferențiate, cu privire la minoritățile naționale din România. Încă de la sfârșitul anilor 1950, oficialitățile comuniste din România au început să ofere spre vânzare cetățeni de origine evreiască și germană (saxoni și șvabi) Israelului, respectiv Germaniei de Vest, amândouă în căutare de forță de muncă calificată și recunoscatoare³⁹⁴. Aceste tranzacții secrete au generat un profit de câteva miliarde de dolari pentru statul român până la căderea regimului Ceaușescu. Între 1990 și 1993, alte sute de mii de persoane cu origini germane au părăsit țara, ceea ce a condus la dispariția unei comunități culturale vechi de sute de ani și a unui grup social.

Cei 1,7 milioane de maghiari care trăiau în Transilvania au reprezentat o provocare și mai mare pentru regimul comunist din România. Pe de o parte, Ungaria era un aliat oficial al României și prin urmare era exclusă posibilitatea unei astfel de migrații interstatale. Pe de altă parte, îndepărtarea maghiarilor din Transilvania ar fi stabilit un precedent periculos în ceea ce privește cele câteva milioane de români care trăiau în Uniunea Sovietică. Până în 1989, oficialii regimului Ceaușescu nu au vorbit niciodată deschis despre situația din Basarabia și despre starea tot mai dificilă a românilor care trăiau în Republica Socialistă Sovietică Moldova, cu toate că problemele referitoare la teritoriile pe care România le-a pierdut în favoarea Uniunii Sovietice a reprezentat o sursă de tensiune în relațiile bilaterale.

³⁹³ Marin, *Originea și evoluția*, 577–578.

³⁹⁴ Vezi Ioanid, *The Ransom of the Jews*; Dobre, Banu, Stancu, *Acțiunea „Recuperarea.”*

Conducerea României a menținut multă vreme politici flexibile în ceea ce privește maghiarii din Transilvania, care se integraseră cu succes în societatea timpurie a României. Cu toate acestea, după 1983, regimul Ceaușescu a adoptat un program de lichidare culturală completă și de dezintegrare socială în ceea ce îi privește. Schimbarea a intensificat rezistența internă și a provocat proteste internaționale atât în Vest, unde farmecul lui Ceaușescu a fost în continuă scădere, cât și în Est. Relațiile dintre Ungaria și România s-au deteriorat în mod continuu în ciuda discuțiilor bilaterale, inițiate de către sovietici, de la Debrecen și Oradea în 1977 și de la Arad în 1988. În România, problema transilvăneană s-a transformat dintr-o chestiune politică într-o problemă de securitate majoră, în timp ce subiectul emigranților maghiari a beneficiat de cea mai mare publicitate internațională. Până la mijlocul anilor 1980, autoritățile din Ungaria socialistă au păstrat o atitudine ambivalentă față de emigranții care veneau din România. În timp ce unii oficiali maghiari i-au acceptat, alții au luat măsuri stricte împotriva lor, uneori deportându-i chiar înapoi în România la cerea autorităților române. Cu toate acestea, după ce Ungaria a semnat Convenția cu Privire la Statutul Refugiaților a Națiunilor Unite în martie 1989, țara a admis mai mult de 30.000 de solicitanți de azil din România până la căderea regimului Ceaușescu din luna decembrie a aceluiași an³⁹⁵. Fuga în masă a maghiarilor și nerespectarea drepturilor fundamentale ale omului au subminat legitimitatea internațională a regimului Ceaușescu. Regimul comunist român a intrat în autoizolare. În februarie 1988, guvernul Statelor Unite a anunțat că îi va retrage României clauza națiunii celei mai favorizate pentru a protesta față de încălcările drepturilor omului sub regimul Ceaușescu.

Rezistența regimului Ceaușescu în mijlocul marilor schimbări politice care aveau loc în blocul estic poate părea surprinzătoare. Mulți analiști au atribuit rezistența regimului brutalității poliției din România și agențiilor securității statului. Securitatea s-a bucurat într-adevăr de o poziție privilegiată atât în cadrul aparatului comunist din România, cât și printre agențiile securității de stat care operau în statele socialiste. În decembrie 1964, oficialii sovietici au cedat la presiunile românilor și și-au retras ultimii consilieri KGB din țară. Cu toate acestea, din punct de vedere al metodelor și mentalității, mecanismul fostei

---

³⁹⁵ Deletant, *Ceaușescu and the Securitate*, 139. Despre poziția guvernului Ungariei față de refugiați, vezi Révész, „Out of Romania!”, 8–66.

securității de stat comuniste din România s-a bazat mai îndeaproape pe modelul stalinist decât oricare alta în Europa de Est. Chiar dacă disidenții români nu au fost închiși în lagăre de muncă sau executați ca urmare a unor procese militare secrete pe parcursul acestei perioade, serviciile securității statului i-au supus la o hărțuire continuă, în mai multe cazuri împingându-i la sinucidere. Totodată, grănicerii și angajații miliției au acționat brutal împotriva tuturor acelor care au încălcat regulile scrise și nescrise ale coexistenței socialiste – cei care treceau granița ilegal, tineri cu părul lung, pasionații de muzică rock, șomeri, femei care au încercat să avorteze ilegal și ascultători ai posturilor de radio din Occident. Violența fizică a fost un element intrinsec al acestui modus operandi al Securității, pe care organizația l-a utilizat, folosind pe scară largă și presiunea psihologică și imixtiunea în viața privată a cetățenilor ca modalitate de coerciție spre sfârșitul regimului Ceaușescu³⁹⁶. De asemenea, Securitatea a exercitat o influență semnificativă asupra orientării regimului național-comuniste și a utilizat metode moderne de psihologie operativă în cursul activităților sale zilnice³⁹⁷. Cetățenii din România au fost forțați să accepte mecanisme de supunere și de corupția generalizată în toate aspectele vieții lor, care a făcut posibil pentru mulți dintre ei să supraviețuiască măsurilor de austeritate. Merită așadar să studiem sursele de legitimitate internă a regimului Ceaușescu pentru a răspunde la întrebarea legată de motivele pentru care el a putut rezista atât de mult.

Spre deosebire de majoritatea partidelor comuniste din Europa de Est, un conflict intern între facțiunile ortodoxe și liberale din interiorul Partidul Comunist Român sau din cadrul predecesorului său, Partidul Muncitoresc Român, nu a avut loc niciodată. Cei care nu erau mulțumiți cu cultul personalității lui Ceaușescu nu au încercat să modernizeze sistemul, ci au plănuțit revoluții de palat bazate pe modelele mașinațiilor politice interbelice care au avut loc în România sau pe puciliu militar care a dus la înlăturarea Mareșalului Antonescu în august 1944. Excepțiile de la această regulă au fost izolate și ineficiente: în 1977 scriitorul Paul Goma și-a exprimat public sprijinul pentru Charta 77 și a cerut regimului Ceaușescu să respecte drepturile omului și cetățenilor, în timp ce în 1979 un muncitor din Ploiești, Vasile Paraschiv, a strâns mii de semnături în vederea susținerii unui nou sindicat independent.

³⁹⁶ Bottoni, „Finding the Enemy”, 113–136.

³⁹⁷ Dobre, *Securitatea*; Moldovan, Anisescu, Matiu, „Partiturile” Securității.

Cu toate acestea, înainte ca noul sindicat să fie lansat, Securitatea l-a arestat pe Paraschiv, care a fost forțat să își petreacă anii următori închis într-un spital psihiatric, și a inițiat proceduri legale împotriva a numeroși semnatari, dintre care mulți au primit lungi perioade de detenție. În anii 1981–1982, intelectualii maghiari, inclusiv un grup de profesori de liceu, au publicat *Ellenpontok* (Contrapuncte), singurul samizdat care a apărut vreodată în România. Publicația ilegală, care a avut o viață scurtă, descria opresiunea statului care s-a manifestat în toate domeniile vieții din România la începutul anilor 1980, precum și discriminarea tot mai accentuată împotriva minorităților naționale din țară în acea perioadă³⁹⁸. Cristina Petrescu analizează fin renumita paradigmă a „rezistenței prin cultură” pe parcursul ultimelor decenii ale comunismului din România. Această practică intelectuală care își avea originea în munca filosofului tradiționalist Constantin Noica a reprezentat întruchiparea dezacordului simbolic și lipsa concretă de implicare politică. Rezistența prin cultură a fost o formă tolerată de opoziție spirituală care nu se potrivea definiției pe care cercetătorii din Occident au oferit-o termenului de *dizident*, și nici definiției pe care intelectualii critici din Europa Centrală și Uniunea Sovietică au adoptat-o pentru ei înșiși³⁹⁹.

Regimul Ceaușescu a atribuit o importanță mai mare protestelor muncitorilor care formulau revendicări mai degrabă economice decât politice. După ce 35.000 de mineri au intrat în grevă în Valea Jiului, o zonă situată în sudul Transilvaniei, în august 1977 și au reușit să îl ia ostatec pe Ilie Verdeț, vice prim-ministru și negociatorul PCR, Ceaușescu a fost nevoit să meargă în Valea Jiului pentru a conduce discuțiile față în față cu greviștii. Chiar dacă Ceaușescu a făcut concesii economice pentru a încheia protestul, represaliile juridice și sindicale ulterioare au dus la concedierea minerilor și la sute de condamnări penale⁴⁰⁰. O revoltă spontană a izbucnit în orașul Brașov în noiembrie 1987, dar a fost repede suprimată dată fiind lipsa încrederii reciproce a participanților și a comunicării adecvate. Până în ajunul evenimentelor din Timișoara din decembrie 1989, vechiul proverb „mămăliga nu explodează” – având înțelesul că românii nu sunt ușor de instigat la revoltă – părea să fie adevărat.

Situația din Bulgaria a fost complet diferită de cea din România pe

³⁹⁸ Tóth, *Ellenpontok* 1982.

³⁹⁹ Petrescu, *From Robin Hood to Don Quixote*, 34.

⁴⁰⁰ Rus, *Valea Jiului*.

parcursul anilor 1970 și 1980. Dincolo de retorica oficială care declara că Bulgaria și Uniunea Sovietică acționau „ca un singur corp, respirând prin aceleași nări” interesele economice și politice ale celor două țări erau, într-adevăr, compatibile în multe privințe⁴⁰¹. La fel ca în alte state din blocul estic (Cehoslovacia în 1960 și România în 1965), noua constituție a Bulgariei, adoptată în 1971, a declarat țara ca fiind o republică socialistă dezvoltată, în care partidul comunist se afla în fruntea societății și a statului. Bulgaria nu a respins *Ostpolitik*-ul a lui Willy Brandt și și-a consolidat relațiile cu Germania de Vest, în vreme ce țara predominant ortodoxă a făcut gesturi prietenoase față de Vatican, permițând unui grup de cetățeni să facă un pelerinaj acolo în 1975.

Concentrarea puterii politice în mâinile unui grup legat prin rudenie și clientelism și megalomania comunismului național⁴⁰² care caracteriza România a apărut în Bulgaria cu forme mai puțin extremizate în timpul celor 35 de ani de guvernare a lui Todor Jivkov (1954–1989), deși amestecul de socialism și misticism etnic poate tot fi considerat o deraiere naționalistă a proiectului social communist. În opinia lui Joseph Rothschild, declinul lent care a avut loc în Bulgaria s-a asemănat cel mai mult cu cel al Ungariei în era Kádár, cu excepția notabilă a neîncrederii puternice a regimului Jivkov față de toate încercările de corecție sistemică⁴⁰³.

Înființarea de complexe agro-industriale enorme în Bulgaria în anii 1969–1970, care promovau mecanizarea și aduceau profituri adecvate în cadrul sectorului agricol vital al țării, reprezintă singura reformă efectivă implementată sub conducerea lui Zhivkov. Turismul reprezenta celălalt sector de mare importanță pentru economia de altfel tradițională a Bulgariei, căci țărmlul de la Marea Neagră atrăgea sute de mii de turiști străini în fiecare an. La fel ca în România, îmbunătățirea standardului de viață din Bulgaria, alături de eficiența și duritatea serviciului secret bulgar cunoscut drept Comitetul pentru Securitatea Statului, a împiedicat apariția unei mișcări organizate de opoziție internă, după cum a demonstrat spectaculoasa crimă a scriitorului disident Georgi Markov din 1978, care a fost ucis cu vârful otrăvit al unei umbrelor. Enrico Berlinguer, secretar general al Partidului Comunist Italian, a fost implicat într-un accident suspect în timpul

⁴⁰¹ Crampton, *Concise History of Bulgaria*, 195.

⁴⁰² Pentru geneza național-comunismului românesc, Tismăneanu, *Stalinism pentru eternitate*, cap. 4.

⁴⁰³ Rothschild, *Return to Diversity*, 215.

unei vizite oficiale la Sofia în toamna anului 1973. În ciuda tăcerii oficialităților atât din Bulgaria, cât și din Italia în legătură cu acest incident, diplomații din Ungaria au observat imediat ciudățeniile din jurul accidentului lui Berlinguer⁴⁰⁴. Pe atunci, apelul lui Berlinguer pentru un compromis istoric între Partidul Comunist Italian și Partidul Creștin Democrat Italian a generat consternare în statele blocului sovietic, iar acest lucru s-a aflat probabil în spatele încercării bulgare (și deci, sovietice) de a-l anihila.

Politica regimului Jivkov față de minoritățile naționale și religioase – în special față de toți turcii musulmani și de bulgari convertiți la Islam (așa-numiți *pomaci*) – a parcurs o regresie naționalistă asemănătoare celei a regimului Ceaușescu, care a dus la practici culturale discriminatoare și o mai mare presiune de asimilare. Ludmilla Jivkov, fiica lui Todor Jivkov, a dictat politicile culturale ale Partidului Comunist Bulgar din anii 1970 și până la moartea ei în condiții suspecte în 1981. Potrivit lui Vesselin Dimitrov, Ludmilla Jivkov a respins ortodoxia comunistă inspirată de către sovietici și a făcut parte, împreună cu alți membri ai Comitetului Central al PCB, dintr-o comunitate spirituală numită Frăția Albă care gravita spre misticism (interzis oficial), incluzând teosofie, anumite învățături indiene și astrologie. Ea a schimbat efectiv direcția, dinspre deschiderea către Occident spre sprijinul unui naționalism cultural specific perioadei de dinaintea celui de Al Doilea Război Mondial⁴⁰⁵.

Spre deosebire de cazul României, unde deteriorarea relațiilor interstatale cu Ungaria a avut doar un impact relativ asupra vieții maghiarilor care trăiau în Transilvania, tensiunea tot mai mare dintre Bulgaria și Turcia a reprezentat un element mai important de conflict în interiorul blocului, ducând astfel la un val de violențe legate de turcii din Bulgaria. În august 1984, aceștia au dus la bun sfârșit atacuri letale cu bombă în gara din Plovdiv și la aeroportul din Varna cu sprijinul guvernului turc, generând panică generalizată în rândul cetățenilor bulgari. Regimul Jivkov a decis să asimileze forțat minoritatea turcă din Bulgaria și a lansat o ofensivă condusă de către armată împotriva populației civile turce. În data de 24 decembrie 1984 poliția a instalat

⁴⁰⁴ Arhivele Naționale Maghiare (Magyar Nemzeti Levéltár), fond XIX-J-1-j, Ministerul de Externe 1945–1990, Raport al Ambasadei maghiare de la Sofia, cutia 89, dosar 004519, Vizita lui Enrico Berlinguer în Bulgaria în 23 octombrie 1973. Vezi și Pons, *Berlinguer e la fine del comunismo*, 33–42.

⁴⁰⁵ Dimitrov, „In Search of a Homogeneous Nation”, 9.

baricade în jurul satelor turcești și apoi i-a obligat pe locuitori să își bulgarizeze oficial numele. Această acțiune a dus la 300.000 de cazuri de „consimțământ” într-o perioadă de trei săptămâni, cu prețul unei rezistențe sociale puternice și a numeroase episoade violente. Mai multe mii de turci care au refuzat să coopereze au fost trimiși în lagăre de muncă silnică. Politica de asimilare a regimului Jivkov nu doar că le-a interzis noilor bulgari să vorbească turcește, dar și să își poarte costumele tradiționale și să cânte muzică tradițională. Unități speciale înlăturau pietrele de mormânt cu inscripții turcești din cimitire și schimbau numele decedaților din registrele locale de înmormântări. Totodată, accesul la serviciile sistemului de sănătate și al celui social le era rezervat celor care își declarau naționalitatea bulgară⁴⁰⁶. Campania brutală de bulgarizare – cunoscută oficial drept Procesul de Renaștere – a fost oprită datorită protestelor internaționale larg răspândite și a apariției unei noi conduceri în Uniunea Sovietică.

Anii 1970 au reprezentat o perioadă plină de contradicții în Iugoslavia. Normalizarea care a început după neliniștile sociale din Slovenia, Croația și Kosovo a dus la un nou început. Constituția din 1974 a transformat țara într-un stat federal care le oferea republicilor componente o autonomie efectivă, iar guvernelor acestora puteri legislative și executive extinse. Noua constituție acorda guverne locale puternice celor două provincii autonome din Serbia – Voivodina și Kosovo. Până în 1988, ele și-au păstrat dreptul de veto asupra deciziilor culturale și administrative ale instituțiilor federale⁴⁰⁷. Introducerea milițiilor teritoriale în toate cele șase republici federale iugoslave în anul 1970 a reprezentat una dintre cele mai importante reforme care au avut loc ca rezultat a noii etape constituționale. Potrivit lui Stevan K. Pavlowitch, autoritatea politică a Ligii Comuniștilor din Iugoslavia a proclamat Constituția din 1974 drept mijloc efectiv neo-feudal de exercitare a puterii pentru opt „partide de stat” – unul în fiecare republică și în cele două provincii autonome. Mareșalul Tito, liderul absolut care nu avea urmași, și armata federală iugoslavă, compusă în principal din sârbi, sârbi bosniaci și elemente muntenegrene, au rămas singurii garanți la nivel instituțional ai unității naționale. Acest sistem neo-feudal a garantat totuși un larg compromis între controlul central și autonomia locală timp de aproape un deceniu⁴⁰⁸. Moartea

⁴⁰⁶ Ibid., 11–16.

⁴⁰⁷ Lampe, *Yugoslavia as History*, 312–315.

⁴⁰⁸ Pavlowitch, *Serbia*, 234.

lui Kardelj în 1979 și a lui Tito în 1980 nu a reprezentat începutul inevitabil al dezintegrării Iugoslaviei și începutul războaielor iugoslave de secesiune din anii 1990. Totuși, dispariția celor doi a avut ca efect dificultăți economice, iar atât Occidentul, cât și blocul sovietic și-au pierdut interesul strategic în Iugoslavia. Absența unui lider carismatic a produs o criză politică în Iugoslavia, pe care noul sistem de autoritate bazat pe reprezentarea prin rotație a republicilor constitutive s-a dovedit incapabilă să o atenueze⁴⁰⁹.

Situația financiară și economică s-a deteriorat din a doua jumătate a anilor 1970. Extinderea prerogativelor angajaților și reducerea autorității managerilor prin legea din 1976 cu privire la operațiunile cooperativelor a avut ca rezultat perturbări în cadrul sistemului de producție. Negocierile continue dintre muncitori și conducere au dus la consolidarea fenomenelor deja prezente în cadrul economiei iugoslave, precum șomajul nedeclarat și grevele frecvente, denumite eufemistic suspendări ale muncii, în timp ce acorduri locale au dus la disparități salariale neîntemeiate atât între republici, cât și în cadrul aceleiași unități federale. La sfârșitul anilor 1970, fiecare dintre republicile Iugoslaviei a fost forțată să își asume responsabilitatea propriei balanțe de plăți, în timp ce guvernul federal a încercat să prevină acumularea de datorii la nivelul republicilor prin achiziția de valută forte necesară importurilor prin activități de export.

Coordonarea domeniului economic în Iugoslavia a rămas un țel nerealist. Cantitatea de bunuri și servicii schimbate în interiorul republicilor individuale a crescut de la circa 60% din toate bunurile și serviciile schimbate în 1970, la aproape 70% dintre acestea în 1980. Căile de dezvoltare divergente ale diferitelor republici iugoslave atinsese punctul terminus. John R. Lampe se referă la strategiile de management ale crizei, pe care le-au utilizat republicile relativ dezvoltate Slovenia și Croația în anii 1980, drept feudalism economic⁴¹⁰.

Substanțiala datorie externă a Iugoslaviei a obligat guvernul federal iugoslav să adopte măsuri nepopulare de austeritate. Inflația a crescut la o rată anuală de aproape 100% în anii 1980, sărind la 200% în 1989. Rata oficială a șomajului varia între 1,7% în Slovenia la 25% în Bosnia și Herțegovina, 27% atât în Muntenegru cât și în Macedonia și 57% în Kosovo. Venitul pe cap de locuitor în Kosovo reprezenta 25% din cel

⁴⁰⁹ Franzinetti, *I Balcani dal 1878 a oggi*, 85–86.

⁴¹⁰ Lampe, *Yugoslavia as History*, 320–334.

din Slovenia și circa 40% din media federală în ciuda finanțării generoase pentru dezvoltarea provinciei autonome de la bugetul federal⁴¹¹.

Criza economică din Iugoslavia a dus la politizarea afacerilor interne și la intensificarea conflictului dintre naționalități. Sârbo-centrismul tot mai accentuat al statului iugoslav a subminat comunitatea de interese pragmatice, care se dezvoltase între sârbi și sloveni în perioada interbelică și a reprezentat baza stabilității politice a Iugoslaviei. Constituția Iugoslaviei din 1974 nu doar că a promovat ambițiile republicilor și provinciilor dezvoltate (Slovenia, Croația și Voivodina), în care sârbii constituiau fie o minoritate, fie o pluralitate a populației, dar a și recunoscut (Kosovo) și instituționalizat (Bosnia și Herțegovina) identitățile politice albaneză și bosniacă, repudiate anterior. Frustrarea sârbilor față de Constituția din 1974 a devenit un factor destabilizator în toată Iugoslavia în cei din urmă ani ai existenței țării. Numărul de albanezi care trăiau în Kosovo a crescut vertiginos ca rezultat al natalității lor crescute, în timp ce numeroși sârbi – în special cei care sosiseră după cel de Al Doilea Război Mondial – au emigrat din provincia autonomă ca rezultat al declinului accentuat al confortului lor etnic. În plus, aparatul local de partid și de stat din Kosovo, inclusiv poliția, a ajuns sub control albanez în anii 1970. Sub impactul acestor factori, numărul sârbilor care trăiau în Kosovo a scăzut de la 27% din totalul populației în 1961 la 13,2% în 1981⁴¹². Numărul sârbilor a scăzut de asemenea, deși într-o mai mică măsură, în Bosnia-Herțegovina, de la 44% în 1948 la 32% în 1981.

Cercurile politice și intelectuale de la Belgrad au început să susțină că statul titoist, cu sprijin activ din partea slovenilor și croaților, a slăbit intenționat Serbia și identitatea de sine a sârbilor care trăiau în Croația, Bosnia și Herțegovina și în Kosovo. În 1986, Academia Sârbă de Științe și Arte a publicat un lung memorandum despre „integritatea și situația culturală” a poporului sârb, în care s-a formulat pentru prima oară revendicarea faptului că toți sârbii aveau dreptul să locuiască într-un singur stat⁴¹³. Guvernul federal iugoslav a încercat să mențină aparența neutralității pentru a descuraja consolidarea radicalismului la nivelul republicii. Atât viitorul lider radical sârb Vojislav Šešelj, cât și șeful guvernului croat Franjo Tuđman au fost arestați pentru activități naționaliste.

⁴¹¹ Franzinetti, *I Balcani dal 1878 a oggi*, 87.

⁴¹² Pavlowitch, *Serbia*, 235.

⁴¹³ Ramet, *Whose Democracy?*, 141.

Bosniacilor care trăiau în Bosnia și Herțegovina li s-a permis să își declare naționalitatea ca „musulmană” în cadrul recensământului din Iugoslavia din 1971. Totuși, guvernul Republicii Socialiste Bosnia și Herțegovina a încercat să separe religia de naționalitate, deși ca rezultat al Revoluției Islamice din Iran, liderii religioși musulmani din Iugoslavia au început să critice deschis sistemul comunist al țării. În aprilie 1983, viitorul președinte al Bosniei și Herțegovinei Alija Izetbegović și alți bosniaci au fost judecați la Sarajevo, fiind acuzați de „activitate ostilă născută dintr-un naționalism musulman” și „intenția de a stabili o Bosnia și Herțegovina pură din punct de vedere etnic”⁴¹⁴. Particularismul etnic a fuzionat cu ascensiunea unei culturi politice de clan. Falimentul scandalos al companiei alimentare Agrokomerc în 1987 a trimis în șomaj mai multe mii de muncitori, a generat numeroase demonstrații și a expus un vast sistem de corupție în care erau puternic implicate cercuri bosniace de la conducere⁴¹⁵.

Controlul asupra Kosovo-ului scăpase din mâna autorităților centrale iugoslave câțiva ani mai înainte, la doar câteva luni după moartea lui Tito, în 1980. În martie 1981 studenții de la universitatea albaneză din Pristina au organizat o serie de demonstrații pentru a solicita elevarea Kosovo-ului la statutul de republică și pentru a protesta față de rata mare a șomajului și față de subdezvoltarea economică din provincia autonomă. Aceste demonstrații s-au transformat într-o adevărată rebeliune pe care oficialitățile federale din Belgrad au suprimat-o cu sprijinul armatei, provocând mai multe morți. Revolta a dus la cel mai grav conflict etnic din Kosovo de la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial, accelerând astfel emigrarea sârbilor din provincia care nu putea fi guvernată⁴¹⁶.

Constituția Iugoslaviei din 1974 nu a reușit să rezolve disputele pe tema granițelor dintre republicile constitutive ale Iugoslaviei și a statutului sârbilor care trăiau în afara Republicii Socialiste Serbia⁴¹⁷. Toate republicile și-au păstrat dreptul la autodeterminare și chiar cel de a se retrage din federația iugoslavă, deși sub conducerea Mareșalului Tito separatismul intern și disputele legate de granițe fuseseră suprimate. Totuși, în urma morții longevivului lider al Iugoslaviei socialiste, țara care devenise unită în jurul personalității sale a alunecat într-o criză

⁴¹⁴ Malcolm, *Storia della Bosnia*, 289–290.

⁴¹⁵ Ibid., 278.

⁴¹⁶ Malcolm, *Storia del Kosovo*, 334–340.

⁴¹⁷ Franzinetti, *I Balcani dal 1878 a oggi*, 71.

atât de adâncă încât scenariile care fuseseră anterior considerate improbabile au devenit amenințări concrete.

Căderea comunismului (1988–1991)

Perestroika în Uniunea Sovietică și în Europa de Est

În data de 11 martie 1985, Mihail Gorbaciov în vârstă de 54 de ani, a fost numit succesor al lui Konstantin Cernenko în funcția de secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Gorbaciov era mai educat decât majoritatea membrilor aparatului de partid (era licențiat atât în drept, cât și în inginerie agricolă) și își formase o imagine realistă asupra stării lucrurilor atât pe plan internațional, cât și în interiorul Uniunii Sovietice. Noul secretar general al PCUS a elaborat planuri ambițioase pentru Uniunea Sovietică pornind de la trei elemente interconectate: *uskoreniye* (accelerare), *perestroika* (restructurare) și *glasnost* (deschidere)⁴¹⁸. Secretarul general Gorbaciov și aliații săi pro-reformă, ale căror relații cu veteranii de partid ai erei Brejnev nu erau lipsite de conflicte, s-a concentrat mai întâi asupra revigorării economiei sovietice, care era în curs de deteriorare. Totuși, cel de al Doisprezecelea Cincinal al Uniunii Sovietice lansat în 1986 a oferit sprijin sectoarelor economice care aveau în mod tradițional pierderi masive, în primul rând industriei grele orientate spre domeniul militar, care consuma 30% din bugetul de stat. Potrivit lui Stephen Kotkin, această încercare finală disperată de a menține structura economică sovietică existentă a demonstrat inabilitatea profundă a economiei socialiste de a implementa reforme⁴¹⁹. Cele mai importante statistici economice, de la cele care arătau o creștere rapidă a datoriei externe la cele care indicau un declin important al producției industriale și agricole, demonstau că economia sovietică se îndrepta spre colaps. Dezastrul de la centrala nucleară de la Cernobil din aprilie 1986 a provocat mii de morți, a avut un impact distructiv asupra psihologiei sociale a numeroși cetățeni sovietici și est-europeni și a dezvăluit întregii lumi incapacitatea statului sovietic de a gestiona urgența.

Inițiativele lui Gorbaciov de a liberaliza viața culturală au generat speranțe în interiorul Uniunii Sovietice și au fost interpretate în

⁴¹⁸ Despre meritele personale ale lui Gorbaciov în elaborarea noilor politici sovietice, vezi Brown, *Gorbachev Factor*.

⁴¹⁹ Kotkin, *Armageddon Averted*, 58–67.

Occident ca dovadă a deschiderii politice a noii conduceri sovietice, deși ele au dus și la conflicte și neliniște. Gorbaciov a lansat și o campanie anticorupție bazată pe măsuri pe care le utilizase deja Andropov. Principalul obiectiv al campaniei, care a avut loc mai ales în republici non-rusești, era de a slăbi structura dinastică a partidelor comuniste locale și de a reduce corupția, care cuprinsese bazele aparatul de stat. Totuși, locuitorii republicilor din Caucaz și din Asia Centrală au interpretat programul de recentralizare al lui Gorbaciov ca fiind îndreptat spre rusificarea și asimilarea minorităților, ducând astfel la un număr tot mai mare de ciocniri etnice. Secretarul general pro-reformă al PCUS a inițiat apoi o campanie de combatere a alcoolismului, care provoca probleme sociale tot mai grave în întreaga Uniune Sovietică. Această campanie a criminalizat beția și a dus la amendarea și arestarea mai multor mii de cetățeni sovietici. Măsurile de limitare a accesului la alcool au dus la apariția unei tot mai ample piețe negre pentru spirtoase care erau deseori nepotrivite consumului uman, rezultând o creștere a infraționalității legate de alcoolism. Campania anti-alcool a lui Gorbaciov, care era în mod paradoxal bazată pe obiectivele sociale ale nobilimii anterioare, a afectat atât de mult interesele personale ale cetățenilor sovietici (dreptul la votcă ieftină, de exemplu) încât a determinat o înstrăinare populară larg răspândită față de noua conducere a PCUS.

Imaginea pro-reformă a lui Gorbaciov și a asociaților săi pe care propaganda de stat o cultiva cu atât de multă abilitate s-a bucurat de mult mai multă aprobare în străinătate decât în interiorul Uniunii Sovietice. Reluarea dialogului pe tema dezarmării și retragerea trupelor sovietice din Afganistan a sporit prestigiul liderului sovietic în lumea occidentală. Totuși, reformele lui Gorbaciov au sporit diferențele de orientare politică în cadrul sferei sovietice de interes⁴²⁰. Noul curs al Uniunii Sovietice a primit sprijin politic și intelectual amplu din Polonia și Ungaria. În timpul vizitelor sale oficiale în aceste țări, Gorbaciov a aprobat politicile lui Jaruzelski și reformele din Ungaria, în special modernizarea sectorului agricol. Oficialitățile din Republica Democrată Germană, Cehoslovacia și Bulgaria s-au mărginit să aprecieze noile condiții, refuzând să implementeze măsurile încurajate de către sovietici legate de reforma economică și liberalizarea culturală.

---

⁴²⁰ Despre politica externă a lui Gorbaciov, vezi mărturia de primă mână a fostului său consilier Andrei Grachev, *Gorbachev's Gamble*.

Regimul Ceaușescu a ignorat pur și simplu toate recomandările și avertismentele sovieticilor.

În 1988, politica sovietică față de statele Europei de Est a trecut printr-o transformare radicală, renunțând la dreptul de a interveni în afacerile lor interne. Oficialitățile de partid au sprijinit această schimbare de politică în timpul celei de a Nouăsprezecea Conferințe a PCUS organizată în iunie 1988. Gorbaciov și-a reconfirmat politica de non-intervenție într-un discurs rostit în fața Adunării Generale a Națiunilor Unite câteva luni mai târziu. Cu acea ocazie, secretarul general al PCUS a anunțat retragerea unilaterală a trupelor și armamentului sovietic din Europa de Est. Discursul lui Gorbaciov de la New York a reprezentat prima dată de la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial, când un lider sovietic s-a referit explicit la suveranitatea statelor din blocul sovietic și la libertatea lor de a-și alege propriile sisteme sociale și economice⁴²¹. Dificultățile interne ale Uniunii Sovietice l-au determinat pe Gorbaciov să dea frâu liber schimbărilor politice care începuseră să apară în Polonia și Ungaria⁴²². Noua receptivitate sovietică față de revizuirea sistemului socialist din Europa de Est a dus la revoluțiile anului 1989 din regiune și a contribuit semnificativ la caracterul lor în mare măsură pașnic și negociat⁴²³.

Evoluțiile interne din Uniunea Sovietică au promovat de asemenea democratizarea treptată a Europei de Est. Alegerile parlamentare organizate în martie 1989 le-au oferit votanților posibilitatea veritabilă de a alege între candidați pentru prima dată din 1920, instituționalizând astfel noțiunile deja acceptate informal de pluralitate și diferențe de opinie. Totuși, politica sovietică mai permisivă față de Europa Centrală și de Est nu a fost în întregime rezultatul înclinațiilor tot mai democratice a lui Gorbaciov și ale suporterilor săi, ci și a crizei economice interne care apăruse în Uniunea Sovietică. Conflictele sociale și etnice s-au răspândit incontrollabil în întreaga Uniune Sovietică în ianuarie 1989. Între cele două republici sovietice din Armenia și Azerbaijan a izbucnit un adevărat război pentru disputata regiune Nagorno-Karabakh. Republicile baltice s-au luptat să își câștige autonomia, în timp ce grevele minerilor din regiunea de importanță strategică Donbass din sud-estul Ucrainei au indicat clar că situația devenise nesustenabilă.

⁴²¹ Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 503–579.

⁴²² Savranskaya, Blanton, Zubok, *Masterpieces of History*.

⁴²³ Bettanin, „I costi dell'impero”, 21–53.

Prăbușirea imperiului extern a contribuit astfel la adâncirea crizei interne din Uniunea Sovietică care a dus, la rândul său, la schimbări inevitabile. În domeniul economic, interdependența cauzată de comerțul pe bază de troc a generat pierderi pentru toți cei implicați. Independența tot mai mare a țărilor est-europene dezvoltate a subminat puternic legitimitatea autorității sovietice⁴²⁴. În timp ce schimbările petrecute în Uniunea Sovietică între 1985 și 1988 au accelerat crizele care au afectat regimurile est-europene, prăbușirea comunismului în statele satelit ale Uniunii Sovietice în anul 1989 a fost un factor major care a contribuit la criza finală a Uniunii Sovietice.

*Revoluție negociată, transformare ghidată:
Polonia, Ungaria și Bulgaria*

Transformările care au avut loc în Europa de Est între 1988 și 1990 au luat prin surprindere oficialitățile politice și analiștii occidentali. Într-un raport al CIA din mai 1988 se afirma că rezistența față de reforma susținută de către Gorbaciov în Europa de Est avea să continue cu siguranță timp de încă trei până la cinci ani, deși sublinia de asemenea faptul că situația economică din Uniunea Sovietică nu era sustenabilă. Raportul CIA afirma că nesiguranța ar putea să crească în Europa de Est ca o consecință a perestroicai, dar nici măcar nu a luat în considerare posibilitatea prăbușirii întregului bloc sovietic⁴²⁵.

Confruntarea dintre regimurile slabe și opoziția și mai slabă din Polonia și Ungaria nu a dus la revoluție, ci la schimbare treptată, negociată. 1988 a fost anul crucial al transformării atât în Polonia, cât și în Ungaria, ulterior. În acel an, Varșovia a fost zguduită de revolte politice și sociale, iar continuarea validității doctrinei lui Brejnev implica posibilitatea unei intervenții militare sovietice pentru a opri reformele. Grevele au paralizat producția în numeroase fabrici din Polonia de la sfârșitul lunii mai până la sfârșitul verii, când Lech Wałęsa și ministrul de Interne Czesław Kiszczak au fost de acord să inițieze un dialog între sindicatul Solidaritatea, încă scos în afara legii, și guvern. Sovieticii au fost informați de aceste discuții provizorii, doar în urma

⁴²⁴ Kramer, „Collapse of East European Communism (Part I)”, 178–256.

⁴²⁵ „Soviet Policy toward Eastern Europe under Gorbachev”, National Intelligence Estimate, mai 1988, <http://www.cia.gov/library/center-for-the-study-of-intelligence/csi-publications/books-and-monographs/at-cold-wars-end-us-intelligence-on-the-soviet-union-and-eastern-europe-1989-1991/16526pd%20les/NIE1112-9-88.pdf>.

deciziei Comitetului Politic al Partidului Muncitoresc Unit Polonez. Deși Gorbaciov era îngrijorat de viteza schimbărilor care aveau loc în Polonia, liderul sovietic a înțeles că ele erau inevitabile și le-a acceptat cu condiția să fie informat despre aspectele tehnice, precum data și procedura alegerilor sau rolul, probabil politic, a lui Wałęsa. Discuțiile dintre guvernul Poloniei și Solidaritatea au început în februarie 1989 și s-au încheiat cu semnarea unui acord în data de 4 aprilie a aceluiași an. Cele două părți au reușit să ajungă la un acord în privința mai multor chestiuni care priveau mijloacele de implementare ale schimbării de sistem: legalizarea Solidarității, introducerea unui mandat prezidențial de șase ani, pe care opoziția îl considera necesar pentru a contrabalansa puterea Partidului Muncitoresc Unit Polonez și organizarea de alegeri semi-libere pentru Seim în care 65% dintre locuri urmau să fie rezervate candidaților PUMP și de alegeri multi-partid autentice pentru nou creatul senat. Reprimarea brutală a protestelor din Piața Tiananmen de la Beijing din 4 iunie 1989 a subliniat valoarea simbolică a alegerilor istorice organizate în Polonia în aceeași dată⁴²⁶.

Interpretarea rezultatelor alegerilor din Polonia nu este simplă. Observatorii occidentali și-au exprimat mirarea față de rezultatul alegerilor pentru Senat în care Solidaritatea a câștigat 99 din cele 100 de locuri. Totuși, sociologul Jadwiga Staniszkis a remarcat că participarea la vot a fost surprinzător de scăzută, de doar 62%, mai ales în rândul segmentelor clasei muncitorești care jucaseră un rol dominant în lupta de sindicat din anii 1980–1981⁴²⁷.

În august 1989, Generalul Jaruzelski a aprobat numirea lui Tadeusz Mazowiecki în funcția de prim-ministru. Acesta din urmă era un intelectual romano-catolic și un reprezentant marcant al mișcării Solidaritatea. Polonia a devenit astfel prima țară a blocului sovietic în care s-a format un guvern non-comunist, care a rămas la putere până în ianuarie 1991. Guvernul Mazowiecki a adoptat modificări ale constituției în decembrie 1989, care au transformat Polonia într-un *Rechtsstaat*, iar apoi a supervizat disoluția poliției politice interne, iar pe parcursul anului următor a inițiat retragerea trupelor sovietice din țară.

Tranziția instituțională din Polonia a decurs în mod aparent fără probleme, prin comparație cu convulsiile revoluționare care au marcat

⁴²⁶ Bianchini, *L'Europa orientale*, 6.

⁴²⁷ Staniszkis, *Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe*, 111–116.

schimbările politice de-a lungul deceniilor anterioare. Totuși, Joachim von Puttkamer și Tom Junes au demonstrat recent că folosirea pe scară largă a violenței fizice și conflictele sociale și inter-generaționale au marcat procesul de trecere spre sistemul multi-partid din 1989⁴²⁸. Mișcarea studențească și rădăcinile catolice radicale, care jucaseră un rol marcant în opoziția publicului față de regimul comunist, s-au simțit trădate de discuțiile de la masa rotundă și de eșecul justiției de tranziție. Activiștii mai tineri au început în curând să se plângă de revoluția incompletă și s-au întors împotriva lui Lech Wałęsa și a noului sistem politic⁴²⁹.

Cea mai mare provocare a noului guvern a fost să rezolve problemele economice ale Poloniei, care includeau o inflație de aproape 600% și o datorie care reprezenta 65% din produsul intern brut. Primul ministru Mazowiecki se baza pe sfatul renumitului economist Leszek Balcerowicz care coopera cu un grup de consilieri străini printre care tânărul profesor al Universității Harvard, Jeffrey Sachs. Guvernul Mazowiecki a introdus un pachet de măsuri economice și financiare la sfârșitul anului 1989. Această „terapie de șoc” – care se baza pe o filosofie economică neo-liberală și care se bucura de sprijinul organizațiilor financiare internaționale – era menită să pună cât de curând posibil bazele unei economii de piață în Polonia. Măsurile includeau în mod notabil privatizarea unităților de producție deținute de către stat și reducerea semnificativă a cheltuielilor statului pentru programe sociale și bunăstarea individuală. Analistii rămân împărțiți în evaluarea succesului terapiei de șoc a guvernului Mazowiecki. În timp ce anularea datoriei propuse de către Sachs i-a permis Poloniei să evite insolvența și țara a putut să genereze din nou creștere economică doar după câțiva ani mai târziu, declinul subvențiilor de stat a determinat o creștere abruptă a șomajului pe termen lung – uneori chiar mai mult de 20% – în zonele rurale, în special în regiunile estice subdezvoltate dinspre granița cu Belarus și Ucraina⁴³⁰. Șomajul și inflația i-a deziluzionat pe foarte mulți cetățeni.

---

⁴²⁸ Vezi proiectul în derulare a lui Joachim von Puttkamer despre violența de stat și conflictul social din timpul tranziției din Polonia (prezentare de seminar la Imre Kertész Kolleg, Jena, în data de 9 martie 2015 și prezentarea din timpul conferinței anuale a Imre Kertész Kolleg în data de 11 iunie 2015).

⁴²⁹ Despre implicarea politică a tineretului, vezi Junes, *Student Politics in Communist Poland*, 189–252.

⁴³⁰ Pentru mai multe detalii, vezi Hardy, *Poland's New Capitalism*.

țeni polonezi cu privire la noul sistem de piață liberă, în timp ce nomenclatura comunistă a reușit să își transforme puterea politică în putere economică și financiară, la fel ca în alte țări din Europa de Est.

În Ungaria, spre deosebire de Polonia, tranziția de la economia planificată la economia de piață a început cu mult înainte de introducerea sistemului politic multi-partid. De fapt, această tranziție a fost determinată de prăbușirea financiară de la sfârșitul anilor 1980, când datoria externă s-a ridicat la un nivel nesustenabil. O analiză recentă demontează narațiunea general acceptată conform căreia supra-consumul privat și cheltuielile sociale erau principalele responsabile pentru dezechilibrul financiar în Ungaria lui Kádár. Creșterea rapidă a datoriei externe pe termen scurt, care a avut loc în 1986–1987, a fost cauzată aparent de o serie de erori în alegerea monedelor străine în care au fost contractate împrumuturile. Aceasta a dus la pierderi din rata de schimb valutar, care s-au ridicat la aproape 10 miliarde de dolari până în 1989⁴³¹.

Potrivit lui Rudolf L. Tőkés, compromisul lui Kádár, care le-a oferit cetățenilor maghiari un oarecare grad de siguranță economică în schimbul adaptării personale la sistem, s-a dezintegrat datorită politicilor de austeritate solicitate de către creditorii și implementate cu reținere de către autoritățile maghiare. Tocmai elita culturală și clasa de mijloc socialistă au sprijinit cel mai vocal transformarea sistemului comunist în direcția indicată de către Gorbaciov⁴³². În cadrul alegerilor pentru Adunarea Națională organizate în 1985, desemnarea mai multor candidați a devenit posibilă la presiunea facțiunii pro-reformă din conducerea Partidului Socialist Muncitoresc din Ungaria, care considera folosirea sistemului candidaților multipli ca un avans spre autoadministrarea locală bazată pe reprezentare, în timp ce facțiunea anti-reformă o privea ca pe o concesie care părea să fie importantă, deși nu implica decât riscuri minore. Rebeliunea tăcută a elitelor a atins un punct de cotitură în anul 1987, când economiștii marxști și liberali au publicat un eseu intitulat „Contractul social” (*Társadalmi Szerződés*) în samizdatul încă ilegal *Beszélő*, susținând că criza sistemului socialist necesita rapida liberalizare a economiei și consolidarea interdependenței dintre Est și Vest⁴³³. Autorii „Contractului social” au

⁴³¹ Szabó, *A magyar államadosság keletkezése*, http://www.penzriport.hu/letoltes/Mag-yar_allamadossag_keletkezese_1973_1989.pdf.

⁴³² Tőkés, *Hungary's Negotiated Revolution*, 426–427.

⁴³³ Csizmadia, *Diskurzus és diktatúra*, 78.

ajuns la concluzia explicită că „Kádár trebuie să plece” și că politicile de reformă proclamate de către PSMU aveau nevoie de o nouă conducere de partid. Oficialitățile, economiștii și cei care se opuneau sistemului existent au fost de acord că integrarea socialistă era o povară care trebuia înlăturată cât de curând posibil. Károly Grósz, tehnocrat și susținător al tranziției limitate și strict controlate, i-a urmat lui Kádár în funcția de secretar general al Partidului Socialist Muncitoresc din Ungaria în mai 1988.

În monografia sa de referință asupra rolului Ungariei în sistemul sovietic, Melinda Kalmár a arătat că deși conducerea PSMU a făcut o serie de pași în direcția reformelor politice, noii săi lideri au sperat că lipsa de sincronizare dintre reforma economică și cea politică putea fi menținută. Oameni foarte diferiți, precum Miklós Németh, tânărul prim-ministru tehnocrat, Imre Pozsgay, popularul secretar al Frontului Popular și Grósz, noul secretar al partidului, au împărtășit speranța ca programul de stabilizare economică avea să aducă unele rezultate, iar PSMU putea să iasă din criza generală fără să introducă o reală diviziune a puterii. Până în primăvara anului 1989, partidul la putere nu a elaborat niciun plan concret privind ținta tranziției politice. Conducerea partidului era convinsă că pluralismul nu însemna decât o împărțire nominală a puterii în interiorul sistemului mono-partid și că tranziția putea să ducă la un sistem corporatist modern, în care elemente democratice se puteau contopi cu accente autoritare⁴³⁴.

Duplicitatea regimului se reflecta, de asemenea, și în modul în care el a abordat activitatea politică alternativă. Oficialitățile PSMU au permis nou înființatului partid de opoziție intitulat Forumul Democrat Maghiar și altor organizații sociale să organizeze o mare demonstrație în data de 27 iunie 1988 împotriva distrugerii satelor din Transilvania plănuită de către regimul Ceaușescu, deși a interzis comemorările publice ale Revoluției de la 1956 pe 23 octombrie sau a execuției lui Imre Nagy pe 16 iunie. Între timp, serviciile de securitate au continuat să monitorizeze „elementele suspecte” și să utilizeze ca informatori un număr tot mai mare de persoane implicate în grupuri care se opuneau sistemului comunist. Întâlnirea opoziției din localitatea Monor în iunie 1985 a fost ultima oară când intelectualii populiști și cei liberali, care începuseră să pună la îndoială deschis legitimitatea istorică, politică și morală a celorlalți, au luat parte la o acțiune comună. În urma

⁴³⁴ Kalmár, *Történelmi galaxisok vonzásában*, 568–605.

acestei întâlniri, cele mai importante două formațiuni politice ale erei schimbării de sistem din Ungaria – Forumul Democrat Maghiar asociat intelectualității populiste și Alianța Democraților Liberi asociată intelectualității urbane și clasei de mijloc – au depășit antagonismul ideologic și cultural reciproc caracteristic celor două orientări intelectuale. Atitudinea de compromis a clerului catolic și protestant a limitat posibilitatea de acțiune a credincioșilor orientați spre opoziție, în timp ce absența unor lideri carismatici și neînțelegerile interne din cadrul elitelor culturale au subminat și mai mult legitimitatea socială deja slăbită a opoziției.

Disensiunile interne au izbucnit în sânul Partidului Socialist Muncitoresc din Ungaria la sfârșitul anilor 1988, atunci când economistul pro-reformă Miklós Németh a format un nou guvern, rămas la putere până la primele alegeri democratice din Ungaria din aprilie 1990. Acest guvern a permis celei din urmă Adunări Naționale mono-partid să aprobe importante măsuri reformatoare democratice, în special cele care garantau dreptul la grevă și legalizau mișcările de opoziție. Grósz, secretarul general al PSMU, a încercat să frâneze procesul de schimbare politică avertizând asupra posibilității terorii albe contrarevoluționare, dar a rămas izolat în încercarea sa. În data de 28 ianuarie 1989 ministrul Imre Pozsgay s-a referit la Revoluția din 1956 ca la o „revoltă populară” într-un interviu radio⁴³⁵. Căderea acestui ultim tabu național a accelerat reforma politică. Negocierile de la masa rotundă bazate pe modelul consensual polonez au început în martie 1989, în timp ce dreptul de veto prin care Comitetul Central și Comitetul Politic al PSMU se puteau opune deciziilor a fost abolit⁴³⁶.

Mátyás Szűrös, președintele Adunării Naționale, care fusese înainte ambasador al Ungariei în Uniunea Sovietică, a proclamat fondarea Republicii Ungaria în data de 23 octombrie 1989, în timp ce majoritatea partidelor politice au fost de acord cu înființarea Curții Constituționale și cu organizarea alegerilor în primăvara anului 1990. Singurul episod cu adevărat tensionat din Ungaria în timpul anului de tranziție 1989 a fost sosirea în țară a mai multor zeci de mii de „turiști” est-germani și cehoslovaci care intenționau să se refugieze în Occident. Acest exod și deschiderea graniței dintre Ungaria și Austria au subminat puternic legitimitatea socială a RDG și, potrivit lui András

⁴³⁵ Romsics, *Hungary in the Twentieth Century*, 431.

⁴³⁶ Bozóki, *Roundtable Talks of 1989*.

Oplatka, au accelerat într-o măsură inimaginabilă nu doar prăbușirea regimului din Germania de Est, dar și a întregului bloc sovietic⁴³⁷.

În Ungaria, într-o măsură chiar mai mare decât în Polonia, noii capitaliști ai nomenclaturii de partid și-au îndreptat atenția spre oportunitățile de afaceri înainte de tranziția politică⁴³⁸. În octombrie 1988, Adunarea Națională a Ungariei a aprobat Legea Companiilor, care a făcut posibilă „privatizarea spontană” a economiei țării. Companiile deținute de către stat au fost falimentate artificial și apoi lichidate, în timp ce foștii manageri ai companiilor au privatizat anumite unități și sectoare industriale la prețuri minime. Potrivit datelor de la Oficiul de Audit al Statului, aproape 500 de companii au fost privatizate în Ungaria între 1989 și 1990 pentru suma totală de circa 100 de miliarde de forinți (aproximativ două miliarde de dolari americani)⁴³⁹. Scandalul tot mai mare din jurul privatizării rapide a companiilor din Ungaria a divizat opoziția. În timp ce populiștii cereau oprirea procesului, liberalii erau îngrijorați de plecarea investitorilor străini și susțineau continuarea privatizării. În noiembrie 1989, într-un eseu care prezenta în linii mari viziunea tradițională reformist-comunistă a socialismului de piață, economistul János Kornai a avertizat în legătură cu pericolele previzibile asociate privatizării. În acest eseu, Kornai a recomandat sporirea capacității Ungariei de a atrage capital și introducerea în țară a unui sistem capitalist de tip occidental⁴⁴⁰. Reorganizarea industriei grele care a trimis în șomaj câteva sute de mii de muncitori, avusese deja în mare parte loc, și structura tranziției economice spre piața liberă fuseseră deja stabilită cu mult înainte de primele alegeri democratice din Ungaria în primăvara anului 1990.

În Bulgaria, tranziția politică a început doar în a doua jumătate a anului 1989, oferind opoziției din această țară puțin timp de pregătire. Începând din 1985, Bulgaria începuse să urmeze calea sovietică spre reformă și conducerea Partidului Comunist Bulgar a inițiat toate schimbările. Opoziția bulgară s-a coalizat în jurul a doi poli de la periferia societății: minoritatea turco-musulmană și intelectualitatea ecologistă. Într-o țară în mod tradițional agricolă ca Bulgaria, care trecuse printr-un proces de industrializare cu efecte distructive asupra mediului înconjurător, numeroase chestiuni politice și sociale

⁴³⁷ Oplatka, *Egy döntés története*, 263.

⁴³⁸ Eyal, Szélényi, Townsley, *Making Capitalism without Capitalists*.

⁴³⁹ Báger, Kovács, *Privatisation in Hungary*, 25.

⁴⁴⁰ Kornai, *The Road to a Free Economy*.

erau strâns legate de ecologie. În aprilie 1989, membrii opoziției bulgare formaseră organizația independentă Ecoglasnost, care în data de 3 noiembrie 1989 – așadar înainte de căderea Zidului Berlinului – a organizat o manifestație de masă care a precipitat tranziția spre democrație în Bulgaria.

Persecutarea oficială a minorității turcești din Bulgaria a dus la stigmatizarea regimului Jivkov pe plan internațional. În mai 1989, Bulgaria – care semnase Convenția ONU privind statutul refugiaților, spre deosebire de România – a inițiat procesul de expulzare a turcilor în Turcia prin liberalizarea bruscă a politicii de pașapoarte privind „persoanele cu nume renăscute” (de exemplu pe turci și pe pomaci), ceea ce a dus la izbucnirea unei revolte în regiunea de nord-est a țării. În vara anului 1989 a urmat migrarea (numită oficial Marea Excursie) a 350.000 de persoane spre Turcia vecină, mulți dintre ei părăsind țara de frica unor noi represii⁴⁴¹. Criza umanitară provocată de refugiații din Bulgaria într-o țară NATO a trezit și îngrijorări de securitate la Moscova și a jucat un rol important în a-i convinge pe liderii sovietici să își transfere sprijinul acordat până atunci secretarului general PCB Jivkov unor oficiali de partid mai tineri și mai flexibili apropiați ministrului de Externe Petar Mladenov⁴⁴². Totuși, schimbarea sistemului din Bulgaria nu a făcut parte din des citatul efect de domino care a răsturnat regimurile comuniste din Europa de Est în 1989. Căderea Zidului Berlinului în 9 noiembrie și lovitura de stat pașnică care a avut loc în Bulgaria în ziua următoare nu au avut legătură una cu alta.

De fapt, sovieticii au planificat și supervizat înlăturarea lui Jivkov din 10 noiembrie 1989. Rolul demonstrațiilor opoziției a rămas pur simbolic până când a devenit clar că adevăratul obiectiv al schimbărilor care se petrecuseră în interiorul partidului-stat al Bulgariei nu a fost introducerea democrației în stil occidental, ci salvarea puterii. Potrivit lui Guido Franzinetti, căderea regimului Jivkov a reprezentat „împlinirea acelei paradigme care ar fi dorit propagarea planului Gorbaciov în întreaga Europă”⁴⁴³. În Bulgaria și în majoritatea celorlalte state din Europa de Est, adevăratele bătălii politice, care au inclus încercări de restaurare și destabilizare, au izbucnit după și nu în timpul anului de tranziție 1989.

⁴⁴¹ Crampton, *Concise History of Bulgaria*, 210.

⁴⁴² În legătură cu schimbările negociate din Bulgaria, vezi Pleshakov, *Berlino 1989*, 250–255.

⁴⁴³ Franzinetti, *I Balcani dal 1878 a oggi*, 84–85.

Revoluția pașnică din Berlin și Praga

Prăbușirea regimurilor comuniste din Europa de Est și Cehoslovacia din ultimele două luni ale lui 1989 a fost rezultatul mai multor factori comuni: dezintegrarea grupurilor conducătoare care se opuneau reformelor lui Gorbaciov, presiunea socială și nu în ultimul rând, răspunsul Uniunii Sovietice la prăbușirea imperiului său extern. Pentru oficialitățile politice și strategii din Occident, stabilitatea internă a Europei de Est a reprezentat o prioritate mai mare decât democratizarea regiunii. Acesta nu a fost rezultatul cinismului marilor puteri. Timp de patru decenii, Statele Unite și aliații săi au învățat să coexiste cu Războiul Rece. Oficialitățile occidentale s-au temut că dispariția neașteptată și necontrolată a adversarului sovietic putea genera un vacuum politic care să dea naștere la puternice conflicte sociale și etnice, care ar fi putut chiar duce la folosirea armelor nucleare. În iulie 1989, Imre Szokai, vicepreședintele comitetului de politică externă Partidului Socialist Muncitoresc din Ungaria, a remarcat cu oarecare uimire: „partenerii noștri vest-europeni cred cu tărie că regimul din Ungaria nu ar trebui schimbat pentru a se păstra stabilitatea europeană și status quo-ul dezvoltat istoric. Politica din Ungaria nu ar trebui să afecteze securitatea sau interesele militare și politice ale Uniunii Sovietice (ei consideră chiar și menționarea ieșirii din Pactul de la Varșovia drept o ficțiune periculoasă)”⁴⁴⁴. În septembrie 1989, Zbigniew Brzezinski, fostul consilier pe probleme de securitate națională al Statelor Unite, unul dintre cei mai marcanți experți în afacerile blocului estic, a călătorit la Moscova chiar pentru a le cere oficialităților sovietice să mențină Pactul de la Varșovia în acord cu interesele Statelor Unite.

În Germania de Est, micile rețele de opoziție care acționase în izolare au fuzionat într-o mișcare politică în toamna lui 1989. În data de 4 septembrie, prima *demonstrație de luni* a fost organizată la Leipzig cu participarea celor care luaseră parte la rugăciunea pentru pace săptămânală de la Biserica Sf. Nicolae. Autoritățile est-germane s-au alarmat la amplificarea acestor demonstrații de luni și la dezbaterile tot mai acute care aveau loc în timpul demonstrațiilor pe tema chestiunilor politice curente. Activitatea opoziției asociate cu mișcarea de opoziție Neues Forum a atins un punct de cotitură odată cu evenimentele din 9 octombrie – două zile după sărbătorirea oficială a celei de a 40-a

⁴⁴⁴ Borhi, „Reluctant and Fearful West”, 64.

aniversări a creării Republicii Democratice Germane. Autoritățile se pregătiseră deja să suprime violent demonstrațiile de masă din Leipzig, deși decisese să nu utilizeze modelul chinez pentru a pune capăt protestelor după ce au reconsiderat costurile politice ale unui astfel de gest sub presiunea Uniunii Sovietice. Atât demonstrații, cât și mass-media internațională au interpretat decizia regimului Honecker de a nu folosi forța ca o dovadă a faptului că acesta se îndrepta spre colaps. Pe parcursul lunii care a urmat, demonstrațiile s-au răspândit în toată Germania de Est în ciuda demisiei lui Honecker și a încercării de reînnoire a conducerii Partidului Socialist Unit din Germania. În cele din urmă, în data de 9 noiembrie, Günter Schabowski, membru al Comitetului Central al partidului, a comis o fatală eroare de comunicare în timpul unei conferințe internaționale de presă, anunțând deschiderea imediată a graniței dintre Berlinul de Vest și cel de Est, fără a se consulta în prealabil cu superiorii săi. Ca rezultat al acestei remarci nepotrivite, mii de berlinezi au început să traverseze liber granița care reprezenta cel mai disprețuit simbol al diviziunii interne a Europei⁴⁴⁵. În acea noapte, căderea absolut neintenționată și întâmplătoare a Zidului Berlinului a marcat sfârșitul simbolic al ordinii mondiale care se bazase pe sistemul politic bipolar, competitiv.

Spre deosebire de celelalte state ale blocului estic, Republica Democrată Germană și-a pierdut legitimitatea internă ca stat odată cu prăbușirea sistemului comunist, din moment ce RDG existase în numele introducerii și implementării socialismului de tip sovietic. Discuțiile privitoare la posibila reunificare a celor două state germane a început la Bonn în săptămânile de după prăbușirea Zidului Berlinului. În data de 28 noiembrie 1989, Cancelarul Helmut Kohl al Germaniei de Vest a ignorat reținerile partenerului liberal al coaliției, Uniunea Creștin Democrată, precum și dezacordul fățiș al opoziției social-democratice și verzi, reintroducând planul său în 10 puncte de atingere a unificării Germaniei într-o structură confederativă⁴⁴⁶. Liderii sovietici s-au opus acestui plan de reunificare a Germaniei în primul rând deoarece se temeau că ea va duce la extinderea NATO, în timp ce cercurile politice din Marea Britanie, Franța și Italia îl priveau cu îngrijorare. Chiar și unii membri ai principalelor grupuri de opoziție din Germania de Est și Polonia și-au menținut reținerile față

⁴⁴⁵ Despre ultimii ani de existență ai Germaniei de Est, vezi Maier, *Dissolution*.

⁴⁴⁶ Sarotte, 1989, 76.

de planul de reunificare a Germaniei a lui Kohl. Numeroși disidenți est-germani susțineau înființarea unei Republici Democrate Germane cu adevărat pluraliste sau a unei Germanii unificate, dar neutre, în timp ce omologii lor polonezi credeau că procesul de unificare a RDG și RFG putea să distragă atenția oficialităților vest-germane de la schimbările care aveau loc la Varșovia. Potrivit lui Mary Elise Sarotte, reunificarea rapidă și oarecum dureroasă a Germaniei fost rezultatul unei serii de „decizii imperfecte” datorate grabei Germaniei de Vest de a profita de pe urma oportunități istorice singulare care i se ofereau. Activitatea organizațiilor cooperative europene și expansiunea estică a NATO au adâncit și mai mult criza cu care Gorbaciov și aliații săi din cadrul conducerii sovietice se confruntau deja de ceva vreme. Gorbaciov era acuzat în Uniunea Sovietică că a permis unificarea Germaniei de Vest și a celei de Est în schimbul unui pachet de asistență economică și financiară, pe care economia sovietică zdruncinată l-a consumat imediat⁴⁴⁷.

În noiembrie 1989, criza Germaniei de Est a avut o influență destabilizatoare asupra celui mai stabil regim comunist din Europa Centrală – cel al Cehoslovaciei. Liderii comuniști de la Praga nu au fost entuziasmați de perestroika și chiar au încercat să împiedice deschiderea pe model sovietic⁴⁴⁸. Regimul Jakeš a fost în mod special temător în legătură cu primele planuri de dezarmare sovietice. De fapt, oficialitățile CPSU l-au convins pe Gorbaciov să respingă în martie 1987 propunerea consilierilor său de a retrage trupele sovietice din Cehoslovacia și de a reevalua pozitiv reformele lui Dubček din 1968 pe motiv că un astfel de plan era prematur. Deși stagna, economia Cehoslovaciei a dovedit cel mai mare grad de stabilitate din blocul socialist. Opoziția era slabă, divizată, monitorizată îndeaproape și apolitică, în timp ce Partidul Comunist nu avea o facțiune internă reformistă receptivă la schimbare. Totuși, prăbușirea regimului din Germania de Est în urma tranzițiilor negociate din Polonia și Ungaria i-a determinat pe cetățenii Cehoslovaciei să acționeze pentru a induce schimbarea politică și în țara lor. Sutele de mii de civili care cu începere din 16 noiembrie 1989 au ocupat școli, ateliere și fabrici în întreaga Cehoslovacie nu protestau împotriva frigului și a foamei așa cum aveau să o facă cei din București mai târziu în acel an. Revolta față de reacția disproporționată

---

⁴⁴⁷ Ibid., 119–149.

⁴⁴⁸ Rothschild, *Return to Diversity*, 235.

a regimului vizavi de demonstrația pașnică a creat rapid un sentiment național de comunitate revoluționară care acționa pașnic, auto-organizat și spontan. „Revoluționarii blânzi” au afirmat că țelurile lor erau libertatea, caracterul echitabil și, mai presus de orice, umanitatea și caracterul omenos⁴⁴⁹.

Mișcarea de opoziție morală, căreia Forumul Civic condus de către Václav Havel a reușit să îi insuflă un conținut politic, a provocat prăbușirea regimului comunist din Cehoslovacia. *Revoluția de Catifea* care a avut loc în Cehoslovacia s-a sfârșit cu alegerea lui Havel ca nou președinte al țării și cu formarea unui nou guvern necontrolat, pentru prima oară în ultimii 40 de ani, de PCUS. Totuși, după cum a susținut James Krapfl atunci când a analizat sondajele de opinie realizate la sfârșitul anului 1989, incertitudinea domnea în rândul cetățenilor. Un sondaj de opinie realizat în noiembrie 1989 a arătat că 45% dintre cei intervievați ar fi preferat o evoluție a socialismului, 47% un sistem intermediar, iar doar 3% un capitalism de tip occidental. O lună mai târziu, aceste procente se modificaseră destul de puțin în favoarea unui sistem economic mixt⁴⁵⁰. În plus, chestiunea supărătoare a coexistenței instituționale a cehilor și slovacilor a reapărut la puțin timp după fondarea noului stat democratic al Cehoslovaciei.

Așteptări înșelate? România, 1989–1990

Revoluția română din 1989 a început aproape accidental în orașul multiethnic Timișoara, capitala regiunii Banat din vestul țării, aproape de granița cu Ungaria și Iugoslavia. În data de 15 decembrie 1989, câțiva civili s-au adunat în fața casei pastorului reformat László Tőkés, care intrase în conflict cu episcopul său, loial regimului lui Ceaușescu. Autoritățile comuniste au folosit forța pentru a dispersa demonstrația pe parcursul următoarelor două zile, iar armata a ucis aproape 60 de persoane în acest proces, deși agențiile internaționale de știri, citând surse maghiare și iugoslave, au început în curând să raporteze cifre mult mai mari. După vărsarea de sânge, Ceaușescu a fost convins de către apropiații săi că situația era sub control la Timișoara. Această percepție greșită l-a făcut să comită eroarea fatală de a călători în Iran pentru a semna un acord pentru un transport de arme și echipament

⁴⁴⁹ Krapfl, *Revolution with a Human Face*.

⁴⁵⁰ James Kraft, „1990 in Czechoslovakia” (prezentare susținută în cadrul conferinței anuale a Imre Kertész Kolleg, Jena, 11–12 iunie 2015).

militar. Când s-a întors în România, Timișoara fusese declarată oraș liber, iar protestele se răspândiseră în alte orașe și în capitala București, iar armata și așa-numitele unități anti-terorism ale poliției începuseră să tragă în demonstrații. Pe 21 decembrie, Ceaușescu a condamnat demonstrațiile într-un discurs ținut la o adunare politică din București, difuzată în direct la Televiziunea română. Totuși, faptul că dictatorul României a cenzurat protestele s-a întors împotriva lui în mod grotesc. Cei care participau la adunare au început să scandeze sloganuri împotriva regimului și au atacat sediul Comitetului Central al PCR. În data de 22 decembrie, Nicolae și Elena Ceaușescu au fost urcați, împotriva voinței lor, într-un elicopter cu care au părăsit clădirea asediată a Comitetului Central și Bucureștiul. Cercul părea că s-a închis odată cu capturarea soților Ceaușescu și cu verdictul de condamnare la moarte dat pe 25 decembrie de un Tribunal Revoluționar⁴⁵¹.

Interpretările Revoluției române din 1989 rămân contradictorii chiar la trei decenii după evenimente. Cei care au participat la revoltă i-au subliniat caracterul spontan, civil⁴⁵². Guvernele post-comuniste și elitele culturale în căutarea legitimării democratice au insistat în mod exagerat asupra rolului pozitiv al Armatei Române și au subliniat funcția benefică jucată de singura instituție politică care s-a născut de pe urma revoltei, Frontul Salvării Naționale (FSN), condus de către Ion Iliescu, un fost funcționar comunist⁴⁵³. Totuși, cum de nu a reușit atotputernica Securitate să suprimă o mică demonstrație de solidaritate din Timișoara? Numeroasele fracturi de logică din narațiunea oficială a atras critici atât din partea analiștilor, cât și a martorilor, începând de la începutul anilor 1990⁴⁵⁴. Revoluționarii anti-comuniști de la Timișoara și cei afiliați partidelor politice de aripă dreaptă, liberale (pentru a simplifica și mai mult, cei care erau împotriva lui Iliescu) au admis că evenimentele din 1989 au început ca o revoltă populară sinceră, dar au sfârșit drept revoluție deturnată sau confiscată⁴⁵⁵. Mulți cercetători privesc răsturnarea lui Ceaușescu și victoria rebelilor civili neînarmați din 22 decembrie ca pe un punct de cotitură. Ei consideră că Ion Iliescu și comuniștii gorbaceviști pro-reformă coalizați în jurul

⁴⁵¹ Siani-Davies, *Romanian Revolution of December 1989*, 97–99.

⁴⁵² Mioc, *Revoluția fără mistere*.

⁴⁵³ Scurtu, *Revoluția română din decembrie 1989 în context internațional*.

⁴⁵⁴ Despre critici timpurii ale interpretării oficiale, vezi Portocala, *Autopsie du coup d'état roumain*; Gabanyi, *Die unvollendete Revolution*; Ratesh, *Romania*.

⁴⁵⁵ Cesereanu, *Decembrie '89*.

lui au pus mâna pe putere în 22 decembrie și și-au însușit revoluția prin intermediul Frontului Salvării Naționale.

Alți critici au susținut că evenimentele revoluționare din decembrie 1989 nu pot fi considerate o revoluție deoarece se încadrează într-un tipar românesc îndelungat de lovituri de stat sponsorizate de către armată. Alții, mai radicali, care neagă caracterul popular al revoltei care a avut loc în România în decembrie 1989, au produs sau au aderat la o a treia ipoteză, mult mai îndrăzneță. Potrivit acesteia, prăbușirea dictaturii comuniste era rezultatul unui puci cu sprijin extern care avea nevoie de o revoltă a maselor pentru a-și masca activitățile⁴⁵⁶. O asemenea explicație a cauzelor evenimentelor care au dus la răsturnarea lui Ceaușescu se bazează pe ipoteza insuficient elaborată de diversiunea sovietică și maghiară. Cel de al doilea reper sugestiv, dar neconfirmat, al teoriei se referă la decizia de a-l înlocui de Ceaușescu cu un lider mai acceptabil, pe care președintele SUA George H. W. Bush și liderul sovietic Gorbaciov au luat-o în cadrul întâlnirii lor la vârf de la Malta din 2 și 3 decembrie 1989⁴⁵⁷. Potrivit surselor arhivistice, serviciul roman de informații l-a anunțat pe Ceaușescu că aveau dovezi depline cu privire la o decizie a superputerilor luată la Malta. Trupelor sovietice le-ar fi fost permis să intre în România pentru a susține mișcarea anti-Ceaușescu la schimb pentru neimplicarea sovieticilor în Panama⁴⁵⁸. Totuși, această teorie nu reușește să explice de ce Președintele Bush, care era cunoscut pentru pragmatismul lui politic, ar fi aprobat o intervenție atât de riscantă într-o țară aproape izolată, dar care era membră a Pactului de la Varșovia.

Cantitatea mare de informații manipulate sau în mod evident false care s-au răspândit cu privire la evenimentele din 1989 din România poate să explice de ce pe plan internațional cercetătorii ales să nu formuleze o narațiune independentă puternică, ci să indice un set de factori ca precondiții pentru o revoluție: dezintegrarea statului, un mediu internațional permisiv și mobilizarea celor care contestau puterea consacrată⁴⁵⁹. Dovezile avute la dispoziție resping ideea unei provocări deliberate din partea sovieticilor (sau a Ungariei), sugerând mai

⁴⁵⁶ Vezi Stoescu, *Istoria loviturilor de Stat din România*.

⁴⁵⁷ Susanne Brandstätter, *Checkmate – Strategy of a Revolution*, 2003, film documentar, coproducție ORF/3sat, ZDF/ARTE.

⁴⁵⁸ Arhivele Istorice ale Securității Maghiare de Stat, fond 1.11.4 – T-III/89, cutia 542, f. 221, telegramă secretă din București, 21 decembrie 1989.

⁴⁵⁹ Siani-Davies, *Romanian Revolution of December 1989*, capitolul 4. Vezi și lucrarea

degrabă că sovieticii erau prea preocupați cu reunificarea Germaniei și cu mișcările separatiste din zona Balticii, a Caucazului și din Asia Centrală pentru a ridica obiecții față de problema românească. Deși Gorbaciov detesta, la nivel personal, politica lui Ceaușescu și stilul său de conducere, liderul sovietic s-a mulțumit să îl îndemne pe omologul său roman să implementeze reforme asemănătoare celor adoptate în tot restul blocului estic în cadrul ultimei lor întâlniri de la Moscova, din 4 decembrie 1989⁴⁶⁰. Conducerea sovietică nu a jucat un rol direct în detronarea unui regim care nu reprezenta o amenințare directă la adresa intereselor militare și economice ale Uniunii Sovietice⁴⁶¹. Citând o gamă de surse sovietice contemporane, Constantin Pleshakov susține că oficialitățile din PCUS au refuzat în cele din urmă să intervină în România pentru a sprijini Frontul Salvării Naționale (FSN)⁴⁶². Potrivit unui dosar militar polonez citat de către Adam Burakowski, în data de 22 decembrie 1989, demnitarii sovietici au respins o „solicitare urgentă de sprijin militar și politic” din partea guvernului provizoriu al României după răsturnarea lui Ceaușescu⁴⁶³. Izbucnirea revoltei populare în România în decembrie 1989 a reprezentat punctul culminant al unui proces îndelungat. Programul de austeritate a provocat suferință în rândul poporului român. În acea perioadă, cetățenii obișnuiți ajunseseră să se îndoiască de succesul comunismului național, chiar dacă nu negau legitimitatea sistemului comunist în general.

În lipsa unor mișcări alternative împotriva regimului, numeroși cetățeni români care nu au participat la evenimente legate în mod direct de revoluție priveau Frontul Salvării Naționale drept singura organizație capabilă să se angajeze în procesul de reconstrucție a unui stat prăbușit⁴⁶⁴. Numai în câteva orașe din Secuime locuite de către maghiari schimbarea de regim s-a soldat cu episoade de violență bru-

---

deconstructivistă a lui Hall, „Uses of Absurdity”, 501–542; și id., „Theories of Collective Action and Revolution”, 1069–1093.

⁴⁶⁰ Despre minuta ultime întâlniri dintre Gorbachev și Ceaușescu din 4 decembrie 1989, vezi Betea, „Ultima vizită a lui Nicolae Ceaușescu la Moscova I–II”, 82–88 și 86–92; o reconstituire se găsește și la Pleshakov, *Berlino 1989*, 269–272.

⁴⁶¹ Kramer, „Collapse of East European Communism (Part II)”, 26.

⁴⁶² Pleshakov, *Berlino 1989*, 285–86.

⁴⁶³ Adam Burakowski, „În decembrie 1989, Iliescu și Brucan au cerut ajutor militar de la sovietici”, *Revista 22* (București), 2 februarie 2010, <http://revista22online.ro/7557/.html> (acesată în 25 martie 2017).

⁴⁶⁴ Pentru o examinare a moștenirii culturale a Revoluției române din 1989, vezi Murgescu, *Revoluția română din 1989*.

tală comise de către cetățeni obișnuiți împotriva reprezentanților (în mare parte români) ai celei mai urâte instituții de stat, Miliția, precum și cu devastarea instituțiilor publice și structurilor locale⁴⁶⁵. În restul țării, tranziția spre o nouă formă de context politic s-a desfășurat remarcabil de lin, iar comunitatea maghiară s-a coalizat pe plan național în jurul nou-înființatei Alianțe Democratice a Maghiarilor din România.

Totuși, izbucnirea tensiunilor sociale și etnice și transformarea lor într-un conflict deschis erau greu de prevenit. Situația escaladat în urma anunțului FSN că s-a transformat în partid politic pentru a participa la alegerile naționale care urmau. Minerii din Valea Jiului au atacat participanții la enormele demonstrații pe care partidele istorice liberal și țărănesc, recent renăscute, le-au organizat la începutul anului 1990. Facțiunile radicale ale asociațiilor revoluționare civile s-au întâlnit pentru prima oară la Timișoara în 11 martie pentru a formula solicitarea ca foștii activiști de partid să fie excluși de la ocuparea funcțiilor oficiale – o cerere care îl viza fără echivoc pe Ion Iliescu, liderul FSN, precum și pe fostele oficialități politice⁴⁶⁶. În plus, conflicte etnice au izbucnit între maghiari și români în orașul Târgu Mureș în 19 și 20 martie 1990, soldate cu șase morți și câteva sute de răniți. Datorită confuziei perioadei de tranziție și a nevoilor materiale și emoționale nesatisfăcute care se acumulasera în societatea românească timp de multă vreme, aproape toate problemele care au apărut în acest oraș transilvănean cu un amestec de naționalități, de la penuriile de alimente și bunuri de primă necesitate, inflație, șomaj și distribuirea ajutoarelor din străinătate, au luat o dimensiune etnică. Între timp, criza de legitimitate și dezintegrarea organelor de stat a determinat elita locală românească să își ia soarta în mâini. Conflictul dintre românii și maghiarii din Târgu Mureș a fost rezultatul unor cauze locale și ar fi o greșeală să credem că el a fost instigat pur și simplu din București sau de la Budapesta⁴⁶⁷. Nu era în interesul statului român să transforme regiunea cea mai diversă din punct de vedere etnic a Transilvaniei într-un al doilea Kosovo, în special având în vedere reputația internațională nefavorabilă a României în privința modului în care erau tratate minoritățile naționale. Cea mai plauzibilă explicație a lipsei de reacție a autorităților centrale pentru a stopa confruntările etnice este

⁴⁶⁵ Noi perspective la Bárdi, Gidó, Novák, *Primele forme de autoorganizare a maghiarilor din România*.

⁴⁶⁶ Burcea, Bumbes, „Lustrabilii”, 256–257.

⁴⁶⁷ László, Novák, *A szabadság terhe*.

că partidele politice de la București, ocupate cu pregătirile în vederea alegerilor din România din luna mai, pur și simplu nu aveau capacitatea de a reacționa la conflict. Doar intervenția întârziată a armatei a reușit să stabilizeze situația din oraș.

Frontul Salvării Naționale a câștigat o victorie zdrobitoare în alegerile naționale organizate în 20 mai 1990, cu peste două treimi din voturile exprimate, în timp ce liderul FSN, Ion Iliescu, a fost ales președinte cu 85% dintre voturi. Slaba și dispartata opoziție a încercat să conteste legitimitatea revoluționară a FSN, transformându-se într-o forță anticomunistă mobilizată permanent prin protestele studenților din București și din alte orașe importante. Respingerea morală a sistemului semi-autoritar condus de către președinte Iliescu (care o numise „democrație originală”) a marcat nașterea mitului revoluției neterminate și a prins sfera publică pluralistă în capcana logicii binare de „noi” împotriva „lor”. Pornind de la aceste premise, reînțoarcerea „barocului fascist-stalinist” după confruntarea de la Târgu Mureș a anticipat ascensiunea societății civile iliberale, exemplificată de activitatea grupului paramilitar neoficial pro-FSN, care a culminat prin procesiunea sângeroasă a minerilor pe străzile Bucureștiului între 13 și 15 iunie 1990. Prima demonstrație violentă infamă numită *mineriada* s-a soldat cu zeci de victime și a fost urmată până în toamna anului 1991 de trei alte episoade de utilizare a politicii pentru alte scopuri. Acest eveniment a marcat sfârșitul lungii revoluții care a început în decembrie 1989 și începutul unei tranziții instituționale tulburătoare pentru România. După cum a evidențiat Cristian Bogdan Iacob, ceea ce a făcut ca situația României să fie specială dintr-o perspectivă comparativă est-europeană a fost spirala ascendentă a presiuni extra-instituționale a străzii asupra transformării sistemice. Între 1990 și sfârșitul anului 1991, guvernul condus de către Petre Roman a primit sarcina imposibilă de a conduce o coaliție eterogenă de socialiști reformiști și naționaliști în ținutul necunoscut al democrației de tip occidental⁴⁶⁸.

---

⁴⁶⁸ Cristian Bogdan Iacob, „1990 in Romania and Bulgaria” (prezentare în cadrul conferinței anuale a Imre Kertész Kolleg, Jena, 11–12 iunie 2015).

Capitolul 5

Întoarcerea la Europa? *Galaxia post-comunistă*

1989 și factorul național

Schimbările care au avut loc în blocul estic în 1989 și 1990 au dus la o surprinzător de rapidă redesenare a hărții politice și a peisajului social al Europei. La câțiva ani de la această transformare, filosoful Ralf Dahrendorf a afirmat că istoria Europei începuse să evolueze incontrollabil⁴⁶⁹. Specialistul în științe politice Timothy Garton Ash, martor privilegiat la modificărilor dramatice care au afectat Europa Centrală și de Est, a formulat termenul deseori citat ulterior de *revoluție*, pentru a sublinia combinația dintre schimbările revoluționare și tranziția pașnică, reformistă⁴⁷⁰. Într-un text ulterior, el a insistat asupra faptului că „1989 a lăsat în urmă realități. Totuși, a existat ceva nou, o nouă idee măreață, cea a revoluției în sine – ideea de revoluție non-revoluționară, de revoluție evolutivă. Noutatea anului 1989 a constat în acel slogan al nesupunerii civice masive, pașnice, susținute, minunate de inventive, canalizate într-o elită de opoziție”⁴⁷¹.

Mai recent, Karol Edward Sołtan a sugerat că transformările din Europa de Est ar trebui plasate în contextul turnurii globale spre o modernitate moderată care a evitat transformarea radicală în procese evolutive, care includeau societăți de tranziție plasate în diferite contexte geografice. Vladimir Tismăneanu a argumentat, de asemenea, că revoluțiile anului 1989, în ciuda dezamăgirilor pe care le-au provocat în cele din urmă, au întruchipat, în respingerea lor programatică

⁴⁶⁹ Dahrendorf, 1989, 11.

⁴⁷⁰ Ash, *Uses of Adversity*, 320.

⁴⁷¹ Ash, „Conclusions”, 398.

a viziunii milenariste a societății ideale, un set de valori universale bazate pe noțiuni precum cetățenie și politețe⁴⁷². Astfel, pare potrivit să începem analiza consecințelor anului 1989 descriind pe scurt impactul schimbărilor din Europa de Est asupra hărții geopolitice a continentului.

Cea mai explozivă consecință a dezmembrării blocului sovietic a fost reunificarea celor două state germane la mai puțin de un an de la căderea Zidului Berlinului. Amintirea trecutului nazist a conferit o importanță deosebită unificării Germaniei, care nu a fost lipsită de amenințare la adresa stabilității Europei. Se poate afirma, fără exagerare, că grupul politic creștin-democrat condus de către Helmut Kohl și cel liberal au creat o capodoperă în Germania reunificată. Acțiunile decise ale axei franco-germane și a președintelui Comisiei Europene Jacques Delors au pus bazele încheierii Tratatului de la Maastricht (în data de 7 februarie 1992), introducerii monedei euro și unei noi faze a integrării economice europene.

În timp ce în vestul Europei sfârșitul blocului sovietic a impulsivat integrarea supranațională, în partea estică a continentului el a determinat o neașteptată renaștere etnică și dilema suveranității naționale. Secesiunea de facto a republicilor baltice, spre exemplu, a exacerbât conflictele interne de la nivelul conducerii Uniunii Sovietice. Boris Elțin, care a devenit primul președinte al Federației Ruse în iunie 1991, a susținut crearea unei Rusii independente, în timp ce secretarul general al PCSU Gorbaciov, a cărui legitimitate socială scădea constant, a continuat să susțină păstrarea anacronică a unei entități statale supra-naționale.

Acțiuni sovietice disperate de apărare a integrității teritoriale a statului, în primul rând atacul Letoniei și a Lituaniei în ianuarie 1991, au pecetluit soarta politică a Uniunii Sovietice și au pus în pericol conducerea lui Gorbaciov pe plan intern. La momentul decisiv, Gorbaciov, care fusese progresist, a adoptat puncte de vedere similare cu cele ale aripii celei mai conservatoare din PCUS⁴⁷³. În data de 19 august 1991, la puțin timp înainte de programata semnare a acordului menit să restructureze Uniunea Sovietică, conservatorii au condus un puci împotriva lui Gorbaciov. Deși intervenția lui Boris Elțin și a armatei a zădărnicit lovitura de stat, dezintegrarea Uniunii Sovietice începuse

⁴⁷² Karol Edward Sołtan, „Moderate Modernity and the Spirit of 1989”, 69–108.

⁴⁷³ Benvenuti, *La Russia dopo l'URSS*, 33–39.

deja: Estonia și Letonia și-au declarat imediat independența, iar până în luna septembrie cinci alte republici ale Uniunii Sovietice au făcut același lucru. Partidul Comunist al Uniunii Sovietice a fost interzis oficial, iar organizațiile sale au fost desființate. Comunitatea Statelor Independente a fost fondată în locul Uniunii Sovietice, dar cele trei state baltice au ales să nu se alăture noii federații. În data de 25 decembrie 1991, Gorbaciov și-a dat demisia din funcția de președinte al Uniunii Sovietice care fusese dizolvată formal, după care steagul sovietic a fost coborât la Kremlin, în locul lui fiind ridicat tricolorul rusesc. Până la acel moment, ocupația militară sovietică a unor părți extinse din Europa de Est se încheiase pașnic, iar Consiliul de Ajutor Economic Reciproc și Pactul de la Varșovia fuseseră desființate (deși disputele privind datoria internă și distribuirea bunurilor și echipamentelor a continuat timp de câțiva ani după decizia din 1991)⁴⁷⁴.

Moștenirea imperială sovietică s-a dovedit în curând a fi un obstacol major în calea integrării zonelor semi-periferice ale continentului în noul context pan-european. Cazul Moldovei, o mică republică post-sovietică cu o populație de doar trei milioane, oferă un exemplu clar al modului în care contextul legal ambiguu al dezintegrării sovietice (constituția sovietică din 1977 a garantat dreptul la autodeterminare al tuturor republicilor Uniunii Sovietice, fapt care a legitimat secesiunea Moldovei) a dus la un conflict al naționalităților, chiar în lipsa unui tipar local de ură etnică sau religioasă.

În primăvara lui 1992 a izbucnit un conflict armat între guvernul central al Republicii Moldova și miliția secesionistă a Transnistriei, locuită în principal de către ruși și ucraineni. Acest război de mică anvergură a dus la sute de morți de ambele părți și în cele din urmă a fost nevoie de intervenție internațională. În iulie 1992, președintele Moldovei Mircea Snegur și președintele Rusiei Boris Elțin au semnat un acord de încetare a focului, care a instituit zone de securitate de-a lungul râului Nistru și a prevăzut desfășurarea unor forțe rusești de menținere a păcii. Acordul Snegur-Elțin a stabilit, de asemenea, înființarea Comisiei Comune de Control, compusă din reprezentanți ai Moldovei, secesioniști din Transnistria și reprezentanți din Rusia, Ucraina și Organizația pentru Securitate și Cooperare în Europa (OSCE). Planul de pace al OSCE, susținut de către Senatul Statelor Unite și de către diferite organizații internaționale, a consolidat

---

⁴⁷⁴ Kramer, „Collapse of East European Communism (Part III)”, 3–96.

integritatea teritorială a Moldovei și a prevăzut retragerea trupelor rusești din zona de conflict⁴⁷⁵. Totuși, Rusia nu și-a retras trupele până în 2002, iar relațiile dintre Moldova și Transnistria, cu o populație de doar o jumătate de milion și cu capitala la Tiraspol, au rămas instabile – de unde și termenul de „conflict înghețat” propus de către cercetătorii problemelor etnice de după Războiul Rece, în care luptele violente etnico-politice pentru succesiune au dus la stabilirea unui regim de facto, care nu a fost recunoscut nici de către comunitatea internațională și nici de către statul din care s-a desprins⁴⁷⁶.

Fosta Uniune Sovietică a devenit un loc al competiției între marile puteri, prin aspecte geopolitice precum energia, și rămânea importantă pentru securitatea globală. Toate conflictele înghețate în curs de desfășurare în spațiul euro-asiatic se bazează pe cinci teme majore: suveranitatea, definită și ca problemă a construirii statului și a națiunii; putere și geopolitică; rețele teroriste transnaționale; identitate și etnicitate între tiparul tradițional și cel post-modern; și, în cele din urmă, structurile de patronaj și privilegiu care intersectau diferite structuri de guvernare⁴⁷⁷. Urmând linia Moscovei, Moldova a devenit între timp unul dintre conflictele înghețate din lumea post-sovietică, alături de alte regiuni contestate precum Abhazia și Osetia de Sud, disputate cu Georgia, sau Nagorno Karabah disputată între Armenia, susținută de către Rusia, și Azerbaijan, sprijinit de către Turcia în cel mai recent conflict armat din 2020. Moldova a rămas importantă până astăzi. Ea este un exemplu de stăpânire a conflictului mult mai extins și îngrijorător din punct de vedere militar care a izbucnit în Ucraina în 2014 (discutat în următorul capitol).

Prăbușirea comunismului internaționalist și sfârșitul imperiului sovietic au readus pe agenda internațională noțiunile de etnie, națiune și egoism național, în mod paradoxal în același timp în care democrațiile consolidate din Europa de Vest și-au sporit cooperarea în cadrul Uniunii Europene. După cum arată harta 5.1, între 1991 și 2008 noi națiuni-stat au fost înființate sau reînființate în Europa de Est și în fosta Uniune Sovietică, ca rezultat al dezintegrării a trei state multinaționale

---

⁴⁷⁵ King, *Moldovans*, 188–194.

⁴⁷⁶ Despre conflictul etnic contemporan dintr-o perspectivă teoretică, vezi McGarry, O’Leary, *Politics of Ethnic Conflict Regulation*. Pentru o analiză comparativă a conflictelor înghețate în regiunea post-comunistă, vezi Nodia, „Europeanization and (Not) Resolving Secessionist Conflicts”.

⁴⁷⁷ Sussex, „Introduction”, 9–11.

(Uniunea Sovietică, Cehoslovacia și Iugoslavia): fostele republici sovietice din Europa, Caucaz și Asia Centrală, șapte foste republici și regiuni iugoslave și cele două foste republici ale Cehoslovaciei federale. Doar cinci state din regiune (Polonia, Ungaria, România, Bulgaria și Albania) și-au păstrat configurația statală anterioară.

Elita politică vest-europeană avea sentimente amestecate în privința supremației factorului național bazat pe suveranitate. Mulți se temeau că triumful vechii paradigme a suveranității teritoriale în Europa Centrală și de Est, așa cum s-a stabilit după Pacea de la Westphalia în 1648, avea să ducă la o catastrofă, așa cum se întâmplase în prima jumătate a secolului XX. Suprapunerea granițelor administrative și etnice, pe care antropologul social Ernest Gellner a numit-o, în mod celebru, scopul de bază al tuturor mișcărilor naționaliste, a fost considerată legitimă și oportună din punctul de vedere al eliteilor post-comuniste și/sau post-sovietice. Dar lipsa de sincronizare dintre pretențiile statelor-națiune tradiționale din Europa de Est și procesul de globalizare, precum și integrarea europeană supra-națională, nu putea fi mai stridentă. Conflictul armat care a izbucnit în Iugoslavia în vara anului 1991 părea să confirme cele mai pesimiste așteptări cu privire la impactul renașterii naționalismului în Europa de Est. Numeroși analiști au caracterizat discordia din Europa de Est, în special din Balcani, pe durata anilor 1990, drept produs tipic al urii etnice și retoricii naționaliste. După cum am arătat anterior în această carte, totuși, conflictul bazat pe naționalitate și rivalitatea dintre grupurile lingvistice și religioase sunt o componentă organică a istoriei moderne a Europei de Est. Sistemul comunist nu a reușit să abordeze veritabilele probleme legate de naționalitate și astfel nu a putut decât să le ușureze temporar sau chiar deloc. Totuși, cu excepția notabilă a Iugoslaviei, prăbușirea statelor multinaționale din estul Europei în anii 1990 nu a dus la o catastrofă, ci la fondarea a noi sisteme politice democratice sau cel puțin hibride, bazate pe principiul pluralismului multipartid. Acest rezultat nu trebuie subestimat, având în vedere istoria recentă a Europei de Est și nemulțumirile reciproce acumulate. Disoluția pașnică a Cehoslovaciei, de exemplu, a marcat sfârșitul unui stat comun pe care generații de politicieni și intelectuali se luptaseră să îl creeze, deși s-au dovedit incapabili să servească interesele deseori contradictorii ale diferitelor sale naționalități⁴⁷⁸. Dovezile sugerează că

⁴⁷⁸ Kraus, Stanger, *Irreconcilable Differences?*.

atât Republica Cehă, cât și Slovacia au putut să fructifice într-o mai mare măsură beneficiile capitalismului și ale integrării europene ca entități separate decât ca părți ale unei uniuni îngreunate de conflicte permanente.

Desigur, asta nu înseamnă că toate statele post-comuniste ale Europei de Est au găsit răspunsuri mulțumitoare la propriile lor probleme legate de tensiuni etno-naționale. Guvernul Germaniei și cel al Republicii Cehe au continuat timp îndelungat să nu fie de acord cu privire la decretele încă valide ale lui Beneš, care prevedeau expulzarea germanilor din Cehoslovacia după cel de Al Doilea Război Mondial, excluzând orice despăgubire materială pentru cei expulzați și pentru urmașii lor. În Transilvania, relațiile dintre majoritatea română și minoritatea maghiară din regiune au rămas tensionate timp de mulți ani după prăbușirea regimului Ceaușescu, dar au început să se îmbunătățească la sfârșitul anilor 1990, iar acest fapt a avut un impact pozitiv asupra relațiilor bilaterale dintre România și Ungaria⁴⁷⁹. În anii 1990 o serie de oficialități din Europa de Est au exploatat conflicte legate de naționalități pentru a obține succes electoral. Gheorghe Funar este exemplul clasic. A câștigat trei mandate de primar în Cluj-Napoca între 1992 și 2004, a fost președinte al Partidului Unității Naționale Române, iar apoi secretar general al Partidului România Mare. În anii 1990, românii, care reprezentau majoritatea locuitorilor din Cluj-Napoca, trăiau foarte diferit relațiile zilnice față de maghiari, care reprezentau aproximativ o cincime din populația orașului. Totuși, identitatea majorității românești, susținută de către stat, a rămas practic „nemarcată”, fiind privită ca de la sine evidentă. Pe de altă parte, membrii comunității maghiare a orașului erau mult mai preocupați de chestiuni legate de identitatea lor națională. Românii din Cluj-Napoca i-au retras sprijinul naționalistului Funar și au ales lideri municipali mai pragmatici, doar atunci când și-au dat seama că vecinii lor maghiari nu reprezentau o amenințare la adresa existenței lor zilnice și că decorarea spațiilor publice ale orașului în culorile tricolorului românesc nu avea să atragă investiții străine și nu va crea locuri de muncă⁴⁸⁰.

Un caz deosebit de interesant de construire întârziată a națiunii provine din zona Balticii, care și-a recâștigat independența după mai

⁴⁷⁹ Bărdi, Fedinec, Szarka, *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*, 456–67 și 525–537.

⁴⁸⁰ Brubaker et al., *Nationalist Politics*.

Harta 5.1. Europa de Est, 1995. Hartă realizată de către Béla Nagy, Academia Maghiară de Științe.

mult de o jumătate de secol sub dominație străină. După cum au demonstrat Andrea Graziosi și Paul Kennedy, natura pașnică a acestui proces nu a fost predeterminată. Independența obținută, în mare parte pașnic, a Estoniei, Letoniei și Lituaniei din 1991 a fost rezultatul unor decizii responsabile și raționale, susținute de către majoritatea covârșitoare a populației locale care a acționat cu curaj civic în timpul luptelor cu Moscova. În data de 23 august 1989, două milioane de oameni au format un lanț uman care unea trei capitale – Vilnius în Lituania, Riga în Letonia și Tallinn în Estonia – marcând simbolic condamnarea infamului Pact Molotov-Ribbentrop la a 50-a aniversare a acestuia. A fost cea mai amplă demonstrație politică a tuturor timpurilor în Europa de Est dominată de către sovietici. Trebuie să recunoaștem pragmatismul Rusiei sovietice și a statelor baltice satelit, care a făcut posibilă rezolvarea negociată a celor mai importante chestiuni legate de secesiune, în ciuda intereselor lor contradictorii⁴⁸¹.

Ca rezultat al rusificării care a avut loc în Letonia și Estonia, rusa este încă limba maternă a unei părți semnificative a populației din aceste țări (aproape jumătate din populația celor două capitale, Riga, a Letoniei, și Tallinn, a Estoniei). După ce și-au recâștigat independența în 1991, Letonia și Estonia au restaurat legile cetățenești dinainte de 1940 în baza continuității juridice a statalității lor și au recunoscut cetățenia potrivit principiului *jus sanguinis* pentru cei care se bucuraseră de cetățenie înainte de anexarea sovietică. Majoritatea celor care s-au stabilit pe teritoriul acestor republici după încorporarea lor în Uniunea Sovietică și descendenții lor au primit dreptul de a obține cetățenia prin naturalizare, dar statutul nu li s-a acordat în mod automat. Noi proceduri au încurajat cetățenii sovietici vorbitori de limbă rusă fie să devină cetățeni ruși, fie să accepte statutul de apatrizi. Dubla cetățenie a fost de asemenea interzisă, cu excepția celor care au dobândit cetățenia prin naștere. În 2004, atât Estonia, cât și Letonia și-au ajustat ușor politicile legate de cetățenie ca răspuns la monitorizarea și cerințele Uniunii Europene⁴⁸².

⁴⁸¹ Graziosi, *L'URSS dal trionfo al degrado*, 663–664; vezi și Kennedy, *Rise and Fall of the Great Powers*, 514.

⁴⁸² Elsuwege, „Russian-Speaking Minorities in Estonia and Latvia”.

În căutarea stabilității: sistemul politic de după 1989

Potrivit lui Stephen F. Cohen, expresia prin care știința politică occidentală a ales să definească procesul de transformare din Europa de Est după prăbușirea blocului sovietic – „tranziție post-comunistă” – reflectă un punct de vedere normativ. Majoritatea specialiștilor care se ocupă de Europa de Est au considerat că obiectivul natural al acestei tranziții în Europa de Est post-sovietică a fost înființarea societăților capitaliste liberale de tip occidental⁴⁸³. Țapi ispășitori au fost căutați în acele zone în care profeția auto-generată nu s-a materializat. Dificultățile neașteptate legate de tranziția post-comunistă au fost cauzate de incompetența elitelor politice din Europa de Est sau de pasivismul și naționalismul societății est-europene? Literatura europeană de specialitate a tratat mult mai puțin greșelile Occidentului în exportarea modelelor proprii, decât de cele ale Europei de Est în importarea lor. Totuși, sociologii László Bruszt și David Stark au sesizat în mod clar că anul 1989 nu a marcat o tranziție, ci o transformare care nu a implicat nicio replicare simplă a vechilor societăți democratice ale Europei de Vest, nicio reîntoarcere la structurile sociale de dinainte de 1945⁴⁸⁴. De fapt, elita post-comunistă din Europa de Est se confrunta cu sarcina provocatoare de a găsi metode sustenabile din punct de vedere social de a transforma societățile industrializate pe baza nivelurilor socialismului dezvoltat.

Cea mai importantă sarcină era, în aceste state post-comuniste, ca societățile est-europene, care funcționaseră timp de generații în cadrul unor structuri politice autoritare și care în perioade dificile legate de transformarea democratică tindeau să caute siguranță în mitul liderului puternic, să se obișnuiască cu democrația. Chiar și noii lideri ai acestor state erau nefamiliarizați cu mecanismele interne ale sistemelor politice democratice pe care le conduceau. Restaurarea monarhiei nu a fost plauzibilă nici măcar în acele state balcanice care își detronaseră monarhii cu puțin timp înainte de introducerea socialismului (România, Iugoslavia, Bulgaria și Albania). Formațiunile politice democratice care s-au născut în Europa de Est în perioada interbelică – precum socialiștii independenți din Polonia, naționaliștii conduși de către Beneš în Cehoslovacia, micii agrarieni în Ungari, partidele țărănești în Croația și România – și partidele social-democratice care

⁴⁸³ Cohen, *Failed Crusade*, 21.

⁴⁸⁴ Bruszt, Stark, *Postsocialist Pathways*, 7–8, 110.

se bucurau de o bază largă de sprijin în întreaga regiune imediat după cel de Al Doilea Război Mondial fie nu au reușit să renască după 1990, fie au jucat doar un rol marginal în politica post-comunistă. Mișcări și alianțe eterogene din punct de vedere cultural și ideologic – care au ales deseori să nu includă cuvântul *partid* în denumirea lor oficială pentru a nu fi asociate cu statele cu partid unic și deoarece termenul acumulasese conotații specifice de stânga – s-au ridicat pentru a lua locul formațiunilor politice interbelice și a celor imediat postbelice. Astfel, succesul de ansamblu al încercărilor de introducere a democrației parlamentare în statele cu tradiții istorice slabe trebuie apreciat din perspectivă istorică drept reușita comună a extrem de diverselor guverne post-comuniste din Europa de Est.

Un aspect definitoriu al noilor mișcări politice est-europene a fost faptul că rareori posedau o perspectivă coerentă asupra lumii, iar programele lor includeau un amestec neclar de integrare în Uniunea Europeană și naționalism etno-cultural, politici de piață liberă și protecționism economic⁴⁸⁵. Sistemele politice din Europa post-comunistă au dovedit un grad surprinzător de stabilitate formală și mișcările politice au încercat cu diferite metode de a integra mediul social. Totuși, sprijinul popular de care se bucurau majoritatea forțelor politice era fie slab, fie temporar. S-a întâmplat – și încă se întâmplă – ca unele mișcări politice să ia avânt și apoi să dispară în decurs de câțiva ani, ca unele oficialități politice să își schimbe afilierea repetat ca urmare a frecvențelor sciziuni ale partidelor sau să fondeze noi mișcări cu sprijinul unor oligarhi media locali⁴⁸⁶. Acest lucru explică parțial de ce etichetele de „aripă dreaptă” și „aripă stângă” în sensul lor vest-european trebuie folosite cu rețineră atunci când descriem fenomenele politice din Europa de Est post-comunistă. Republica Cehă reprezintă o excepție parțială de la regulă, deoarece Partidul Democrat Social-Democrat reconstituit și Partidul Comunist din Boemia și Moravia au înregistrat în mod constant rezultate solide la alegeri. Slovenia ar putea fi cea de a doua excepție, căci stânga politică actuală de acolo s-a născut din aripa reformatoare a Partidului Comunist și a jucat un rol primar în

⁴⁸⁵ Vezi Cortona, *Da uno a molti*.

⁴⁸⁶ Vezi *Political Parties in Central and Eastern Europe: In Search of Consolidation* (Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2007), http://www.idea.int/publications/pp_c_and_e_europe/upload/Regional_Report_CEE.pdf.

fondarea statului sloven independent, legitimându-se astfel atât în termeni naționali, cât și în termeni democrațici⁴⁸⁷.

Analiza comparativă a diferitelor tipuri de structuri de stat care au apărut în Europa de Est post-comunistă, care se ridică la cel puțin o duzină, chiar fără a le număra pe cele din fosta Iugoslavie, nu face obiectul volumului de față⁴⁸⁸. Putem observa totuși câteva tendințe generale.

Modelul politic spre care gravitau statele din Europa Centrală și de Est post-comunistă a semănat mult timp cu democrația consensuală germană, prin fondarea de republici și șefi de stat pe baza simplei reprezentări a partidelor politice. Noile democrații post-comuniste din Europa de Est au vizat un echilibru între ramura executivă, legislativă și judiciară a guvernării și a oferit curților constituționale rol de supervizare și contra-balansare, nu doar pentru a se conforma normelor europene, ci și pentru a preveni încercările de restaurare de tip autoritar⁴⁸⁹. Din nou, Ucraina a urmat cel mai puțin acest tipar, introducând un sistem constituțional de tip rusesc care oferă șefului statului putere efectivă, pe când Polonia și România au implementat sisteme semi-prezidențiale bazate pe modelul francez. Președinții acestor celor două state sunt aleși direct și joacă un rol semnificativ în formarea politicii externe și a celei de securitate. La fel ca în Franța, președinții acestor state pot fi uneori în funcție, alături de prim-miniștri care aparțin altor partide politice.

Participarea la vot este deseori privită drept indicator al solidității unei democrații, deși ea trebuie privită cu precauție în contextul Europei de Est post-comuniste. Cele mai mari rate de participare la vot în cadrul primelor alegeri post-comuniste organizate în Europa de Est în 1990 s-au înregistrat în țări încă semi-autoritare precum Bulgaria (90%) și România (86%), unde grupuri politice de interese formate din foști comuniști și-au învins cu ușurință rivalii dezorganizați de dreapta, lipsiți atât de resurse financiare, cât și de sprijin din partea mass-mediei. Participarea la vot a depășit 80% și în Cehoslovacia, deși în această țară Partidul Comunist a participat la alegeri fără să folosească vreun camuflaj ideologic. În Ungaria și Polonia, unde transformarea democratică începuse sub bune auspicii, până în anul 1990

⁴⁸⁷ Kitschelt et al., *Post-Communist Party Systems*, în mod special capitolele 1 și 2.

⁴⁸⁸ Pentru o introducere în construcția democrației, vezi Dawisha, Parrott, *Consolidation of Democracy in East-Central Europe*.

⁴⁸⁹ Sadurski, *Constitutional Justice, East and West*.

cetățenii au început să caute stabilitatea în detrimentul luptei politice continue, participarea la vot în cadrul primelor alegeri post-comuniste a fost relativ scăzută, de 65% și respectiv 43%. Totuși, la alegerile următoare, organizate între 1993 și 1996, participarea la vot a scăzut în acele țări în care fusese deosebit de ridicată și s-a stabilizat sau a crescut moderat în țări în care fusese scăzută, precum Ungaria și Polonia. Începând cu această perioadă, participarea medie la vot în țările Europei de Est a rămas modestă dar constantă și se apropie astăzi de cea înregistrată în majoritatea țărilor Europei Occidentale.

Deși partidele comuniste nu au fost în mod obișnuit interzise, ele au înregistrat rezultate slabe la alegeri în toată Europa de Est după 1990, cu excepția menționată anterior a Partidului Comunist din Boemia și Moravia în Republica Cehă. Mișcări alternative de stânga (de exemplu ecologiste, anti-globaliste) nu au câștigat niciodată sprijin important în alegerile post-comuniste din Europa de Est. În prima jumătate a anilor 1990, coaliții moderate și radicale anti-comuniste, care pot fi în general plasate în dreapta spectrului politic, au câștigat alegerile în întreaga Europă de Est, cu excepția notabilă a României și a Bulgariei, unde formațiuni legate de aripa stângă au ajuns la putere până în anii 1996–1997, și a Ucrainei, unde forțele politice pro-occidentale au trebuit să aștepte Revoluția Portocalie din 2004–2005 pentru a se putea consolida.

Întoarcerea la putere a foștilor comuniști în a doua rundă de alegeri parlamentare post-comuniste din Europa de Est nu a fost doar ușor de prevăzut, ci și remarcabil de lină și de corectă⁴⁹⁰. În Polonia, unde programul economic tip terapie de șoc a scindat puternic Sindicatul Solidaritatea, Alianța Stângii Democratice post-comuniste s-a consolidat începând de la mijlocul anilor 1990, iar Aleksander Kwaśniewski, dinamicul lider al partidului, a fost ales președinte al republicii în 1995 și din nou în 2000. În Ungaria, Forumul Democratic Maghiar, care a condus coaliția de guvernare pe durata primului ciclu parlamentar post-comunist, a obținut doar 12% dintre voturi la alegerile din 1994, în timp ce Partidul Socialist Maghiar a câștigat majoritatea absolută în cadrul Adunării Naționale sub conducerea lui Gyula Horn, ministru de Externe la sfârșitul anilor 1980. Asemeni liderilor coalițiilor social-liberale care susțineau piața liberă și reforma economică, Kwaśniewski, președintele Poloniei, și Horn, primul ministru al

---

⁴⁹⁰ Vezi Argentieri, *Il ritorno degli ex*.

Ungariei, au acționat cu întreg sprijinul Occidentului pentru a apropia țările lor de instituțiile europene.

În Slovacia, care își câștigase recent independența, partidele de stânga care s-au opus privatizării complete au câștigat alegerile parlamentare din 1994. Mișcarea pentru o Slovacie Democratică (HZDS), condusă de către Vladimír Mečiar, era cel mai important dintre aceste partide. Mečiar, fost funcționar al Partidului Comunist, a dominat viața politică din Slovacia timp de aproape un deceniu ca prim-ministru al Slovaciei în timpul efemerei Republici Federative Cehe și Slovace și a Republicii independente Slovacia între 1992 și 1998, cu doar o scurtă întrerupere. Dificultățile legate de utilizarea categoriilor politice create în Occident pentru condițiile din țările post-sovietice ale Europei de Est devin evidente atunci când descriem partidele foste comuniste și socialiste din regiune, care operează într-un mediu cu multiple naționalități și au moștenit o anumită cultură politică de la partidul-stat, care îmbină naționalismul și colectivismul în sfera economică. Totuși, în Polonia și Ungaria, ambele cu minorități naționale mici, partidele care pot fi clasificate ca fiind de dreapta au adoptat politici anti-liberale și economice statistice moderate similare celor ale partidelor de stânga din Occident, pe când partidele socialiste și liberale au susținut politici economice neo-liberale⁴⁹¹.

Cel din urmă fenomen politic post-comunist din Europa de Est demn de a fi menționat în acest context se referă la prelungirea ciclurilor de guvernare, în special după criza economică globală din 2008–2009, și la deplasarea progresivă a echilibrului electoral spre mișcările de stânga. Cu excepția fostelor guverne comuniste din România și Bulgaria, niciun guvern din Europa de Est nu a reușit să rămână la putere pentru două cicluri parlamentare consecutive până spre sfârșitul anilor 1990. Totuși, cu începere din acea perioadă, anumite partide politice au început să își mențină sprijinul pe termen lung al electoratelor naționale, precum partidele de coaliție de centru-dreapta din Slovacia între 1998 și 2006, urmate de lungă perioadă la putere a Partidului (Direcției) social-democratic(e) SMER în următorii 10 ani, sau Platforma Civică condusă de către Donald Tusk (Platforma Obywatelska sau PO) în Polonia între 2007 și 2015 și Partidul Socialist Maghiar din Ungaria între 2002 și 2010 sub conducerea lui Péter Medgyessy și apoi a lui Ferenc Gyurcsány.

---

⁴⁹¹ Schöpflin, *Nations, Identity, Power*, 66–73.

În acest caz, succesul major al Fidesz – Alianța Civică Maghiară de dreapta a lui Viktor Orbán a pus capăt supremației social-liberale. Bazele ideologice non-conformiste ale acestei alianțe sunt discutate în ultimul capitol.

Economie și societate: câștigătorii și perdanții schimbării

Transformarea rapidă de la economia planificată la cea de piață în Europa de Est s-a confruntat cu mai multe provocări decât reforma politică și instituțională. Perioada de tranziție din regiune s-a suprapus cu criza incipientă a sistemelor de bunăstare socială din societățile dezvoltate. Dificultățile economice au împiedicat lumea occidentală să lanseze un program de tipul Planului Marshall prin care să ofere sprijin statelor din Europa de Est și din Rusia post-sovietică, deși specialiștii au luat în considerare astfel de inițiative. Pesimiștii credeau că economiile acestor țări nu erau destul de dezvoltate pentru a utiliza eficient sprijinul occidental⁴⁹². Organizațiile financiare internaționale care au cooperat cu ele au propus în cele din urmă un program de stabilizare economică pentru țările post-comuniste ale Europei de Est bazat pe măsuri care fuseseră implementate pentru consolidarea economiilor din America Latină în anii 1980. Principiul de bază al politicilor economice neo-liberale propuse pentru implementare în Europa de Est este că rolul statului în reglarea economiei ar trebui redus la absolut minim. Inițiatorii au argumentat că libera circulație a bunurilor, serviciilor și capitalului asigură creșterea și stabilitatea economică globală și că țările individuale trebuie să se abțină de la a folosi instrumente economice pentru a-și apăra interesele lor naționale aparente. Susținătorii pieței libere neîngrădite sprijină privatizarea completă a întreprinderilor de stat și înlăturarea impedimentelor din calea investițiilor străine. Economistul american John Williamson a caracterizat pachetul economic neo-liberal propus pentru Europa de Est drept „consensul de la Washington”⁴⁹³. Totuși, David L. Bartlet a susținut că instituțiile financiare internaționale, deși au jucat un rol important în supervizarea politicii de profil din Europa de Est post-comunistă, nu au avut un impact atât de mare asupra cursului economiei de tranziție din regiune pe cât s-ar putea crede. Estonia a fost singura țară

⁴⁹² Berend, *From the Soviet Bloc to the European Union*, 108–109.

⁴⁹³ Ibid., 42.

din Europa de Est care a implementat reformele neo-liberale propuse la începutul anilor 1990, în timp ce în Polonia Planul Balcerowicz a fost modificat substanțial pentru a ușura tensiunile sociale, iar în Republica Cehă guvernul Václav Klaus a adoptat un program economic de stabilizare care încorporează parțial recomandările Fondului Monetar Internațional. Guvernele din Ungaria au abordat cu mult mai multă precauție instituțiile populare ale „bunăstării socialiste”, precum pensiile preferențiale și beneficiile sociale gratuite, iar guvernele post-comuniste din România și Bulgaria au respins transformarea structurală propusă a economiilor lor naționale⁴⁹⁴.

Gradul de proprietate a statului varia semnificativ în cadrul blocului sovietic la sfârșitul anilor 1980: 99% în Uniunea Sovietică, 98% în Iugoslavia și România (unde proprietatea era nominal a societății), 97% în Cehoslovacia, 81% în Polonia și 65% în Ungaria⁴⁹⁵. Întreprinderile deținute de către germani, cu semnificativ mai mult know-how și flux de numerar, erau în principal interesate de activități de afaceri legate de reunificarea Germaniei, în timp ce în Italia criza politică de după 1992 a împiedicat companiile competitive să inițieze operațiuni în regiune. Companii multinaționale cu sediul principal în Statele Unite, Marea Britanie sau Franța s-au dovedit a fi puțin interesate de Europa de Est în perioada de început a tranziției economice din regiune. Nici chiar Ungaria, care oferea cel mai deschis și atractiv mediu de investiții din toată Europa de Est, nu a atras destule investiții străine pentru a-și acoperi datoria externă până în anul 1993⁴⁹⁶. Statele Unite și Uniunea Europeană au oferit un sprijin concret foarte redus pentru măsurile menite a transforma economiile Europei de Est pe parcursul anilor 1990. În plus, statele Europei de Est s-au dovedit incapabile să finanțeze restructurarea economiilor lor prin investiții străine directe.

Guvernele post-comuniste, care se schimbau frecvent și erau naive din punct de vedere ideologic, au rămas fără altă opțiune valabilă în afară de implementarea rapidă a privatizării, care a implicat liberalizarea prețurilor și a serviciilor publice, trimiterea masivă în șomaj a muncitorilor și reducerea subvențiilor de stat pentru sectoarele mai puțin profitabile ale economiei. Totuși, ca rezultat al elementelor contradictorii din cadrul piețelor est-europene de capital, guvernele din

⁴⁹⁴ Hoen, *Governance in Central and Eastern Europe*, 94–96.

⁴⁹⁵ Báger, Kovács, *Privatisation in Hungary*, 119.

⁴⁹⁶ Berend, *From the Soviet Bloc to the European Union*, 111–113.

regiune au fost obligate să utilizeze „tehnici speciale de privatizare”⁴⁹⁷. Astfel de tehnici de privatizare a proprietăților deținute de către stat includeau vânzarea directă, donația publică, distribuirea de vouchere de proprietate, falimentul și leasingul în favoarea angajaților. Aceste metode au fost utilizate pentru a privatiza aproape 150.000 de companii de dimensiune mare și medie, mai multe sute de mii de fabrici mici și milioane de locuințe în Europa de Est în primul deceniu după căderea comunismului⁴⁹⁸.

În special distribuirea de vouchere care le ofereau deținătorilor o parte simbolică din companiile deținute de către stat a reprezentat un mijloc nou de privatizare în masă în Europa de Est. Guvernul Klaus a utilizat această metodă de privatizare în Cehoslovacia între 1990 și 1992, iar guvernele din Lituania, Polonia și Bulgaria au procedat la fel în 1994 și 1995. Procesul de privatizare în masă prin aceste mijloace, și prin altele, contrar obiectivelor exprimate, a dus la un grad sporit de concentrare a capitalului și la condiții economice non-transparente. Același proces a avut loc în Rusia, unde companii de holding nou înființate au acumulat un număr enorm de vouchere în timpul președinției lui Boris Elțin, permițându-le astfel tinerilor lor proprietari – pe care presa i-a numit mai apoi „oligarhi”, „noi ruși” și chiar „cleptocrați” – să se îmbogățească în detrimentul restului populației ruse și a economiei naționale⁴⁹⁹. Primul guvern ales democratic a pus capăt achiziției – prin legături personale – a proprietății publice pentru a limita cumpărarea prin privatizare din partea elitei economice asociate fostului partid-stat. Mulți dintre reprezentanții acestei elite au câștigat primele milioane în perioada post-comunistă imediat următoare. Ca rezultat al unei asemenea măsuri, intereselor străine le-a fost refuzat temporar accesul la companiile privatizate. În 1995, noua coaliție socialist-liberală aflată la guvernare în Ungaria a inițiat o campanie de privatizare mai amplă în urma introducerii unui program de stabilizare economică formulat potrivit solicitărilor creditorilor internaționali. În urma celui de al treilea val de privatizare din Ungaria, la sfârșitul anilor 1990, proprietatea privată (internă sau străină) crescuse la 75% din toate tipurile de proprietăți în țară, de la 35% cât reprezenta în 1989⁵⁰⁰.

⁴⁹⁷ Sárközy, *A privatizáció joga Magyarországon*, 7.

⁴⁹⁸ Åslund, *How Capitalism Was Built*.

⁴⁹⁹ Kenney, *Il peso della libertà*, 10–11

⁵⁰⁰ Báger, Kovács, *Privatisation in Hungary*, 49–84

În ciuda succeselor macro-economice atinse în Europa de Est, țările din regiune au pierdut o cantitate enormă de resurse financiare în labirinturile privatizării. Folosind termenul utilizat de către specialiștii maghiari în diferite contexte, ele pot fi numite „pierderi transformazionale”, care au avut dublul efect de a transforma structura economică și de a crește inegalitatea socială⁵⁰¹. Potrivit unui raport oficial pe care ministrul de Finanțe al Ungariei l-a publicat în 2009, cheltuielile administrative și juridice au consumat aproape jumătate din venitul net de 11 miliarde de euro obținut din vânzarea proprietății publice între 1990 și 2007⁵⁰². Luând în considerare corupția larg răspândită la nivelul de bază, putem concluziona că proprietatea publică a fost vândută sub valoarea sa de piață, nu doar în Rusia ci și în țări precum Ungaria, unde guvernele au implementat procesul de privatizare într-o manieră mult mai reținută.

Tranziția spre economia de piață liberă și pierderea bruscă a piețelor sovietice a dus la o scădere accentuată a exporturilor și a venitului național în întreaga Europă de Est. Este greu de estimat dimensiunea exactă a acestui declin, datorită activității considerabile pe piața neagră în cadrul fostelor economii socialiste. Totuși, criza a afectat toate sectoarele economiei Europei de Est între 1989 și 1992, în special industria grea, care s-a contractat în regiune între 15% și 40% în acei ani. Polonia a reușit să înregistreze o creștere economică pozitivă abia în 1992 datorită performanței economice extrem de scăzute a țării, urmată de Republica Cehă, Slovacia, România și Albania în 1993 și de Ungaria și Bulgaria în 1994⁵⁰³. Teritoriile fostei Iugoslavii în care aveau loc conflicte armate constituie una dintre excepțiile tiparului de creștere economică din Europa de Est a anului 1994, așa cum s-a întâmplat în Estonia, Lituania, Macedonia și, mai presus de toate, în Ucraina. Cea din urmă țară a pierdut peste 20% din bogăția sa națională doar în 1994 și mai mult de 60% între 1991 și 1998. După câțiva ani de creștere economică, numeroase state est-europene au intrat într-o perioadă de declin în 1997 ca rezultat al crizelor economice și

---

⁵⁰¹ Kornai, „Transzformációs visszaesés”, 569–599; Csaba, „A rendszerváltozás elmélete és/ vagy a közgazdaságtan kudarca?”, 1–19; Gyarmati, „A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal”, 3–21.

⁵⁰² „Report No. J/8582 of the Government of the Republic of Hungary regarding the Activities of the State Privatization,” Budapesta, ianuarie 2009, <http://www.parlament.hu/irom38/08582.pdf>.

⁵⁰³ Berend, *From the Soviet Bloc to the European Union*, 168–169.

financiare din Asia și din Rusia. Venitul pe cap de locuitor în statele Europei Răsăritene a scăzut de la 37% din cel al țărilor occidentale în 1989 la 27% câțiva ani mai târziu⁵⁰⁴.

Închiderea a mii de fabrici și restructurarea integrală a sectoarelor de producție în Europa de Est a generat imense greutăți în regiune la nivel social. Restructurarea industriei a dus la un șomaj semnificativ, de aproape 20% în statele baltice, Polonia și Slovacia în anii 1990. Doar în Republica Cehă, unde economia și-a revenit rapid ca rezultat al producției de bunuri de bună calitate a țării și a gradului crescut de specializare a muncii, muncitorii din industrie au continuat să reprezinte un procent important al forței interne de muncă (mai mult de o treime). Ca rezultat al contradicției dintre sectoarele industriale tradiționale și delocalizarea serviciilor logistice și din tehnologia informației, o mare parte dintre ei sunt angajați actualmente în sectorul serviciilor în întreaga Europă de Est, iar o altă parte, mai redusă, lucrează în sectorul industrial. Doar o mică parte a forței de muncă active în regiune este implicată în sectorul agricol, care s-a concentrat tot mai mult asupra agriculturii private intensive.

Schimbările economice care au avut loc în Europa de Est a dus la transformarea completă a practicilor sociale, a standardelor de viață și a orizonturilor intelectuale ale populației din această regiune. Deși ar fi imposibil de sumarizat consecințele acestui din urmă fenomen, putem face totuși o serie de observații. Cele mai multe dintre dramele sociale care au însoțit procesul de transformare în Europa de Est s-au desfășurat în liniște, aparent neobservate de mass media occidentală. Concedierile în masă, schimbările structurale și raționalizarea nu au dus la proteste îndelungate sau violente, cu excepția unor tensiuni răzlețe în rândul minerilor din Polonia, Ucraina și România. Sindicatele și-au pierdut sprijinul muncitorilor și resursele materiale, iar noi grupuri de interese au apărut rareori pentru a le înlocui. Angajații din sectorul privat în Europa de Est s-au organizat rareori, iar companiile multinaționale au apelat la toate mijloacele avute la dispoziție pentru a-i demoraliza pe reprezentanții sindicatelor. Spre deosebire de cazul Europei de Vest, grevele și demonstrațiile de masă au fost aproape necunoscute în Europa de Est ca mijloc de promovare a intereselor clasei muncitoare post-comuniste.

Ritmul rapid al schimbării economice i-a determinat pe cetățenii

---

⁵⁰⁴ Ibid., 77.

statelor post-comuniste să se adapteze la fel de iute. Milioane de oameni din Europa de Est au fost obligați să trăiască fără să știe când le vor fi plătite salariile și pensiile. La începutul anilor 1990, cei mai mulți est europeni doreau să creadă că schimbările pe care le îndurau, oricât de dureroase și de nedrepte ar fi fost ele, aveau să aducă în curând o viață mai bună pentru majoritatea societății. Elita tradițională din Europa Răsăriteană care a supraviețuit comunismului și numeroși membri ai „burgheziei roșii”, elita urbană cu slujbe de birou sau clasa de mijloc intelectuală care devenise principalul beneficiar de la sfârșitul perioadei sovietice, posedau capitalul cultural, social și politic necesar pentru a-și îndeplini visurile post-comuniste⁵⁰⁵. Pentru membrii obișnuiți ai noii clase de mijloc est-europene, tranziția post-comunistă reprezenta un proces de succes, care a adus milioane de concetățeni mai aproape de mult doritul standard de viață occidental.

Aparent, țările din Europa Centrală și de Est s-au bucurat de un grad mai mare de creștere economică susținută în ultimele două decenii decât membrii vechi ai Uniunii Europene. Totuși, chiar și în 2019, niciunul dintre aceste state nu a atins venitul mediu pe cap de locuitor și s-au înregistrat diferențe importante între ele în această privință: 92% în Republica Cehă, 88% în Slovenia, 74% în Slovacia, 84% în Estonia, 82% în Lituania, 73% în Polonia și în Ungaria, 69% în Letonia, 65% în Croația, 69% în România și 53% în Bulgaria. În afara Uniunii Europene, venitul pe cap de locuitor în Montenegro era 50%, în Serbia și Macedonia era în jur de 40% din venitul mediu pe cap de locuitor al tuturor statelor membre ale Uniunii Europene, iar Albania și Bosnia Herțegovina se plasau la doar cca. 30%⁵⁰⁶. Totuși, trebuie să privim aceste date în context pentru a le testa validitatea. În primul rând, este important să ne gândim la dezbaterea academică în curs de derulare pe marginea întrebării dacă produsul intern brut (PIB) este un indicator eficient al performanței economice a unei națiuni. În cazul Europei de Est post-comuniste, ale cărei sisteme economice sunt caracterizate pe de o parte printr-o disciplină fiscală redusă, pe de o alta printr-o cotă susținută a investițiilor străine, companiile

⁵⁰⁵ Pentru mai multe detalii, vezi Eyal, Szélenyi, Townsley, *Making Capitalism without Capitalists*.

⁵⁰⁶ Vezi tabelul disponibil al <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&lang=en&pcode=tec00114>. Datele se referă la PIB-ul pe cap de locuitor și la standardele puterii de cumpărare exprimate în raport cu media Uniunii Europene.

multinaționale care operează la periferie vor repatria probabil cea mai mare parte a profiturilor. Ele contribuie la creșterea PIB-ului, dar nu oferă nicio valoare adăugată țării gazdă. O analiză recentă bazată pe mulți indicatori, incluzând ocuparea forței de muncă, distribuirea veniturilor și productivitatea muncii a respins afirmația larg acceptată a unei convergențe în curs a Europei de Est cu cea de Vest după prima perioadă de tranziție⁵⁰⁷.

În al doilea rând, clasificarea imaginară a statelor Europei de Est din perspectiva venitului pe cap de locuitor nu s-a schimbat în mod semnificativ în ultimul secol, în ciuda tuturor schimbărilor politice și sociale care au avut loc în această perioadă. Statele cele mai dezvoltate și mai orientate spre Occident, precum Estonia, Republica Cehă și Slovenia, au cel mai înalt nivel mediu de bunăstare, la fel cum avuseseră și în perioada interbelică și în timpul socialismului, urmate de celelalte state ale Europei centrale (Polonia, Slovacia, Ungaria și Croația). Statele balcanice (România, Bulgaria, republicile din sudul fostei Iugoslavii și Albania), precum și republicile post-sovietice din afara zonei Balticii aveau și încă au cel mai scăzut nivel mediu de bunăstare, înregistrând un progres foarte încet. Asemenea date susțin abordarea critică a teoriilor convergenței a unor cercetători ca Andrew C. Janos. Analizând tiparele relativei întârzieri a regiunii din secolul al XIX-lea până în perioada post-comunistă, Janos observa că moștenirea socială a ultimului secol a jucat un rol important în rezultatul încercărilor periodice ale statelor est-europene de a atinge nivelul de dezvoltare al Occidentului⁵⁰⁸. Dintr-o perspectivă istorică, am putea concluziona că post-comunismul a plasat – sau mai degrabă, a confirmat – poziția Europei de Est la o periferie economică. Disparitățile inter și intra regionale în Europa Centrală și de Est au rezistat răsturnărilor politice și s-au dovedit a fi structurale și probabil de nerezolvat.

De schimbările care au avut loc în Europa de Est din 1990 au beneficiat în general generațiile mai tinere și mai educate din regiune. Pentru acei est europeni care au crescut într-o lume globalizată și digitalizată, societatea orientată spre piață a oferit oportunități imposibil de imaginat în trecut, șansa de a învăța limbile occidentale și o expunere aproape nelimitată la lumea exterioară. În țările mai conservatoare din

⁵⁰⁷ Pogátsa, „No Convergence in the Central Eastern European New Member States”, 363–376.

⁵⁰⁸ Janos, *East Central Europe in the Modern World*.

punct de vedere social, precum Polonia catolică, schimbările generaționale au promovat și emanciparea rapidă a femeilor.

Totuși, pentru est europenii născuți între anii 1930 și 1950, perioada post-comunistă a fost una de tragedie colectivă. Pentru întregi grupuri sociale din regiune – foști membri ai cooperativelor agricole, muncitori în fabricile închise, locuitorii orașelor miniere – dispariția comunităților lor natale anterioare a dus la pierderea statutului social în sensul strict al cuvântului. Potrivit unei cercetări intens dezbătute publicate în revista medicală *Lancet*, creșterea cu 12,8% a mortalității înregistrate în statele fostului bloc sovietic între 1989 și 2002 poate fi atribuită implementării prost concepute a politicilor economice neo-liberale⁵⁰⁹.

Alte studii au explicat scăderea speranței de viață în fostul bloc sovietic începând din anul 1990 printr-o creștere a presiunii psihologice, a stresului, alcoolismului, conștientizării deficitare a problemelor de sănătate și regimului alimentar nesănătos⁵¹⁰. Aceste lucruri ar putea explica și paradoxul faptului că speranța medie de viață în țările est-europene relativ prospere, precum Republica Cehă și Slovenia, este în continuare mai scăzută decât în statele nedezvoltate din regiune, precum Bosnia și Herțegovina și Albania, unde femeile trăiesc în medie până la peste 80 de ani, iar bărbații până în jur de 75.

În statele baltice, Ungaria și România, speranța medie de viață a scăzut la 77–75 de ani la femei și 69–67 pentru bărbați. Datele legate de speranța de viață dezvăluie o criză demografică catastrofală în fostele republici sovietice, acest indice scăzând pentru femei la 74 de ani și pentru bărbați la 66 de ani în Moldova, la 76 de ani pentru femei și 64 de ani pentru bărbați în Belarus, 74 de ani pentru femei și 62 de ani pentru bărbați în Ucraina și la 73 de ani pentru femei și 59 de ani pentru bărbați în Rusia. Deși unele state și-au revenit din anii 1990, în 2015 Ucraina se află încă pe locul 148 din lume în clasamentul țărilor potrivit speranței medii de viață, iar Rusia ocupă rușinoasa poziție 153⁵¹¹.

⁵⁰⁹ Stuckler, King, McKee, „Mass Privatisation and the Post-Communist Mortality Crisis”, 399–407.

⁵¹⁰ Cockerham, „Social Determinants of the Decline in Life Expectancy”, 117–130.

⁵¹¹ Speranța de viață estimată pentru 2015 apare în CIA World Factbook; vezi <http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbooks/fields/2102.html>

Pedeapsă, comemorare și cercetarea științifică: abordarea trecutului totalitar

Tratamentul aplicat celor care au comis crime în perioada socialismului de tip sovietic reprezintă una dintre chestiunile acute ale tranziției democratice din Europa de Est. Prin comparație cu alte sisteme autoritare ale secolului XX, precum național-socialismul german, fascismul italian sau juntele militare de dreapta din America Latină și zona Mediteranei, sistemul comunist conținea un amestec excepțional de reprezentare ideologică, cunoștințe tehnocratice și control din partea serviciilor de securitate. Pe de o parte, tehnicile de conducere universale ale socialismului de tip sovietic au expus o parte importantă a populației la o formă sau alta de represiune. Pe de altă parte, ele au transformat milioane de cetățeni obișnuși în colaboratori reticenți sau de bună voie ai regimurilor comuniste⁵¹².

După 1989, vizitatorii occidentali și foștii disidenți care fuseseră plasați, dintr-un motiv sau altul, sub supravegherea poliției secrete, au dorit să afle identitatea agenților și informatorilor care îi spionaseră și motivul concret pentru care serviciile secrete deciseră să îi țină sub supraveghere⁵¹³. În plan general, noile democrații din Europa de Est au încercat să confrunte trecutul prin așa-numitele procese de lustrare, excluderea persoanelor care fuseseră afiliate sistemului comunist din viața publică și politică, și prin justiția de tranziție, oferirea de compensații morale și materiale victimelor comunismului⁵¹⁴.

Cercetarea procesului prin care Europa de Est s-a împăcat cu trecutul autoritar arată că granița dintre înțelegera rațională și lustrarea aleatorie a fost, într-adevăr, foarte subțire⁵¹⁵. În cele mai multe dintre cazuri, condamnarea sistemului prăbușit a avut doar o importanță

⁵¹² Vezi ediția specială editată de către Sándor Horváth, „Everyday Collaboration with the Communist Regimes in Eastern Europe”, *Hungarian Historical Review* 4, nr. 1 (primăvara 2015).

⁵¹³ Ash, *File*; Verdery, *Secrets and Truths*. O încercare de transpunere literară a dosarelor securității în romanul *Javított kiadás* al autorului maghiar Péter Esterházy, care și-a dat seama că tatăl său era informator al poliției secrete comuniste.

⁵¹⁴ Pentru o abordare comparativă, vezi Kritz, *Transitional Justice*; De Brito, González Enriquez, Aguilar, *Politics of Memory*; Stan, *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union*.

⁵¹⁵ Despre impactul moștenirii comuniste asupra comportamentului la vot, vezi Roper, Fesnic, „Historical Legacies”, 119–131. Despre Cehoslovacia după anul 1989, vezi David, „Transitional Injustice?”, 789–812. În legătură cu Polonia, vezi Aleks Szczerbiak, „Dealing with the Communist Past or the Politics of the Present?”, 553–572.

simbolică. Relațiile complexe dintre vechile și noile elite au făcut imposibilă înlăturarea celor care fuseseră afiliați sistemului comunist din pozițiile lor de putere și influență. În 2007, o comisie de investigație bulgară a stabilit că președintele Georgi Parvanov și numeroși membri ai guvernului și ai corpului diplomatic al țării avuseseră relații cu Comitetul pentru Siguranța Statului, deși această dezvăluire nu a avut consecințe serioase⁵¹⁶. În Ungaria, primul ministru Péter Medgyessy a putut să își păstreze funcția chiar după ce a recunoscut, în 2002, că fusese activ în cadrul serviciului de contraspionaj economic al țării la sfârșitul anilor 1970 și la începutul anilor 1980. La puțin timp după aceea, Uniunea Europeană nu a obiectat atunci când guvernul maghiar l-a numit pe László Salgó, șefului poliției naționale, ca director adjunct al Europol, deși se știa că el fusese implicat în activități ale poliției politice în anii 1980. Câțiva ani mai târziu, nici NATO nu a ridicat obiecții formale atunci când guvernul maghiar l-a numit pe Sándor Laborc, fost ofițer în poliția politică comunistă, pregătit la Moscova, în funcția de președinte de turn al comitetului special pe chestiuni de securitate a organizației⁵¹⁷.

Singura excepție la un pattern regional dezamăgitor a fost Republica Democrată Germană, unde schimbările politice au dus la prăbușirea completă a structurii de stat, care a ajutat la înlăturarea celor mai compromiși membri ai fostei nomenclaturi din RDG. Dar metodele radicale folosite în Germania în abordarea trecutului securității de stat a RDG – lustratia și preluarea pașnică a controlului asupra arhivelor, precum și oferirea de informații și compensații morale și materiale victimelor – s-au dovedit impracticabile în acele țări în care prăbușirea sistemului politic comunist nu a inclus disoluția instituțiilor de opresiune a statului.

Cazul Ucrainei este unic în multe privințe și merită o analiză detaliată în acest context. După revoluția Euromaidan din 2014 care a dus la înlăturarea de la putere a președintelui pro-rus Viktor Ianukovici, noile guverne s-au implicat într-un proces controversat de construire rapidă a națiunii, menit să șteargă prezența simbolică a trecutului sovietic precum și rus. După cum a observat un cercetător ucrainean,

---

Despre Slovacia independentă, Nadya Nedelsky, „Divergent Responses to a Common Past”, 65–115.

⁵¹⁶ „Bulgarian President Collaborated with Communist Secret Services”, *Eurasian Secret Services*, 23 iulie 2007.

⁵¹⁷ „KGB-Trained Hungarian Has NATO Role”, *New York Times*, 4 februarie 2008.

discursul post-colonial simplificat care face Rusia sovietică responsabilă pentru condițiile din prezent ale țării nu ajută la elaborarea unei conștiințe naționale auto-critice și exacerbează o luptă simbolică în care ambele tabere, naționaliștii ucraineni și cei care îl susțin pe președintele rus Vladimir Putin, „sunt gata să își sacrifice propria viață, și pe cea a altora, pentru a elimina dușmanii și a asigura victoria justiției istorice”⁵¹⁸. Critici mai serioase au apărut după ce în mai 2015 președintele Ucrainei Petro Poroshenko a semnat o lege prin care mandata transferul principalelor arhive ale statului de la organele sovietice de represiune către o organizație guvernamentală, nou-înființatul Institut Național Ucrainean al Memoriei Naționale. Această nouă instituție urma să fie însărcinată cu „implementarea politicii de stat în domeniul restaurării și păstrării memoriei naționale a poporului ucrainean”⁵¹⁹. Pentru a atinge acest scop, institutul a primit documente legate de disidenții politici, campaniile de propagandă împotriva religiei, activitățile organizațiilor ucrainene naționaliste, activitățile de spionaj și contra-spionaj ale KGB și cazurile penale legate de epurările staliniste. Țelul ultim al noii politici a memoriei este de a prezenta o viziune radical diferită asupra istoriei moderne a Ucrainei prin construirea unui trecut purificat despre rolul jucat de Ucraina și de către ucraineni în timpul sistemului sovietic. Chestiunea cea mai controversată pare să fie narațiunea celui de Al Doilea Război Mondial, care amplifică crimele sovieticilor și îi glorifică pe luptătorii ucraineni naționaliști, respingând rolul central pe care ei l-au jucat în epurarea etnică a polonezilor și în implementarea pe plan local a Holocaustului nazist⁵²⁰.

Potrivit multor disidenți ai perioadei comuniste și a specialiștilor actuali, rememorarea colectivă reprezintă singura formă autentică și fezabilă de justiție care poate duce la evitarea crimelor în statele post-totalitare⁵²¹. Totuși, în Europa de Est post-comunistă, condamnarea sistemului înfrânt cel mai recent dintre toate regimurile totalitare la putere între anii 1930 și 1989 a înlocuit deseori dezbaterile

⁵¹⁸ Kasianov, „How a War for the Past Becomes a War in the Present”, 155.

⁵¹⁹ Citate din „Law of Ukraine: On Access to Archives of Repressive Agencies of Totalitarian Communist Regime 1917–1991”. Traducerea în engleză a textului original ucrainean este oferită pe site-ul instituției: <http://www.memory.gov.ua>.

⁵²⁰ Pentru o introducere pe team acestei dezbateri, vezi Josh Cohen, „The Historian White-washing the Ukrainian Past,” *Foreign Policy*, May 2, 2016, <https://foreignpolicy.com/2016/05/02/the-historian-whitewashing-ukraines-past-volodymyr-viatrovych/>.

⁵²¹ Booth, *Communities of Memory*; Minow, *Breaking the Cycles of Hatred*, 28.

civice, oferind o viziune reductivă, chiar dihotomizantă, a trecutului național. Europa de Est este astăzi plină de muzee de istorie, locuri de rememorare, statui și plăci comemorative menite să exprime ruptura de trecutul deplorabil și uneori vizează o istorie teleologică, prin care trecutul nedorit ar putea fi anulat pur și simplu⁵²².

În același timp, merită să ținem seama de avertizarea sobră a lui Tony Judt față de utilizarea abuzivă a memoriei publice ca instrument de legitimare politică și morală:

Memoria este, prin natura ei, inerent controversată și partizană: ce e pentru unul mențiune este pentru altul omisiune. Ea nu reprezintă un ghid bun pentru cunoașterea trecutului. Prima Europă postbelică a fost înălțată pe o memorie deliberat imperfectă – pe uitare ca mod de viață. Din 1989, Europa s-a fost construit, în schimb, printr-un surplus de memorie cu rol compensatoriu: rememorarea publică, instituționalizată, ca fundament al identității colective. Prima nu putea dure – cum nici a doua nu va putea. O anumită doză de neglijență și chiar uitare este condiția indispensabilă a sănătății civice⁵²³.

Cultura comemorării publice strident anti-comunistă și anti-sovietică a Europei de Est democratice reprezintă contraponderea nostalgiei pentru trecutul recent, care este de asemenea răspândită în regiune. Cazul României este deosebit de interesant, ca rezultat al bine-cunoscutei durtăți a sistemului comunist în această țară. Conform sondajelor sociologice, criza economică și scandalurile politice frecvente care au avut loc în ultimii ani au contribuit la intensificarea nostalgiei față de vechiul sistem și la respingerea capitalismului, nu doar printre cei mai în vârstă și mai puțin educați locuitori ai zonelor rurale, dar și printre orașenii tineri care nu au trăit pe pielea lor regimul Ceaușescu⁵²⁴. Foști ofițeri și agenți de influență ai Securității, care după 1989 au ocupat poziții importante în mass-media din România, au avut un rol activ în îmbunătățirea percepției populare asupra serviciilor secrete din era

⁵²² Vezi despre acest subiect Rév, *Retroactive Justice*.

⁵²³ Judt, *Epoca postbelică*, 755.

⁵²⁴ Vezi datele relevante ale sondajelor de opinie realizate în România după criza economică din 2009, disponibile la <http://www.balkananalysis.com/romania/2011/12/27/in-romania-opinion-polls-show-nostalgia-for-communism/>. Pentru o analiză complexă a nostalgiei după comunism în context românesc, vezi excelenta contribuție a Cristinăi și a lui Dragoș Petrescu în Todorova, Dimou, Troebst, *Remembering Communism*, 43–70.

Ceaușescu. Imaginea Securității promovată la televizor, în ziarele de mare circulație și în multe dintre volumele autobiografice care au apărut în România în ultimele decenii a avut un impact cel puțin la fel de important asupra formării atitudinii generale față de poliția secretă ca sistemul educațional și familia. Dintre toți factorii care au influențat procesul de confruntare a trecutului securității de stat în România, caracterul revoluționar al perioadei de tranziție în această țară este poate cel mai important. Dacă Partidul Comunist Român nu ar fi fost dizolvat în 1989, tranziția post-Ceaușescu ar putea fi definită drept o reînnoire radicală a elitei de partid. Totuși, proiectul alternativ de implementare a schimbării nu a fost proiectul propriu al noilor lideri, așa cum se întâmplă de obicei în cadrul revoluțiilor. Adoptarea normelor europene a reprezentat obiectivul central al proiectului, pe care Occidentul l-a sprijinit în formă scrisă prin documentația privitoare la integrarea europeană. Totuși, vechea-nouă elită politică a României a început să își reinterpreteze misiunea, obiectivele și identitatea politică în cadrul procesului de punere în practică a principiilor subliniate în această documentație. Mimetismul și ambiguitatea care au acompaniat în mod inevitabil procesul au dus la confruntarea șovăitoare sau părtinitoare cu trecutul comunist în România⁵²⁵.

Cum se poate soluționa enorma povară a unui trecut colectiv rușinos? Înțelegerea și investigarea rațională a chestiunii rămâne cel mai bun răspuns. O revoluție arhivistică fără precedent a avut loc în Europa de Est în ultimele două decenii atât ca profunzime, cât și ca amploare. Cele mai intens păzite documente ale dictaturilor comuniste au devenit accesibile în toate statele fostului bloc estic și în toate republicile din structura lor⁵²⁶. Deși aceste documente trebuie abordate cu evidentă precauție (ele sunt încă folosite pentru șantaj politic și economic, denigrare și dezinformare), în cele mai multe cazuri civilii din Europa de Est s-au bucurat să obțină dreptul accesului la informații din era comunistă, iar cercetătorii au încercat

---

⁵²⁵ Despre abuzurile în folosirea fostelor arhive ale Securității, vezi Andreescu, *Cărturari, opozații și documente*. Despre „comisia adevărului” din România, vezi Cioabanu, „Criminalising the Past and Reconstructing Collective Memory”, 315–338.

⁵²⁶ În decembrie 2008, reprezentanți din Bulgaria, Republica Cehă, Germania, Ungaria, Polonia, România și Slovacia au pus bazele Rețelei Europene a Autorităților Oficiale Însărcinate cu Dosarele Poliției Secrete. Mai multe informații despre rețea și instituțiile care au fondat-o se găsesc la <https://eureconciliation.eu/national-institutions-responsible-for-the-investigation-and-archival-of-communist-crimes/>.

să folosească cantitatea enormă de noi informații pentru a construi narațiuni istorice⁵²⁷.

După 1989, specialiștii în științe sociale care trăiau la granița estică a Occidentului extins, au continuat să sufere de ceea ce sociologii Marina Blagojević și Gad Yair au numit sindromul „catch-22”, adică un dezavantaj structural, care se reproducea de la sine, a zonei post-comuniste față de cea occidentală prin fațetele interconectate ale muncii academice, de la conceptualizare la finanțarea cercetării internaționale⁵²⁸. Mult timp, aceste fațete au format „o structură coerentă care slăbește, cenzurează și exclude tipare unice de cunoaștere de la semi-periferie”⁵²⁹. Europa de Est a încercat să iasă din poziția sa marginală anterioară în domeniul cercetării academice a propriului său trecut comunist. Conferințele internaționale nu se mai concentrează exclusiv pe aspecte globale ale Războiului Rece din perspectiva puterilor occidentale, ci se axează pe relațiile dintre stat și societate în anii socialismului dezvoltat, găzduiesc dezbateri privind coordonarea rețelilor de informație în țările ocupate de către sovietici după cel de Al Doilea Război Mondial și analizează strategia Pactului de la Varșovia față de dezarmare, renaștere religioasă, disidenți și terorism internațional, toate din perspectiva Uniunii Sovietice și a statelor sale satelit.

Dezvăluind cadrele moștenite din timpul Războiului Rece, noile abordări istoriografice privesc statul de tip sovietic drept un complex eterogen de instituții și actori individuali cu interese amestecate și uneri contradictorii. Memoria socială este atât de fracturată tocmai din acest motiv, deși acest lucru o face și atât de provocatoare din punct de vedere intelectual. Este relevant faptul că singura instituție academică din Europa de Est care a fost inclusă în topurile internaționale este Central European University (CEU), oferind studii post-universitare în limba engleză, care a funcționat în Budapesta începând din anii nouăzeci prin finanțare omului de afaceri american născut în Ungaria George Soros. Acest proiectul era menit să creeze o tânăra elită

---

⁵²⁷ Pentru o introducere în reinnoirea istoriografică post-comunistă, vezi Antohi, Trencsényi, Apor, *Narratives Unbound*.

⁵²⁸ Evidența inegalitate în distribuția fondurilor pentru cercetare în Uniunea Europeană a fost descrisă de către un cercetător anonim, dar bine informat. Vezi „European Research Funding: It's Like Robin Hood in Reverse”, *The Guardian*, 7 noiembrie 2014, <https://www.theguardian.com/higher-education-network/2014/nov/07/european-research-funding-horizon-2020>.

⁵²⁹ Blagojević, Yair, „Catch 22 Syndrome”, 355.

culturală și politică liberală și pro-europeană în spațiul post-comunist. Mutarea operațiunilor principale la Viena hotărâtă în 2018 de către instituție sub presiunea politică și juridică din partea guvernului maghiar a însemnat eșecul simbolic al unui proces de occidentalizare culturală de inspirație iluministă.

Post-comunismul în Balcani: catastrofă și un nou început

Dezintegrarea Iugoslaviei

După cum s-a exprimat Josip Glaurdić în excelenta sa analiză a dezmembrării Iugoslaviei, odată cu sfârșitul Războiului Rece, Iugoslavia „și-a pierdut întreaga importanță pentru Occident ca zid de apărare împotriva avansului sovietic și ca exemplu de socialism care nu era sponsorizat de către Kremlin”⁵³⁰.

Soarta Iugoslaviei de la sfârșitul anilor 1980 și până în 1992 a fost în principal decisă de către proiectul expansionist sârb al lui Slobodan Milošević și de eșecul Occidentului (în special al Europei de Vest) de a răspunde efectiv la acest proiect. Milošević era un funcționar educat, poliglot, cu o amplă experiență de management ca director al instituției financiare Beobanka. Numirea lui în fruntea Ligii Comuniștilor din Serbia în 1986 a intensificat conflictul dintre guvernul central de la Belgrad și republicile constituente. Noul om puternic de la Belgrad credea fervent în ideea menținerii unității Iugoslaviei comuniste sub conducere sârbă. Pentru a-și atinge obiectivul, în 1988 Milošević a inițiat epurarea aparatului de partid, cunoscută drept Revoluția Anti-Birocrație, pentru a restabili autoritatea guvernului federal de la Belgrad asupra guvernelor locale. În martie 1989 a fost adoptat un amendament constituțional care reducea autoritatea unităților teritoriale care compuneau Republica Socialistă a Serbiei. Sprijinul acordat de către reprezentanții ai Republicii Socialiste Slovenia și ai Republicii Socialiste Croația pentru aceste măsuri în schimbul introducerii dreptului la grevă și liberalizare economică reflectă clar condițiile dominante din Iugoslavia la sfârșitul anilor 1980. Revocarea autonomiei Kosovo-ului în 1989 a provocat și mai multă indignare. Intervenția agresivă a Belgradului în Kosovo, unde 90% din populație era albaneză, a declanșat un conflict etnic care a dus la declararea legii marțiale și la introducerea controlului militar în provincie în martie 1990.

⁵³⁰ Glaurdić, *Hour of Europe*, 6.

Imaginea pe care Milošević i-a creat-o Serbiei ca o republică neglijată a Iugoslaviei federale și a sârbilor ca popor martir a dus la câștigarea unui sprijin de masă pentru conducerea sa, în special în rândul celor mai puțin educați. Potrivit lui Stevan K. Pavlowitch, „în timp ce apărau Iugoslavia așa cum o vedeau ei – singurul stat care îi reunea pe toți sârbii – conducerea Serbiei și naționaliștii sârbi au dat de fapt lovitură de grație Iugoslaviei și au distrus-o fără să își dea seama”⁵³¹.

Conflictul interetnic din Iugoslavia de la sfârșitul anului 1989 și începutul anului următor a fost legat de apariția unor grave probleme economice și a pluralismului politic în țară. Slovenia a fost prima republică iugoslavă care a intrat în conflict deschis cu Serbia. Ideea rațională de independență se maturizase treptat în interiorul elitei comuniste din Slovenia, unde granițele politice și lingvistic-culturale coincideau de mult. O serie de factori au alimentat secesionismul în Slovenia la sfârșitul anilor 1980: amenințarea tot mai mare la adresa autonomiei republicii garantate de către Tito, neîncrederea tot mai mare în armata „sârbă”, campanii de presă care denunțau centralismul Belgradului și îngrijorări legate de inabilitatea muncitorilor sârbi, bosniaci, muntenegreni și macedoneni străini de a se integra în societatea slovenă⁵³².

În septembrie 1989, parlamentul Sloveniei a aprobat amendamente constituționale care ofereau republicii independență juridică deplină și prin proclamarea auto-determinării au exprimat intenția ei de a se despărți de Iugoslavia. În februarie 1990, delegația slovenă condusă de către Milan Kučan s-a retras de la cel de al paisprezecelea și ultimul congres al Ligii Comuniștilor din Iugoslavia, determinându-i astfel pe ceilalți delegați să solicite închiderea lucrărilor. Singura încercare serioasă de umplere a vidului lăsat în urmă de Mareșalul Tito și de supervizare a tranziției țării spre democrație a avut loc în 1989–1990 sub conducerea lui Ante Marković, prim-ministrul croat al Iugoslaviei, care se aflase anterior în fruntea mai multor companii de stat. După ce a ajuns în funcție, el a implementat o serie de reforme, inclusiv fixarea ratei de schimb dintre dinar și marca germană, făcând astfel moneda Iugoslaviei deosebit de convertibilă, și înghețarea prețurilor pentru stoparea inflației. Primul-ministru Marković a adoptat politici de creditare foarte stricte necesare pentru a reduce deficitele

⁵³¹ Pavlowitch, *Serbia*, 265.

⁵³² Lusa, *La dissoluzione del potere*.

rezultate din rambursarea masivei datorii pe care țara o acumulasese în anii 1980 și pentru a reduce cheltuielile nesupravegheate din anumite republici constituente. Potrivit lui Mark Thompson, Marković credea într-o Iugoslavie nedivizată cu economie de piață și pluralism politic și a câștigat în scurt timp o popularitate enormă: „Aceasta era muzică pentru urechile occidentalilor și pentru propria elită cosmopolită a Iugoslaviei”⁵³³. Inițiativele lui pro-federale încercau să destructureze naționalismul revigorat prin deconectarea socialismului și a iugoslavismului politic. În primăvara anului 1990 părea că reformele economice ale „liderului minune” care vizau hiperinflația funcționau. Totuși, în spatele culiselor, federația iugoslavă trecea printr-o dezmembrare strategică operată de către o amplă și eterogenă coaliție de elite naționale (naționaliste), care doreau să recentralizeze statul și apoi să caute să pună capăt statului iugoslav în sine pentru a înființa state mai mici bazate pe fostele republici”⁵³⁴.

Primele alegeri multipartid organizate în Iugoslavia în paralel cu disoluția Uniunii Sovietice între aprilie și decembrie 1990 au contribuit foarte mult la eșecul încercărilor de consolidare socială și economică. În Slovenia, o coaliție pro-reformă și pro-independentă sub conducerea fostului comunist Kučan a câștigat alegerile parlamentare organizate în republică în aprilie 1990. În iunie 1990, nou alesul parlament sloven a declarat că Slovenia era un stat suveran și independent – un statut care a câștigat aprobarea a 88% dintre respondenții unui referendum organizat șase luni mai târziu. Decizia guvernului central de a reține fonduri federale în valoare de două miliarde de dolari destinate Sloveniei ca pedeapsă pentru această declarație și confirmarea sa populară ulterioară a determinat guvernul Sloveniei să retragă țara din Iugoslavia în data de 25 iunie 1991⁵³⁵. Ca răspuns, autoritățile de la Belgrad au ordonat Armatei Populare Iugoslavă să atace pozițiile Apărării Teritoriale Slovene, deși aceste atacuri aleatorii și ineficiente nu au făcut decât să determine forțele armate slovene, mai bine organizate și mai motivate, să lanseze un contraatac. Așa numitul Război de Zece Zile s-a sfârșit cu semnarea unui acord de încheiere a focului pe 3 iulie. De fapt, Serbia nu avea niciun interes strategic important în baza căruia să prevină retragerea Sloveniei din Iugoslavia, iar

⁵³³ Thompson, *Paper House*, 105.

⁵³⁴ Acesta este principalul argument din Dizdarevic, *From the Death of Tito to the Death of Yugoslavia*.

⁵³⁵ Franzinetti, *I Balcani dal 1878 a oggi*, 100–101.

Milošević însuși a decis să permită secesiunea țării după scurta încercare de a înăbuși mișcarea slovenă de independență.

În Croația, partidul naționalist Uniunea Democratică Croată condusă de către Franjo Tuđman a înfrânt Liga Comuniștilor din Croația, care era pro-iugoslavă, la alegerile parlamentare din primăvara anului 1990. Totuși, spre deosebire de cazul statului sloven format practic dintr-o singură naționalitate, un mare număr de sârbi trăiau în Croația, reprezentând circa 20% din populația republicii. În august 1990, sârbii care trăiau în regiunea Kninska Krajina de la granița cu Bosnia și Herțegovina au cerut un referendum pe tema autonomiei față de Croația. Între timp, guvernul croat a început să transforme Apărarea Teritorială Croată dintr-o poliție locală într-o armată propriu-zisă, în timp ce civilii sârbi din Croația au început și ei să organizeze forțe armate. O serie de evenimente, unele dintre ele violente, au dus la izbucnirea conflictului armat în Croația: uciderea mai multor civili sârbi în orașele Zagreb, Osijek și Vukovar, secesiunea Republicii Croația din Iugoslavia în ianuarie 1991 și formarea Republicii Sârbe Krajina în aprilie 1991 care și-a auto-proclamat unirea cu Serbia în luna mai 1991. Pe 19 mai, cetățenii Croației au votat în favoarea independenței față de Iugoslavia într-un referendum pe care sârbii din republică l-au boicotat. În cele din urmă, în data de 25 iunie 1991, Croația s-a retras din Iugoslavia împreună cu Slovenia și s-a declarat stat independent.

Republicile iugoslave rămase au organizat alegeri în ultimele două luni ale anului 1990. În Bosnia și Herțegovina, trei partide organizate pe principiul etnic – Partidul Musulman Bosniac pentru Acțiune Democratică condus de către Alija Izetbegović, Partidul Democratic Sârb condus de către Radovan Karadžić și Uniunea Democratică Croată condusă de către Stjepan Klujić – au câștigat 80% dintre voturi. Pe măsură ce conflictul escalada în Croația în 1991, un calm ireal domnea în Bosnia și Herțegovina, unde Președintele Izetbegović a format așa-numita Platformă pentru Viitorul Comunității Iugoslave împreună cu partenerul său macedonean Kiro Gligorov, un comunist pro-titoist preocupat de soarta micii sale republici multietnice. Cei doi lideri au vizat păstrarea unității teritoriale a Iugoslaviei sub forma unei comunități de state semi-independente, prevăzute cu o piață comună potrivit reglementărilor uniunii monetare stabilite de Comunitatea Economică Europeană (CEE), dar care să aibă propria lor politică externă.

Deși Macedonia a început să sufere de pe urma unui grad tot mai mare de lipsă de unitate internă, comuniștii, conduși de către Gligorov, au înfrânt partidul naționalist numit Organizația Revoluționară Macedoneană Internă – Partidul Democrat pentru Unitatea Națională Macedoneană. După ce și-a declarat independența în septembrie 1991, Macedonia a devenit singura fostă republică iugoslavă care a continuat eforturile de integrare a numeroasei sale minorități albaneze. Între timp, Macedonia s-a luptat să obțină recunoaștere internațională, în ciuda mării insistenței a Greciei asupra faptului că numele statului era inexact atât din punct de vedere istoric, cât și cultural, folosindu-și dreptul de veto în Uniunea Europeană față de noul stat. Dificultățile s-au rezolvat atunci când Republica Macedonia a acceptat denumirea oarecum întortocheată de Fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei (FRIM) drept denumire oficială. În monografia sa dedicată Războaielor Iugoslave, Jože Pirjevec a studiat deseori exprimata opinie conform căreia Germania, Austria și Vaticanul au fost în mare măsură responsabile de dezintegrarea Iugoslaviei. Acest punct de vedere ignoră doi factori importanți: în primul rând că Iugoslavia a încetat să existe ca unitate politică de facto în 1991 și în al doilea rând faptul că comunitatea diplomatică internațională a susținut menținerea status quo-ului în prima fază a Războaielor Iugoslave, caracterizând astfel încercările Sloveniei și Croației de a-și câștiga independența drept „o boală etnic-naționalistă anacronică” lipsită de legitimitate democratică⁵³⁶. În iulie 1991, mai mulți membri ai CEE au blocat propunerea inițiată de către Olanda care ar fi făcut posibilă suspendarea conflictului din Iugoslavia până la întrunirea unei conferințe internaționale pentru rezolvarea chestiunilor teritoriale din țară⁵³⁷. Lipsa de înțelegere din partea diplomației occidentale și eșecul de a oferi Iugoslaviei asistența financiară necesară susținerii măsurilor economice ale guvernului Marković au făcut dezintegrarea Iugoslaviei inevitabilă.

Războaiele croate și bosniace

Dacă membrii facțiunii sârbo-iugoslave nu au considerat secesiunea Sloveniei drept o amenințare, ei au privit încercarea Croației de a se retrage din statul federal ca pe un risc major de securitate. După ce

⁵³⁶ Pirjevec, *Le guerre jugoslave*, 37.

⁵³⁷ Franzinetti, „Bosnia”, 238–239.

Armata Populară Iugoslavă și-a recunoscut înfrângerea în Războiul de Zece Zile și s-a retras din Slovenia, reprezentanți ai Sloveniei, Croației și guvernului federal iugoslav au semnat Acordul Brioni, susținut de către Comunitatea Economică Europeană, în data de 7 iulie 1991, solicitând o întârziere de trei luni a declarației independenței Sloveniei și Croației pentru a le permite semnatarilor să găsească o soluție la disputele teritoriale dintre ei. Totuși, acest efort diplomatic tardiv nu a reușit să prevină răspândirea conflictului în Croația. Ciocnirile armate din regiunile Krajina, Slavonia, Istria și Dalmația au început să se transforme într-un război total, care nu i-a cruțat nici pe civili, nici situri din Patrimoniul Mondial, precum orașul-port adriatic Dubrovnik. Armata Populară Iugoslavă și forțele neregulate sârbe au asediat portul Vukovar de la Dunăre cu o populație compusă din 44% croați, 38% sârbi și 10% „iugoslavi”, cucerindu-l în noiembrie 1991 cu prețul a circa 2.000 de morți, dintre care peste 1.100 civili. Până la sfârșitul anului 1991 aproximativ 250.000 de croați au fugit din regiunile Croației care rămăseseră sub autoritatea guvernului central al țării – teritorii care reprezentau aproape o treime din suprafața fostei Republici Socialiste Croația. Comunitatea Economică Europeană a recunoscut independența Sloveniei și Croației de-abia în data de 15 ianuarie 1992. Câteva zile mai târziu, guvernele Croației și Iugoslaviei au semnat un acord de încetare a focului care a pus capăt pentru mai mulți ani războiului sârbo-croat.

Dezintegrarea violentă a Iugoslaviei a contribuit semnificativ la radicalizarea conflictelor politice dintre cele trei naționalități principale din Bosnia și Herțegovina – bosniaci, croați și sârbi. Într-o zi, pe 29 februarie și 1 martie 1992 a fost organizat, la îndemnul Uniunii Europene, un referendum în Bosnia și Herțegovina, la care 99% dintre participanți au votat pentru independența de Iugoslavia – totuși, o treime din populația republicii, în principal sârbi, a boicotat referendumul. Antagonismul dintre naționalitățile din Bosnia și Herțegovina a devenit și mai intens după ce republica și-a declarat independența în martie 1992. Conflictul armat a izbucnit în capitala Sarajevo la începutul lunii aprilie, forțând astfel comunitatea internațională să acționeze. Statele Unite și Uniunea Europeană au recunoscut Bosnia și Herțegovina ca stat independent, în timp ce liderul sârbo-bosniac Radovan Karadžić, care a primit sprijin militar din partea guvernului iugoslav de la Belgrad, a declarat fondarea statului Republika Srpska și a asediat Sarajevo. O noutate tristă a războaielor din Croația

și Bosnia și Herțegovina a fost că, spre deosebire de războaiele din Europa modernă, taberele opuse au luptat doar parțial cu unități armate regulate. O proporție semnificativă a forțelor armate implicate în aceste războaie a inclus voluntari civili locali susținuți de un număr imposibil de cuantificat, dar semnificativ, de mercenari străini și aventurieri. Aceste forțe și-au concentrat tot mai mult atacurile asupra civililor neînarmați, transformând teroarea psihologică larg răspândită într-una dintre caracteristicile identificabile ale Războaielor Iugoslave. Războiul Bosniac desfășurat între primăvara anului 1992 și vara anului 1995 a fost cel mai sângeros conflict armat din Europa de la sfârșitul celui de Al Doilea Război Mondial, soldându-se cu 14.000 mii de morți – dintre care jumătate civili – și 50.000 de răniți doar în Sarajevo. Potrivit lui Steven Burg și Paul Shoup, aproximativ 140.000 de oameni au fost uciși în Războiul Bosniac, în timp ce Tribunalul Penal Internațional pentru Fosta Iugoslavie a estimat că 102.000 de persoane au fost ucise în conflictul care a durat trei ani⁵³⁸. Centrul de Cercetare și Documentare cu sediul la Sarajevo a înregistrat 97.000 de morți – dintre care 62% bosniaci, 25% sârbi și 8% croați – în baza de date compilată metodic privind victimele Războiului Bosniac⁵³⁹. Sute de mii de oameni au fost răniți în acest război și circa două milioane de persoane au fost obligate să se refugieze fie în alte zone din Bosnia și Herțegovina, fie în străinătate.

Războiul Bosniac este un fenomen istoric extrem de complicat. Conflictul a inclus epurarea etnică pe scară largă pe care numeroși observatori au calificat-o drept genocid, în special în orașul Srebrenica de pe teritoriul actual al Republika Srpska, unde 25.000 de musulmani se refugiaseră din calea forțelor sârbo-bosniace⁵⁴⁰. În data de 11 iulie 1995, unități ale miliției sârbe au executat în mod sistematic în jur de 8.000 de bărbați bosniaci în apropierea orașului⁵⁴¹. Cu câțiva ani în urmă, Curtea Internațională de Justiție de la Haga a stabilit că Serbia nu era vinovată de genocid, dar că nu a reușit să prevină masacrul bosniacilor de lângă Srebrenica. Datele avute la dispoziție sugerează că civilii și forțele armate sârbe au comis cel mai mare număr de atrocități în timpul Războiului Bosniac, în special în perioada 1992–1994, și

⁵³⁸ Burg and Shoup, *War in Bosnia-Herzegovina*, 169.

⁵³⁹ Franzinetti, „Bosnia”, 244.

⁵⁴⁰ Pentru un studiu care discută cât de potrivit este termenul de *genocid* pentru Războiul Bosniac, vezi Hayden, „‘Genocide Denial’ Laws as Secular Heresy”, 384–407.

⁵⁴¹ Suljagić, *Cartoline dalla fossa*, 244.

au înființat și gestionat două treimi dintre lagărele de prizonieri aflate în Bosnia și Herțegovina pe durata conflictului.

Diferitele alianțe militare, care s-au format, transformat și deseori dezintegrat rapid în timpul Războiului Bosniac, erau menite a obține avantaje tactice imediate și rareori defineau obiective strategice pe termen lung. Fragila alianță croato-bosniacă s-a prăbușit la începutul anului 1993, după ce forțele de apărare croate care primiseră sprijin material din partea Republicii Croația au început să desfășoare campanii militare și de purificare etnică în teritoriile locuite de către bosniaci în Herțegovina și centrul Bosniei.

Între timp, oficialitățile croate și sârbe au dus negocieri intense privind viitorul Bosniei și Herțegovinei atât înainte, cât și în timpul Războiului Bosniac. Aceste discuții au dus, între altele, la Acordul de la Karadorđevo încheiat între Tuđman și Milošević în martie 1991 și Acordul de la Graz între Radovan Karadžić, președintele Republika Srpska, și Mate Boban, președintele Uniunii Democratice Croate din Bosnia și Herțegovina în mai 1992⁵⁴². Potrivit unui studiu care analizează conversațiile telefonice monitorizate ale lui Milošević, spre deosebire de omologii lor croați, liderii sârbi nu au acordat niciodată prea multă importanță acestor discuții bilaterale sârbo-croate. În timp ce puterile occidentale nu au reușit să sprijine, așa cum intenționaseră, continuarea existenței Iugoslaviei, conducerea de la Belgrad s-a simțit încurajată să încorporeze toată Bosnia și Herțegovina în teritoriul noului stat sârb, planificat în detrimentul croaților în timpul fazelor critice ale războiului din Croația în 1991⁵⁴³.

Comunitatea internațională nu a avut de ales și a recunoscut disoluția Iugoslaviei, încercând să arbitreze un acord de pace între facțiunile aflate în război. Conferința Internațională cu privire la fosta Iugoslavie s-a întrunit la Geneva în septembrie 1992 sub auspiciile Națiunilor Unite și ale Uniunii Europene. Această conferință, plasată sub președinția dublă a lui Cyrus Vance, fost secretar de stat al Statelor Unite, și a lui David Owen, fost ministru de Externe al Marii Britanii, a formulat primul plan extins de pace în Bosnia și Herțegovina în data de 3 ianuarie 1993. Acest așa numit plan de pace Vance-Owen prevedea înființarea a nouă cantoane – trei bosniace, trei croate și trei sârbe – și a unui district administrativ demilitarizat în jurul capitalei

⁵⁴² Malcolm, *Storia della Bosnia*, 303–304.

⁵⁴³ Glaurdić, „Inside the Serbian War Machine”, 92–93.

Sarajevo, care urma să fie sub control bosniac implicit. Implementarea planului ar fi lăsat în afara cantoanelor desemnate pentru naționalitățile lor 43% dintre sârbii bosniaci, 30% dintre bosniaci și 37% dintre croații bosniaci. În timp ce croații bosniaci au acceptat planul atât bosniacii, cât și sârbii bosniaci l-au respins imediat. Cei din urmă au procedat astfel deoarece planul urma să reducă teritoriul controlat de ei în Bosnia și Herțegovina de la circa 70% la 38% din suprafața totală a republicii.

Croații și bosniacii și-au refăcut alianța împotriva sârbilor în martie 1994, ca rezultat al unei inițiative occidentale. Eșecul tuturor încercărilor de a soluționa politic războiul bosniac a determinat puterile vestice să se concentreze, în schimb, asupra posibilității unei intervenții militare pentru a pune capăt conflictului și pentru a-i pedepsi pe sârbii pe care îi declaraseră principalii responsabili. Până în septembrie 1994, chiar și liderii Republicii Federale Iugoslavia i-au abandonat pe liderii radicali ai Republika Srpska. Milošević a refuzat să mai ofere asistență militară autodeclaratei republici sârbe și a închis granița dintre Republica Federală Iugoslavia și Bosnia și Herțegovina. Croații au profitat cel mai mult de slăbiciunea strategică a sârbilor, reocupând Oblastul Autonom Sârb al Slavoniei de Vest și încorporând regiunea în Republica Croația în primăvara anului 1995.

Cooperarea militară tot mai intensă dintre guvernul Croației și cel al Bosniei și Herțegovina a întărit alianța pragmatică dintre croații bosniaci și bosniaci. Armata croată a devenit mai puternică cu ajutor din partea Occidentului, iar un număr tot mai mare de voluntari musulmani străini a ajuns în Bosnia și Herțegovina ilegal pentru a lupta alături de armata bosniacă, deseori cu sprijinul mascat al Statelor Unite, ca parte a grupurilor de ajutor umanitar din țările arabe⁵⁴⁴.

Punctul de cotitură al Războiului Bosniac a avut loc în vara anului 1995, la puțin timp după ce soldații olandezi din Forța de Protecție a Națiunilor Unite nu au reușit să prevină masacrul bosniacilor de lângă Srebrenica. În data de 4 august 1995, Armata Croată sprijinită de către Occident a lansat o ofensivă cunoscută drept Operațiunea Vijelie în vecinătatea orașului Knin, capitala Republicii Sârbe Krajina, care a pus pe fugă forțele armate sârbe, iar 200.000 de civili din statul autodeclarat s-au retras în interiorul Republicii Croația. Ca rezultat al acestei ofensive, liniile de demarcație și fronturile militare au început să coincidă.

⁵⁴⁴ Schindler, *Jihad nei Balcani*, 229.

Forțele armate combinate croate și bosniace au lansat ofensiva finală cu sprijin aerian NATO. Mult așteptata intervenție militară occidentală a ajutat la distrugerea infrastructurii militare și logistice a forțelor armate sârbo-bosniace și nu s-a încheiat până când 51% din teritoriul Bosniei și Herțegovinei nu a ajuns sub controlul croaților-bosniaci și a bosniacilor în concordanță cu planul Grupului de Contact din mai 1994. Până în toamna anului 1995, intensitatea conflictului armat a scăzut în întreaga Bosnie și Herțegovina, iar părțile implicate în război au participat la discuții pentru a găsi un acord de pace. După trei săptămâni de negocieri, reprezentanți ai Republicii Croația (din partea croaților-bosniaci și a bosniacilor) și ai Republicii Federale Iugoslavia au ajuns în cele din urmă la un acord complex.

De la Acordul de la Dayton la independența Kosovo-ului

Richard Caplan a numit Acordul de la Dayton arbitrat de către Statele Unite, încheiat la Baza Forțelor Aeriene Wright-Patterson de lângă Dayton, Ohio, dar semnat formal la Paris în data de 14 decembrie 1995, un exemplu de diplomatie coercitivă⁵⁴⁵. Acordul de la Dayton a însemnat sfârșitul Războiului Bosniac, care a durat trei ani și jumătate și a modificat condițiile politico-teritoriale din zonele respective. Acordul a consolidat situația militară din regiunile Slavonia și Krajina, care reveniseră amândouă Croației după trei ani de ocupație sârbă. Bosnia și Herțegovina a fost împărțită în două: Federația Croato-Bosniacă a Bosniei și Herțegovinei, care includea 51% din teritoriul total al statului, și Republica Srpska Sârbă care include 49% din teritoriul total al statului. Acordul a înființat zece cantoane în interiorul Federației Bosnia și Herțegovina – cinci bosniace, trei croate și două cu naționalitate mixtă.

Până astăzi, o graniță administrativă între entități separă Federația Bosniei și Herțegovinei și Republica Srpska, care, deși fac parte din același stat al Bosniei și Herțegovinei, se bucură de un grad semnificativ de autoritate autonomă. Legislaturi separate funcționează în entitățile componente ale Bosniei și Herțegovinei – un parlament bicameral la Sarajevo, capitala Federației Bosnia și Herțegovina, și o adunare națională unicamerală în Banja Luka, capitala Republika Srpska. Bosnia și Herțegovina are o președinție colectivă bosniaco-croato-sârbă, cu

---

⁵⁴⁵ Caplan, „Bombing and Negotiating”, 158–160.

un șef de stat care ocupă funcția prin rotație, un model moștenit din anii 1980.

Stabilizarea situației din Bosnia și Herțegovina în urma Acordului de la Dayton a sprijinit în mod paradoxal puterea elitei politice care fusese responsabilă pentru Războiul Bosniac. Milošević a aruncat vina pentru eșecurile militare sârbe din Croația și din Bosnia și Herțegovina asupra comunității internaționale, milițiilor sârbe și a „dușmanilor interni”, adică a opoziției democratice, pentru a-și menține legitimitatea politică. În iulie 1997, Milošević a fost ales președinte al Republicii Federale Iugoslavia, compusă din Republica Serbia și Republica Muntenegru. În timpul ultimilor săi ani la putere, Milošević a prezidat un guvern sincretic din punct de vedere ideologic care includea comuniști, socialiști și naționaliști radicali de dreapta. O coaliția de opoziție numită Împreună a învins partidele de guvernare pro-Milošević la alegerile locale din 1996 și s-a confruntat cu un val de demonstrații studențești, care protestau împotriva fraudei sponsorizate de către guvern la aceste alegeri la începutul anului următor. Totuși, Milošević a supraviețuit acestor tulburări apelând la tactici precum creșterea salariilor și pensiilor (pe care le-a finanțat în parte prin privatizarea lipsită de scrupule a companiei naționale de telecomunicații), hărțuirea susținătorilor opoziției și adoptarea unor legi care restrângeau libertatea presei⁵⁴⁶.

În Croația, Franjo Tuđman a câștigat în mod triumfal un nou mandat ca șef al statului la alegerile prezidențiale din 1997. Tuđman, care supervizase reincorporarea de către Armata Croată a Republicii secesioniste Sârbe Krajina în Croația, și-a menținut autoritatea politică nedisputată până la moartea sa din decembrie 1999. Totuși, Tuđman a devenit de atunci o personalitate care dezbină: în timp ce aproape toată lumea recunoaște că statul independent Croația nu ar fi putut deveni realitate fără acțiunile sale decisive, mulți îl asociază în primul rând cu lungii ani de conflict militar, crime de război și conducere autoritară. În Bosnia și Herțegovina, președintele Alija Izetbegović a rămas în funcție până în anul 2000, când s-a retras din motive de sănătate.

Deși tensiunile etnice și religioase au transformat Kosovo într-un potențial punct volatil de conflict, Stefan Troebst afirmă că Acordul

---

⁵⁴⁶ Stefan Wagstyl, Irena Guzelova, Kerin Hope, „Milosevic's Murky Fortune”, *Financial Times*, 4 aprilie 2001.

de la Dayton nu a reușit să abordeze problemele politice și etnice din regiune, care a devenit nexul conflictului regional cu începere din a doua jumătate a anilor 1990⁵⁴⁷. Noua federație iugoslavă a Serbiei și Muntenegrului a renunțat la noțiunea de Serbia Mare ca sursă primară a legitimității politice a lui Milošević, în urma înfrângerii forțelor pro-sârbe în războaiele din Croația și din Bosnia și Herțegovina. Milošević nu a ezitat să-și retragă sprijinul acordat sârbilor care locuiau în acele țări, după ce i-a exploatat pentru a promova naționalismul sârb ca mijloc de sporire a propriei puteri politice. Totuși, spre deosebire de Republica Sârbă Krajina și de Republika Srpska, Kosovo a fost o provincie din cadrul Republicii Serbia căreia Președintele Milošević era pregătit să îi împiedice secesiunea prin toate mijlocele pe care le avea la dispoziție. În urma revocării statutului autonom al Kosovo-ului în 1989, Liga Democratică din Kosovo condusă de către Ibrahim Rugova a început să boicoteze instituțiile de stat sârbo-iugoslave și a refuzat să participe la alegeri. În același timp, Rugova și cei care îl sprijineau au început să construiască o societate albaneză paralelă în Kosovo, înființând un sistem de educație subteran, tipografii ilegale și centre culturale informale⁵⁴⁸.

Situația din Kosovo s-a deteriorat în anii 1997–1998, când conflictul îndelungat din interiorul elitei albaneze dintre mai bătrânii moderați care crescuseră în Iugoslavia lui Tito și mai tinerii radicali care se socializaseră într-un mediu de ură între naționalități și lipsuri culturale în anii 1980 s-a accentuat. Criza politică și economică tot mai gravă din Albania a contribuit, de asemenea, la înrăutățirea condițiilor din Kosovo, pe care le voi discuta ulterior în capitolul de față. Criza internă albaneză a dus la izbucnirea unui război civil în primăvara și vara anului 1997. Un număr mare de arme a început să circule ulterior în țară, ajungând, din mână în mână, în posesia Armatei de Eliberare a Kosovo-ului. Această armată de gherilă a organizat o serie de atacuri asupra forțelor sârbe din Kosovo. Răspunsul Belgradului la astfel de atacuri a fost nemilos și disproporționat: până în august 1998, forțele armate sârbe au ucis mai multe sute de albanezi în Kosovo și au forțat alte circa 300.000 să fugă din regiune în Albania sau Macedonia, contribuind astfel la destabilizarea lor.

De această dată, puterile occidentale au luat măsuri diplomatice

⁵⁴⁷ Troebst, *Conflict in Kosovo: Failure of Prevention?*

⁵⁴⁸ O analiză detaliată se găsește la Kostovicova, *Kosovo*.

imediate pentru a soluționa conflictul din Kosovo. În data de 23 septembrie 1998, Consiliul de Securitate al ONU a emis Rezoluția 1199 prin care cerea încetarea focului și discuții între facțiunile implicate în conflict. Totuși, sârbii nu s-au supus acestui acord. În urma eșecului negocierilor menite a pune capăt Războiului din Kosovo, organizate la Rambouillet, în Franța, în lunile februarie și martie a anului 1999, oficialitățile politice și diplomatice occidentale au concluzionat că Serbia trebuia pedepsită. În cuvintele lui Adam Roberts, inițiativa vestică a avut o serie de caracteristici notabile, deoarece includea „prima utilizare susținută a forței armate a alianței NATO în cei 50 de ani ai săi de existență; utilizarea, pentru prima oară, a forței armate destructive majore cu scopul exprimat de a implementa rezoluțiile Consiliului de Securitate ONU, dar în lipsa autorizării Consiliului de Securitate; prima campanie majoră de bombardament menită a opri crime împotriva umanității comise într-un stat din interiorul granițelor sale; și prima campanie de bombardament despre care se poate spune că a dus la o schimbare majoră de politică din partea guvernului țintă”⁵⁴⁹.

În data de 24 martie 1999, aviația NATO a început o campanie intensă de bombardament menită să distrugă ținte militare și non-militare sârbe. În replică, Serbia și-a accelerat campania de epurare etnică îndreptată împotriva celor 800.000 de albanezi care trăiau în Kosovo. Circa 10.000 de albanezi atât civili, cât și luptători de gherilă, au fost uciși în timpul Războiului din Kosovo, inclusiv câteva sute care și-au pierdut viața în timpul atacurilor aeriene ale NATO. Autoritățile din Republica Serbia au raportat că 576 de persoane au fost ucise în țară, majoritatea civili, care au murit în timpul bombardării unor ținte din Belgrad și din alte orașe de către NATO.

La 10 iunie 1999, Consiliul de Securitate al ONU a emis Rezoluția 1244, confirmând acordul tehnic pe care NATO îl încheiase cu Republica Federală Iugoslavia în Kumanovo, Macedonia. În ziua anterioară, Consiliul de Securitate stipulase retragerea forțelor armate sârbe din Kosovo și începutul unui armistițiu în provincie. Incluziunea Rusiei și a Chinei la negocierile care căutau un mod de a încheia conflictul nu a împiedicat mobilizarea Forței Kosovo pentru păstrarea păcii în Kosovo sub comanda unificată a NATO. În mod formal, Kosovo a rămas parte a Republicii Federale Iugoslavia, dar a fost pus sub autoritatea administrativă temporară a Națiunilor Unite, în timp

⁵⁴⁹ Roberts, „NATO’s ‘Humanitarian War’ over Kosovo”, 102.

ce refugiații albanezi s-au reîntors în provincie și luptătorii de gherilă au fost dezarmați. Instituții albaneze au fost înființate în Kosovo ca prim pas spre autonomia complexă a provinciei.

După cum a prezis Noel Malcom în 1998, toate încercările de rezolvare a conflictului din Kosovo în contextul statului iugoslav s-au dovedit iluzorii⁵⁵⁰. După război și după plecarea în mare parte involuntară a sârbilor din Kosovo, populația provinciei a devenit aproape exclusiv albaneză. Singurele enclave locuite de sârbi care au rămas Kosovska Mitrovica de Nord și zonele din jurul mănăstirilor ortodoxe sârbe. În 2008, comunitatea internațională a privit secesiunea Kosovo-ului susținută de către Statele Unite drept răul cel mai mic. În iulie 2010, Curtea Internațională de Justiție a stabilit că declarația de independență non-violentă a Kosovo-ului nu a încălcat legile internaționale. Republica Serbia ar putea chiar să recunoască independența Kosovo-ului în viitorul nu prea îndepărtat ca o condiție a aderării sale la Uniunea Europeană. Potrivit lui Francesco Strazzari, specialist în politici de securitate, Kosovo-ul independent – împreună cu statul vecin Muntenegru – a devenit cel mai important exemplu al unui nou tip de stat fragil din punct de vedere instituțional care există sub auspiciile grupurilor de interese și ale rețelelor infracționale, care conduc activități de contrabandă și piață neagră și care formează baza economiei naționale⁵⁵¹. Potrivit lui Strazzari, „într-o manieră care nu diferă de alte tipuri de mafia, cele din Balcani nu se nasc acolo unde statul și piața sunt absente ci, din contră, însoțesc (sau direcționează) procesul de formare a pieței și a structurilor statale”⁵⁵². Propoziția citată se referă la un fenomen cunoscut în literatura de specialitate drept „capturarea statului”, care apare atunci când agențiile statale de reglementare fac afaceri potrivit intereselor private și deseori ilicite ale celor care conduc, în detrimentul interesului public pe care ar trebui să îl servească. Ultimul capitol al cărții de față analizează această chestiune, care este crucială pentru istoria socială post-comunistă a Europei de Est.

Deceniul de după: între democratizare și tensiuni sociale

Războiul din Kosovo a subminat autoritatea lui Milošević în Republica Federală Iugoslavia, creând astfel condițiile necesare

⁵⁵⁰ Malcolm, „Kosovo”, 23–26.

⁵⁵¹ Strazzari, *Noțe balcanice*, 69–72.

⁵⁵² Ibid., 146.

schimbării politice. Solidaritatea națională care se formase între sârbi ca rezultat al campaniei de bombardamente NATO din 1999 nu a anulat dorința populară pentru pace și stabilitate economică după opt ani de război. În plus, Rusia, care slăbise și devenise marginalizată în urma colapsului său financiar și economic din 1998, nu a mai putut să ofere regimului Milošević un sprijin adecvat. Războiul din Kosovo a făcut ca oficialitățile guvernamentale sârbe de la Belgrad să fie conștiente de adevărata dimensiune a izolării internaționale a Serbiei. Madeleine Albright, secretar de stat al Statelor Unite, și Richard Holbrooke, ambasadorul Statelor Unite la ONU, au inițiat o schimbare de politică a NATO care se îndepărta de intervenția umanitară împotriva regimului Milošević și se apropia de menținerea status-quo-ului tradițional. Căderea Președintelui Milošević a fost cel din urmă efect al înfrângerii militare a Iugoslaviei în 1999, dar și rezultatul înfrângerii sale politice personale față de Muntenegru – cel mai important și în cele din urmă singurul aliat al Serbiei. Milo Đukanović, tânărul, ambițiosul și lipsit de rețineri președinte al Muntenegrului, a început să îndrepte țara spre independență la scurt timp după alegerea sa în funcție, în februarie 1998 – un parcurs care a culminat în 2006 cu un referendum și apoi cu includerea statului ca membru al Națiunilor Unite⁵⁵³.

Ca răspuns la acțiunile ultimului său aliat, Milošević a inițiat amendamente constituționale menite să reducă autonomia Muntenegrului în cadrul federației iugoslave, ceea ce a dus la proteste ample. La alegerile prezidențiale organizate în Iugoslavia în septembrie 2000, opoziția sârbă a reușit în cele din urmă să se unească în spatele unui singur candidat – intelectualul conservator Vojislav Koštunica, un susținător moderat al idealurilor democratice care era acceptabil pentru naționaliști și pentru Biserica Ortodoxă Sârbă. Milošević a încercat fără succes să își inverseze înfrângerea din cabinele de vot prin intermediul acuzelor de fraudă electorală, așa cum procedase și cu câțiva ani mai înainte. În data de 5 octombrie, o mulțime imensă a ocupat simbolic clădirea parlamentului din Belgrad, determinându-l pe Milošević să recunoască victoria lui Koštunica⁵⁵⁴. Victoria coaliției liberal-democratice, sub conducerea fostului primar al Belgradului Zoran Đinđić la alegerile parlamentare din decembrie 2000, a completat transferul puterii politice în Iugoslavia. Guvernul Đinđić format în urma

⁵⁵³ Franzinetti, *Balcani dal 1878 a oggi*, 112.

⁵⁵⁴ Pavlowitch, *Serbia*, 289–290.

alegerilor era semnificativ diferit de cele de dinaintea sa, căutând apropierea de Occident, autorizând extrădarea lui Milošević în Olanda în vederea procesului pentru crime de război în fața Tribunalului Penal Internațional pentru Fosta Iugoslavie și încercând să ajungă la o rezoluție pașnică a conflictului din Kosovo. Nou înființata democrație sârbă s-a dovedit capabilă să răspundă eficient la provocări importante, precum secesiunea Muntenegrului și a Kosovo-ului în ciuda acțiunilor destabilizatoare ale forțelor de securitate legate de fostul regim, care au dus la asasinarea mai multor oficialități politice, inclusiv a primului ministru Đinđić în 2003, și și-a păstrat ambiția de a se alătura Uniunii Europene în ciuda crizei economice și a chestiunii nerezolvate a independenței contestate a Kosovo-ului.

Dintre fostele republici iugoslave, Macedonia a fost cea mai încercată în ceea ce privește soliditatea sistemului său politic și social pe durata ultimilor zece ani. În urma războiului din Kosovo coaliția de centru dreapta care guverna Macedonia și includea partidul care reprezenta importanta minoritate albaneză s-a văzut pusă în fața catastrofei umanitare reprezentată de 300.000 de refugiați într-o țară cu două milioane de locuitori. Ca rezultat al acestui aflux masiv de refugiați din Kosovo, numărul albanezilor care trăiau în Macedonia a crescut la un sfert din populația totală, iar numărul musulmanilor albanezi, turci și romi a crescut la o treime din populația totală, potrivit datelor de la ultimul recensământ disponibil, cel din 2002. Dovezi anecdotice sugerează că tendințele demografice sunt mai degrabă nefavorabile comunității majoritare macedonene, iar o asemenea situație ar putea explica îngrijorările tot mai mari față de această problemă ale cercurilor naționaliste de la Skopje⁵⁵⁵.

Deși un mare număr de refugiați s-a reîntors rapid în Kosovo, intensificarea contactelor dintre diferitele comunități albaneze și transferul în Macedonia al bazei operative a Armatei de Eliberare a Kosovo au dus la radicalizarea politicilor macedonene. Revendicările albanezilor care trăiau în nordul Macedoniei au dobândit un caracter revoluționar începând din toamna anului 2000, manifestându-se prin atacuri asupra poliției macedonene în diferite locuri de-a lungul graniței țării cu Kosovo. Acest conflict de intensitate scăzută – care până atunci s-a soldat cu câteva sute de morți în rândul militarilor și al civililor – a

⁵⁵⁵ Următorul recensământ național a fost anulat în mijlocul conflictelor politice dintre partidul de guvernare de centru-dreapta, VMRO, și partenerul său albanez de coaliție.

escaladat, devenind un conflict deschis în primăvara anului 2001, și s-a răspândit în alte regiuni din Macedonia.

Răspunsul comunității internaționale la escaladarea conflictului din Macedonia a fost imediat și proporțional, ducând la lansarea Operațiunii Recolta Esențială sub auspiciile NATO și la inițierea eforturilor de reconstrucție a structurii sociale și politice macedonene. La 13 august 2001, părțile beligerante au semnat un acord în Acordul Cadru de la Ohrid, care a obligat guvernul Macedoniei să recunoască albaneza ca a doua limbă oficială a republicii, a sporit influența albanezilor în cadrul structurii de guvernare și a implementat descentralizarea planificată a administrației de stat. Potrivit lui Michael S. Lund, succesul relativ al stabilizării interne din Macedonia s-ar putea datora unei combinații norocoase de factori. Pe lângă deja menționatul cadru instituțional pluralist, după aproape un deceniu de management continuu de criză în fosta Iugoslavie, actorii internaționali au învățat în cele din urmă lecția și au introdus în Macedonia măsuri de prevenire a conflictelor la scurt timp după afirmarea noii sale națiuni⁵⁵⁶.

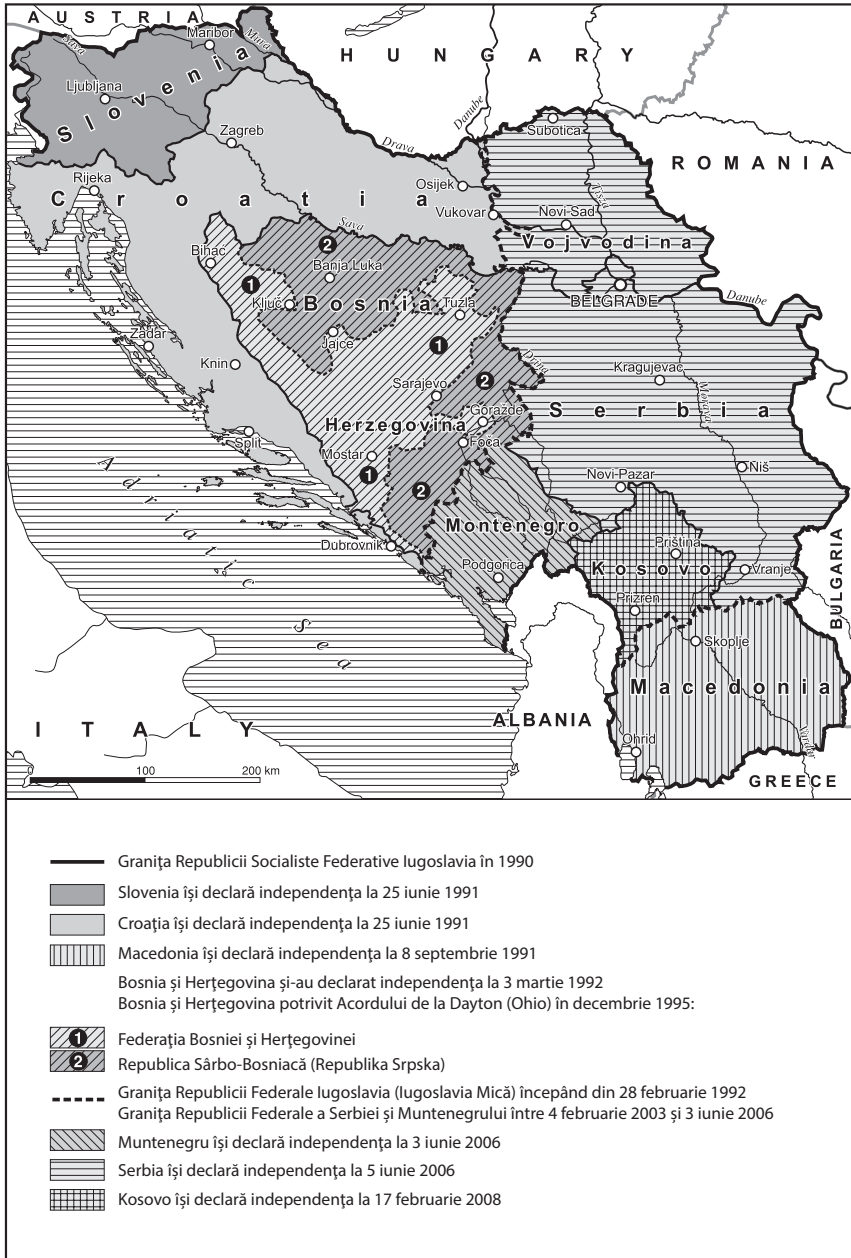
Acordul de la Ohrid a stabilit, de asemenea, condițiile necesare pentru ca Macedonia să devină un candidat oficial la aderarea la Uniunea Europeană în 2005, deși negocierile privind calitatea de membru UE a țării nu au început încă. Grecia s-a opus prin veto candidaturii Macedoniei la calitatea de membru NATO în 2008 datorită faptului că ambele țări reclamau dreptul de a folosi denumirea de Macedonia, care se referă și la regiunea din nordul Greciei. Acest conflict politic nu a fost rezolvat decât în 2018, când cele două țări au fost de acord cu schimbul denumirii în Macedonia de Nord. (harta 5.2).

Prelungita tranziție albaneză

Ramiz Alia, care i-a urmat lui Enver Hoxha în 1985 ca prim secretar al Partidului Muncii din Albania, a menținut politicile de independență națională – de fapt o autoizolare cvasitotală, pe care predecesorul său le-a inițiat în anii 1960. Partidul a trecut la o liberalizare politică precaută de-abia în anul 1990, ducând la introducerea a mici reforme legate de piața liberă, semnarea Acordurilor de la Helsinki cu o întârziere de 15 ani, anularea legii care interzicea practicarea religiei, înlăturarea restricțiilor asupra dreptului de călătorie și reinstituirea Ministerului de Justiție

---

⁵⁵⁶ Lund, „Greed and Grievances Diverted”, 231.

Harta 5.2. Iugoslavia, 2008. Hartă realizată de Béla Nagy, de la Academia Maghiară de Științe.

care fusese anterior dizolvat⁵⁵⁷. După cum nota Joseph Rothschild, liberalizarea politică care a avut loc în Albania în 1990 nu a fost un răspuns la cererile venite de jos, ci o anticipare a lor venită de sus. Alia a autorizat organizarea partidelor de opoziție, dintre care cel mai important a fost Partidul Democratic al Albaniei, condus de către Sali Berisha, fostul medic personal a lui Enver Hoxha. Totuși, Partidul Muncii (care a devenit ulterior Partidul Socialist al Albaniei) a învins Partidul Democratic la alegerile parlamentare organizate în data de 31 martie 1991. Noul partid de opoziție a reușit să câștige 38% dintre toate voturile exprimate și un sprijin important din partea locuitorilor celor mai importante orașe și al tinerilor. Haosul politic și social și greutățile economice care au izbucnit în Albania în timpul perioadei de tranziție au determinat zeci de mii de albanezi să părăsească țara și să plece în Italia.

Ca și în România, prăbușirea dictaturii nemiloase și tranziția spre democrație din Albania la începutul anilor 1990 a dus la revolte importante și la fracturarea politicilor de-a lungul liniilor generaționale. În Albania, linii de cezură socială și geografică au apărut între cei care locuiau la oraș și cei din zonele rurale, precum și între grupul etnic gheg din nordul Albaniei, care sprijinea în mare parte Partidul Democratic, și grupul etnic tosk din sudul Albaniei, care sprijinea în mare parte Partidul Socialist.

Conflictul politic din Albania a dus la o atmosferă de tensiune permanentă, sporită și mai mult de condițiile economice, sociale și de mediu catastrofice din țară. Minele învechite și, dintr-o perspectivă estetică, cele câteva sute de mii de buncăre construite începând cu anii 1950 au constituit problemele de mediu cu care s-a confruntat Albania după tranziția tumultuoasă a țării spre democrație. Totuși, adevăratul punct de cotitură al procesului de tranziție politică a avut loc în Albania mai repede decât în România sau în Bulgaria. Partidul Democratic a înfrânt Partidul Socialist la alegerile parlamentare organizate în martie 1992, iar Sali Berisha i-a urmat lui Ramiz Alia ca președinte al Albaniei în luna care a urmat. Pe parcursul celor cinci ani în care s-a aflat la putere, între 1992 și 1997, Partidul Democratic a implementat politici economice ultraliberale (de exemplu, privatizarea pe bază pe cupoane), a supervizat un proces haotic de urbanizare și a instituit un sistem prezidențial de tip autoritar sub conducerea lui Berisha⁵⁵⁸.

⁵⁵⁷ Rothschild, *Return to Diversity*, 254–255.

⁵⁵⁸ Franzinetti, *I Balcani dal 1878 a oggi*, 114.

Pe parcursul acestor ani, jumătate dintre albanezi și-au pus economiile, bunurile mobile și imobile, precum și proprietățile și animalele care le-au fost restituite la bănci și companii financiare – așa-numitele jocuri piramidale – în speranța că se vor îmbogăți rapid. Aceste bănci și companii financiare le ofereau clienților lor dobânzi nerealist de mari (până la 44% pe lună în 1996), deși acopereau aceste rate exorbitante prin achiziția unei rezerve și mai mari de bunuri investite. Cetățenii Albaniei erau atât de nefamiliarizați cu mecanismele financiare, chiar cu cele mai elementare, încât nu au putut să își dea seama că băncile și instituțiile financiare în care își investiseră bunurile erau scheme Ponzi clasice. Aceste bănci și instituții financiare s-au prăbușit în februarie 1997 și cei care au gestionat jocurile piramidale au fugit în străinătate, lăsându-și complicii din interiorul statului albanez cu averi enorme și sute de mii de cetățeni albanezi falșiți și lipsiți de acces la despăgubiri legale⁵⁵⁹.

Prăbușirea acestor companii a provocat neliniști populare în Albania, în special în regiunea tosk a țării care susținea Partidul Socialist. Tulburările au forțat Partidul Democratic aflat la guvernare să se dizolve în data de 8 martie 1997, după care armata și poliția albaneză s-au dezintegrat și Albania a alunecat într-o stare de război civil nedeclarat. Mulțimi de civili au jefuit depozitele militare, iar peste 2000 de oameni au fost uciși în confruntările armate dintre cei care îl sprijineau pe Berisha, care demisionase din funcția de președinte în iulie 1997, și Fatos Nano, noul prim-ministru din Partidul Socialist. Mai multe sute de mii de persoane au fugit din Albania în urma conflictului și a dezordinii, mai ales în Italia. Guvernul Partidului Socialist care a ajuns la putere în iunie 1997 a implementat măsuri de stabilizare economică, pentru a preveni prăbușirea completă a aparatului de stat în Albania. Această stabilizare i-a permis Albaniei să găzduiască temporar circa 500.000 de refugiați albanezi kosovari în 1999, în ciuda sărăciei țării și a infrastructurii sale subdezvoltate.

Albania a trecut printr-o normalizare politică treptată pe parcursul ultimului deceniu. După ce a câștigat alegerile parlamentare din 2001, Partidul Socialist a pierdut în fața Partidului Democratic condus de Berisha la alegerile din 2005 și 2009, pe care comunitatea internațională le-a declarat valide în ciuda dovezilor privind fraude electorale minore. Investițiile străine și, într-o măsură și mai mare,

---

⁵⁵⁹ Jarvis, „Rise and the Fall of the Pyramid Schemes”, 1–29.

sumele enorme trimise în țară de către albanezii care locuiau în străinătate, inclusiv cei 500.000 din Italia, au ridicat Albania din tranziția post-comunistă și din prăbușirea financiară ulterioară, din 1997. În anul 2009, Albania a devenit membru NATO și a solicitat includerea în Uniunea Europeană. Deși integrarea Albaniei în Uniunea Europeană reprezintă un proiect pe termen lung, procesul de integrare europeană ar putea aduce beneficii enorme economiei țării, care a ajuns într-o stare deplorabilă în perioada imediat post-comunistă.

Capitolul 6

Europa de Est astăzi

Periferie vestică sau zonă-tampon?

Starea integrării regionale și euro-atlantice

Începând din 1989, țările din Europa de Est au depus eforturi enorme pentru a pune în practică noi modele politice, economice și culturale adoptate de la democrațiile liberale cu piețe libere din Occident. Se căuta atingerea acestui scop prin adaptare mimetică la modele deseori străine de moștenirea istorică și mentalitatea colectivă a societăților care au ajuns să se implice în acest experiment. Cea mai importantă provocare era construirea sau reconstrucția unui stat-națiune în contextul în schimbare al unei lumi globalizate. Noua Europă de Est post-comunistă a devenit astfel o regiune dinamică în care (re) construcția și naționalizarea tardivă a corpului social s-a împletit cu procesele în curs de desfășurare, cu cele de integrare europeană.

În anii 1990, organizațiile de cooperare regională, înființate pentru a impulsiona integrarea europeană, precum Grupul de la Visegrád pe care l-au fondat Polonia, Cehoslovacia și Ungaria în 1991, și Consiliul Statelor Mării Baltice înființat în 1992, au obținut doar rezultate modeste. Faptul că Uniunea Europeană prefera negocierile individuale a devenit în scurt timp evident prin Tratatul de la Maastricht și criteriile de la Copenhaga și Madrid adoptate în 1993 și respectiv în 1995 pentru a determina precondițiile aderării la Uniunea Europeană (un sistem instituțional stabil, respect pentru drepturile omului și ale minorităților, o economie de piață funcțională, încorporarea treptată a realizărilor comune în sistemul legal național).

Calea spre calitatea de membru al Uniunii Europene s-a dovedit lungă și încălțată. În plus, cei din fruntea competiției aderării au

derulat procesul de integrare europeană în competiție reciprocă. În decembrie 1994, Consiliul European a adoptat o amplă strategie pentru a aduce țările post-comuniste mai aproape de Uniunea Europeană. Comisia Europeană a împărțit candidații în două grupuri, bazate pe evaluarea instituțiilor lor democratice realizată de către această instituție executivă: state-candidat cu instituții democratice suficient de dezvoltate și stabile – Estonia, Polonia, Republica Cehă, Slovenia și Ungaria – care au început laborioase negocieri în 1998; și state-candidat cu instituții democratice insuficient dezvoltate – Letonia, Lituania, Slovacia, România și Bulgaria – care au trebuit să implementeze reforme suplimentare înainte de a începe negocierile.

Cercetătorii sunt de acord că în a doua jumătate a anilor 1990, nevoia de securitate colectivă în Europa Centrală și de Est a reprezentat cel dintâi motiv al expansiunii paralele și uneori competitive înspre est a Uniunii Europene și a NATO. În timpul celui de al doilea mandat al președintelui Bill Clinton, diplomația Statelor Unite a exploatat slăbirea influenței rusești în Europa Centrală pentru a iniția în mod unilateral clarificarea chestiunilor rămase nerezolvate în regiune. Polonia, Republica Cehă și Ungaria s-au alăturat NATO în martie 1999 în preziua intervenției militare a alianței în Iugoslavia, când era nevoie de asistență logistică din partea Ungariei vecine în mod special – cinci ani înainte de includerea în Uniunea Europeană la 1 mai 2004 a 10 noi state, dintre care șapte erau foste membre ale blocului sovietic. România, Bulgaria, Slovacia, Slovenia și Statele Baltice au urmat în martie 2004, granițele externe ale alianței defensive vestice mutându-se așadar și mai aproape de Rusia.

Interesul strategic american pentru zonele post-comuniste din Europa s-a încheiat odată cu președinția lui George W. Bush. Ultimul moment de entuziasm reciproc a avut loc în timpul invaziei Statelor Unite din Irak, în 2003, când cele mai multe dintre guvernele est-europene și cei mai mulți dintre intelectualii regiunii au sprijini acțiunea militară, iar secretarul de stat american Donald Rumsfeld a comparat „Noua Europă”, loială Statelor Unite, cu aliații tot mai ostili și nesiguri din jumătatea vestică a continentului⁵⁶⁰. După cum au arătat evoluțiile ulterioare, doar câteva state din Europa de Est (Kosovo, care era plin de recunoștință, precum și România, Polonia și statele baltice, care erau cu gândul la securitate) pot fi definite drept pro-americane

⁵⁶⁰ Kenney, *Il peso della libertà*, 155–156.

fără echivoc. Majoritatea populației din celelalte noi state membre NATO recunoștea pragmatic reușitele Statelor Unite și se așteaptă de la NATO să îi ofere siguranță, dar se opunea implementării de măsuri semnificative de sprijin a alianței euro-atlantice și creșterii cheltuielilor militare reduse. Modul în care Noua Europă este percepută în Vest este strict legată de relația complexă dintre statele est-europene membre ale Uniunii Europene și Rusia. Statele baltice, Polonia și România au privit întotdeauna Rusia post-sovietică ca o amenințare potențială la securitatea lor națională. Aceste state au devenit îngrijorate în mod special în legătură cu renașterea expansionismului Rusiei în urma anexării unilaterale a Peninsulei Crimeea în 2014. Alte state membre UE și NATO din Europa de Est – în special Republica Cehă, Slovacia, Ungaria și Bulgaria – își priveau relațiile cu Rusia, în principal, ca pe o problemă de energie, având în vedere aproape completa lor dependență de gazul rusesc importat⁵⁶¹. Această chestiune explică interesul exprimat de către unele state față de propusa Magistrală de Sud menită să transporte gazele naturale din Rusia în Europa de Est, în ciuda opoziției Statelor Unite și a altor puteri vestice. Un sfert de secol după încheierea Războiului Rece, includerea unei regiuni care a fost mult timp obiect al competiției cu Rusia a devenit un succes formal. După cum arată harta 6.1, 11 state care aparținuseră blocului sovietic, inclusiv trei care au fost parte a Uniunii Sovietice, au aderat la Uniunea Europeană între 2004 și 2013, mutând astfel spre est centrul geopolitic de gravitație al Uniunii Europene, în timp ce alte patru state și-au depus candidatura (Serbia, Macedonia de Nord, Muntenegru și Albania). Dintre acestea din urmă, Albania și Muntenegru se bucură deja de statutul de state membre NATO în ciuda dezaprobării puternice a Rusiei față de această mișcare. Zonele periferice (Ucraina, Belarus și Moldova din fosta regiune post-sovietică, precum și Kosovo și Bosnia și Herțegovina) au fost excluse până acum din procesul de integrare din diferite motive care se leagă nu doar de dezvoltarea lor economică, ci și de fragilitatea instituțională datorită căreia integrarea lor mai profundă pare improbabilă pentru un timp mai îndelungat.

După cum a susținut recent Timothy Snyder – un promotor al europeanizării rapide a periferiilor Europei –, Uniunea Europeană

⁵⁶¹ Pentru o analiză comprehensivă a începutului erei Putin, vezi Baev, *Russian Energy Policy and Military Power*. Despre cele mai recente evoluții, inclusiv consecințele conflictului militar cu Ucraina pe tema politicii legate de energie a Rusiei, vezi Gusev, Westphal, „Russian Energy Policies Revisited”.

poate fi cel bine înțeleasă ca proiect economic post-imperial condus de o Germanie democratică și multiculturală, o țară care era mai pregătită decât toate celelalte puteri europene să opereze un schimb de perspectivă în urma pierderii dramatice a imperiului propriu în 1945. Acest factor profund emoțional a făcut Uniunea Europeană să devină un imperiu pe bază de invitație, reținut în a se extinde dar forțat continuu să o facă de evenimente externe, iar acest aspect face Uniunea Europeană atât de dezirabilă pentru statele candidate, în ciuda tuturor știrilor negative legate de viața internă a uniunii. Potrivit unei asemenea perspective, Uniunea Europeană ar putea reprezenta o soluție la problemele ridicate de către războaiele din ultimul secol și un mod de soluționare a „problemei decolonizării”, respectiv a inegalităților sociale persistente din interiorul Europei⁵⁶².

Procesul de integrare europeană a anulat parte din Cortina de Fier care separa fizic Europa de Est de restul continentului în a doua jumătate a secolului XX. În concluziile capitolului său de pionierat privitor la încercarea de reconstituire complexă a istoriei sociale a Europei contemporane, Béla Tomka pune în balanță discursuri pe tema unității și lipsei de unitate a Europei din ultimul secol și susține că „nimeni nu poate pune cu adevărat la îndoială existența unei moșteniri comune semnificative”, deși „nu putem vedea prezența continuă și constantă a ideii de Europă în secolul XXI”. Potrivit lui Tomka, procesul de integrare europeană, numit și europenizarea Europei, „a contribuit în mod decisiv la situația în care trebuie discutată însăși existența unei societăți europene”. Totuși, Tomka avertizează față de transformarea setului existent de valori culturale și experiențe sociale europene într-o narațiune care se împlinește de la sine și care neagă „caracterul deschis al procesului de integrare europeană” și duce la „interpretări teleologice”⁵⁶³.

Ideea conform căreia integrarea Europeană nu este doar dezirabilă ci reprezintă și rezultatul inevitabil al dispariției ineluctabile a statului-națiune și a ideii suveranității naționale axate pe paradigma westfaliană atinge un punct controversat. Timp de mulți ani după 1989, cetățenii de la periferiile Europei au împărțit punctul de vedere conform căruia sfârșitul comunismului de tip sovietic a pavat drumul pentru

⁵⁶² Timothy Snyder, prezentare în deschiderea conferinței „Revolution and War: Ukraine in the Great Transformations of Modern Europe” organizate de către Comisia Istorică Germano-Ucraineană la Berlin, 28–29 mai 2015.

⁵⁶³ Tomka, *Social History of Twentieth-Century Europe*, 431–439.

Harta 6.1. Europa de Est, 2016. Hartă realizată de către Béla Nagy, de la Academia Maghiară de Științe.

ceea ce Francis Fukuyama denumea, într-o expresie celebră, „sfârșitul istoriei”: o metaforă a difuzării mondiale necontestate a democrației liberale de stil occidental și a pieței libere. În ciuda faptului că au trecut prin greutăți și regrese dureroase, cei mai mulți dintre cetățenii de la periferia continentului și-au păstrat încrederea pe termen lung în Occident ca singură cale de ieșire din subdezvoltarea economică și amenințarea în termeni de securitate a Rusiei.

Dintr-o perspectivă pragmatică, cele mai importante consecințe ale integrării europene au fost libera circulație a bunurilor și capitalului și, mai presus de orice, libertatea circulației individuale în interiorul spațiului Europei. Standardizarea juridică și mecanismul de stat extrem de birocratizat care s-a născut din extinderea Uniunii Europene nu au reprezentat nicio provocare intelectuală, nicio necesitate de auto-identificare emoțională, deși ele pot testa capacitățile adaptative ale cetățenilor UE.

Dintre statele est-europene membre ale Uniunii Europene, Polonia și-a exprimat ambiția de a juca un rol asertiv în afacerile politice ale Uniunii Europene, iar fostul prim-ministru polonez Donald Tusk a reușit să devină președinte al Consiliului Europei în decembrie 2014, cu sprijinul decisiv al Germaniei. Toate celelalte state ale Europei de Est au încercat rareori să își promoveze interesele în cadrul Uniunii Europene în timpul primului lor deceniu ca membre, iar influența lor asupra mecanismelor de decizie a fost neglijabilă. Statele membre UE din Europa de Vest s-au purtat deseori ambiguu față de chestiuni care au variat de la condamnarea simbolică a comunismului la dependența energetică de Rusia, care erau extrem de importante pentru statele membre din Europa de Est. În ceea ce privește problema minorităților în cadrul Uniunii Europene lărgite, Giuliano Amato și Judy Batt avertizau deja în anii 1990 că Uniunea Europeană va trebui să dezvolte un mecanism prin care să poată implementa aplicarea colectivă a drepturilor omului și minorităților ca mijloc de rezolvare a conflictelor interne etnice și legate de naționalități⁵⁶⁴. Totuși, evoluții recente din interiorul Uniunii Europene au scăzut șansele dezvoltării unui astfel de mecanism. Membrii vechi ai Uniunii Europene, în special Franța și Grecia, precum și numeroase noi state membre ale UE și-au păstrat mentalitatea de națiune-stat (un stat egal o națiune). În plus, autonomia teritorială stabilită în diferite state ale Europei în anii 1970 a dus la

⁵⁶⁴ Amato and Batt, *Minority Rights and EU Enlargement to the East*.

mişări secesioniste care reprezintă o amenințare la adresa unității lor. Eforturile Scoției și ale Cataloniei de a se despărți de Marea Britanie și respectiv de Spania i-au determinat pe mulți europeni să concluzioneze că problemele legate de naționalități ar trebui rezolvate prin păstrarea strictă a statului-națiune și nu prin descentralizare.

Partide rasiste și autoritare au înregistrat succese semnificative în cadrul alegerilor legislative organizate în Europa de Est în secolul XXI, în parte ca răspuns la această provocare: Partidul România Mare în 2000 (21% din voturi), Liga Familiilor Poloneze în 2001 (7,9%), Partidul Atac în Bulgaria în 2005 (8,1%), Partidul Național Slovac în 2006 (11,7%) și Jobbik-Mișcarea Pentru o Ungarie Mai Bună în 2010 și 2014 (16,7% și respectiv 20,2%). Totuși, trebuie să observăm că aceste partide în mod fățiș antisistem nu au reușit să pătrundă în mainstream-ul politic sau să câștige o influență importantă în cadrul instituțiilor politice, după cum nici nu au ieșit în afara cordonului sanitar în care le-au plasat mass-media și intelectualitatea locală⁵⁶⁵. În plus, partidele minorităților precum Uniunea Democratică a Maghiarilor din România, Mișcarea Pentru Drepturi și Libertăți, Partidul Turc din Bulgaria și Partidul Democratic al Albanezilor din Macedonia de Nord au jucat un rol stabilizator în statele lor, luând parte la o serie de guverne de coaliție și realizându-și revendicările în interiorul mediilor politice în care s-au integrat⁵⁶⁶. Sherrill Stroschein subliniază modul în care protestele și controversele etnice din Europa de Est post-comunistă s-au transformat într-un proces deliberativ de facto care a permis consolidării democratice să prindă rădăcini în zone multietnice⁵⁶⁷. Totuși, ambiția minorităților maghiare din țările vecine de a obține autonomie teritorială a căzut victimă noii logici neo-centralizatoare chiar dacă o astfel de autonomie nu ar reprezenta o amenințare internă de securitate importantă pentru niciuna dintre țările vecine. Eșecul statelor membre UE din Europa de Vest de a face distincția dintre minoritățile indigene și comunitățile de imigranți create de către sovietici care s-au dezvoltat în regiune în a doua jumătate a secolului XX inhibă, de asemenea, extinderea drepturilor minorităților din Uniunea Europeană.

⁵⁶⁵ Rupnik, „From Democracy Fatigue to Populist Backlash”, 17–25.

⁵⁶⁶ Bărdi, „History of Relations”, 58–84.

⁵⁶⁷ Stroschein, *Ethnic Struggle, Coexistence, and Democratization in Eastern Europe*.

Extinderea granițelor democrației? Evoluții post-criză la periferiile Europei

În anii 1990, specialiștii în științe politice au caracterizat multe dintre noile state democratice din Europa de Est drept democrații încă imperfecte sau chiar regimuri hibride semi-autoritare⁵⁶⁸. Aceste sisteme politice, deși pluraliste în mod formal, nu aveau mecanisme de control democratice. Prin urmare, ele concentrau puterea și resursele economice și marginalizau și deseori hărțuiau opoziția internă. După un deceniu de formare democratică intensă, adoptarea normelor susținute de către UE (*acquis communautaire*) a ajutat la consolidarea cadrului legal, în timp ce propagarea rapidă a tehnologiilor digitale și a rețelelor de socializare a pus capăt monopolului de stat existent asupra informațiilor publice.

Acolo unde structura autoritară și mentalitatea moștenită din epoca comunistă s-au dovedit insensibile la cererea publicului pentru democrație, mobilizarea în masă a cetățenilor implicați politic a reușit să le înlăture într-o serie de continuări ale revoluțiilor de la 1989. Regimurile liberale au fost provocate de către revoluții colorate: revolte populare non-violente care au forțat puterea să demisioneze sau să accepte normele democratice. În a doua jumătate a anilor 1990, România și Slovacia, două state marginalizate anterior, ambele conduse de către elite etnocentrice protecționiste, au cunoscut o tranziție rapidă și pașnică spre democrația autentică. În ambele cazuri, schimbarea s-a produs prin procese electorale, dar rezultatul a fost destul de diferit. Victoria neașteptată a profesorului universitar Emil Constantinescu la alegerile prezidențiale organizate în România în anii 1996 nu a favorizat un guvern mai eficient pentru coaliția la putere, care deși era dedicată idealurilor democrației, era lipsită de competență și unitate. Prăbușirea economică din 1998–1999 a favorizat revenirea la putere a stângii post-comuniste. În mod paradoxal, guvernul social-democrat bazat pe patronaj și clientelism condus de către primul ministru Adrian Năstase între 2000 și 2004 a fost cel care a reușit să apropie țara de Uniunea Europeană și să o transforme într-un aliat militar esențial al Statelor Unite în regiune. Inteligent, carismatic și dotat cu o neobișnuită capacitate diplomatică, Năstase a fost remarcabil de eficient în obținerea creșterii economice prin investiții străine, în timp ce prin

⁵⁶⁸ Vezi analiza comparativă la Berglund, *Handbook of Political Change in Eastern Europe*.

discursul pe plan intern atingea corzi naționaliste. Guvernul său nu a îmbunătățit calitatea democrației românești, dar i-a adaptat în mod pragmatic trăsăturile cele mai controversate (de exemplu, serviciile secrete ubicue) la cerințele noilor parteneri⁵⁶⁹.

Din contră, alegerile parlamentare care au marcat înfrângerea primului ministru slovac Vladimir Mečiar au dus la schimbări calitative pe termen-lung ale cadrului democratic al țării între 1998 și 2006 sub conducerea primului ministru liberal-conservator Mikuláš Dzurinda. Reformele politice și economice vizionare ale acestuia din urmă au ajutat țara să își recâștige credibilitatea internațională⁵⁷⁰. Cercetătorii dedicați tranziției democratice au folosit termenul de *revoluție electorală* pentru a descrie cazul slovac. Campania de la firul ierbii împotriva lui Mečiar din 1998 a fost bazată pe monitorizarea activităților guvernului și a alegerilor în sine, precum și pe o campanie agresivă de propagandă. În încercarea de a da jos elita politică din Slovacia a fost inițiată o dublă campanie: una pozitivă, menită a-i aduce pe oameni înapoi la urne, și una negativă, cu scopul de a sublinia latura întunecată a regimului. Între timp, Slovacia a devenit membru NATO și UE, și este una dintre cele cinci state membre ale UE din Europa de Est care a adoptat moneda euro, alături de statele baltice și de Slovenia. Deși jumătatea estică a Slovaciei este semnificativ mai săracă și mai puțin dezvoltată decât regiunea vestică din jurul orașului Bratislava, cazul slovac demonstrează că buna guvernare contează încă în succesul unei țări.

După ce o majoritate a țărilor foste socialiste a aderat la Uniunea Europeană și altele par să le urmeze, analiști și factorii de decizie occidentali au ajuns la concluzia că consolidarea democratică a devenit ireversibilă în Europa Centrală și a atins un stadiu avansat în Europa de Sud-Est și în republicile post-sovietice. În primul deceniu al secolului XXI au avut loc așa-numitele revoluții colorate în Serbia (2000), Georgia (2003), Ucraina (2004) și Moldova (2009) și ele au fost la scurt timp celebrate drept triumful final al principiilor democratice asupra conducerii autoritare. Impactul acestor mișcări sociale a fost destul de diferit, de la caz la caz. Modelul revoluției colorate pare să fi fost eficient acolo unde nucleul revoluționar (de ex. Otpor! în Serbia)

⁵⁶⁹ Pentru o abordare echilibrată a complexe tranziții democratice, îndepărtată de o narativă intelectuală superficial anticomunistă și anti-PSD, vezi Abraham, *Romania Since the Second World War*, 117–304.

⁵⁷⁰ Houghton, „Other New Europeans”, 56–71.

beneficia de suficient sprijin financiar și logistic din partea organizațiilor occidentale nonguvernamentale și de remarcabil sprijin social⁵⁷¹. În Serbia nu exista o alternativă veritabilă la înlăturarea de la putere a lui Milošević după 10 ani de război și la acceptarea de facto a pierderii Kosovo. Procesul de reorientare către Occident nu a fost ireversibil nici în Ucraina și nici în Moldova. Tinerii protestatari și intelectualii liberali care inițiaseră acest proces în țările menționate nu au reușit să ia în considerare fragilitatea statului și a așa-zisei societăți civile sau lipsa de sprijin efectiv din partea Uniunii Europene. În plus, rolul Rusiei în orientarea elitelor politice locale a fost subestimat extrem de mult. După ce a consolidat situația internă din Rusia, în jurul anului 2005 președintele Vladimir Putin a început să implementeze o politică externă anti-occidentală față de fostele state ale blocului sovietic, menită să descurajeze și mai mult expansiunea NATO și să câștige un grad de influență directă în regiune. Eșecul guvernelor pro-occidentale din Ucraina în timpul președinției lui Victor Iușcenko după Revoluția Portocalie de la sfârșitul anului 2004 a prevestit victoria clară a candidatului pro-rus Viktor Ianukovici asupra principalului său rival Iulia Timoșenko, în turul doi al alegerilor prezidențiale organizate la începutul anului 2010. Victoria lui Ianukovici în Ucraina întruchipa, cel puțin aparent, conflictul dintre un simulacru de guvernare și principiile abstracte ale democrației.

Conflictul latent dintre „cele două Ucraine” a izbucnit în noiembrie 2013 în contextul în care președintele Ianukovici, presat de către ruși, a refuzat să semneze Acordul de Asociere Ucraina – Uniunea Europeană, care ar fi adus țara mai aproape de integrarea europeană. Tulburările civile au început cu protestele tinerilor din Maidan Nezalezhnosti (Piața Independenței) din Kiev, care cereau o integrare europeană mai accentuată. În săptămânile care au urmat, protestele s-au amplificat, iar în februarie 2014 o serie de ciocniri violente care s-au soldat cu zeci de victime l-au forțat pe Ianukovici să demisioneze pentru a pune capăt vărsării de sânge⁵⁷².

În Ucraina, sciziunile politice dintre cetățenii legați de Ucraina și cei legați de Rusia nu amenințaseră integritatea teritorială a țării până la izbucnirea conflictului armat în primăvara lui 2014, când Rusia a reacționat cu furie la pierderea principalului său partener din regiune,

⁵⁷¹ Beacháin, Polese, *Colour Revolutions in the Former Soviet Union*, 5–6.

⁵⁷² O evaluare echilibrată se poate citi la Marples, Mills, *Ukraine's Euromaidan*.

iar Putin a folosit milițiile locale și unități sub acoperire ale armatei ruse pentru a declanșa un conflict armat cu noile autorități ucrainene. Regiunea Crimeea în care se vorbea limba rusă și care fusese transferată în 1954 Republicii Socialiste Sovietice Ucraina a fost anexată Rusiei, cu încălcarea legilor internaționale. Ucraina a devenit terenul ideal pentru răspunsul neo-imperial al Rusiei față de planurile de expansiune ale Occidentului în fostul bloc sovietic. În anii 2014–2015, armata ucraineană, prost înarmată, s-a confruntat cu un nou tip de strategie de război caracterizată drept „hibridă” de către cercetătorii occidentali, creată la origine de către actori non-statali, care amesteca războiul convențional, războiul neregulat sub steag fals și războiul cibernetic pe rețelele de socializare. În cazul Ucrainei, simbolul acestui război hibrid au devenit acei soldați mascați – presupuși membri ai forțelor speciale rusești – purtând uniforme militare verzi fără însemne distinctive care au apărut, purtând arme rusești, în timpul anexării Crimeii în data de 18 martie 2014 și care ulterior au devastat regiunile estice Donetsk și Luhansk, unde se vorbea în principal rusă, făcând mii de victime și ducând la strămutarea a peste două milioane de ucraineni.

Cercetători de diferite orientări au dezbătut cauzele colapsului economic și civil ca stat al Ucrainei drept consecință a devastatorului conflict. John J. Mearsheimer, specialist în științe politice, a dat vina pentru tragedia ucraineană pe puterile occidentale:

Contra-reacția lui Putin nu ar fi trebuit să fie o surpriză. La urma urmei, Occidentul se mutase în curtea din spate a Rusiei și îi amenința interesele strategice de bază, elemente pe care Putin le-a subliniat în mod repetat și plin de emfază. Elitele din Statele Unite și Europa au fost luate prin surprindere de evenimente doar din cauză că aveau la o perspectivă eronată asupra politicii internaționale. Ele tind să creadă că logica realismului este puțin relevantă în secolul XXI și că Europa poate fi menținută întreagă și liberă pe baza unor principii liberale precum stat de drept, independență economică și democrație. Dar acest plan măreț a mers prost în Ucraina. Liderii Statelor Unite și ai Europei au greșit, încercând să transforme Ucraina într-o fortăreață occidentală la granița Rusiei⁵⁷³.

Alexander Motyl făcea următoarea observație, spunând că

⁵⁷³ Mearsheimer, „Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault”, 77–89.

Occidentul a făcut prea puțin pentru a integra Ucraina și pentru a evita divizarea sa de facto (harta 6.2):

Până la izbucnirea Revoluției din Maidan la sfârșitul anului 2013, politica occidentală față de Ucraina a fost caracterizată drept „obosită” încă de prin 2008, când energia reformistă a guvernului lui Iușcenko s-a evaporat în întregime. Într-adevăr, programul de Parteneriate Estice dezvoltat de către Uniunea Europeană și oferta unui Acord de Asociere pentru Ucraina au fost, în special, menite să adreseze acea lacună politică fără a-i promite măcar Ucrainei un viitor statut de membru al UE. Într-adevăr, lucrul uimitor legat de UE a fost reținerea sa din ultimele două decenii de a afirma că Ucraina ar putea, chiar cândva în viitorul îndepărtat, să devină membru UE⁵⁷⁴.

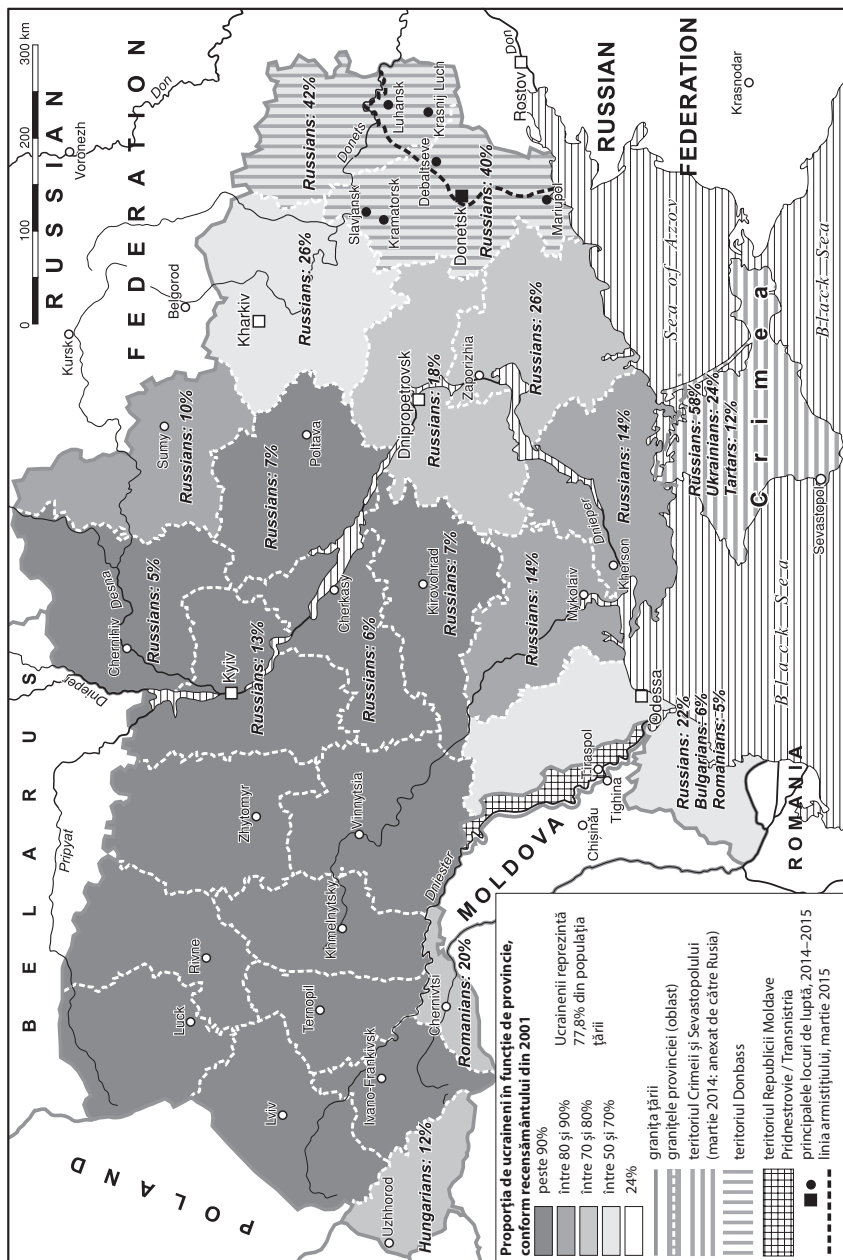
Un scenariu similar, deși mai puțin violent, se derulase deja într-o altă fostă republică sovietică, în Moldova. Acolo, răsturnarea politică – numită Revoluția Twitter – din 2009 a înlăturat de la putere persistentul Partid Comunist al președintelui Vladimir Voronin, acuzat de falsificarea alegerilor, și l-a înlocuit, după o lungă criză, cu o coaliție de scurtă durată cunoscută drept Alianța pentru Integrare Europeană. Totuși, potrivit lui Henry E. Hale, dintr-o perspectivă mai amplă, revoluția din Moldova nu a fost decât rezultatul unei crize de succesiune, care s-a întâmplat să lovească regimul pe măsură ce țara a eșuat în încercarea de a opri declinul economic prin care trecea și care era doar în parte legat de criza financiară globală⁵⁷⁵. Evoluțiile politice și sociale au confirmat această judecată sobră. În 2010, Mihai Ghimpu, președintele în funcție și fost primar al Chișinăului, și-a anunțat intenția de a uni Moldova cu România, înfuriind astfel atât minoritățile naționale ale țării, cât și guvernul Rusiei, conducând țara spre o lungă perioadă de neliniști politice și sociale. Singurul beneficiar intern al crizei pare să fi fost Vladimir Plahotniuc, cel mai bogat oligarh al țării. Potrivit unui analist polonez, în timpul normalizării care a urmat revoltei din 2009, sistemul de putere din Moldova a evoluat de la „pluralism oligarhic” la „hegemonia personală” a unui singur om despre care a controlat întreg spectrul politic în deceniul care a urmat⁵⁷⁶.

În timp ce populația Moldovei își pierdea și ultimul dram de

⁵⁷⁴ Motyl, „Ukraine Crisis according to John J. Mearsheimer”.

⁵⁷⁵ Hale, „Did the Internet Break the Political Machine?”, 481–505.

⁵⁷⁶ Całus, „Moldova.”

Harta 6.2.
Ucraina după
războiul din
2014–2015.
Hartă
realizată
de către
Béla Nagy,
Academia
Maghiară de
Științe.

încredere într-un stat care fusese acaparat de oligarhi și protejații lor, diplomații din București și de la Washington au început să se gândească la viitorul țării. În timpul celor aproape 10 ani în care a fost în funcție între 2004 și 2014, președintele României Traian Băsescu a sprijinit ideea unificării cu Moldova, propunând ca moldovenilor să li se acorde șansa de a obține cetățenia română în regim de urgență și declarând în timpul escaladării conflictului din Ucraina că unificarea reprezenta „următorul obiectiv major pe termen mediu al țării”⁵⁷⁷. România are nevoie de sprijin din partea Occidentului pentru a atinge acest țel și nu ar câștiga în mod necesar beneficii geo-politice din unirea cu o țară mult mai săracă. În plus, statutul auto-declaratei Republici Transnistria rămâne incert și expune o Moldovă de altfel liniștită la amenințarea destabilizării orchestrate de către Rusia.

Un alt stat multiethnic al cărui viitor pe termen mediu s-ar putea să nu fie garantat este Bosnia și Herțegovina. Acest stat federativ post-iugoslav a ajuns într-o stare de tensiune politică și socială permanentă și, deși nu există o amenințare iminentă de reîncepere a conflictului armat în țară, pericolul dezintegrării este foarte real. În 1995, Acordul de la Dayton a pus bazele unui sistem birocratic extrem de complicat și costisitor în Bosnia și Herțegovina, care consumă mai mult de jumătate din bugetul statului fără să asigure activitățile efective ale acestuia⁵⁷⁸. Eșecul Bosniei și Herțegovinei de a construi stabilitate politică și socială de la sfârșitul Războiului Bosniac poate fi atribuită mai multor factori: absența unor garanții precise privind întoarcerea refugiaților și pedepsirea criminalilor de război, utilizarea ineficientă și coruptă a sprijinului umanitar, conflictul tot mai intens dintre diferitele naționalități și grupuri religioase ale țării și declinul economic. În 2019 Bosnia și Herțegovina a înregistrat o rată a șomajului de aproape 20% (cu un procent uimitor de 40% în rândul tinerilor cu vârsta cuprinsă între 15 și 24 de ani), care nu poate fi atenuat în întregime nici măcar prin gradul foarte mare de muncă nedeclarată

---

⁵⁷⁷ Vezi „Moldovenii de peste Prut răsplătiți cu cetățenie română la minut”, *Cotidianul*, 2 august 2010, <http://www.cotidianul.ro/moldovenii-de-peste-prut-rasplati-ti-cu-cetatenie-romana-la-minut-121120/>. Vezi și afirmația lui Băsescu la postul Televiziunii Române TVR 1 din 26 noiembrie 2013, disponibilă la <http://unimedia.info/stiri/video-basescu-anunta-urmatorul-proiect-al-romaniei-unirea-cu-republica-moldova-68881.html/>.

⁵⁷⁸ Bieber, *Post-War Bosnia*.

din țară sau de sumele trimise acasă de către emigranții care locuiesc în Occident⁵⁷⁹.

Lipsa de coeziune dintre cele două entități administrative care compun Republica Bosnia și Herțegovina – Federația Bosniei și Herțegovinei predominant bosniacă și croată și Republika Srpska care este locuită în proporție de 83% de sârbi – reprezintă cea mai gravă problemă a țării. Guvernul, armata și aparatul de securitate sunt, de asemenea, divizate în funcție de naționalități. Potrivit sociologului Darragh Farrell, Bosnia și Herțegovina au căzut victimă propriilor sale contradicții interne, precum și intervenției umanitare a Occidentului care a încercat să transforme țara într-un laborator politic al liberalismului și centralizării, în care cetățenilor urma să le fie insuflată toleranța și respingerea naționalismului. Lipsa de securitate colectivă și formațiunile politice alternative din Bosnia și Herțegovina au canalizat, după cum se putea bănuși, aproape toți votanții spre partide și mișcări bazate pe criteriul etnic. Perspectiva aderării la Uniunea Europeană a devenit mai puțin atractivă în rândul cetățenilor din Bosnia și Herțegovina și pare să fi devenit ceva foarte îndepărtat. Respingerea Europei a trecut cu vederea multe posibilități care au devenit între timp subiect de ample dezbateri, precum secesiunea pașnică a Republika Srpska și descentralizarea constituțională. Pe termen lung, acest eșec ar putea duce la o contraproductivă apărare a unității statului, după cum s-a întâmplat în Iugoslavia la începutul anilor 1990⁵⁸⁰.

Problemele din Belarus sunt de o altă natură. Conducătorul din 1994 de președinte autoritar Alexandr Lukașenko, Belarusul este un caz special între statele din Europa de Est. Lukașenko a câștigat primele și ultimele alegeri libere organizate în Belarus în 1994 cu o platformă populară împotriva privatizării și împotriva corupției. De atunci, președintele Lukașenko a dominat complet politica din Belarus, fiind reales de mai multe ori cu peste 80% dintre voturi, după ce un amendament adus constituției a înlăturat limita existentă de două mandate pentru șefii de stat. Organizația pentru Securitate și Cooperare în Europa și diferite alte organizații internaționale au respins legitimitatea acestei proceduri⁵⁸¹. Lukașenko a câștigat al patrulea mandat

⁵⁷⁹ Vezi și datele Băncii Mondiale la <http://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.1524.ZS?locations=BA>. Șomajul în rândul tinerilor în 1991–2004, modelat în baza de date a Organizației Internaționale a Muncii.

⁵⁸⁰ Farrell, „Failed Ideas for Failed States?”.

⁵⁸¹ Wilson, „East Europeans”, 102.

în decembrie 2010 cu 79,7% dintre voturi, deși victoria sa a provocat demonstrații masive în capitala Minsk pe care poliția le-a dispersat cu forță. Cinci ani mai târziu, în octombrie 2015, el a candidat pentru al cincilea mandat și a fost reales cu aproape 85% din votul popular. La data la care apare această carte, Lukașenko mai reține puterea în ciuda puternicilor manifestații populare care au izbucnit după alegerile trucate din august 2020.

Belarus este diferit față de toate celelalte state post-comuniste din Europa de Est atât prin sistemul său politic – țara este deseori numită ultima dictatură post-sovietică a Europei – cât și prin structura economică controlată de către stat. Din acest motiv, Belarus a fost în anii nouăzeci mai puțin expus efectelor transformării politice, sociale și economice decât alte țări din fosta Uniune Sovietică. În plus, Belarus, spre deosebire de alte state din regiune, a menținut relații politice și economice puternice cu Rusia și a acordat chiar limbii ruse statutul de limbă oficială. Regimul Lukașenko a fost capabil să păstreze timp de decenii un sprijin popular sincer în ciuda înclinațiilor sale dictatoriale, manifestate prin persecutarea oponentilor politici și a membrilor minorității poloneze, restricționarea libertății presei și a accesului la internet, precum și prin boicotarea instituțiilor occidentale⁵⁸². Lukașenko a izolat efectiv țara, protejând-o de cele mai vizibile eșecuri ale ordinii sociale post-comuniste. Chiar mai plastic decât Rusia lui Putin, Belarus reprezintă un exemplu al modului în care o elită coezivă poate spori și stabiliza sprijinul popular al unui regim evident nedemocratic rămas fără alternative viabile⁵⁸³.

După criza economică din 2009, condițiile din Belarus s-au deteriorat, forțând guvernul să crească prețurile, să privatizeze companii și să facă concedieri fără precedent. În plus, relațiile dintre Belarus și Rusia s-au degradat datorită creșterii drastice a prețului gazului rusec și altor probleme bilaterale fundamentale⁵⁸⁴. După războiului din Ucraina din 2014–2015, Lukașenko a făcut tot mai multe gestul diplomatice către Occident în încercarea de a se detașa de Rusia, având în vedere sancțiunile aplicate acesteia din urmă de către Vest⁵⁸⁵.

⁵⁸² Ioffe, *Understanding Belarus*.

⁵⁸³ Despre cazul rusesc, vezi Rose, Mishler, Munro, *Popular Support for an Undemocratic Regime*.

⁵⁸⁴ Marples, „Belarus: Europe’s Last Dictator Gets a Little Lonelier”.

⁵⁸⁵ <http://www.ndtv.com/world-news/belarus-lukashenko-looks-to-eased-sanctions-but-osce-queries-poll-1231258>.

Deteriorarea relațiilor dintre Lukașenko și Putin nu a dus la înlăturarea din funcție a președintelui din Belarus, după cum au prevăzut unii analiști, deși demonstrația de masă din martie 2017 a fost primul semnal că regimul său autoritar pierde susținerea a tot mai numeroase segmente ale populației, un fapt confirmat de evenimentele din 2020, care au adus la colapsul definitiv al stabilității politice și sociale axate pe compromisul autoritar între regim și populație.

Incomoda provocare demografică

Emigrația (în special cea a tinerilor educați), declinul rapid al populației și integrarea eșuată a romilor reprezintă trei dintre principalele provocări de care depinde atât succesul statelor est-europene în efortul lor de a face față problemelor curente, cât și, într-o mare măsură, viitorul întregului continent.

Potrivit unei note publicate de către echipa de cercetare a Fondului Monetar Internațional, dimensiunea emigrației din Europa Centrală și de Est spre Occident odată cu începutul anilor 1990 este uimitoare. În ultimele trei decenii, se estimează că 20 de milioane de persoane (mai mult de 5% din populația totală) au părăsit regiunea. Cei mai mulți au plecat din Balcani, emigrația reprezentând acolo 16% din populația de la începutul anilor 1990⁵⁸⁶. Intrarea Bulgariei și în special a României în Uniunea Europeană în 2007 a sporit și mai mult emigrația. Numărul cetățenilor români stabiliți în străinătate, în special în Italia și Spania, a crescut la circa 3,5 milioane (aproximativ unul din trei tineri adulți).

Guvernele statelor bogate ale Uniunii Europene au încurajat sursa de mână ieftină de muncă din Europa de Est. Imigranții din această regiune se integrau de obicei cu relativă ușurință în statele Europei de Vest din punct de vedere lingvistic, social și economic. De fapt, emigrația în masă a ridicat un set complex de probleme pentru statele din Europa de Est. Pe de o parte, emigranții ofereau un sprijin economic enorm pentru familiile lor rămase acasă, crescând astfel consumul intern și venitul național. Sumele trimise acasă de către românii care lucrau în străinătate s-au ridicat de exemplu la peste 30 miliarde de euro între 2005 și 2010, reprezentând aproximativ a zecea parte

⁵⁸⁶ Ruben Atoyán et al., *Emigration and Its Economic Impact on Eastern Europe*, Notă de Discuții a Angajaților FMI, 8 iulie 2016, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/sdn/2016/sdn1607.pdf>

din venitul intern brut al României și depășind semnificativ capitalul străin care a intrat în țară în acea perioadă. Cetățenii care lucrează în străinătate nu sunt incluși la categoria șomeri, iar acest fapt înfrumusețează datele legate de gradul de angajare al forței de muncă. Totuși, aceste câștiguri aparente sunt umbrite de pierderi. Statele Europei de Est nu primesc compensații directe pentru cheltuielile făcute cu educarea și formarea forței de muncă specializate. Emigrația duce la un deficit de profesioniști, în special medici, asistente medicale și specialiști în tehnologia informației, precum și de muncitori calificați în regiune. Emigrația a cauzat și probleme sociale în societățile est-europene deja fragmentate, slăbind și mai mult legături de familie și sporind dependența multor persoane în vârstă și minori de ajutorul de stat. În sfârșit, potrivit raportului FMI citat, publicat în 2016, emigrația pare să fi scăzut potențialul de creștere și să fi încetinit convergența economică cu Uniunea Europeană, deoarece a afectat în mod negativ competitivitatea, productivitatea salarială și convergența veniturilor, precum și creșterea economică în regiune:

Analiza empirică sugerează că în 2012, creșterea cumulativă reală a PIB ar fi fost cu 7% mai mare decât media din CESEE⁵⁸⁷ în absența emigrației în perioada 1995–2012, emigrația persoanelor specializate jucând un rol esențial. În schimb, acest lucru a încetinit convergența venitului *per capita*, în special în țările Europei de Sud-Est (Albania, Bulgaria, Croația și România), cu un grad sporit de emigranți tineri și calificați în rândul populațiilor lor. Efecte importante au fost observate și în statele baltice (Estonia, Lituania) și în Slovenia⁵⁸⁸.

De fapt, migrația necontrolată a muncitorilor de la periferia spre centrul Europei a creat o situație de pierdere-câștig, în care statele gazdă vest-europene au fost singurii beneficiari reali ai acestui flux persistent.

Declinul populației este o altă provocare pentru Europa de Est. Toate statele regiunii, cu excepția Kosovo, au înregistrat un declin al populației încă din anii 1990, ca rezultat al ratei scăzute a natalității și al migrației. Potrivit Eurostat, biroul statistic al Uniunii Europene, populația Bulgariei ar putea scădea cu 30% între 2010 și 2060, cea a Letoniei și Lituaniei cu aproximativ 25% și cea a României și Ungariei

⁵⁸⁷ Central East and South East Europe.

⁵⁸⁸ Ibid., 22.

cu circa 20%⁵⁸⁹. Populația Ucrainei a scăzut de la aproximativ 51 de milioane la circa 45 de milioane între 1989 și 2012, putând ajunge la 35 de milioane în următoarele decenii, chiar dacă regiunea Donbass nu se desprinde. Populația Moldovei fără Transnistria s-a contractat de la 4,5 milioane la mai puțin de trei milioane în acea perioadă – dacă nu-i scădem pe cei în jur de 700.000 de moldoveni care muncesc în străinătate.

Retorica naționalistă din întreaga Europă de Est avertizează asupra modului în care criza demografică aduce amenințarea extincției naționale. Guvernele din regiune au introdus subsidii pentru familii și stimulente de taxare menite a crește rata natalității, deși aceste măsuri s-au dovedit a fi de succes doar parțial și pe termen scurt. Caracteristicile demografice și economiile sărace ale statelor din Europa de Est vor împiedica probabil stabilizarea populațiilor lor în viitorul apropiat. O soluție pentru declinul populației în Europa de Est ar fi ca țările din regiune să adopte metoda pe care țările din Europa de Vest au folosit-o pentru a-și rezolva propriile crize demografice – importul de imigranți non-europeni. Deși o comunitate chineză considerabilă trăiește în Budapesta și un număr tot mai mare de vietnamezi și ceceni s-au stabilit la Varșovia, Europa de Est este puțin atractivă pentru emigranții economici și cei care caută azil din afara Europei⁵⁹⁰. În cele din urmă, integrarea socială a persoanelor de etnie romă reprezintă probabil cea mai urgentă dintre provocările cu care se confruntă guvernele din Europa de Est. Romii reprezintă cea mai mare minoritate din regiune și pot fi împărțiți în numeroase sub-grupuri lingvistice și culturale. Datele de la recensăminte din Europa de Est sub-raportează în mod constant populația romă din două motive: cetățenii romi refuză în mod frecvent să se identifice ca atare în chestionarele de recensământ, iar recenzorii de recensământ îi includ, în mod unilateral, în majoritate sau în vreuna dintre minoritățile naționale. Datorită faptului că datele de recensământ publicate din țările Europei de Est tind să raporteze populații rome cu o dimensiune între o pătrime și o treime din cea reală, unii sociologi și demografi

---

⁵⁸⁹ Vezi Eurostat, „Population Projections 2010–2060”, Comunicat de Presă 80/2011, 8 iunie 2011; și id., „Demography Report 2010”, Document de Lucru al Angajaților, Directoratul General pentru Angajare, Afaceri Sociale și Incluziune al Comisiei Europene, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/.../report.pdf>.

⁵⁹⁰ Nyíri, *Chinese in Eastern Europe and Russia*.

au început să utilizeze o metodă alternativă de definire a identității rome care, deși extrem de subiectivă, poate fi mai potrivită: romi sunt cei pe care persoanele non-roma îi definesc astfel. Potrivit unui studiu al lui Jean-Pierre Liégeois pe care Consiliul Europei l-a publicat în 2007, România și Bulgaria dețin cele mai ample populații rome din Europa de Est. Se estimează că două milioane de romi trăiesc în România, comparat cu 621.000 la recensământul din 2011 – în jur de 10% din populația națională, în ciuda emigrației în masă determinată de integrarea țării în Uniunea Europeană în 2007. În Bulgaria se estimează că trăiesc 700.000–800.000 de romi, comparativ cu 370.000 raportați în datele recensământului din 2001 – reprezentând între 9 și 10% din populația țării. Numărul romilor care trăiesc în Ungaria este, de asemenea, estimat la 700.000–800.000, comparativ cu cei 315.000 raportați la recensământul din 2011. Evaluările pentru Serbia sunt de 400.000 de romi, față de 147.000 raportați oficial în 2002. Alte 50.000 de romi trăiesc în Kosovo – același număr cu cel al romilor care au fugit din Serbia după încheierea Războiului din Kosovo în 1999. Se crede că în Slovacia locuiesc 400.000 de romi, comparat cu 105.000 raportați oficial în 2011. Numărul romilor care trăiesc în Macedonia se estimează a fi între 150.000 și 200.000, comparat cu datele oficiale din 2002 care raportau 54.000 de romi în țară. Se crede că 250.000 de romi locuiesc în Republica Cehă, față de 13.000 raportați în cel mai recent recensământ al țării. Numărul de romi care trăiesc în Europa de Est poate fi considerat nesemnificativ din punct de vedere demografic doar în cinci țări: Ucraina, care include o populație romă de circa 200.000 (față de o populație totală de 45 de milioane); Polonia, cu o populație romă de sub 50.000; Slovenia, cu o populație romă între 15.000 și 20.000; Bosnia și Herțegovina și Croația, unde populația romă aproape a dispărut întâi în timpul celui de Al Doilea Război Mondial și apoi în timpul migrației în masa din timpul Războaielor din Iugoslavia în anii 1990⁵⁹¹. Populația romă totală din Europa de Est la începutul secolului XXI poate fi estimate undeva între opt și nouă milioane. Trebuie să observăm că populația romă din regiune a crescut rapid, spre deosebire de cea non-romă, în principal ca rezultat al ratei nașterilor în rândul romilor care este încă de între două și trei ori mai mare decât cea din rândul non-romilor⁵⁹².

⁵⁹¹ Liégeois, *Roma in Europe*.

⁵⁹² Potrivit datelor prezentate presei în 2011 de către Vasile Ghețu, director al Institutului Român de Statistică, rata natalității în rândul femeilor rome este de 2,5 ori

Romii au migrat în Europa în special în jumătatea de est a continentului în Evul Mediu și au trăit ca semi-nomazi până la Al Doilea Război Mondial. În anii 1950 și 1960, regimurile comuniste din Europa de Est au aplicat măsuri totalitare de promovare a integrării sociale, asimilării și aculturării romilor, obligându-i să se stabilească în locuri fixe din marile orașe, să se angajeze cu normă întreagă și – în special în Cehoslovacia – să forțeze femeile rome să se supună sterilizării involuntare după ce au născut mai mulți copii⁵⁹³. În schimbul cooperării lor, regimurile comuniste le-au asigurat romilor acces la oportunități de educație și beneficii de securitate socială.

Transformarea economică care a avut loc în Europa de Est după prăbușirea regimurilor comuniste din 1989 a dus la șomaj masiv și la greutăți economice în sânul comunităților rome din regiune. Ca rezultat al exodului clasei muncitoare și de mijloc a populațiilor non-rome din zonele urbane care au avut de suferit din perspectivă economică de pe urma tranziției post-comuniste, largi ghetouri rome au apărut în numeroase zone urbane și rurale.

Analizele sociologice întreprinse în Europa în ultimul deceniu au tins să se concentreze asupra situației sociale dificile a romilor. Potrivit concluziilor la care au ajuns Iván Szelényi și János Ladányi prin analiza lor comparativă la nivelul țărilor, romii formează o sub-clasă care se confruntă cu privațiuni culturale și trăiește, deseori, în medii dezavantajate din punct de vedere geografic și economic pe care îi este aproape imposibil să le părăsească⁵⁹⁴.

Cercetări de teren realizate după 1989 arată că mortalitatea infantilă în rândul romilor este de multe ori mai mare decât printre non-romi, că speranța lor de viață este de sub 60 de ani și că diferența față de media speranței de viață crește progresiv, că un număr enorm de romi tineri sunt analfați funcțional și că puțini romi își continuă educația după școala primară, în ciuda numeroaselor burse create pentru ei⁵⁹⁵.

---

mai mare decât cea din rândul femeilor non-rome (3,0% față de 1,3%). Vezi site-ul <http://www.gandul.info/magazin/o-romanca-naste-in-medie-1-3-copii-o-romanca-de-etnie-roma-3-copii-cum-va-arata-romania-in-2050-7862914>. Într-un studiu din 2011, Attila Z. Papp, directorul Institutului pentru Studiul Minorităților al Academiei Maghiare de Științe, estima la 15% procentul copiilor de origine romă în școlile primare din Ungaria (de două ori proporția populației rome din Ungaria). Vezi Papp, „A roma tanuló”, 229–231.

⁵⁹³ Barany, *East European Gypsies*, 112–156.

⁵⁹⁴ Ladányi, Szelényi, *Patterns of Exclusion*.

⁵⁹⁵ Barany, *East European Gypsies*, 171–176.

Majoritatea romilor adulți sunt fără loc de muncă și astfel nevoiți să subziste din ajutoare de stat și slujbe neregulate. Se poate estima că prizonierii romi constituie o mare parte din populația închisorilor din anumite țări est-europene (potrivit unui sondaj finanțat prin Open Society Research Support Scheme, în Ungaria proporția era de aproape 50% în anul 2000)⁵⁹⁶. Incidența crescută a infracțiunilor comportamentale, a violenței familiale, a dependenței de droguri și a alcoolismului între romi nu poate fi atribuită decât parțial sărăciei „obiective”. Criminalitatea ridicată din rândul romilor este rezultatul mai multor factor interconectați: oportunități existențiale inadecvate, prejudecățile adânc înrădăcinate și insuficiența sistemelor de sprijin social și a politicilor de integrare. Există și o falie de memorie între romii care au crescut în țările cele mai incluzive din Europa de Est (de exemplu Cehoslovacia și Ungaria) în timpul anilor de modernizare socialistă care le-a oferit slujbe stabile, și romii care au crescut în regiune în anii tranziției post-comuniste și deseori întâlnesc rar rude sau cunoștințe cu slujbe legale constante⁵⁹⁷. Potrivit lui Michael Stewart, specialiștii în științe sociale nu ajută la abordarea chestiunii romilor din Europa de Est atunci când își proiectează asupra acestora propriile lor așteptări ideologice. El consideră că teoreticienii „sub-clasei” se concentrează asupra politicii și practicii sociale, educaționale și de bunăstare socială (abordând imaginea comunității rome ca separate de restul societății), în timp ce susținătorii drepturilor omului vorbesc de discriminare rasială și sugerează că „schimbările juridice și provocările legale din calea practicilor încetățenite pot oferi o cale spre ‘liberare’”⁵⁹⁸.

De fapt, ceea ce descriu activiștii din domeniul drepturilor omului și sociologii este o imagine construită a unei comunități rome singular inexistente. Diviziunile interne din interiorul comunităților rome care sunt deseori privity unite nu fac decât să sporească dificultățile de integrare și împiedică stabilirea unei identități minoritare standardizate. Cei mai mulți romi din Europa de Est vorbesc limba majorității sau cea a unei minorități naționale în detrimentul limbii romani în comunicarea cotidiană. Eșecul majorității non-rome de a înțelege faptul că multe dintre problemele asociate minorității rome pot fi atribuite mai degrabă disfuncției sociale decât unei inadecvări personale contribuie major la excluziunea socială a romilor. Un eronat

⁵⁹⁶ Póczik, „Magyar és cigány bünelkövetők a börtönben”, 426–435.

⁵⁹⁷ Barany, *East European Gypsies*, 151–153.

⁵⁹⁸ Stewart, „Deprivation, the Roma and the ‘Underclass’”, 145.

simț al frăției și coeziunii de grup îndeamnă multe comunități rome să-i marginalizeze pe romii integrați sau asimilați din rândul lor. Mare parte din vină cade asupra elitelor rome bazate pe clanuri care în perioada post-comunistă s-au concentrat pe obținerea unui sprijin internațional și din partea Uniunii Europene cât de mare pentru a câștiga beneficii personale și nu pentru a îmbunătăți condițiile culturale și sociale a comunității rome în ansamblul său.

Începând din anii 1990, conflictele verbale și fizice dintre romi și non-romi au devenit mai frecvente în Europa de Vest după sosirea unui număr mare de romi din Balcani. Atât autoritățile din Germania, cât și cele din Franța au deportat în mod regulat romi din tabere de la marginea marilor orașe, cu iluzia că astfel vor scădea numărul de romi străini care trăiau în țările lor. Astfel de măsuri nu au reușit să adreseze cauzele care au stat la baza migrației romilor și nu au putut așadar să ușureze decât temporar problemele asociate acesteia. Organizații non-guvernamentale și grupuri de apărare a drepturilor omului dedicate luptei împotriva discriminării i-au exonerat în mod colectiv pe romi de vina crimelor și comportamentelor anti-sociale, sugerând astfel că aceștia sunt incapabili de acțiune independentă și nu poartă răspunderea faptelor lor. Neglijarea și negarea educației civice a romilor a dus la o catastrofă socială și culturală pentru comunitățile rome din Europa de Est.

Potrivit lui Iskra Uzunova, programele de promovare a integrării sociale și a construcției comunităților rome din Europa de Est sponsorizate de către Uniunea Europeană sunt sortite eșecului, deoarece fondurile alocate acestor „comunități imaginate” sunt rareori compatibile cu realitățile regiunii și, în plus, se concentrează excesiv asupra drepturilor și ignoră educația civică⁵⁹⁹. Statele est-europene cu populații rome semnificative nu au primit sfaturi efective din partea instituțiilor europene privind integrarea lor. Un exemplu tipic este nefericitul Cadrului UE pentru Strategiile de Integrare ale Romilor în Europa până în 2020, adoptat de către Comisia Europeană în 2011, în timpul președinției Ungariei. În spatele laudei lor rituale pentru eforturile depuse de către Comisia Europeană și guvernele naționale în abordarea chestiunii, rapoartele anuale de evaluare arată cât de puțin au progresat lucrurile de fapt⁶⁰⁰. Apeluri pentru încetarea discriminării

⁵⁹⁹ Uzunova, „Roma Integration in Europe”, 283–323.

⁶⁰⁰ Vezi rapoartele de evaluare ale Cadrului Rom UE pentru Strategiile de Integrale ale Romilor în Europa până în 2020, adoptat de către Comisia Europeană în 2011,

și garantarea egalității nu includ propuneri concrete de politici care ar putea fi implementate pentru ca aceste obiective să fie atinse. Nimeni nu a putut să identifice încă modul în care statul de drept ar trebui să răspundă la acțiuni care sunt, conform modelelor interne de comportament, în mod clar incompatibile cu legile naționale și europene și cu standardele sociale.

Luând în considerare tendințele demografice curente, statele europene trebuie să abordeze problema integrării romilor ca o prioritate de vârf și să renunțe la abordarea politic corectă care nu face decât să ascundă problemele și să evite soluțiile eficiente. În plus, lipsa integrării sociale a romilor din Europa de Est exacerbează dificultățile legate de declinul populației din regiune, respectiv presiunea pusă asupra sistemelor de securitate socială datorită declinului numărului de angajați și a creșterii numărului de pensionari, șomeri și alte persoane care depind de sprijinul statului.

Impactul crizei economice asupra convergenței Est-Vest

Este subiect de dezbatere dacă proiectul Europei de Est de a ajunge din urmă nucleul Europei a dus la un grad măsurabil de convergență. Între 2004 și 2015, produsul național brut a crescut cu circa 10% în cele 28 de țări membre ale Uniunii Europene, creșteri mai mari fiind înregistrate în cazul noilor membri (Slovia și Polonia cu 50%; Bulgaria, Lituania și România cu 35%; Republica Cehă, Estonia și Letonia cu circa 30%). Singurele state cu performanțe scăzute au fost Croația (cu o creștere de 4%), Ungaria (12%) și Slovenia (16%)⁶⁰¹. Uniunea Europeană le-a oferit noilor state membre șansa de a candida pentru fonduri structurale și de coeziune aparent enorme: 174 miliarde de euro în cadrul ciclului bugetar 2007–2013⁶⁰². Fondurile structurale au contribuit la creșterea economică rapidă din regiune prin comparație cu vechii membri UE. În mai multe macro-regiuni din Slovia sau Polonia și în cele mai multe orașele capitale ale Europei de Est,

---

la http://ec.europa.eu/justice/discrimination/roma/index_en.htm. Pentru nivelul național din fiecare țară UE, vezi http://ec.europa.eu/justice/discrimination/roma-integration/index_en.htm.

⁶⁰¹ Vezi datele statistice privitoare la rata de creștere a PIB-ului real pe site-ul Comisiei Europene: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tec00115&language=en>.

⁶⁰² „Gyorsan kötünk, lassan költünk”, *Népszabadság*, 23 iulie 2014.

PIB-ul *per capita* a crescut cu cel puțin 20% față de media celor 28 de state ale UE în ultimul deceniu, transformându-le în zonele cu cea mai dinamică dezvoltare de pe continent. Din acest punct de vedere, nu este exagerat să afirmăm că baricentrul economic al Europei să mută încet-încet în Europa Centrală, în timp ce Europa Mediteraneeană devine o semi-periferie a nucleului dur continental.

După cum am menționat în capitolul anterior, dovezile statistice bazate pe datele legate de PIB trebuie tratate cu precauție. Analizele cu factori multipli arată că integrarea jumătății estice a Europei fie se desfășoară foarte încet, fie nici nu a început într-o serie de regiuni periferice afectate de emigrația intelectualilor, creșterea inegalității teritoriale, corupție locală și fluxul extern al profitului. Fondurile UE destinate noilor state membre din Europa de Est au promovat convergența doar în anumite domenii, precum infrastructura, și reprezentau – ca un soi de compensație întârziată pentru Planul Marshall care nu a mai sosit niciodată – doar o treime din necesarul pentru convergența salariilor. Deși până acum nu s-a realizat nicio cercetare independentă despre cât de rațional sunt cheltuite fondurile UE în noile state membre est-europene, citind ziarele locale și rapoartele periodice ale agenției anticorupție a UE ai impresia că o mare parte a acestor sume enorme a fost manevrată greșit sau alocată prost. În plus, nucleul productiv și politic al Uniunii Europene s-a dovedit a fi adevăratul beneficiar pe termen lung al programelor structurale de finanțare. După cum Günther Oettinger, comisarul European pentru buget și resurse umane, a admis candid pentru un ziar economic german în 2017: „Fondurile structurale sunt menite a face regiunile slabe mai competitive. Și mare parte din fiecare euro pe care Uniunea Europeană îl dă Poloniei se întoarce în Germania. Polonezii folosesc banii pentru a plasa comenzi industriei constructoare germane, pentru a achiziționa mașini germane și camioane germane. Așadar, contribuabili precum Germania ar trebui să fie interesați de fondurile structurale. Din perspectivă economică, Germania nu este un contribuabil net, ci un receptor net”⁶⁰³.

Economistul Zoltán Pogátsa a subliniat că „coeficienții Gini (coeficienții decimali ai salariilor cele mai mari și a celor mai mici) indică rezultatul conform căruia inegalitățile sociale din Est sunt mai mici

⁶⁰³ Textul integral al interviului acordat de către Günther Oettinger este disponibil e site-ul ziarului economic german *Handelsblatt*, la <https://global.handelsblatt.com/politics/oettinger-germany-may-have-to-pay-more-to-e-u-714934>.

decât în Vest. Rezultatul este corect din punct de vedere statistic, dar ascunde faptul că până la jumătate din societate trăiește sub un ipotețic ”nivel European minim de subzistență”⁶⁰⁴.

Subdezvoltarea infrastructurii regionale de transport, inclusiv a șoselelor și căilor ferate principale, este încă o povară rămasă din era socialistă. Rețeaua de autostrăzi din Europa de Est a rămas mult mai puțin dezvoltată decât cea din Europa de Vest. Coridoarele de transport existente și planificate sunt și ele o problemă: pe când toate aceste coridoare sunt trasate de-a lungul unei axe Est-Vest, cel mai mare potențial de expansiune a cooperării regionale se găsește de-a lungul unei axe Nord-Sud, de la Marea Baltică la Marea Mediterană. Legăturile feroviare din Europa de Est sunt chiar mai puțin dezvoltate decât rețeaua de autostrăzi din regiune. Mersul trenurilor arată cât de puțin s-au schimbat aceste conexiuni în ultimul secol, când Orient Expresul lega Parisul de Istanbul prin Ungaria și prin Balcani. Transportul feroviar de marfă în Europa de Est este atât de lent și ocolit încât nu mai poate concura cu transportul rutier omonim. Întârzierea rețelei logistice și deci inabilitatea sa de a satisface nevoile producției industriale globalizate reprezintă un impediment în calea investițiilor și a dezvoltării economice în Europa de Est.

Un al motiv pentru care statele membre UE din Europa de Est au rămas în urma omoloagelor lor vest-europene în termenii competitivității generale este faptul că ele continuă să păstreze interese contrastante în mai multe privințe și punctele de vedere ale celor dintâi rareori au câștig de cauză ca rezultat al puterii lor mai scăzute de lobby și a gradului lor mai scăzut de influență politică.

Politica Agricolă Comună a Uniunii Europene (PAC), a cărei implementare a absorbit un remarcabil procent de 4% din întregul buget al Uniunii Europene în ciclul bugetar 2007–2013, este cel mai important exemplu. Cu puțin timp înainte ca statele baltice, Polonia, Republica Cehă, Slovacia, Slovenia și Ungaria să adere la Uniunea Europeană în 2004, cele 15 state membre existente ale UE au fixat priorități agricole comune pentru următorul deceniu care neglijau nevoile statelor estice. Deloc surprinzător, cele 15 țări doreau să limiteze costurile cu sprijinirea din punct de vedere agricol a noilor state membre, argumentând că plățile directe nu erau adecvate economiilor de tranziție. În cele din urmă s-a ajuns la o soluție de compromis, care avea să

---

⁶⁰⁴ Pogátsa, *Magyarország politikai gazdaságtana*, 111–117.

asigure includerea noilor state membre în sistemul de plăți directe, deși s-a decis ca plățile să pornească de la 25% și să ajungă la 100% din nivelul plăților aplicabile în cele 15 state doar după 10 ani, în 2013 în cazul membrilor care au aderat în 2004 și în 2016 în cazul Bulgariei și al României⁶⁰⁵. O altă problemă care a fost ulterior exploatată din perspectivă naționalistă se referă la acapararea terenurilor. Europa de Est este astăzi martora unui proces de concentrare masivă a terenurilor care are un impact direct și negativ asupra micilor agricultori. Valul de acaparări de terenuri a lovit, în special, noile state membre precum România, Bulgaria și Ungaria, dar și alte state din Europa de Est ca Polonia și Lituania. Ca rezultat al contextului legal vag și al manevrelor de ocolire a colaborării cu autoritățile locale, mai multe milioane de hectare au fost date firmelor agricole multinaționale și/sau oligarhilor naționali, în mare parte prin contracte de buzunar – afaceri ilegale cu terenuri în care data achiziției rămânea în alb și contractul era ținut „în buzunar” până când se ridica moratoriul asupra vânzării de pământ⁶⁰⁶.

Criza financiară și economică globală care a izbucnit în toamna anului 2008 a pus capăt unei perioade prelungite de dezvoltare economică în Europa de Est în timpul căreia țările din regiune cu înregistrat o creștere anuală a PIB între 4 și 6%, în timp ce unele state, precum cele baltice și Slovacia, au anunțat creșteri temporare ale PIB de 10%. În primul deceniu al secolului XXI, guvernele din regiune au încercat să ajusteze salariile și pensiile în funcție de inflația în creștere, care a adus prețurile bunurilor de consum și ale serviciilor comunale aproape de standardele occidentale. Deși aceste eforturi au fost doar parțial încununate de succes (salariul orar al muncitorilor și tehnicienilor din fabricile de automobile din Slovacia reprezintă doar o parte din cel al colegilor lor germani, iar procentul scade și mai mult în Ungaria, Serbia și România), puterea de cumpărare a crescut într-adevăr semnificativ în Europa de Est și au apărut profesioniști tineri din clasa de mijloc. Creșterea economică a sporit cererea de bunuri de consum non-esențiale și a sporit investițiile în imobiliare în regiune, factori care în conjuncție cu practicile laxe de creditare ale băncilor au dus la datorii interne în creștere printre est-europeni. În plus, numeroase bănci au plătit împrumuturi în valută, crescând astfel atât gradul

⁶⁰⁵ Kosior, „Impact of Central and Eastern Europe on the Common Agricultural Policy”, 116–147.

⁶⁰⁶ O analiză comparativă se găsește la Franco, Borrás, *Land Concentration*, 114–190.

de expunere al creditorilor, cât și pe cel al băncilor centrale din regiune la factori de risc globali. În urma instalării crizei financiare și economice globale, unele state din Europa de Est au fost forțate, împreună cu Grecia, să obțină împrumuturi de urgență din partea Fondului Monetar Internațional și a Băncii Mondiale pentru a evita falimentul. Economiiile Europei de Est, în special cele care depindeau în primul rând de activitatea companiilor multinaționale și de-abia apoi de afacerile mici și mijlocii, nu și-au revenit decât parțial după criză. Cele trei state baltice au trecut printr-un declin catastrofal în ceea ce privește produsul intern brut ca rezultat al crizei financiare și economice globale. Din a doua jumătate a anului 2008 și până în prima jumătate a anului 2010, PIB-ul Letoniei – pe care cercetătorii o priveau mai înainte drept o poveste de succes – s-a contractat cu 20%, în timp ce PIB-ul Lituaniei s-a contractat cu 16% și cel al Estoniei cu 14%. PIB-ul Ucrainei s-a micșorat cu 15% în 2009 – un declin exacerbă de eșecul anterior al țării de a-și reveni de pe urma prăbușirii Uniunii Sovietice. PIB-ul s-a contractat cu între 6 și 8% în Slovenia, Ungaria, România și Bulgaria, în timp ce economiile Republicii Cehe și Slovaciei s-au diminuat cu circa 2%. Polonia este singura țară din Europa de Est care a păstrat o creștere economică constantă în ultimul deceniu⁶⁰⁷. Economiiștii atribuie robustețea economică a Poloniei politicilor primului ministru Donald Tusk care au făcut ca țara să fie atractivă pentru investitorii străini și care au utilizat fondurile UE pentru a crea oportunități pentru întreprinderile locale, precum și pentru sumele trimise acasă de către cetățenii polonezi care lucrează în străinătate. Accesul companiilor din Polonia la forță de muncă internă relativ ieftină și adoptarea în țară a modelelor de afaceri occidentale a oferit sectorului serviciilor din Polonia și industriei electronicelor posibilitatea de a intra în competiție cu rivali străini în categoria prețurilor scăzute și medii. Polonia a profitat, de asemenea, de „beneficiul subdezvoltării” țării pentru a genera creștere economică rapidă și dezvoltare.

Criza financiară și economică globală a afectat cel mai mult acele state est-europene, precum Ungaria, care depindeau în cea mai mare măsură de exporturi și ale căror guverne implementaseră politici economice viciate care le subminaseră credibilitatea financiară⁶⁰⁸. Între

⁶⁰⁷ „Economics & FI/FX Research: CEE Quarterly”, Unicredit Bank, 7 octombrie 2010.

⁶⁰⁸ Dan Bilefsky, „A Crisis Is Separating Eastern Europe's Strong from Its Weak”, *New York Times*, 23 februarie 2009.

1995 și 2005, Ungaria a înregistrat cea mai stabilă creștere economică din Europa Centrală. În deceniul următor, economia Ungariei a devenit una dintre cele mai slabe din regiune. Deși analiștii nu se pun de acord în ceea ce privește măsura în care guvernele social-liberal și conservator al Ungariei sunt responsabile pentru declinul economic al țării de la aderarea la Uniunea Europeană din 2004, cei mai mulți privesc această turnură nefavorabilă drept un eșec colectiv. Între 2002 și 2010, în special, datoria externă a Ungariei a crescut de la 53% din PIB la este 80% din PIB sub conducerea guvernelor coaliției dintre Partidul Socialist Maghiar și Alianța Democraților Liberi. Criza a atras sute de mii de maghiari într-o spirală a datoriilor generate de împrumuturi contractate în valută străină pe care le luaseră fără ca autoritățile de supervizare financiară să le ofere suficiente informații privind riscul fluctuațiilor de schimb valutar. Perioada prelungită de neliniști politice și sociale care a început în Ungaria în toamna anului 2006 și a dus la consolidarea radicalismului de dreapta și la înfrângerea majoră a coaliției socialist-liberală de la guvernare în alegerile parlamentare din 2010 trebuie privită în acest context⁶⁰⁹.

Un nou mainstream? Acapararea statului și democrațiile iliberale

Din 2010, Europa și-a revenit din recesiune printr-o creștere economică moderată și un echilibru îmbunătățit dintre finanțelor publice și datoria externă. Statele Europei de Est au reacționat mai bine decât restul Uniunii Europene datorită fondurilor structurale, a izolării fiscale și a implementării riguroase a măsurilor de austeritate stabilite de către guvernele naționale în acord cu instituțiile europene. Scriind la scurt timp după cea mai acută etapă a crizei, Anders Åslund, economist neoliberal și fost consilier al mai multor guverne post-comuniste, susținea că populismul nu avea să genereze sprijin în ciuda șocului inițial:

Criza est-europeană oferă indicii clare despre economia politică a crizei. Atunci când situația devine dificilă, politica devine o chestiune pragmatică de rezolvare a problemelor vitale, în timp ce așteptările raționale cu compromisuri între diferite grupuri sociale nu mai sunt

⁶⁰⁹ Ágh, „Triple Crisis in Hungary”, 25-51. Pentru o perspectivă diferită, vezi Bottoni, „L’Ungheria di Viktor Orbán”, 1006-1014.

relevante din punct de vedere politic. În ciuda amplu pronosticelor neliniști sociale, publicul est-european a acceptat greutățile cu probe minime. După mulți ani de creștere economică, oamenii erau gata să sufere puțin⁶¹⁰.

Problema acestei afirmații din 2010 nu este cinismul său detestabil, ci caracterul său eronat. În contra argumentației lui Åslund, criza globală i-a impresionat în mod durabil pe cetățenii statelor din jumătatea de est a continentului și le-a remodelat profund atitudinile politice față de stat și capitalism, precum și față de democrația liberală ca atare. Est-europenii au fost obligați să conștientizeze, ca rezultat al crizei financiare și economice globale, că dezvoltarea economică din sistemele capitaliste nu este previzibilă și prosperitate nu depinde deseori de talentul individual. După aproape 15 ani de creștere (robustă, dar inegală) și de ridicare a standardului de viață, numeroși est-europeni priveau creșterea abruptă a șomajului, emigrarea muncitorilor calificați și reducerea beneficiilor din ajutoarele de stat ca rezultat al eșecului personal, la fel cum făcuseră cu problemele economice care au afectat regiunea la începutul anilor 1990. În mod paradoxal, criza care a început în 2008 a avut un impact psihologic mai mare asupra generațiilor tinere de est-europeni care nu au trecut niciodată prin greutățile traiului într-o economie cu lipsuri. În plus, criza a reaprins dezbaterea anterioară din Europa de Est în perioada de tranziție spre democrație privind rolul reglator și inițiator adecvat al guvernului în domeniul economic. Pentru a împrumuta potrivita expresie a lui Kotkin, „societatea necivilă” are nevoie de controlul unui stat autoritar pentru a-și regla funcțiile interne. În timpul anilor 1980, intelectualii de opoziție priveau agenții de stat de tip sovietic drept dușmani obiectivi. Țările est-europene post-comuniste au moștenit birocrății care sufereau de o falie a legitimării (practicile corupte ale poliției, ale serviciilor secrete, ale organizațiilor financiare și din domeniul juridic erau bine cunoscute), în timp ce aproape toate sectoarele strategice ale economiei fuseseră privatizate în favoarea companiilor străine sau a oligarhilor locali. Ca rezultat al crizei, o parte tot mai mare a populației a ajuns să sprijine ideea că mecanismele de reglare impuse de către stat sunt necesare pentru funcționarea cel mai puțin minimă a economiilor de piață.

Într-o carte care încearcă să plaseze tranziția post-comunistă în

⁶¹⁰ Åslund, *Last Shall Be the First*, 112.

contextual istoric al impactului canonului neoliberal asupra transformării vest și est-europene după Războiul Rece, Philipp Ther formulează două argumente importante. Conform primului argument, crizele transformării prin care au trecut fostele state socialiste în anii 1989–1993 și după 2008 ar putea servi drept rampă de lansare pentru statele din sudul Europei care se află într-o situație similară. Cel de al doilea argument este că partidele de stânga și elitele intelectuale din Europa de Est ar putea juca un rol crucial în provocarea hegemoniei discursive a neoliberalismului, aprobând politica economică social-democratică și abandonând proiectele conservatoare emblematice, precum regimul de taxare fix și privatizarea sistemelor de pensii⁶¹¹. Primul argument este profund deoarece el încurajează oamenii de știință să depășească diviziunea geografică artificială dintre Est și Vest și să adopte o narațiune intersectată a istoriei recente a Europei. Se poate susține că recesiunea economică globală a redesenat granițele interne ale continentului. Linia de demarcație dintre prosperitate și eșec colectiv nu mai este una verticală, între vest și est, care ar reflecta granițele intra-europene înrădăcinate cultural, desenate în mod celebru la începutul anilor 1990 de către Samuel Huntington (cu Polonia, Cehoslovacia și Ungaria „catolice” opuse Balcanilor și Rusiei [ortodoxe]). Falia ar putea fi mai degrabă descrisă drept o diagonală care taie continentul de la nord la vest, sau nucleul productiv și politic al Europei, și lărgind zonele periferice aflate în colțul sud-estic, incluzând ample regiuni din Italia, Grecia, Spania și Franța. Din contra, cel de al doilea argument al lui Ther ar putea supraestima puterea electorală și capacitatea culturală a elitelor stângiste fragmentate ale Europei de Est. În ciuda revenirii intermitente în sondaje, stânga est-europeană suferă de un exces de eterogenitate și de lipsă de argumente. Confuzia ideologică continuă și împiedică o abordare progresistă a unei serii de probleme critice, inclusiv a etnicității, naționalismului și a ideii vagi de europenism. Unele partide nu au putut să spulbere nostalgia pentru vechiul regim, în special în rândul electoralului îmbătrânit. Dar cea mai mare problemă ar putea consta în fixarea conținutului social al politicilor de stânga, o sarcină cel puțin ambiguă. Analiza măsurilor economice cheie adoptate de către guvernele est-europene după criza din 2009 demonstrează polaritățile care nu sunt legate de stânga. Aceste opțiuni sunt cel mai bine reprezentate

---

⁶¹¹ Ther, *Europe Since 1989*.

de mișcările adoptate de Platforma Civică în Polonia și de Fidesz în Ungaria, ambele membre ale centrului-dreapta european. Varșovia a ales să modernizeze folosind o abordare de piață liberă și piață prietenoasă, iar Budapesta a făcut presiuni pentru re-naționalizarea sectorului economic și sporirea capitalului național în domeniul bancar și în telecomunicații, o strategie intervenționistă tipică pentru stânga europeană clasică din anii 1960 și 1970. În ultimii ani, Europa de Vest se confruntă cu o criză a surselor legitimizei democratice (neo)liberale, ale cărei principali beneficiari nu sunt partidele social-democratice pro-europene, ci o coaliție eterogenă de forțe recunoscute ca fiind de dreapta. Potrivit sondajelor Eurobarometru, în ultimii ani sprijinul public pentru Uniunea Europeană și instituțiile sale a scăzut în cele mai multe state est-europene⁶¹². S-au înmulțit controversesele privind problemele culturale și etice între instituțiile europene și guvernele naționale ale noilor state membre (de exemplu, relocarea obligatorie a solicitanților de azil din țările musulmane sau recunoașterea căsătoriilor între persoane de același gen). Cei mai mulți oameni din Europa de Est simt că trăiesc într-un spațiu puternic „naționalizat”, mono-cultural, chiar atunci când țara lor este de fapt una multietnică, și privesc cu suspiciune transformarea rapidă din acele metropole occidentale, unde mulți dintre ei s-au stabilit ca emigranți economici din spațiul extra-european. Prin contrast, factorii de decizie din capitalele occidentale împărtășesc percepția conform căreia societățile est-europene rămân nu doar mai tradiționale, ci și, mai regretabil, înapoiate și lipsite de compasiune ca rezultat al unei serii de poveri istorice și conexe⁶¹³. Aceste percepții negative reciproce sunt în anumite privințe exagerate, dar ele subminează încrederea reciprocă, după cum arată percepția diferită a rolului social al religiei și al moravurilor publice.

Consolidarea rolului public al religiei în Europa de Est post-comunistă a fost un fenomen previzibil după o perioadă lungă de ateism oficial și persecuții religioase. Totuși, renașterea multor instituții și organizații ecleziastice după 1990 (precum, mănăstiri, spitale, școli, universități, grupuri caritabile, mass media) nu a susținut inversarea tendinței spre secularizare care a început în Europa de Est în timpul

⁶¹² Vezi *Standard Eurobarometer 83* realizat în mai 2015 în statele membre ale Uniunii Europene și în cinci state-candidat, la http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb83/eb83_en.htm.

⁶¹³ Ivan Krastev, „Eastern Europe’s Compassion Deficit”, *New York Times*, 8 septembrie 2015.

perioadei comuniste și nici nu a dus la confirmarea des exprimatei îngrijorări că fundamentalismul religios ar putea câștiga teren în regiune. Polonia a fost o țară profund religioasă și înainte de 1989 și a rămas astfel de atunci, în special în zonele rurale, chiar dacă Brian Porter-Szűcs a susținut recent că „legătura dintre catolicism și o identitate etnică articulată este sprijinită de o relatare adânc înrădăcinată, dar extrem de selectivă a istoriei naționale”⁶¹⁴. În Ungaria, mai puțin de o treime din populație este afiliată unei denominații religioase, pe când în Republica Cehă indiferența față de religie a devenit larg răspândită. În Slovacia, Biserica Romano-catolică, îndelung suprimată, s-a consolidat la începutul perioadei post-comuniste, dar nu a reușit să atragă populația tânără și pe cea urbană a țării⁶¹⁵.

Deși statele estice în mod tradițional ortodoxe au trecut printr-un proces intens de secularizare după modelul Rusiei sovietice, sondajele indică faptul că biserica, alături de armată, se numără încă printre instituțiile cele mai respectate de cetățenii obișnuiți. Totuși, pe când Biserica Ortodoxă Română continuă să joace un rol vital în menținerea coeziunii naționale și primește sprijin important din partea statului, Biserica Ortodoxă Sârbă și în special Biserica Ortodoxă Bulgară au pierdut mult din fosta lor influență politică⁶¹⁶. Între timp, fundamentalismul islamic a ieșit la suprafață în rândul generațiilor mai tinere de musulmani din Bosnia și Herțegovina, Kosovo, Macedonia și mai nou Bulgaria, ca rezultat al traumei războaielor post-iugoslave și al indiferenței Occidentului.

Se poate susține că pașnica consolidare care a avut loc în regiune în timpul anilor 1990 a avut rolul de a consolida noțiunea în fond falsă că triumful liberalismului lui Fukuyama a sosit în lumea post-sovietică, punând capăt unei lungi perioade de instabilitate. Totuși, roata istoriei a reînceput să se învârtă după 2009. Până nu demult, cei mai mulți analiști erau convingși că Europa Centrală și de Est nu ar fi fost afectată de regresul democratic care a avut loc în Rusia la sfârșitul anilor 1990. În Rusia, populația a cerut oprirea capitalismului sălbatic și a obținut de la președintele Putin un stat mai predictibil, deși represiv și iliberal. În anii din urmă, imaginea s-a schimbat în mod semnificativ și suntem martorii nașterii unor situații noi, hibrid democratice și nedemocratice, în întreaga regiune. Putem identifica două variante

⁶¹⁴ Porter-Szűcs, *Faith and Fatherland*, 5.

⁶¹⁵ Tomka, *Church, State and Society in Eastern Europe*.

⁶¹⁶ Murzaku, *Quo vadis Eastern Europe?*.

regionale. Statele balcanice, de la Croația și până la Albania, au fost martorele nașterii unor autocrații în fașă, guvernate de către partide non-ideologice sau de către coaliții de partid. Singura lor problemă stabilă pare să fie păstrarea puterii și epuizarea resurselor publice pentru a-și asigura sprijinul oligarhilor locali. Potrivit lui Besnik Pula, un specialist în științe politice foarte critic la adresa neo-liberalismului, acești noi autocrați „acționează după reguli diferite, mai practice decât cele din anii 1990. Pe plan internațional, ei îmbrățișează entuziast UE în politica lor externă. Cu excepția Serbiei, ei exprimă aceeași fervoare și pentru NATO. Sunt bine pregătiți și știu să le spună diplomaților occidentali ceea ce vor să audă, în timp ce subminează în mod flagrant principiile democratice și statul de drept pe plan intern”⁶¹⁷. La fel ca de multe ori în ultimul secol, această regiune joacă un rol marginal pe tabla de șah internațională, iar actorii politici occidentali preferă să ignore corupția și tehnicile informale de putere în schimbul loialității geopolitice necondiționate, precum în cazul lui Milo Đukanović, care a deținut mult timp puterea în Muntenegru:

Scopul imboldului diplomatic din partea Vestului a fost de a contracara influența Rusiei în regiune și asigurarea consolidării regimurilor democratice și a statului de drept. Dar, la o privire mai atentă, acest presupus succes dezvăluie faptul că fructele ar putea fi putrezite. A devenit clar că aparenta occidentalizare a regiunii s-a făcut cu mari costuri⁶¹⁸.

O analiză similară ar putea fi făcută în ceea ce privește Bulgaria, unde primul ministru la putere din 2009 este liderul unui partid (GERB) care este membru al Partidului Popular European, familia cea mai mare și mai influentă din Parlamentul European. Boyko Borissov, fost angajat al serviciului secret comunist din Bulgaria, a dominat multă vreme viața politică internă cu un program de lege și ordine, deși și-a atras deseori acuze de corupție, legături cu crima organizată și spălare de bani. Comentând pe tema originii populare a valului de proteste studențești care au zguduit țara în 2013, John O'Brennan a susținut că mișcarea era lipsită de balast ideologic și că poate fi cel mai bine descrisă ca o rebeliune anti-politică, care includea

⁶¹⁷ Pula, „Budding Autocrats of the Balkans”.

⁶¹⁸ Ibid.

un discurs populist care împărțea societatea în elite parazite versus popor⁶¹⁹. Următorul val de proteste spontane de masă din Macedonia, Kosovo, Bosnia și Herțegovina (2015–2016) și România (2017) a dezvăluit cât de răspândită era nemulțumirea populară la adresa statelor corupte, care au eșuat în încercarea de a le oferi cetățenilor oportunități de angajare și servicii de bază, precum cele medicale și de educație. Această dedicare reînnoită pentru afacerile publice ar putea fi interpretată ca semn că parte din societate a devenit pregătită pentru schimbări calitative. Totuși, protestele rămân dovadă a curajului civic în pofida lipsei unor elite alternative care să posede abilitățile administrative și resursele financiare necesare implementării proiectelor lor utopice. În cazul României, rolul său crucial în politica externă a Statelor Unite în regiune îi asigură o atenție sporită din partea Occidentului și împiedică acapararea completă a structurilor politice de către crima organizată. Prețul relativei macro-stabilități este lipsa unei guvernări democratice bazate pe viziuni competitive asupra viitorului, deoarece niciunele dintre oficialitățile alese nu par să aibă o astfel de viziune. Legitimitatea scăzută a clasei politice în ansamblul său a potențat contra-revoluția tăcută realizată de către numeroasele și reciproc antagonicele servicii de securitate care reprezintă o parte reală a structurii de putere în România. În 2013, bugetul public alocat acestor agenții de securitate a fost raportat ca reprezentând dublul celui alocat Ministerului Sănătății, iar personalul lor operativ arată cea mai mare densitate din Europa democratică⁶²⁰. Treizeci de ani după Revoluția din 1989, aparatul de securitate s-a afirmat ca una dintre puținele organizații profesionale din țară, rolul său nelimitându-se la supravegherea operativă. Cei care „vin din sistem” – după cum sunt numiți în trotuarele puterii la București – au o înțelegere subtilă a realității sociale și geopolitice de astăzi. Mediatizarea extremă și corupția endemică a vieții politice din România au făcut necesară o coabitare între puterile publice vizibile dar ineficiente și cele ascunse, mult mai performante. Pentru a înțelege mai bine modul în care sunt conduși Balcanii în era post-comunistă, putem să ne aducem aminte de cerce-

---

⁶¹⁹ John O'Brennan, „Bulgarians under the Yoke of Oligarchy”, lucrare nepublicată, 2014, https://www.maynoothuniversity.ie/sites/default/files/assets/document/New_Left_Review_Bulgarians_under_the_Yoke_of_Oligarchy.pdf.

⁶²⁰ Datele sunt disponibile la <http://www.antena3.ro/en/romania/how-many-spies-romania-has-got-the-budgets-allocated-to-the-intelligence-services-could-provide-the-235384.html>.

tarea lui Ryan Gingeras pe tema crimei organizate ca perspectivă principală prin care poate fi privit procesul de construcție statală în Turcia de la sfârșitul perioadei otomane și până astăzi. În ciuda numeroaselor și evidentelor diferențe dintre cazul Turciei post-otomane și Europei de Est post-comuniste, putem identifica o trăsătură comună: elitele alese în mod formal la putere sunt complicele „statului profund”, reprezentat de acei oligarhi și grupuri de putere care dețin efectiv controlul asupra politicii interne cu sprijinul serviciilor secrete ale țării⁶²¹.

Cea de a doua variantă a noii tendințe iliberale poate fi descrisă drept contestare locală a ordinii globale de după Războiul Rece. După criza economică globală, mai multe forțe politice din Europa Centrală au început să conteste monopolul occidental discursiv asupra modernizării și securității sociale de pe poziții mai ideologice. În perioada imediat următoare integrării statelor din Europa Centrală în UE, Polonia a fost prima țară care a trecut printr-o guvernare controversată și generatoare de diviziune într-o democrație pe deplin dezvoltată. Partidul pentru Justiție și Dreptate (PiS) a câștigat alegerile din 2005 și a intrat în coaliție cu un alt partid de dreapta, Autoapărarea Republicii Polonia (Samoobrona) având la bază un program axat pe valorile creștine tradiționale consolidate prin prejudecăți anti-rusești și anti-germane. PiS s-a născut din mișcarea de opoziție poloneză a anilor 1980, iar liderii partidului au exprimat o reacție defensivă a lumii rurale în fața provocărilor pe care integrarea europeană le-a adus mentalității colective a societății poloneze. Lech Kaczyński, președintele Poloniei și liderul PiS (2005–2010) a confirmat existența unei *Sonderweg* poloneze între socialismul de tip sovietic și turbo-capitalismul globalizat. Doar doi ani mai târziu, fragila coaliție PiS-Samoobrona s-a destrămat și a urmat o lungă perioadă de guverne pro-europene în Polonia sub conducerea lui Donald Tusk, politician de centru pro-european, lider al Platformei Civice (PO, între 2007 și 2015). Țara a fost singura economie europeană majoră care a evitat recesiunea și a continuat să crească în următorii ani. În ciuda acestui lucru, în 2015 votanții polonezi au întors spatele coaliției. În ciuda eforturilor încăpățănate ale Poloniei de a se agăța de locomotiva germană și de a absorbi în

---

⁶²¹ Literatura de specialitate pe tema statului profund post-otoman este vastă. Vezi lucrarea *Heroin* a lui Ryan Gingeras despre rolul statului profund în Turcia modernă; autorul explorează relația dintre rețeaua criminală subterană a traficantilor transnaționali de heroină și politicienii și ofițerii de securitate turci. Pentru o analiză detaliată a controlului oligarhilor, vezi Gallagher, *Romania and the European Union*.

mod eficient fondurile UE de dezvoltare, miracolul polonez a lăsat prea mulți oameni în afara prosperității, iar PiS a intrat a doua oară la guvernare cu ideea de a replica reformele anti-liberale pe care partidul de guvernământ în Ungaria, Fidesz, le-a introdus de la ascensiunea la putere în 2010. Pe parcursul ultimilor ani partidele de masă precum Fidesz în Ungaria și Lege și Justiție în Polonia au implementat o serie de măsuri constituționale, economice și culturale extrem de controversate. Potrivit multor observatori, stilul lor de guvernare a confirmat predicția sumbră a lui Fareed Zakaria: „democrația liberală occidentală s-ar putea dovedi că nu este destinația finală a căii democratice, ci doar una dintre posibilele ieșiri”⁶²².

De ce au ales această cale și care sunt posibilele consecințe ale tururii lor autocratice împotriva restului regiunii? Secțiunea finală a capitolului de față analizează modul în care o țară mică, lipsită de importanță strategică, precum Ungaria, a putut deveni „bestia neagră” în ochii opiniei publice liberal-democratice din Europa de Vest. Și, în mod paradoxal, cum se poate descurca atât de bine după accesiunea țării în UE sub îndrumarea unui fost disident al regimului comunist, educat în Occident, care în timpul primului său mandat (1998–2002) a guvernat cu viziunea construirii unei Ungarii pline de cetățeni independenți din punct de vedere economic? După cum am explicat deja, Ungaria a ieșit din primii ani în care a fost membră a UE drept cea mai lipsită de succes țară a Europei Centrale, chinuită de recesiune, corupție, șomaj ridicat și rată în creștere a criminalității, în special în mediul rural și în zona estică, unde este concentrată minoritatea romă. După cum s-a întâmplat deja în Polonia, votanții au pedepsit stânga aflată la putere, iar liderul opoziției de dreapta Viktor Orbán a câștigat o victorie majoră, cu două treimi dintre voturi la alegerile din 2010, rezultat pe care l-a repetat și patru ani mai târziu. După votul din 2010, analistul politic maghiar Péter Tölgyessy scria că mulți l-au susținut pe Orbán nu din convingere ideologică, ci deoarece credeau că Fidesz era singura alternativă rațională după mai mulți ani de haos intern. Succesul Fidesz se bazează pe capacitatea pragmatic a liderului său necontestat de a guverna țara, de a o scoate din criza economică și, mai important, de a spori responsabilitatea unui sistem de guvernare care părea să fie o revoluție continuă care își devorează propriile cadre, selectându-le pe cele noi în baza criteriului unic al loialității

---

⁶²² Zakaria, „Rise of Illiberal Democracy”, 24.

absolute⁶²³. Câțiva ani mai târziu, Tölgyessy a elaborat o explicație mai radicală. Rezultatul ultim al guvernării de șase ani a lui Orbán ar fi fost o nouă schimbare de regim care să marcheze sfârșitul de comun acord al comunismului de tip sovietic. Potrivit lui Tölgyessy, Orbán a reușit să constituie un sistem capitalist condus de stat pe baza „neopatrimonialismului distributiv”. Democrația parlamentară nu a fost abolită, iar partidele de opoziție și-au păstrat șansele puține de a câștiga alegerile politice din 2022, dar aparatul de stat a fost remodelat mai profund decât în timpul schimbării anterioare de regim din 1990 și funcționează în deplin acord cu nevoile partidului aflat la guvernare⁶²⁴. András Körösenyi, specialist în științe politice, a subliniat că refuză să numească guvernarea Orbán un „sistem” – o definiție normativă care de obicei presupune un sistem stabil și predictibil de valori și practice. În schimb, el a etichetat conducerea lui Orbán drept regim: nu pentru a-i sublinia tendințele dictatoriale, ci pentru a insista asupra faptului că acest regim surprinzător de ne-ideologic este atât de strâns legat de carisma personală a lui Orbán, încât toate oficialitățile partidului cred că acesta nu ar supraviețui fără creatorul său. Potrivit lui Körösenyi, regimul Orbán nu dorește și nici nu este capabil să se consolideze. Însuși conținutul guvernării Orbán constă din managementul de tip improvizație a crizei, care absoarbe toată energia aparatului de stat și îl împiedică să atingă stabilitatea internă, care a asigurat supraviețuirea pe termen lung a sistemului consolidat al lui János Kádár⁶²⁵.

În ultimii ani, mai mulți cercetători au încercat să înțeleagă motivele din spatele succesului lui Orbán și să îi compare guvernarea cu cea din alte democrații liberale, în special din Rusia lui Putin. Doi dintre ei, Iván Szelényi și Tamás Csillag, au subliniat faptul că ambele experiențe au în comun întrepătrunderea contextului ideologic neo-conservator și practici cotidiene ale capitalismului gestionat. Cele două state în discuție par să treacă de la democrația consensuală la regimuri mixte în care garanția proprietății private tinde să fie convertită în beneficiu printr-un mecanism numit neo-prebendarism. Principiul democratic al conducerii majorității nu este negat, dar este gestionat puternic și uneori „aranjat”. În cele din urmă, în ambele state, elitele

⁶²³ Tölgyessy, „A Fidesz és a magyar politika lehetséges új iránya”, 310–345.

⁶²⁴ Vezi o înregistrare audio a interviului lui Tölgyessy la http://inforadio.hu/arena/2016/05/02/arena-tolgyessy_peter/

⁶²⁵ Körösenyi, *A magyar politikai rendszer*.

la putere acționează cu o ideologie legitimatoare neo-conservatoare, care subliniază valoarea patriotismului, a religiei și a modelului familiei tradiționale⁶²⁶. Cercetătorii care se ocupă de economia politică a Ungariei după accesivitatea lui Orbán la putere avertizează asupra pericolului supraestimării impactului social al turnurii politice spre un capitalism mai temperat. Așa-numitul sistem de Orbánomie poate fi descris drept un amestec excentric de protecționism selectiv menit a crea un capitalism național în sectorul utilităților publice și în cel agrar, de politică economică neo-conservatoare prin sprijinul acordat companiilor multinaționale care investesc în Ungaria și prin consolidare fiscală susținută. Aceste politici neortodoxe ar fi putut îmbunătăți capacitatea țării de a rezista la șocurile financiare externe, dar ele au lovit puternic în segmentele cele mai sărace ale societății prin tăieri ale asistenței sociale și a serviciilor publice⁶²⁷.

Sociologul și fostul politician liberal de stânga Bálint Magyar a mers atât de departe încât a definit noul cadru instituțional drept o piramidă a puterii, un „stat mafiot”. În timp ce mafia clasică canalizează averile și jucătorii economici înspre sferele sale de interes prin mijloace coercitive directe, Orbán conduce Ungaria ca pe o familie patriarhală, iar concentrarea fără precedent de avere și puterea verticală influențează puternic legislația parlamentară, urmărirea penală, autoritatea taxelor și, într-o măsură incomparabil mai mică decât în Rusia lui Putin, forțele polițienești. În statul mafiot, relația post-comunistă dintre partidul la putere și lumea subterană a criminalității este inversată: averea privată nu mai este obținută pentru a susține nevoia partidului de sprijin financiar din surse nelegitime, ci, mai degrabă, potențialul de luare a deciziilor a partidului politic este menit a fi folosit pentru acapararea proprietății private⁶²⁸.

Istoricul Balázs Trencsényi a elaborat o explicație mai potrivită pentru versiunea maghiară a democrației liberale. Îndepărtându-se de definițiile democrației hibride, a democrației electorale și a democrației gestionate, Trencsényi argumentează că după 2010 și într-o măsură și mai mare în timpul celui de al doilea mandat consecutiv a lui Viktor Orbán, Ungaria a dezvoltat un sistem de putere sincritic care menține elementele de bază ale democrației formale și ale

⁶²⁶ Szelényi, Csillag, „Drifting from Liberal Democracy”, 18–48.

⁶²⁷ Pogátsa, *Magyarország politikai gazdaságtana*, 173–202; Tóth, „Coming to the End of the Via Dolorosa?”, 233–252.

⁶²⁸ Magyar, *Post-Communist Mafia State*.

sistemului multi-partid cu alegeri libere și prezența unei societăți civile, deși marginală din punct de vedere numeric. Opoziția parlamentară și non-parlamentară are acces liber la spațiul public și la rețele de socializare, chiar dacă controlul asupra mass media publice și private a devenit mai intens. Potrivit lui Trencsényi, Ungaria nu este astăzi nicio democrație de tip occidental, niciun regim autocratic pe stil rusesc: ea există într-o zonă gri împreună cu alte câteva state din zona post-comunistă. Soarta indecisă a democrației anterior stabile ar putea prevesti sfârșitul consensului liberal din Europa Centrală și de Est. Ea marchează cu siguranță colapsul epistemologic al credinței academice în triumful inevitabil al democrației liberale din regiune⁶²⁹.

Într-un discurs controversat din 2014, Orbán s-a referit la Rusia autoritară, Turcia și Singapore ca exemple de succes pentru construcția națiunii și a statului. El nu a pretins că politicile nedemocratice ar trebui implementate în Ungaria, dar a avertizat că țara trebuia să decidă dacă urmarea căii occidentale este singurul răspuns posibil pentru aspirațiile societăților central și est-europene. În acel discurs, Orbán a susținut că națiunea „nu este o simplă sumă de indivizi, ci o comunitate care are nevoie să fie organizată, consolidată și dezvoltată”, și a definit statul pe care îl construiește drept „un stat iliberal, non-liberal”. Trebuie să observăm că Orbán folosește constant cuvântul *liberal* ca sinonim pentru *socialist* sau *de stânga* în ceea ce privește chestiunile sociale și etice. Din perspectiva lui Orbán, statul post-liberal „nu neagă valorile fundamentale ale liberalismului, precum libertatea etc. Dar acest stat nu plasează această ideologie în centrul organizării sale, ci aplică în locul său o abordare specifică, națională, particulară”⁶³⁰. Astfel, el a prezentat o argumentație incitantă din punct de vedere intelectual, deși periculoasă, în favoarea unui nou tip de democrație reprezentativă și a arătat cât de complexă a devenit politica globală într-o lume post-ideologică. Antropologul Chris Hann a observat că poziția radicală, de lege și ordine, a Ungariei și a altor state est-europene în timpul crizei europene a refugiaților din 2015 se referea mult mai mult la idea de „Europă”, decât la politica internă: „Orbán

⁶²⁹ Trencsényi, „Minek nevezzelek?”, 49–68.

⁶³⁰ Textul integral este disponibil în traducere engleză pe un portal de știri în limba engleză bazat în Statele Unite, specializat în evenimentele curente din Ungaria, care este foarte critic la adresa guvernului de dreapta: <http://budapestbeacon.com/public-policy/full-text-of-viktor-orbans-speech-at-baile-tusnad-tusnadfurdo-of-26-july-2014/10592>.

pretinde că apără valorile Europei creștine atunci când construiește garduri și lagăre de detenție. Ca răspuns, criticii săi seculari liberali din Budapesta susțin că ei sunt cei care reprezintă valorile umaniste europene. Pe scurt, Europa este revendicată de ambele tabere”⁶³¹.

Deși aceste afirmații publice, și altele făcute într-un ton similar, au fost amplu interpretate drept încercări de a plasa Ungaria pe o linie similară Rusiei de autoritarism anti-occidental și izolare culturală, putem observa că dintr-o perspectivă analitică nu este logic să comparăm Rusia și Ungaria lui Orbán. Prima se definește constant drept „democrație suverană” (termen folosit pentru prima dată de către strategul politic rus Vladislav Surkov) cu referire la capacitatea sporită a Rusiei de a-și urmări scopurile geopolitice fără amestecul Occidentului. Din contră, Ungaria este un stat mic central european lipsit atât de resurse naturale, cât și de o armată și servicii de securitate puternice, iar economia sa este definită drept una dintre cele mai deschise din Europa datorită dependenței sale puternice de exporturi și de fondurile structurale ale Uniunii Europene. Acest lucru poate explica de ce Ungaria lui Orbán a rămas până acum, în ciuda criticilor constante ale Europei, parte integrantă a sistemului euro-asiatic de alianțe (Fidesz mai este membru, deși suspendat din 2019, al celei mai mari familii politice europene, Partidul Popular European de centru-dreapta). Retorica națională fermă a primului ministru maghiar îi poate deranja pe mulți și ea reprezintă cu siguranță un semnal de alarmă pentru societatea europeană că o cultură profesională, post-modernă și profund iliberală și-a înfipt rădăcinile peste tot în regiune, astfel încât tot mai mulți politicieni locali îl iau pe Orbán drept model și îi copiază modul de acțiune⁶³².

Retorica anti-Bruxelles a lui Orbán se potrivește foarte bine cu ofensiva media lansată de către Rusia în Europa Centrală și de Est pe tema suveranității naționale. În termeni diplomatici, geopolitica regională a Războiului Rece a revenit în mod spectaculos, cu statele Europei Centrale încercând să creeze legături bilaterale cu Statele Unite și, chiar mai mult, cu ambițioasa Rusie a lui Vladimir Putin. Totuși, Moscova ar putea să nu ofere o cale alternativă viabilă de modernizare

⁶³¹ Chris Hann, „Beleaguered Pseudo-Continent: Happy Birthday, Europe!”, 29 martie 2017, <http://www.focaalblog.com/2017/03/29/chris-hann-beleaguered-pseudo-continent-happy-birthday-europe/>.

⁶³² Am dezvoltat tema crizei democratice din Ungaria într-o biografie politică a lui Viktor Orbán: Bottoni, *Orbán. Un despota in Europa*.

și dezvoltare sustenabilă. Drept consecință a Războiului din Ucraina și a sancțiunilor impuse de către Occident, economia Rusiei s-a contractat în mod semnificativ. Totuși, narațiunea anti-occidentală, tradiționalistă, dacă nu chiar deschis rasistă asupra prezentului prezentată de către Kremlin și propagată la nivel internațional prin intermediul rețelilor de socializare pare să găsească un teren mai propice decât oricând în Europa deziluzionată, inclusiv la periferiile central și est-europene.

Epilog

Imitație superficială și egoism național

Elitele politice și culturale est-europene au crezut mult timp în integrarea (vest) europeană ca singur viitor dezirabil pentru țările lor. După criza globală și drept consecință a poziției lor subordonate în noua societate globalizată, mulți au început să cocheteze cu ideea, în cea mai mare parte tăcută, dar palpabilă, de a ajunge din urmă Vestul, fără a trebui să renunțe la atributul fundamental al statului-națiune și la suveranitatea asupra chestiunilor publice sensibile. Ar trebui să concluzionăm că zilele neoliberalismului rampant sunt numărate și reforme iluministe de sus în jos vor fi implementate probabil de populismul social? În anii din urmă, această dezbatere a depășit stadiul de dezbatere pentru a primi o articulare politică fără precedent în țări precum Polonia și Ungaria, dar și în întreaga zonă balcanică – cel mai probabil datorită influenței Rusiei. Totuși, premisele sale se află în contrastul permanent pe care gânditorul politic maghiar István Bibó l-a descris în anii 1940 între cele două tipare comportamentale ale elitelor din Europa de Est: lipsă de reflexivitate, receptare mimetică a modelelor străine versus egoism național etno-protecționist⁶³³.

În ultimul secol, balanța în Europa de Est s-a mișcat între aceste extreme. După trei decenii petrecute pozând ca elevi model, care învață despre democrație și economia de piață, mulți est-europeni și unele dintre guvernele lor s-au răzgândit în privința viitorului țării lor, devenind dezamăgiți și posedând prejudecăți naționale, dar această ajustare nu a afectat scopul lor ultimul de a ajunge din urmă Occidentul în ceea ce privește calitatea vieții. Există o contradicție esențială între modul în care cetățeni est-europeni, încurajați de discursul lor public național, petrec mult timp criticând toate deciziile luate la Bruxelles, Berlin și/sau Washington, în timp ce își păstrează

⁶³³ Dénes, *Art of Peacemaking*, 1–24.

ambitiu ultimă de a trăi la fel ca oamenii simpli dintr-un oraș alpin liniștit. Dar frustrarea lor se naște din conștiința faptului că epoca de aur a statului bunăstării sociale din Europa și incluziunea socială se sfârșesc, fără ca ei să fi beneficiat vreodată. Din această perspectivă, există o logică în faptul că ascensiunea comportamentelor anti-politice și anti-elite din Europa de Est merg mână în mână cu tiradele euro-sceptice și anti-occidentale. Scriind în 2012, Dorothee Bohle și Béla Greskovits puteau fi încă optimiști în legătură cu reziliența modelului neoliberal, atunci când susțineau că regresul democrației în Europa Centrală și de Est era legat de diferitele modele de guvernare economică după criza economică din 2009 („neo-corporatism” în Slovenia, „liberalism integrat” în cele patru state ale grupului de la Visegrád, „neo-liberalism” în Statele Baltice)⁶³⁴. La momentul redactării acestui epilog pentru ediția românească, în 2020, se pare că problema democrației rămase fără conținut și-a pierdut caracterul de dezbatere academică pe tema politicilor economice și sociale în Europa de Est. Chestiunea a luat avânt, devenind o viziunea complexă, o respingere adânc înrădăcinată a modelului vestic de dezvoltare. Experții pe probleme regionale precum Ivan Krastev vorbesc despre de-globalizare ca rezultat al emergenței mișcărilor populiste și naționaliste atât în Europa de Vest, cât și în cea de Est, dar ei avertizează și în legătură cu rolul specific pe care l-ar putea juca cea din urmă – așa cum a jucat și în perioada interbelică și în timpul Războiului Rece – ca laborator al politicilor autoritare. Potrivit lui Krastev, există o posibilitate tot mai mare ca cel puțin câteva dintre țările Europei de Est să se transforme în sisteme autoritare depline, deși nu complet dictatoriale. În aceste state, granițele dintre conducerea democratică și autocrație au devenit tot mai șterse, iar granițele deschise garantate prin Tratatul Schengen ajută în mod paradoxal conducerile autoritare să supraviețuiască, deoarece spre deosebire de vremea comunismului, disidenții și cetățenii nemulțumiți pot să plece pur și simplu și să se stabilească într-un alt stat membru al Uniunii Europene⁶³⁵. Pentru a complica și mai mult lucrurile, una dintre consecințele neintenționate ale sprijinului economic oferit de către Uniunea Europeană noilor state membre este că o

⁶³⁴ Bohle, Greskovits, *Capitalist Diversity*.

⁶³⁵ Discursul lui Ivan Krastev la evenimentul de inaugurare al Zois (Zentrum für Osteuropa und Internationale Studien), un nou grup de experți specializați în chestiuni legate de Europa de Est, Berlin, 26 martie 2017. Vezi și Krastev, Holmes, *The Light That Failed: A Reckoning*.

parte importantă a sumelor alocate ajunge în buzunarele politicienilor locali și ale oligarhilor. Fondurile de coeziune nu au diminuat diferențele regionale și nici nu au contribuit în mod semnificativ la îmbunătățirea culturii politice în această regiune. Și, până acum, Uniunea Europeană s-a dovedit incapabilă să sancționeze acele state membre ale căror politici intră în conflict cu principiile sale.

La 30 de ani de la începutul tranziției economice și politice din această regiune, culturi politice „hibride” și ciudate, practici care nu sunt nici vestice și nici în întregime estice par să fi prins rădăcini în semi-periferiile Europei, nu doar în zona post-comunistă, ci și în democrațiile mai consolidate din Europa de Sud. Sociologul belarus Evgeny Morozov a subliniat rolul presei digitale și al rețelelor de socializare în stimularea în rândul tinerilor a un sentiment de deziluzie față de democrația liberală și „valorile occidentale”, mai întâi în Rusia post-sovietică, apoi în Europa Centrală și de Est. Utilizarea pe scară largă a platformelor digitale a devenit un instrument formidabil pentru conducerile autoritare în epoca crizei generale a modelului democratic în Europa. Guvernele iliberale și apropiatii lor din presă utilizează cu pricepere noile tehnologii pentru a influența opinia publică și pentru a controla comportamentul cetățenilor⁶³⁶.

Dilema este dacă să ne împăcăm cu acest lucru, recunoscând dreptul unor țări fie de a implementa o variantă „redușă”, de gen discount alimentar a democrației liberale, fie de a rămâne la planul inițial și de a mima o integrare cu toată inima în Occident. Miza este, nici mai mult nici mai puțin, de a include sau exclude Europa Centrală și de Est din cooperarea consolidată a țările din nucleul Europei în cadrul unei Uniuni Europene reformate, o perspectivă care ar reprezenta probabil primul pas înspre un super-stat european. Pesimismul colectiv care s-a răspândit în legătură cu viitorul regiunii este de fapt o profecție care se împlinește de la sine: așteptările incorecte potrivit cărora comportamentul societății și condițiile materiale din aceste țări vor semăna în curând cu cele propuse de modelul occidental.

La finalul lungului său drum socialist, Europa de Est s-a găsit din nou la marginea nucleului productiv și cultural occidental, așa cum se găsea și în perioada interbelică⁶³⁷. Tânărul scriitor polonez Jacob Mikanowski ar putea avea dreptate atunci când observa în rândul

⁶³⁶ Morozov, *Net Delusion*.

⁶³⁷ Berend, *Central and Eastern Europe*, 361–362.

multora din generația sa dispariția ideii însăși de Europa de Est ca „experiență comună a ocupației și excluderii, povara aparent permanent a retardului economic, amintirile prețuite ale înfrângerii”⁶³⁸. Este, de asemenea, adevărat că peisajul urban a trecut prin transformări formidabile în ultimele decenii și capitalele din Europa de Est devin din ce în ce mai atractive pentru profesioniști, studenți și tinerii hipsteri. Dar este de ajuns să ne îndepărtăm câțiva kilometri de centrele urbane vibrante spre peisajele antropice dezolante ale periferiilor urbane și ale zonelor rurale depopulate pentru a trăi Europa de Est ca pe o entitate fizică?

Oricând de deprimant ar suna, provocarea căreia va trebui să îi facă față Europa de Est în anii care urmează seamănă cu vechea dezbateră a intelectualilor români din secolul al XIX-lea între „occidental” (sau sincroniști) și „tradiționaliști” – cei din urmă dând vina pe receptarea necritică a atitudinilor occidentale dintr-o perspectivă evoluționistă. Trebuie să observăm că discursurile vechi și noi legate de specificul național în Europa de Est împărtășesc ideea că o națiune trebuie să își depășească trecutul și să aspire spre universalitate⁶³⁹. Din 1989, proliferarea „formelor fără fond” occidentale în Europa de Est – formularea îi aparține intelectualului român Titu Maiorescu, care scria în 1868 pentru a denunța imitarea civilizației vestice într-un context complet diferit – a mărit prăpastia dintre elite și restul cetățenilor. Amestecul paradoxal dintre naționalism și universalism este cel care contribuit la emergența diferitelor tipuri de autoritarism est-european (și sovietic) în regiune în ultimul secol. Același amestec paradoxal de naționalism anti-globalist face acum posibilă o versiune reinnoită, postmodernă, digitală a aceleiași vechi dileme a occidentalizării.

Proiectul de ansamblu de a integra regiunea Europei Centrale și de Est în Vestul globalizat și de a evita transformarea ei într-o zonă tampon pe care să și-o conteste super-puterile și puterile regionale a făcut serioși pași înapoi, deși este încă în viață. Eșecul său ar însemna că întreaga regiune este condamnată la o nouă etapă pregătitoare lipsită de succes după cele ale secolului trecut și ar duce-o înspre o nouă eră a catastrofelor.

⁶³⁸ Mikanowski, „Good Bye Eastern Europe!” *Los Angeles Review of Books*, 23 februarie 2017.

⁶³⁹ Vezi Trencsényi, *Politics of „National Character.”*

Bibliografie

- Abraham, Florin. *Romania Since the Second World War. A Political, Social and Economic History*. London: Bloomsbury, 2017.
- Abrams, Bradley. „The Politics of Retribution: The Trial of Jozef Tiso in the Czechoslovak Environment”, în Deák, István, Gross, T. Jan, Judt, Tony, eds., *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- . *The Struggle for the Soul of the Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2004.
- Ágh, Attila. „The Triple Crisis in Hungary: The ‘Backsliding’ of Hungarian Democracy after Twenty Years”, *Romanian Journal of Political Science* 13, nr. 1 (2013): 25–51.
- Albrecht, Ulrich. *The Soviet Armaments Industry*. Philadelphia: Harwood Academic Press, 1993.
- Amar, Cyril Tarik. *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*. Ithaca: Cornell University Press, 2015.
- Ambrosio, Thomas, ed., *Ethnic Identity Groups and U.S. Foreign Policy*. Westport: Praeger, 2002.
- Andreea, Andreescu, Lucian, Nastasă, Andrea, Varga, eds. *Maghiarii din România (1945–1955)*. Cluj-Napoca: Centru de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2002.
- Andreescu, Gabriel. *Cărturari, opozanți și documente: Manipularea Arhivei Securității*. Iași: Polirom, 2013.
- Antohi, Sorin, Tismăneanu, Vladimir. *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. Budapest: Central European University Press, 2000.
- Antohi, Sorin, Trencsényi, Balázs, Apor, Péter, eds. *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Budapest: Central European University Press, 2007.
- Anušanskas, Arvydas, ed. *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*. Vilnius: Du Ka, 2000.
- Apor, Balázs, Apor, Péter, Rees, Arfon E., eds. *The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period*. Washington: New Academia, 2008.

- Apor, Balázs, Behrends, Jan, Jones, Polly, Rees E., Arfon, eds. *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.
- Applebaum, Anne. *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944–1956*. New York: Anchor Books, 2012.
- Argentieri, Federigo, ed. *Il ritorno degli ex: Rapporto CeSPI sull'Europa centrale e orientale*. Roma: Editori riuniti, 1996.
- Ash, Timothy Garton. *The File: A Personal History*. London: Random House, 1997.
- . *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. London: Random House, 1989.
- Åslund, Anders. *How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- . *The Last Shall Be the First: The East European Financial Crisis, 2008–10*. Washington: Peterson Institute for International Economics, 2010.
- Baberowski, Jörg. „Criticism as Crisis; or, Why the Soviet Union still Collapsed”, *Journal of Modern European History* 9, nr. 2 (2011): 148–166.
- Bacon, Edwin, Sandle, Mark, eds. *Brezhnev Reconsidered*. Basingstoke: Palgrave, 2002.
- Baczoni, Gábor, Bikki, István. „Egyesített állambiztonsági adattár—a SZoUD”, în Gyarmati, György, ed., *Az átmenet évkönyve 2003/Trezor 3*. Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004.
- Baev, K. Pavel. *Russian Energy Policy and Military Power: Putin's Quest for Greatness*. London: Routledge, 2008.
- Báger, Gusztáv, Kovács, Árpád. *Privatisation in Hungary: Summary Study, Research and Development*. Budapest: Institute of the State Audit Office of Hungary, 2004.
- Baier, Hannelore. *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică*. București: Forumul Democrat al Germanilor din România, 2004.
- Balogh, Margit. *Mindszenty József I-II*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015.
- Ban, Cornel. „Sovereign Debt, austerity, and regime Change: The Case of Nicolae Ceaușescu's Romania”, *East European Politics and Societies* 26, nr. 4 (noiembrie 2012): 743–776.
- Bán, D. András. *Pax Britannica: Wartime Foreign Office Documents Regarding Plans for a Postbellum East Central Europe*. Boulder: Social Science Monographs, 1997.
- Banač, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1984.
- . „Political Change and National Diversity”, *Daedalus* 116, nr. 1 (iarna 1990): 141–159.

- . *With Stalin against Tito: Kominformist Splits in Yugoslav Communism*. Ithaca: Cornell University Press, 1988.
- Bange, Oliver, Niedhart, Gottfried, eds. *Helsinki 1975 and the Transformation of Europe*. New York: Berghahn, 2008.
- Bank, Barbara, Palasik, Mária, Gyarmati, György, eds. „Állami titok”: *Internáló- és kényszermunkatáborok Magyarországon, 1945–1953*. Budapest: ÁBTL-L’Harmattan, 2012.
- Banu, Florian. *Asalt asupra economiei României: De la Solagra la Sovrom (1936–1956)*. București: Editura Nemira, 2004.
- Barany, Zoltan. *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Baráth, Magdolna, ed. *Szovjet iratok Magyarországról, 1953–1956*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2002.
- Barberini, Giovanni, ed. *La politica del dialogo: Le carte Casaroli sull’Ostpolitik vaticana*. Bologna: Il Mulino, 2008.
- Bárdi, Nándor. „The History of Relations between Hungarian Governments and Ethnic Hungarians Living beyond the Borders of Hungary”, in Kántor, Zoltán, Majtényi, Balázs, Ieda, Osamu, Vizi, Balázs, Halász, Iván, eds., *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*, 58–84. Sapporo: Hokkaido University Slavic Research Center, 2004.
- Bárdi, Nándor, Fedinec, Csilla, Szarka, László, eds. *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. Boulder: East-European Monographs, 2011.
- Bárdi, Nándor, Gidó, Attila, Novák, Csaba Zoltán, eds. *Primele forme de auto-organizare a maghiarilor din România, 1989–1990*. Cluj-Napoca: Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2014.
- Batt, Judy, Amato, Giuliano. *Minority Rights and EU Enlargement to the East: European University Institute*. Document strategic nr. 5. Firenze: European University Institute, 1998.
- Bauquet, Nicolas, Bocholier, François, eds. *Le communisme et les élites en Europe centrale*. Paris: Presses Universitaires de France, 2006.
- Behrends, Jan C. „Nations and Empire: Dilemmas of legitimacy during Stalinism in Poland (1941–1956)”, *Nationalities Papers* 37, nr. 4 (iulie 2009): 443–466.
- Békés, Csaba. *Európából Európába. Magyarország konfliktusok kereszt-tüzében, 1945–1990*. Budapest: Gondolat, 2004.
- Békés, Csaba, Byrne, Malcolm, Rainer, M. János, eds. *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Budapest: Central European University Press, 2002.
- Bencsik, Péter, Nagy, György. *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Budapest: Tipico Design, 2005.

- Benvenuti, Francesco. *La Russia dopo l'URSS: Dal 1985 ad oggi*. Roma: Carocci, 2007.
- Berend, T. Iván. *Central and Eastern Europe, 1944–1993: Detour from the Periphery to the Periphery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- . *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- . *The Hungarian Economic Reforms, 1953–1988*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- . *Storia economica dell'Europa nel XX secolo*. Milano: Bruno Mondadori, 2008.
- Berend, T. Iván, Ránki, György. *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. New York: Columbia University Press, 1974.
- Berglund, Sten, et al., eds. *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Ediția a 3-a, Cheltenham: Elgar, 2013.
- Betea, Lavinia, ed. *21 august 1968: Apoteoza lui Ceaușescu*. Iași: Polirom, 2009.
- . „Ultima vizită a lui Nicolae Ceaușescu la Moscova I–II”, *Sfera Politicii* 142 (2009): 82–88, și 143 (2010): 86–92.
- Bettanin, Fabio. *Stalin e l'Europa: La formazione dell'impero esterno sovietico (1941–1953)*. Roma: Carocci, 2006.
- . „I costi dell'impero”, în Panaccione, Andrea, ed. *Vent'anni dopo (1989–2009)*. Milano: Unicopli, 2010.
- Bianchini, Stefano. *Le sfide della modernità: Idee, politiche e percorsi dell'Europa orientale nel XIX e XX secolo*. Soveria Mannelli: Rubbettino, 2009.
- , ed. *L'autogestione jugoslava*. Milano: Franco Angeli, 1982.
- Bibó, István. *Válogatott tanulmányok, II: 1945–1949*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986.
- . *Válogatott tanulmányok, IV: 1935–1979*. Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1990.
- Bideleux, Robert, Jeffries, Ian. *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*. Ediția a 2-a, London: Routledge, 2007.
- Bieber, Florian. *Post-War Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*. London: Palgrave, 2005.
- Bîțfoi, Dorin Liviu. *Petru Groza, ultimul burghez: O biografie*. București: Compania, 2004.
- Blagojević, Marina, Yair, Gad. „The Catch 22 Syndrome of Social Scientists in the Semiperiphery: Exploratory Sociological Observations”, *Sociologija* 52, nr. 4 (2010): 337–358.
- Blaise, Muriel. *Une déstalinisation manquée: Tchécoslovaquie 1956*. Paris: Éditions Complexe, 2005.

- Boda, Zsolt, Körösenyi, András, eds. *Trendek a magyar politikában*. Budapest: MTA TK Politikatudományi Intézete, 2013.
- Boeckh, Katrin, Vökl, Ekkehard. *Ucraina: Dalla rivoluzione rossa alla rivoluzione arancione 2007*. Trieste: Beit, 2009.
- Bohle, Dorothee, Greskovits, Béla. *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Ithaca: Cornell University Press, 2012.
- Booth, W. James. *Communities of Memory: On Witness, Identity, and Justice*. Ithaca: Cornell University Press, 2006.
- Borhi, László. *Hungary in the Cold War, 1945–1956: Between the United States and the Soviet Union*. Budapest: Central European University Press, 2004.
- . *Magyar-amerikai kapcsolatok 1945–1989: Források*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 2009.
- . *Dealing with Dictators—The United States, Hungary, and East Central Europe, 1942–1989*. Bloomington: Indiana University Press, 2016.
- . „A reluctant and Fearful West. 1989 and its international Context”, *Hungarian Quarterly* 193, nr. 1 (primăvara 2009): 62–76.
- Borodziej, Włodzimierz, Kochanowski, Jerzy, Puttkamer von Joachim, eds. „Schleichwege”: *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*. Cologne: Böhlau, 2010.
- Botos, Katalin. „Magyarország IMF-csatlakozásának előtörténete”, *Valóság* 49, nr. 10 (octombrie 2005): 82–102.
- Bottoni, Stefano. *Transilvania rossa: Il comunismo romeno e la questione nazionale, 1944–1965*. Roma: Carocci, 2007.
- . *Stalin's Stalin's Legacy in Romania: The Hungarian Autonomous Region, 1952–1960*. Lanham: Lexington Books.
- . „Reassessing the Communist Takeover in Romania. Violence, Institutional Continuity, and Ethnic Conflict Management”, *East European Politics and Societies* 24, nr. 1 (primăvara 2010): 59–89.
- . „l'Ungheria di Viktor Orbán”, *Il Mulino* 61, nr. 6 (noiembrie–decembrie 2011): 1006–1014.
- . „Între costringere externă și represiune internă: Opoziția României la «perestroika» sovietică”, *Arhivele Totalitarismului*, 3–4, 2017, 152–171.
- . „Finding the Enemy. Ethnicized State Violence and Population Control in Ceaușescu's Romania”, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 19, No. 4, toamna 2017, 113–136.
- . *Orbán. Un despota in Europa*. Roma: Salerno, 2019.
- Bottoni, Stefano, László, Márton, László, Réka, Lázok, Klára, Novák, Zoltán, eds. *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság (1956–1959)*. Csíkszereda: Pro-Print, 2006.
- Boughton, James M. *Silent Revolution: The International Monetary Fund, 1979–1989*. Washington: International Monetary Fund, 2001.
- Bozgan, Ovidiu. *Cronica unui eşec previzibil: România și Sfântul Scaun în*

- epoca pontificatului lui Paul al VI-lea (1963–1978)*. București: Curtea Veche, 2004.
- Bozóki, András. „A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus”, *Politikatudományi Szemle* 19, nr. 2 (2010): 7–45.
- . *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*. Budapest: Central European University Press, 2002.
- Brent, Jonathan, Naumov, Vladimir. *Stalin's Last Crime: The Plot against the Jewish Doctors, 1948–1953*. New York: Harper Collins, 2003.
- Brix, Emil, Koch, Klaus, Vyslonzil Elisabeth, eds. *The Decline of Empires*. Munich: Oldenbourg, 2001.
- Brown, Archie. *The Gorbachev Factor*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Browning, Christopher. „A New Vision of the Holocaust”, *New York Review of Books* 62, nr. 15 (octombrie 8, 2015): 41–43.
- Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Brubaker, Rogers, Feischmidt, Margit, Fox, Jon, Grancea, Liana, eds. *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press, 2006.
- Bruszt, Iászló, Stark, David, eds. *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Brzezinski, Zbigniew. *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*. Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- Bucur, Maria, Wingfield, Nancy M., eds. *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present Europe*. Lafayette: Purdue University Press, 2001.
- Bugge, Peter. „The Use of the Middle. Mitteleuropa vs. Střední Evropa”, *European Review of History* 6, nr. 1 (primăvara 1999): 15–35.
- Burcea, Mihai, Bumbăș, Mihail. „Lustrabilii”, *Anuarul Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului în România*. Iași: Polirom, 2006.
- Burg, Steven L., Shoup, Paul S., eds. *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. New York: Sharpe, 1999.
- Caccamo, Francesco. *Jiri Pelikan: Un lungo viaggio nell'arcipelago socialista*. Venezia: Marsilio, 2007.
- Całus, Kamil. „Moldova: From oligarchic pluralism to Plahotniuc's hegemony”, *OSW Commentary*, nr. 208, aprilie 7, 2016, <http://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2016-04-11/moldova-oligarchic-pluralism-to-plahotniucs-hegemony>.
- Caplan, Richard. „Bombing and Negotiating”, în Cohen, Ben, Stamkoski, George, eds., *With No Peace to Keep: UN Peacekeeping and the War in the Former Yugoslavia*. London: Grain Press, 1995.

- Case, Holly. *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea during World War II*. Stanford: Stanford University Press, 2009.
- Cassese, Antonio. *I diritti umani nel mondo contemporaneo*. Bari: Laterza, 1994.
- Cașu, Igor. *Dușmanul de clasă: Represiuni politice, violență și rezistență în R(A)SS Moldovenească, 1924–1956*. Chișinău: Cartier, 2014.
- . „Political repressions in Moldavian SSR after 1956: Towards a Typology Based on KGB files”, *Dystopia: Journal of Totalitarianism Ideologies and Regims* 1, nr. 1–2 (2012): 89–127.
- Cattaruzza, Marina. *L'Italia e il confine orientale, 1866–2006*. Bologna: Il Mulino, 2007.
- Cesereanu, Ruxandra. *Decembrie '89: Deconstrucția unei revoluții*. Iași: Polirom, 2009.
- Chiper, Ioan. „Considerations on the Numerical Evolution and Ethnic Composition of the Romanian Communist party, 1921–1952”, *Totalitarianism Archives* 34–35, nr. 1–2 (2002): 9–29.
- Ciobanu, Monica. „Criminalising the Past and Reconstructing Collective Memory: The Romanian Truth Commission”, *Europe-Asia Studies* 61, nr. 2 (2009): 315–338.
- Clementi, Marco. *Cecoslovacchia*. Milan: Unicopli, 2007.
- Clesse, Armand, Cooper, Richard, Sakamoto, Yoshikazu, eds. *The International System after the Collapse of the East-West Order*. Dordrecht: Nijhoff, 1994.
- Cockherman, William C. „The Social Determinants of the Decline in Life Expectancy in Russia and Eastern Europe: a Lifestyle Explanation”, *Journal of Health and Social Behavior* 38, nr. 2 (1997): 117–130.
- Cohen, Ben, Stamkoski, George, eds. *With No Peace to Keep: UN Peacekeeping and the War in the Former Yugoslavia*. London: Grain Press, 1995.
- Cohen, Lenard, Dragović-Soso, Jasna eds. *State-Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. West Lafayette: Purdue University Press, 2008.
- Cohen, Shari J. *Politics without a Past. The Absence of History in Post-Communist Nationalism*. Durham: Duke University Press, 1999.
- Cohen, Stephen F. *Failed Crusade: America and the Tragedy of Post-Communist Russia*. New York: Norton, 2000.
- Colas, Dominique, et al. *L'Europe post-communiste*. Paris: Presses Universitaires de France, 2002.
- Connelly, John. *Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000.
- . „The Paradox of East German Communism”, în Tismăneanu, Vladimir, ed., *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist*

- Regimes in East-Central Europe*. Budapest: Central European University Press, 2009.
- Courtois, Stéphane, ed. *Il libro nero del comunismo: Crimini, terrore, repressione*. Milano: Mondadori, 1998.
- . *Il libro nero del comunismo europeo: Crimini, terrore, repressione*. Milano: Mondadori, 2006.
- Crampton, Richard J. *Bulgaria*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- . *A Concise History of Bulgaria*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- . *Eastern Europe in the XXth Century—and After*. Ediziã a 2-a, London: Routledge, 1997.
- Craveri, Marta. *Resistenza nel Gulag: Un capitolo inedito della destalinizzazione in Unione Sovietica*. Soveria Mannelli: Rubbettino, 2003.
- Crowley, David, Reid, Susan E., eds. *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford, UK: Berg, 2002.
- Csaba, László. „A rendszerváltás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca?” *Közgazdasági Szemle* 46, nr. 1 (1999): 1–19.
- Cseh, Bendegúz Gergő, ed. *Documents of the Meetings of the Allied Control Commission for Hungary, 1945–1947*. Budapest: MTA Jelenkorkutató Bizottság, 2000.
- Csizmadia, Ervin. *Diskurzus és diktatúra: A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest: Századvég, 2001.
- . „The Hungarian Democratic Opposition in the 1980's: External and Internal Effects and Resources”, *Intersections: East European Journal of Society and Politics* 1, nr. 4 (2015): 119–138.
- . *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Budapest: T-Twins, 1995.
- Cummings, Richard H. *Cold War Radio: The Dangerous History of American Broadcasting in Europe, 1950–1989*. Jefferson: McFarland, 2009.
- Dahrendorf, Ralf. 1989: *Riflessioni sulla rivoluzione in Europa*. Bari: Laterza, 1999.
- David, Roman. „Transitional injustice? Criteria for conformity of lustration to the right of political expression”, *Europe-Asia Studies* 56, nr. 6 (2004): 789–812.
- Davies, Norman. *Storia d'Europa*. 1996; Milano: Bruno Mondadori, 2001.
- Dawisha, Karen, Parrott, Bruce ed., *The Consolidation of Democracy in East-Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Deák, István, Judt, Tony, Gross, Jan T. *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- De Brito, Alexandra Barahona, González Enríquez, Carmen, Aguilar, Paloma, eds. *The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

- Deletant, Dennis. *Ceaușescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*. London: Hurst, 1995.
- . *Communist Terror in Romania: Gheorghiu-Dej and the Police-State, 1948–1965*. London: Hurst, 1999.
- Deletant, Dennis, Ionescu, Mihai. *Romania and the Warsaw Pact, 1955–89*. Document de lucru nr. 43. Washington: Cold War International History Project, 2004.
- Dénes, Iván Zoltán, ed. *The Art of Peacemaking: Political Essays by István Bibó*. New Haven: Yale University Press, 2015.
- Dimitrov, Vesselin. „In Search of a Homogeneous Nation: The Assimilation of Bulgaria’s Turkish Minority, 1984–1985”, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 4, nr. 1 (2000): 1–22.
- Dizdarević, Raif. *From the Death of Tito to the Death of Yugoslavia*. Sarajevo: Šahinpašić, 2009.
- Djilas, Milovan. *Conversations with Stalin*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1962.
- . *The New Class: An Analysis of the Communist System*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1957.
- Dobre, Florica Banu, Duică, Florian Camelia, Moldovan B. Silviu, Neagoe, Elisa, Țăranu, Liviu, eds. *Bande, bandiți și eroi: Grupurile de rezistență din munți și Securitatea (1948–1968)*. Bucharest: Editura Enciclopedică, 2003.
- . *Securitatea: Structuri, cadre, obiective și metode, 1948–1989 I–II*. București: Editura Enciclopedică, 2006.
- Dobre, Florica Banu, Florian, Banu, Luminița, Stancu, Laura, eds. *Acțiunea „Recuperarea”: Securitatea și emigrarea germanilor din România (1962–1989)*. București: Editura Enciclopedică, 2011.
- Dobrinu, Dorin. „Historicizing a Highly Disputed Theme: Anti-Communist Armed Resistance in Romania”, in Tismăneanu, Vladimir, ed., *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Budapest: Central European University Press, 2009.
- Duray, Miklós. *Kutyaszoritóban*. New York: Püski, 1983.
- Esterházy, Péter. *Javított kiadás*. Budapest: Magvető, 2002.
- Eyal, Gil. *The Origins of Postcommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003.
- Eyal, Gil, Szelenyi, Iván, Townsley, Eleonor. *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso, 1998.
- Falanga, Gianluca. *Non si può dividere il cielo: Storie dal Muro di Berlino*. Roma: Carocci, 2009.
- Farrell, Darragh. *Failed Ideas for Failed States? Liberal International State-Building in Bosnia and Herzegovina*. Document de lucru. Graz: University

- of Graz, Center for Southeast Europe, 2009. http://www.uni-graz.at/ofre2www_csee_1.pdf.
- Fava, Valentina. *Storia di una fabbrica socialista: Saperi, lavoro, tecnologia e potere alla Skoda auto (1918–1968)*. Milan: Guerini e Associati, 2010.
- Fejérdy, András. *Pressed by Double Loyalty: Hungarian Attendance at the Second Vatican Council, 1959–1965*. Budapest: Central European University Press, 2016.
- Ferge, Zsuzsa, Sik, Endre, Róbert, Péter, Albert, Fruzsina, eds. *Social Costs of Transition: International Report on the Social Consequences of the Transition—A Survey Coordinated by the Institute for Human Studies*. Vienna: Institut für die Wissenschaften vom Menschen, august 1997.
- Ferrara, Antonio. „Esodi, deportazioni e stermini. la ‘guerra-rivoluzione europea’ (1939–1953)”, *Contemporanea* 9, nr. 4 (octombrie 2006): 653–680.
- Filitov, Alexei. „Problems of Post-War Construction in Soviet Foreign Policy Conceptions during World War II”, în Gori, Francesca, Pons, Silvio, eds., *The Soviet Union and Europe in the Cold War, 1943–1953*, 3–22. London: Palgrave, 1996.
- Fink, Carol, Schaefer, Bernd, eds. *Ostpolitik, 1969–1974: European and Global Responses*. Washington: German Historical Institute, 2009.
- Fowkes, Ben. *L’Europa orientale dal 1945 al 1970*. Bologna: Il Mulino, 2004.
- Franco, Jennifer, Borras, M. Saturnino, Jr., eds., *Land Concentration, Land Grabbing and People’s Struggles in Europe*, 114–190. Amsterdam: Transnational Institute (TNI) and Hands off the Land Network, aprilie 2013. https://www.tni.org/files/download/land_in_europe-jun2013.pdf.
- Franzinetti, Guido. „Bosnia: guerre civile, sterminio, genocidio”, *900: Per una storia del tempo presente*, nr. 2 (iulie 2009): 235–249.
- . *I Balcani dal 1878 a oggi*. Roma: Carocci, 2010.
- . „Mitteleuropa in East-Central Europe: From Helsinki to EU Accession (1975– 2004)”, *European Journal of Social Theory* 11, nr. 2. (2008): 219–235.
- Freifeld, Alice. „The Cult of March 15: Sustaining the Hungarian Myth of Revolution, 1849–1999”, în Bucur, Maria, Meriwether Wingfield, Nancy, eds., *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Lafayette: Purdue University Press, 2001.
- Frommer, Benjamin. *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Fullbrook, Mary. *Anatomy of a Dictatorship: Inside the GDR, 1949–1989*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- . *The People’s State: East German Society from Hitler to Honecker*. New Haven: Yale University Press, 2005.

- . *Power and Society in the GDR, 1961–1979: The „Normalisation of Rule”?* New York: Berghahn Books, 2009.
- Fülöp, Anna. *La Transylvanie dans les relations roumano-hongroises vues du Quai d'Orsay: Septembre 1944-décembre 1947*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2006.
- Fülöp, Mihály. *La paix inachevée*. Budapest: Association des Sciences Historiques de Hongrie, 1998.
- Gabanyi, Anneli Ute. „Ceaușescu Admits Economic Failures, Eschews Responsibility”, *Radio Free Europe Research* (Munich), nr. 44., noiembrie 6, 1987.
- . *The Ceaușescu Cult: Propaganda and Power Policy in Communist Romania*. București: Fundația Culturală Română, 2000.
- . *Die unvollendete Revolution: Rumänien zwischen Diktatur und Demokratie*. Munich: Piper, 1990.
- Gagy, József. *A krízis éve a Székelyföldön: 1949*. Csíkszereda: Pro-Print, 2004.
- Gallagher, Tom. *Romania and the European Union: How the Weak Vanquished the Strong*. Manchester: Manchester University Press, 2009.
- Garthoff, Raymond L. *When and Why Romania Distanced Itself from Warsaw Pact*. Buletinul nr. 5. Washington: Cold War International History Project, 1995.
- Gati, Charles. *The Bloc That Failed: Soviet-East European Relations in Transition*. Bloomington: Indiana University Press, 1990.
- . *Failed Illusions: Moscow, Washington, Budapest, and the 1956 Hungarian Revolt*. Stanford: Stanford University Press, 2006.
- Germuska, Pál. *Unified Military Industries of the Soviet Bloc: Hungary and the Division of Labor in Military Production*. Harvard Cold War Studies. Lanham: Lexington Books, 2015.
- Gerrits, André. *The Myth of Jewish Communism: A Historical Interpretation*. New York: Peter Lang, 2009.
- Gieseke, Jens. *The History of the Stasi: East Germany's Secret Police, 1945–1990*. New York: Berghahn, 2014.
- Gingeras, Ryan. *Heroin, Organized Crime, and the Making of Modern Turkey*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Glatz, Ferenc, ed. *Magyarok és szerbek—Együttélés, múltfeltárás, megbékélés / Hungarians and Serbs: Coexistence, Revealing the Past, Reconciliation*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013.
- Glaurdić, Josip. *The Hour of Europe: Western Powers and the Breakup of Yugoslavia*. New Haven: Yale University Press, 2011.
- . „Inside the Serbian War Machine. The Telephone Intercepts, 1991–1992”, *East European Politics and Societies* 23, nr. 1 (2009): 86–104.
- Gluchowski, Lech. „The Defection of Josef Swiatlo and the Search for Jewish Scapegoats in the Polish United Workers' Party, 1953–1954”, *Intermarium*:

- Columbia University Electronic Journal of Modern East Central European Postwar History*. <http://www.columbia.edu/cu/ece/research/intermarium/vol3no2/gluchowski.pdf>.
- Gluchowski, Lech, Polonsky, Antony, eds. 1968: *Forty Years After*. Studies in Polish Jewry. Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2008.
- Gökay, Bülent. *L'Europa orientale dal 1970 ad oggi*. Bologna: Il Mulino, 2005.
- Gough, Roger. *A Good Comrade: János Kádár, Communism and Hungary*. London: I. B. Tauris, 2006.
- Grachev, Andrei. *Gorbachev's Gamble: Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War*. Cambridge: Polity Press, 2008.
- Grahek Ravančić, Martina. „Controversies about the Croatian Victims at Bleiburg and in Death Marches”, *Review of Croatian History* 1, nr. 2 (2006): 27–46.
- Granville, Johanna. *The First Domino: International Decision Making during the Hungarian Crisis of 1956*. College Station: Texas A&M University Press, 2004.
- Graziosi, Andrea. *Guerra e rivoluzione in Europa, 1905–1956*. Bologna: Il Mulino, 2001.
- . *L'URSS di Lenin e Stalin*. Bologna: Il Mulino, 2007.
- . *L'URSS dal trionfo al degrado: Storia dell'Unione Sovietica, 1945–1991*. Bologna: Il Mulino, 2008.
- . „Il mondo in Europa: Namier e il Medio oriente europeo, 1815–1948”, *Contemporanea* 10, nr. 2 (2007): 193–228.
- . „I perché del collasso dell'URSS”, *Storica* 43–45 (2009): 345–370.
- Grilli Di Cortona, Pietro. *Da uno a molti: Democratizzazione e rinascita dei partiti in Europa orientale*. Bologna: Il Mulino, 1997.
- Grob, Thomas. „The Concept of Eastern Europe in past and present”, *Uninova: University of Basel Research Magazine*, ottobre 2015, 16–17.
- Gross, Jan T. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Grúňová, Alexandra, ed. *NKVD/KGB Activities and Its Cooperation with Other Secret Services in Central and Eastern Europe, 1945–1989: Anthology of the International and Interdisciplinary Conference*. Bratislava: Nation's Memory Institute, 2008.
- Gusev, Alexander, Westphal, Kirsten. „Russian Energy Policies Revisited: Assessing the Impact of the Crisis in Ukraine on Russian Energy Policies and Specifying the Implications for German and EU Energy Policies”, Document de studiu nr. 2015/RP 08, Stiftung Wissenschaft und Politik (Berlin), dicembre 2015. https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/research_papers/2015rp08_gsv_wep.pdf.
- Gyarmati, György. „A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal”, *Metszetek: A*

- Debreceni Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Intézetének online társadalomtudományi folyóirata” 1, nr. 2–3 (2013): 3–21.
- Györkei, Jenő, Horváth, Miklós eds. *Soviet Military Intervention in Hungary, 1956*. Budapest: Central European University Press, 1999.
- Hale, E. Henry. „Did the Internet Break the Political Machine? Moldova’s 2009 ‘Twitter revolution That Wasn’t’”, *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization* 21, nr. 3 (toamna 2013): 481–505.
- Halecki, Oskar. *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe*. New York: Ronald Company, 1952.
- Hall, John A., ed. *The State of the Nation: Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Hall, Richard A. „Theories of Collective Action and Revolution. Evidence from the Romanian Transition of December 1989”, *Europe-Asia Studies* 52, nr. 6 (septembrie 2000): 1069–1093.
- . „The Uses of Absurdity: The Staged War Theory and the Romanian Revolution of December 1989”, *East European Politics and Societies* 13, nr. 3 (toamna 1999): 501–542.
- Hanák, Péter. *The Garden and the Workshop: Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest*. Princeton: Princeton University Press, 1998.
- Hanebrink, Paul. *In Defense of Christian Hungary: Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944*. Ithaca: Cornell University Press, 2006.
- Harbutt, J. Fraser. *Yalta 1945: Europe and America at the Crossroads*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Hardt, John P., Kaufman, Richard F. *East-Central European Economies in Transition*. London: M. E. Sharpe, 1995.
- Hardy, Jane. *Poland’s New Capitalism*. London: Pluto Press, 2009.
- Harrington, F. Joseph, Courtney, Bruce J. *Tweaking the Nose of the Russians: Fifty Years of American-Romanian Relations, 1940–1990*. Boulder: East European Monographs, 1991.
- Haughton, Tim. „The other New Europeans”, în White, Stephen, Lewis, Paul G., Batt, Judy, eds., *Developments in Central and Eastern European Politics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.
- Hayden, Robert M. „‘Genocide Denial’ Laws as Secular Heresy: a Critical Analysis with Reference to Bosnia”, *Slavic Review* 67, nr. 2 (vara 2008): 384–407.
- Heimann, Mary. *Czechoslovakia: The State That Failed*. London: Yale University Press, 2009.
- Herbstritt, Georg, Olaru, Stejărel. *Stasi și Securitatea*. București: Humanitas, 2005.
- Hodos, George. *Show Trials: Stalinist Purges in Eastern Europe, 1948–1954*. New York: Praeger, 1987.

- Hoen, Herman W., ed. *Good Governance in Central and Eastern Europe: The Puzzle of Capitalism by Design*. Cheltenham: Edward Elgar, 2001.
- Hoffmann, David L. *Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca: Cornell University Press, 2003.
- Höhmman, Hans Hermann, Michael Kaser, Karl C. Thalheim, eds. *The New Economic Systems of Eastern Europe*. London: Hurst, 1975.
- Holloway, David. *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956*. New Haven: Yale University Press, 1994.
- Horváth, Sándor. *Stalinism Reloaded: Everyday Life in Stalin-City, Hungary*. Bloomington: Indiana University Press, 2017.
- . *Kádár gyermekei: Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009.
- , ed. *Az ügynök arcai: Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Budapest: Libri, 2014.
- Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Hunyadi, Attila, ed. *State and Minority in Transylvania, 1918–1989: Studies on the History of the Hungarian Community*. New York: Columbia University Press, 2013.
- Ioanid, Radu. *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu Regime, 1940–1944*. Chicago: Ivan R. Dee, 2000.
- . *The Ransom of the Jews: The Story of the Extraordinary Secret Bargain between Romania and Israel*. Chicago: Ivan R. Dee, 2005.
- , ed. *Lotul Antonescu în ancheta SMERȘ, Moscova, 1944–1946: Documente din arhiva FSB*. Iași: Polirom, 2006.
- Ioffe, Grigory. *Understanding Belarus and How Western Foreign Policy Misses the Mark*. Boston: Rowman & Littlefield, 2008.
- Iordachi, Constantin, Dobrinicu, Dorin, eds. *Transforming Peasants, Property and Power: The Collectivization of Agriculture in Romania, 1949–1962*. Budapest: Central European University Press, 2009.
- Irving, David. *Uprising! One Nation's Nightmare: Hungary 1956*. London: Hodder & Stoughton, 1981.
- Ivaničková, Edita, Simon, Attila, eds. *Maďarská revolúcia 1956 a Slovensko: Az 1956-os magyar forradalom és Szlovákia*. Somorja: Forum, 2006.
- Janowski, Maciej, Iordachi, Constantin, Trencsényi, Balázs. „Why Bother about Historical Regions? Debates over Central Europe in Hungary, Poland and Romania”, *East-Central Europe* 1, nr. 1–2 (2005): 5–58.
- Jarvis, Christopher. „The Rise and the Fall of the Pyramid Schemes in Albania”, *IMF Staff Papers* 47, nr. 1 (2000): 1–29.
- Jelavich, Barbara. *History of the Balkans*. Vol. 2, *Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Judt, Tony. *Postwar: A History of Europe since 1945*. New York: Penguin, 2005.

- . *Epoca postbelică: o istorie a Europei de după 1945*. Trad. Georgiana Perlea. Iași: Polirom, 2008.
- Junes, Tom. *Student Politics in Communist Poland: Generations of Consent and Dissent*. London: Lexington Books, 2015.
- Kádár Lynn, Katalin, ed. *The Inauguration of Organized Political Warfare: Political Organizations Sponsored by the National Committee for a Free Europe/Free Europe Committee*. Saint Helena: Helena History Press, 2013.
- Kalabinski, Jacek. *How World Bank Bailouts Aid East European Regimes*. Washington: Heritage Foundation, 1988. <http://www.policyarchive.org/handle/10207/bitstreams/12626.pdf>.
- Kalmár, Melinda. *Ennivaló és hozomány: A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest: Magvető, 1998.
- . *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer: 1945–1990*. Budapest: Osiris, 2014.
- Kamiński, Łukasz, Persak, Krzysztof, eds. *A Handbook of the Communist Security Apparatus in Eastern Central Europe 1944–1989*. Warsaw: Institute for National Remembrance, 2005.
- Kaplan, Karel. *Dans les archives du comité central: 30 ans de secrets du Bloc soviétique*. Paris: Albin Michel, 1978.
- Karsai, László. „The people’s Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–46”, în Deák, István, Gross, T. Jan, Judt, Tony, *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, 233–252. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Kasianov, Georgiy. „How a War for the Past Becomes a War in the Present”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 16, nr. 1 (iarna 2015): 149–155.
- Kemény, István. „The Unregistered Economy in Hungary”, *Soviet Studies* 34, nr. 3 (iulie 1982): 349–366.
- Kemp-Welch, Anthony. *Poland under Communism: A Cold War History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Kenez, Peter. *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Kennedy, Paul. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House, 1987.
- Kenney, Padraic. *Il peso della libertà: L’Europa dell’Est dal 1989*. Torino: EDT, 2008.
- King, Charles. *The Moldovans: Romania, Russia and the Politics of Culture*. Stanford: Hoover Institution Press, 2000.
- King, R. Robert. *Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*. Cambridge: Harvard University Press, 1973.

- Kirschbaum, Stanislav. *A History of Slovakia: The Struggle for Survival*. New York: St. Martin's Press, 1995.
- Kitschelt, Herbert, et al., eds. *Post-communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Kligman, Gail. *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Klumbyte, Neringa, Sharafutdinova, Gulnaz. *Soviet Society in the Era of Late Socialism, 1964–1985*. Lanham: Lexington Books, 2012.
- Kochanowski, Jerzy. „Pioneers of the Free Market Economy? Unofficial Commercial Exchange between People from the Socialist Bloc Countries (1970–1985)”, *Journal of Modern European History* 8, nr. 2 (2010): 196–220.
- Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism*. New York: Macmillan, 1944.
- Kolakowski, Leszek. *Il marxismo e oltre: responsabilità e storia*. Cosenza: Lerici, 1979.
- Kopecek, Mihal. „Citizen and Patriot in the post-Totalitarian Era: Czech Dissidence in Search of the Nation and its Democratic Future”, *Transit Online*. The „Brave New World” after Communism. 1989: Expectations in ComParison (decembrie 2009).
- Kornai, János. *Overcentralization in Economic Administration: A Critical Analysis Based on Experience in Hungarian Light Industry*. Oxford: Oxford University Press, 1959.
- . *The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System—The Example of Hungary*. New York: Norton, 1990.
- . „Tranzformációs visszaesés: Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján”, *Közgazdasági Szemle* 40, nr. 7–8 (1993): 569–599.
- Körösényi, András. *The Hungarian Political System*. Budapest: Central European University Press, 1999.
- , ed. *A magyar politikai rendszer—Negyedszázad után*. Budapest: Osiris, 2015.
- Körösi, Zsuzsanna, Molnár, Adrienne. *Carrying a Secret in My Heart: Children of Political Victims of the Revolution in Post-1956 Hungary—An Oral History*. Budapest: Central European University Press, 2003.
- Kosior, Katarzyna. „The impact of Central and Eastern Europe on the Common Agricultural Policy”, *Romanian Journal of Political Science* 14, nr. 1 (septembrie 2014): 116–147.
- Kostovicova, Denisa. *Kosovo: The Politics of Identity and Space*. London: Routledge, 2005.
- Kotkin, Stephen. *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

- . *Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. New York: Modern Library, 2009.
- Kovács, Gábor. *Az Európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig: Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest: Argumentum Kiadó-Bibó István Szellemi Műhely, 2004.
- Kovács, József Ö. *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában: A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete*. Budapest: Libri, 2012.
- Krahulcsán, Zsolt. „A magyar politikai rendőrség és a szocialista országok állambiztonsági szervei közötti kapcsolatok szabályozása (1956–1989)”, *Levéltári Szemle* 59, nr. 3 (2009): 3–19.
- Kramer, Mark. „The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (part 1)”, *Journal of Cold War Studies* 5, nr. 4 (toamna 2003): 178–256.
- . „The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (part 2)”. *Journal of Cold War Studies* 6, nr. 4 (toamna 2004): 3–64.
- . „The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (part 3)”, *Journal of Cold War Studies* 7, nr. 1 (iarna 2005): 3–96.
- . „The Early Post-Stalin Succession Struggle and Upheavals in East-Central Europe. Internal-External Linkages in Soviet Policy Making”, *Journal of Cold War Studies* 1, nr. 1 (iarna 1999): 3–55.
- . *Soviet Deliberations during the Polish Crisis, 1980–1981*. Document de lucru nr. 1. Washington: Cold War International History Project, 1999.
- . „The Soviet Union and the 1956 Crises in Hungary and Poland: Reassessments and New Findings”, *Journal of Contemporary History* 33, nr. 2 (aprilie 1998): 163–214.
- Kraemer, Peter, ed. *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, Volume E–15, Part 1, Documents on Eastern Europe, 1973–1976*. Washington: US Government Printing Office, 2008.
- Krastev, Ivan, Holmes, Stephen. *The Light That Failed: A Reckoning*, London, Random House, 2019.
- Kraus, Michael, Stanger, Allison, eds. *Irreconcilable Differences? Explaining Czechoslovakia's Dissolution*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2000.
- Kritz, Neil J. *Transitional Justice*. Washington: US Institute of Peace, 1995.
- Kundera, Milan. „The Tragedy of Central Europe”, *New York Review of Books*, aprilie 26, 1984, 33–38.
- Ladányi, János, Szelényi, Iván. *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transnational Societies of Europe*. New York: Columbia University Press, 2006.

- Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- László, Márton, Novák Csaba, Zoltán. *A szabadság terhe: Marosvásárhely, 1990, március 16–21*. Csíkszereda: Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány-Pro-Print Könyvkiadó, 2012.
- Lavigne, Marie. *International Political Economy and Socialism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- . *The Socialist Economies of the Soviet Union and Europe*. London: Martin Robertson, 1974.
- Ledeneva, Alena V. *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking, and Informal Exchanges*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Leuştean, Lucian. *Orthodoxy and the Cold War: Religion and Political Power in Romania, 1947–65*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009.
- Levy, Robert. *Ana Pauker: The Rise and Fall of a Jewish Communist*. Berkeley: University of California Press, 2001.
- Liégeois, Jean-Pierre. *Roma in Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2007.
- Linz, J. Juan., Stepan, Alfred. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996.
- Lipski, Jan-Józef. *KOR: A History of the Workers' Defence Committee in Poland, 1976–1981*. Berkeley: University of California Press, 1985.
- Lorenzini, Sara. *Il rifiuto di un'eredità difficile: La Repubblica Democratica Tedesca, gli ebrei e lo Stato di Israele*. Firenze: Giuntina, 1998.
- Lund, S. Michael. „Greed and Grievances Diverted: How Macedonia Avoided Civil War 1990–2001”, in Collier, Paul, and Sambanis, Nicholas, eds., *Understanding Civil War: Evidence and Analysis: Europe, Central Asia and Other Regions*, vol. 2, 231–257. Washington: World Bank, 2005.
- Lusa, Stefano. *La dissoluzione del potere: Il partito comunista sloveno ed il processo di democratizzazione della Repubblica*. Udine: Kappa Vu, 2007.
- Magocsi, Paul Robert. *Historical Atlas of Central Europe*. Edizione a 2-a. Toronto: University of Toronto Press, 2002.
- Magyar, Bálint. *Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary*. Budapest: Central European University Press, 2015.
- Maier, Charles S. *Dissolution: The Crisis of Communism and the End of East Germany*. Princeton: Princeton University Press, 1997.
- Majtényi György. *K-vonal: Uralmi elit és luxus a szocializmusban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2009.
- Malcolm, Noel. *Storia della Bosnia: Dalle origini ai giorni nostri*. Milano: Bompiani, 2000.
- . *Storia del Kosovo: Dalle origini ai giorni nostri*. Bompiani, 1999.

- . „Kosovo: Only Independence Will Work”, *National Interest* 54 (iarna 1998–1999): 23–26.
- Márai, Sándor. *Memoir of Hungary, 1944–1948*. Budapest: Corvina, în asociere cu Central European University Press, 1996.
- Marceva, Ilyiana. „Change of the Guard: The Struggle for Power in Bulgaria, 1953–1962, part 1”, *Études Balkaniques* 36, nr. 1 (2000): 59–78.
- . „Change of the Guard: The Struggle for Power in Bulgaria, 1953–1962, part 2”, *Études Balkaniques* 36, nr. 2 (2000): 36–57.
- Marchi, Marzia, Tonini, Carla, eds. *Da Berlino a Samarcanda: Città in transizione*. Roma: Carocci, 2009.
- Marin, Manuela. *Originea și evoluția cultului personalității lui Nicolae Ceaușescu 1965–1989*. Alba Iulia: Editura Altip, 2008.
- Mark, Eduard. *Revolution by Degrees: Stalin's National-Front Strategy for Europe, 1941–1947*. Document de lucru nr. 31. Washington : Cold War International History Project, 2001.
- Mark, James. „Remembering Rape: Divided Social Memory and the Red Army in Hungary, 1944–1945”, *Past and Present* 188, nr. 1 (august 2005): 133–161.
- Marples, R. David. „Belarus: Europe's Last Dictator Gets a Little Lonelier”, *Central Europe Digest*, 15 septembrie 2010. http://www.cepa.org/ced/view.aspx?record_id=263.
- Marples, R. David, Mills, V. Frederik, eds. *Ukraine's Euromaidan: Analyses of the Civil Revolution*. New York: Columbia University Press, 2015.
- Martin, Terry. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.
- Mastny, Vojtech. *Il dittatore insicuro: Stalin e la guerra fredda*. Milano: Corbaccio, 1998.
- Mastny, Vojtech, Byrne, Malcolm, eds. *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991*. Budapest: Central European University Press, 2005.
- Mazower, Mark. *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*. London: Penguin, 2008.
- . *Le ombre dell'Europa*. Milano: Garzanti, 2001.
- McGarry, John, O'Leary, Brendan, eds. *The Politics of Ethnic Conflict Regulation*. London: Routledge, 1993.
- Mearsheimer, J. John. „Why the Ukraine Crisis is the West's Fault: The liberal Delusions That Provoked Putin”, *Foreign Affairs* 93, nr. 5 (septembrie – octombrie 2014): 77–89.
- Méhili, Elidor. „Defying De-Stalinization: Albania's 1956”, *Journal of Cold War Studies* 13, nr. 4 (toamna 2011): 4–56.
- Melegh, Attila. *On the East-West Slope: Globalization, Nationalism, Racism*

- and *Discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest: Central European University Press, 2006.
- Melloni, Alberto. *L'altra Roma: Politica e S. Sede durante il concilio Vaticano II (1959–1965)*. Bologna: Il Mulino, 2000.
- , ed. *Il filo sottile: L'Ostpolitik vaticana di Agostino Casaroli*. Bologna: Il Mulino, 2006.
- Mevius, Martin. *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- . „Reappraising Communism and Nationalism”, *Nationalities Papers* 37, nr. 4 (2009): 377–400.
- Milin, Miodrag, Stepanov, Liubomir. *Golgota Bărăganului pentru sârbii din România, 1951–1956*. Timișoara: Uniunea Democratică a Sârbilor și Carașovenilor din România, 1996.
- Miller, E. James, Selvage, E. Douglas, Van Hook, Laurie, eds. *Foreign Relations of the United States, 1969–1976*. Vol. 29, *Eastern Europe; Eastern Mediterranean, 1969–1972*. Washington: US Government Printing Office, 2007.
- Mink, András. „David Irving and the 1956 Hungarian Revolution”, *Hungarian Quarterly* 14, nr. 4. (toamna 2000): 117–128.
- Minow, Martha. *Breaking the Cycles of Hatred: Memory, Law, and Repair*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Mioc, Marius. *Revoluția fără mistere: Începutul revoluției române: cazul László Tőkés*. Timișoara: Editura Almanahul Banatului, 2002.
- Moldovan, Silviu B., Anisescu, Cristina, Matiu, Mirela. „Partiturile” *Securității: Directive, ordine, instrucțiuni (1947–1987)*. București: Editura Nemira, 2007.
- Mong, Attila. *Kádár hitele: A magyar államadósság története*. Budapest: Libri, 2012.
- Morozov, Evgeny. *The Net Delusion: How Not to Liberate the World*. London: Allen Lane, 2011.
- Motyl, Alexander. „The Ukraine Crisis According to John J. Mearsheimer: Impeccable Logic, Wrong Facts”, *European Leadership Network*, octombrie 31, 2014. http://www.europeanleadershipnetwork.org/the-ukraine-crisis-according-to-john-j-mearsheimer-impeccable-logic-wrong-facts_2079.html.
- Munteanu, Mircea. „When the Levee Breaks: The impact of Sino-Soviet Split and the Invasion of Czechoslovakia on Romanian-Soviet Relations, 1967–1970”, *Journal of Cold War Studies* 12, nr. 1 (iarna 2010): 43–61.
- Murgescu, Bogdan, ed. *Revoluția română din 1989: Istorie și memorie*. Iași: Polirom, 2007.

- Murzaku, Ines Angeli, ed. *Quo Vadis Eastern Europe? Religion, State and Society after Communism*. Ravenna: Longo, 2009.
- Muyhtar, Fatme. *The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878*. Sofia: Bulgarian Helsinki Committee, 2003.
- Naimark, M. Norman. *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945–1949*. Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- . *La politica dell'odio: La pulizia etnica nell'Europa contemporanea*. Roma: Laterza, 2002.
- Naimark, M. Norman, Gibianski, Leonid, eds. *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe, 1944–1949*. Boulder: Westview, 1997.
- Namier, B. Lewis. *Conflicts: Studies in Contemporary History*. London: Macmillan, 1942.
- Nastasă, Lucian, ed. *Minorităţi etniculturale: Mărturii documentare – Evreii din România (1945–1965)*. Cluj-Napoca: Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2003.
- Nedelsky, Nadya. „Divergent Responses to a Common past: Transitional Justice in the Czech Republic and Slovakia”, *Theory and Society* 33, nr. 1 (februarie 2004): 65–115.
- Niederhauser, Emil. *A History of Eastern Europe since the Middle Ages*. Boulder: Social Science Monographs, 2003.
- . *Nemzetek születése Kelet-Európában*. Budapest: Kossuth, 1976.
- . *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977.
- Nodia, Ghia. „Europeanization and (Not) Resolving Secessionist Conflict”, *Journal of Politics and Minority Issues in Europe* 5, nr. 1 (2004): 1–15.
- Novák, Csaba Zoltán. *Aranykorszak? A Ceauşescu-rendszer magyarságpolitikája, 1965–1974*. Csíkszereda: Pro-Print, 2011.
- Nuti, Leonardo, ed. *The Crisis of Détente in Europe: From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*. London: Routledge, 2009.
- Nyíri, Pál. *Chinese in Eastern Europe and Russia: A Middleman Minority in a Transnational Era*. London: Routledge, 2007.
- o'Brennan, John. „Bulgarians under the yoke of oligarchy”. Manuscris, 2014. https://www.maynoothuniversity.ie/sites/default/files/assets/document/New_left_review_Bulgarians_under_the_yoke_of_oligarchy.pdf.
- Okváth, Imre. *Bástya a béke frontján: Magyar haderő és katonapolitika, 1945–1956*. Budapest: Aquila, 1998.
- Olti, Ágoston, Nagy, Mihály Zoltán, eds. *Érdekképviselő vagy pártpolitika? Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez 1944–1953*. Csíkszereda: Pro-Print, 2009.
- Oplátka, András. *Egy döntés története: Magyar határnyitás—1989, szeptember 11, nulla óra*. Budapest: Helikon, 2008.

- Oprea, Marius. *Banalitatea răului: O istorie a Securității în documente 1949–1989*. Iași: Polirom, 2002.
- . *Bastionul cruzimii: O istorie a Securității (1948–1964)*. Iași: Polirom, 2008.
- Ostermann, Christian, ed. *Uprising in East Germany, 1953*. Budapest: Central European University Press, 2001.
- Quimet, J. Matthew. *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003.
- Pach, Zsigmond Pál. *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII században*. Budapest: Kossuth, 1963.
- Papo, Adriano. *L'Ungheria contemporanea: Dalla monarchia dualista ai giorni nostri*. Roma: Carocci, 2008.
- Papp, Z. Attila. „A roma tanulók aránya Magyarországon és a tanulói teljesítmények az általános iskolai oktatásban”, in Bárdi, Nándor, Tóth Ágnes, eds., *Asszimiláció, integráció, szegregáció: Párhuzamos értelmezések és modellek a kisebbségkutatásban*, 227–264. Budapest: Argumentum, 2011.
- Pavlowitch, K. Stevan. *Serbia: La storia al di là del nome*. 2002. Trieste: Beit Editore, 2010.
- Pearson, Owen. *Albania as Dictatorship and Democracy: From Isolation to the Kosovo War, 1946–1998*. London: Centre for Albanian Studies și I. B. Tauris, 2006.
- Pence, Katherine, Betts, Paul. *Socialist Modern: East German Everyday Culture and Politics*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.
- Percival, Mark. „Churchill and Romania: The Myth of the October 1944 ‘Betrayal’”, *Contemporary British History* 12, nr. 3 (1998): 41–61.
- Petkova, Lilia. „The Ethnic Turks in Bulgaria: Social integration and impact on Bulgarian-Turkish relations, 1947–2000”, *Global Review of Ethnopolitics* 1, nr. 4 (2002): 42–59.
- Pike, David. *Lukács and Brecht*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1985.
- Piotrowski, Tadeusz. *Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947*. Jefferson: McFarland, 1998.
- Pirjevec, Jože. *Le guerre jugoslave, 1991–1999*. Torino: Einaudi, 2001.
- . ed. *Foibe: Una storia d'Italia*. Torino: Einaudi, 2009.
- Pittaway, Mark. *Eastern Europe, 1939–2000*. London: Arnold, 2004.
- Pleshakov, Konstantin. *Berlino 1989: La caduta del muro*. Milano: Corbaccio, 2009.
- Póczik, Szilveszter. „Magyar és cigány bűnelkövetők a börtönben”, *Magyar Tudomány* 45, nr. 4 (2000): 426–435.
- Pogátsa, Zoltán. *Magyarország politikai gazdaságtana és az északi modell esélye*. Budapest: Osiris, 2016.

- . „No Convergence in the Central Eastern European New Member States: a Multi Indicator Analysis”, în Rustam Jamilov, Yusaf H., Akbar, eds., *Neo-Transnational Economics*, 363–376. Bingley: Emerald, 2015.
- Pók, Attila. *The Politics of Hatred: Scapegoating in Twentieth-Century Hungary: History and Historiography*. Szombathely: Savaria University Press, 2009.
- Polese, Abel, Beacháin, Donnacha Ó., eds. *The Colour Revolutions in the Former Soviet Union: Successes and Failures*. London: Routledge, 2010.
- Polian, Pavel. *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. Budapest: Central European University Press, 2004.
- Pons, Silvio. *Berlinguer e la fine del comunismo*. Torino: Einaudi, 2006.
- Popély, Árpád. *A (cseh) szlovákiai magyarság történeti kronológiája 1944–1992*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2006.
- Porter-Szűcs, Brian. *Faith and Fatherland: Catholicism, Modernity, and Poland*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Privitera, Francesco. *Jugoslavia*. Milano: Unicopli, 2007.
- Procacci, Giuliano, ed. *Cominform: Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949*. Milan: Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli, 1994.
- Puddington, Arch. *Broadcasting Freedom: The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*. Lexington: University press of Kentucky, 2003.
- Pula, Besnik. „The Budding autocrats of the Balkans”, *Foreign Policy*, 15 aprilie 2016. <http://foreignpolicy.com/2016/04/15/the-budding-autocrats-of-the-balkans-serbia-macedonia-montenegro/>.
- Pupo, Raoul. *Il lungo esodo: Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*. Milano: Rizzoli, 2005.
- Rainer, M. János. *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011.
- . *Imre Nagy: A Biography*. London: I. B. Tauris, 2009.
- Rákosi, Mátyás. *Visszaemlékezések 1945–1956*. Budapest: Napvilág, 1997.
- Ramet, P. Sabrina. *Whose Democracy? Nationalism, Religion, and the Doctrine of Collective Rights in Post-1989 Eastern Europe*. Lanham: Rowman & Littlefield, 1997.
- Ratesh, Nestor. *Romania: The Entangled Revolution*. New York: Praeger, 1991.
- Rév, István. *Retroactive Justice: Prehistory of Post-Communism*. Stanford: Stanford University Press, 2005.
- Révész, Bela. „‘Out of Romania!’ Reasons and Methods as Reflected in State Security”, *Regio English Issue*, nr. 7 (2008): 8–66.
- Révész, Sándor. *Aczél és korunk*. Budapest: Sík, 1997.
- Riccardi, Andrea. *Il Vaticano e Mosca*. Bari: Laterza, 1992.

- Rieber, J. Alfred. „Civil War in the Soviet Union”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 4, nr. 1 (2003): 129–162.
- Roberts, Adam. „NATO’s ‘Humanitarian War’ over Kosovo”, *Survival* 41, nr. 3 (toamna 1999): 102–123.
- Roberts, Geoffrey. *Stalin’s Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*. New Haven: Yale University Press, 2006.
- Roccucci, Adriano. *Stalin e il patriarca: Chiesa ortodossa e potere sovietico, 1917–1958*. Torino: Einaudi, 2011.
- Romano, Angela. „Untying Cold War knots: The EEC and Eastern Europe in the long 1970s”, *Cold War History* 14, nr. 2 (2013): 153–173.
- Romsics, Ignác. „Economic reforms in the Kádár Era”, *Hungarian Quarterly* 187, nr. 3 (toamna 2007): 69–79.
- . *Hungary in the Twentieth Century*. Budapest: Corvina, 1999.
- . *Wartime American Plans for a New Hungary: Documents from the Department of State, 1942–44*. Boulder: Atlantic Research and Publications, 1992.
- Roper, D. Steven, Fesnic, Florin. „Historical Legacies and Their Impact on post-Communist Voting Behaviour”, *Europe-Asia Studies* 55, nr. 1 (ianuarie 2003): 119–131.
- Rose, Richard, Mishler, William, Munro, Neil, eds. *Popular Support for an Un-democratic Regime: The Changing Views of the Russians*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Rothschild, Joseph. *East Central Europe between the World War*. Vol. 9. *A History of East Central Europe*. Seattle: University of Washington Press, 1974.
- . *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II*. Ediția a 3-a. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Rupnik, Jacques. „From Democracy Fatigue to populist Backlash”, *Journal of Democracy* 18, nr. 4 (2007): 17–25.
- Rus, Alin. *Valea Jiului—o capcană istorică: Studiu de antropologie culturală*. București: Realitatea Românească, 2003.
- Rutar, Sabine, ed. *Beyond the Balkans: Towards an Inclusive History of Southeastern Europe*. Berlin: LIT, 2014.
- Sadurski, Wojciech, ed. *Constitutional Justice, East and West: Democratic Legitimacy and Constitutional Courts in Post-Communist Europe in a Comparative Perspective*. The Hague: Kluwer Law International, 2002.
- Sárközy, Tamás. *A privatizáció joga Magyarországon (1989–1993)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993.
- Sarotte, E. Marie. 1989: *The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton: Princeton University Press, 2009.
- Savranskaya, Svetlana. „Human Rights Movement in the USSR after the Signing of the Helsinki Final Act, and the Reaction of Soviet Authorities”

- în Nuti, Leopoldo, ed., *The Crisis of Détente in Europe: From Helsinki to Gorbachev, 1975–1985*, 26–40. London: Routledge, 2009.
- Savranskaya, Svetlana, Blanton, Thomas, Zubok, Vladislav, eds. *Masterpieces of History: The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. Budapest: Central European University Press, 2010.
- Schindler, R. John. *Jihad nei Balcani: Guerra etnica e Al-Qa'ida in Bosnia, 1992–1995*. Gorizia: Goriziana, 2009.
- Schlögel, Karl. *Leggere il tempo nello spazio: Saggi di storia e geopolitica*. Milano: Bruno Mondadori, 2009.
- Schöpflin, George. *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*. London: Hurst, 2000.
- . *Politics in Eastern Europe, 1945–1992*. Oxford: Blackwell, 1993.
- Schöpflin, George, Wood, Nancy, eds. *In Search of Central Europe*. Cambridge: Polity Press, 1989.
- Schröder, Karl. „The IMF and the Countries of the Council for Mutual Economic Assistance”, *Intereconomics* 17, nr. 2 (martie 1982): 87–90.
- Schumann, Dirk, Bessel, Richard, eds. *Life after Death: Approaches to a Cultural and Social History of Europe during the 1940s and 1950s*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Scurtu, Ioan. *Revoluția română din decembrie 1989 în context internațional*. București: Editura Enciclopedică și Editura Institutului Revoluției Române din Decembrie 1989, 2006.
- Scurtu, Ioan, ed. *România. Retragerea trupelor sovietice—1958*. București: Editura Didactică și Pedagogică, 1996.
- Seton-Watson, Hugh. *The East European Revolution*. London: Methuen, 1950.
- Shevel, Oxana. „Nationality in Ukraine: Some rules of Engagement”, *East-European Politics and Societies* 16, nr. 2 (2002): 387–413.
- Siani-Davies, Peter. *The Romanian Revolution of December 1989*. Ithaca: Cornell University Press, 2005.
- Sitariu, Mihaela. *Oaza de libertate: Timișoara, 30 octombrie 1956*. Iași: Polirom, 2004.
- Skilling, H. Gordon. *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 1976.
- Slezkine, Yuri. „The USSR as a Communal Apartment, or how a Socialist State Promoted Ethnic Particularism”, în Fitzpatrick, Sheila, ed., *Stalinism: New Directions*, 313–347. London: Routledge, 1999.
- Snyder, Timothy D. *Black Earth: The Holocaust as History and Warning*. New York: Tim Duggan Books, 2015.
- . *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.
- Solonari, Vladimir. *Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic*

- Cleansing in Nazi-Allied Romania*. Washington: Woodrow Wilson Center Press, 2009.
- Sołtan, Karol Edward. „Moderate Modernity and the Spirit of 1989”, în Tismăneanu, Vladimir, Iacob C., Bogdan eds., *The End and the Beginning: The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*, 69–108. Budapest: Central European University Press, 2012.
- Staar, F. Richard. „Elections in Communist Poland”, *Midwest Journal of Political Science* 2, nr. 2 (mai 1958): 200–218.
- Stalin, Joseph. „Marxism and the National Question”, în Franklin, Bruce, ed., *The Essential Stalin: Major Theoretical Writings, 1905–52*, 54–84. London: Croom Helm, 1973.
- Stan, Lavinia. *Transitional Justice in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London: Routledge, 2008.
- Standeisky, Éva. *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest: 1956-os Intézet Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005.
- Stănescu, Mircea. *The Reeducation Trials in Communist Romania*. Boulder: East European Monographs, 2011.
- Staniszki, Jadwiga. *The Dynamics of the Breakthrough in Eastern Europe: The Polish Experience*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- . *Poland's Self-Limiting Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 1984.
- Stark, Tamás. „Deportation of Civilians from Hungary to the Soviet Union”, *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento* 18 (2002): 605–618.
- . *Hungary's Human Losses in World War II*. Uppsala: Centre for Multiethnic Research, 1995.
- . *Hungarian Jews during the Holocaust and after the Second World War, 1939–1949*. New York: Columbia University Press, 2000.
- Stehle, Hansjakob. *Eastern Politics of the Vatican, 1917–1979*. Athens: Ohio University Press, 1981.
- Stewart, Michael. „Deprivation, the Roma and the „underclass”, în Hann, Chris M., ed., *Postsocialism: Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*, 133–156. New York: Routledge, 2002.
- Stoenescu, Alex Mihai. *Istoria loviturilor de stat din România: Revoluția din decembrie 1989—o tragedie românească, IV*. București: Editura RAO, 2005.
- Stokes, R. Gale. *Constructing Socialism: Technology and Change in East Germany, 1945–1990*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000.
- Stolarik, M. Mark, ed. *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968: Forty Years Later*. Mundelein: Bolchazy-Carducci, 2010.
- Strazzari, Francesco. *Notte balcanica: Guerre, crimine, stati falliti alle soglie d'Europa*. Bologna: Il Mulino, 2008.

- Stroschein, Sherrill. *Ethnic Struggle, Coexistence, and Democratization in Eastern Europe*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Stuckler, David, King, Lawrence, McKee, Martin. „Mass Privatisation and the post-Communist Mortality Crisis: a Cross-National analysis”, *Lancet* 373, nr. 9661 (2009): 399–407.
- Sugar, F. Peter, Lederer, J. Ivo, eds. *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle: University of Washington Press, 1969.
- Suljagić, Emir. *Cartoline dalla fossa: Diario di Srebrenica*. Trieste: Beit, 2009.
- Sussex, Matthew, ed. *Conflict in the Former USSR*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Swain, Nigel. *Hungary: The Rise and Fall of Feasible Socialism*. London: Verso, 1992.
- Szabó, Csaba. *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Budapest: Szent István Társulat-Magyar Országos Levéltár, 2005.
- Szakolczai, Árpád, Varga, László Á., eds. *A vidék forradalma, 1956*, 2 vol. Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2003–2006.
- Szczerbiak, Aleks. „Dealing with the Communist past or the politics of the present? Lustration in post-Communist Poland”, *Europe-Asia Studies* 54, nr. 4 (iunie 2002): 553–572.
- Szelényi, Iván. *The New Grand Bourgeoisie under Post-Communism: Central Europe, Russia and China Compared*. Document de lucru nr. 63. Helsinki: UNU World Institute for Development Economics Research, 2010.
- Szelényi, Iván, Csillag, Tamás. „Drifting from liberal Democracy: Neo-conservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in post-Communist Europe”, *Intersections: East European Journal of Politics and Societies* 1, nr. 1 (2015): 18–48.
- Szűcs, Jenő. *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető, 1983.
- Tănase, Stelian. *Elite și societate: Guvernarea Gheorghiu-Dej, 1948–1965*. București: Humanitas, 1998.
- Taubman, William. *Khrushchev: The Man and His Era*. New York: Norton, 2003.
- Ther, Philipp. *Europe since 1989: A History*. Princeton: Princeton University Press, 2016.
- Ther, Philipp, Siljak, Ana, eds. *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2001.
- Thompson, Mark. *A Paper House: The Ending of Yugoslavia*. London: Vintage Books, 1992.
- Tismăneanu, Vladimir. *Fantasies of Salvation: Democracy, Nationalism, and Myth in Post-Communist Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1998.
- . *Stalinism for All Seasons: A Political History of the Romanian Communism*. Berkeley: University of California Press, 2003.

- Tismăneanu, Vladimir, Vasile, Cristian, Dobrinu, Dorin, eds. *Comisia prezidențială pentru analiza dictaturii comuniste din România: Raport final*. București: Humanitas, 2007.
- Tismăneanu, Vladimir, ed. *Stalinism Revisited: The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Budapest: Central European University Press, 2009.
- Tismăneanu, Vladimir, Bogdan, C. Iacob, eds. *The End and the Beginning: The Revolutions of 1989 and the Resurgence of History*. Budapest: Central European University Press, 2012.
- Todorova, Maria. *Immaginando i Balcani*. 1997. Lecce: Argo, 2002.
- Todorova, Maria, Dimou, Augusta, Troebst, Stefan, eds. *Remembering Communism. Private and Public Recollections of Lived Experience in Southeast Europe*. Budapest: Central European University Press, 2014.
- Tőkés, L. Rudolf. *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957–1990*. New York: Cambridge University Press, 1996.
- Tomka, Béla. *A Social History of Twentieth-Century Europe*. London: Routledge, 2013.
- . *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990*. Berlin: Akademie Verlag, 2004.
- Tomka, Miklós. *Church, State and Society in Eastern Europe*. Washington: Council for Research in Values and Philosophy, 2005.
- Tonini, Carla. *Operazione Madagascar: La questione ebraica in Polonia*. Bologna: Clueb, 1999.
- Tönnies, Bernhard. „Religious persecution in Albania”, *Religion, State and Society* 10, nr. 3 (iarna 1982): 242–255.
- Tóth, Ágnes. *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: BKMÖL, 1993.
- Tóth, András. „Coming to the End of the Via Dolorosa? The Rise of Selective Economic Nationalism in Hungary”, in Lehndorff, Steffen, ed., *Divisive Integration: The triumph of Failed Ideas in Europe—Revisited*, 233–252. Brussels: European Trade Union Institute, 2015.
- Tóth, Károly Antal, ed. *Ellenpontok 1982*. Csíkszereda: Pro-Print, 2000.
- Trencsényi, Balázs. *The Politics of „National Character”: A Study in Interwar East European Thought*. London: Routledge, 2012.
- Trencsényi, Balázs. „Minek nevezzelek? a magyar demokrácia válsága—regionális értelmezési keretben”, in Bálint, Magyar, ed. *Magyar Polip 2*, 49–68. Budapest: Noran Libro, 2015.
- Troebst, Stefan. *Conflict in Kosovo: Failure of Prevention? An Analytical Documentation, 1992–1998*. Document de lucru nr. 1. Flensburg: European Centre for Minority Issues, 1998.

- Uhl, Matthias, Ivkin, I. Vladimir. „Operation Atom”: *The Soviet Union’s Stationing of Nuclear Missiles in the German Democratic Republic*. Document de lucru nr. 12–13. Washington: Cold War International History Project, 2001.
- Ungváry, Krisztián. *Battle for Budapest: 100 Days in World War II*. London: I. B. Tauris, 2006.
- Uzunova, M. Iskra. „Roma Integration in Europe: Why Minority Rights are Failing”, *Arizona Journal of International and Comparative Law* 27, nr. 1 (2010): 283–323.
- Vadkerty, Katalin. *A kitelepítéstől a reszlovakizációig: Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony: Kalligram, 2001.
- Van Brabant, M. Jozef. *Economic Integration in Eastern Europe*. New York: Harvester Wheatsheaf, 1989.
- Van Elsuwege, Peter. *Russian-Speaking Minorities in Estonia and Latvia: Problems of Integration at the Threshold of the European Union*. Document de lucru nr. 20. Flensburg: European Center for Minority Issues, aprilie 2004.
- Varga, Zsuzsanna. *Politikai, paraszti érdekvéonyesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Budapest: Napvilág, 2001.
- Vasile, Cristian. *Între Vatican și Kremlin: Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*. București: Curtea Veche, 2003.
- Verdery, Katherine. *National Ideology under Socialism Identity and Cultural Politics in Ceausescu’s Romania*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- . *Secrets and Truths: Ethnography in the Archive of Romania’s Secret Police*. Budapest: Central European University Press, 2014.
- Vickers, Miranda. *Between Serb and Albanian: A History of Kosovo*. New York: Columbia University Press, 1998.
- Völgyes, Ivan. *Politics in Eastern Europe*. Chicago: Dorsey Press, 1986.
- Vučetić, Radina. „Violence against the Antiwar Demonstrations of 1965–1968 in Yugoslavia: Political Balancing between East and West”, *European History Quarterly* 45, nr. 2 (2015): 255–274.
- Wallerstein, Immanuel. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Wandycz, S. Piotr. *Il prezzo della libertà: Storia dell’Europa centro-orientale dal Medioevo a oggi*, 1992. Bologna: Il Mulino, 2001.
- Ward, James Mace. *Priest, Politician, Collaborator: Jozef Tiso and the Making of Fascist Slovakia*. Ithaca: Cornell University Press, 2013.
- Wasserstein, Bernard. *Vanishing Diaspora: The Jews in Europe since 1945*. Cambridge: Harvard University Press, 1996.
- Webb, Alfred. *The Routledge Companion to Central and Eastern Europe since 1919*. London: Routledge, 2008.

- Williams, Kieran. *The Prague Spring and Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968–1970*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Wilson, Andrew. „The East Europeans: Ukraine, Belarus and Moldova”, în White, Stephen, Lewis, G. Paul, Batt, Judy, eds., *Developments in Central and Eastern European Politics*, 79–101. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007.
- Wingfield, M. Nancy. *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*. Cambridge: Harvard University Press, 2007.
- Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.
- Wróbel, Piotr. *Historical Dictionary of Poland 1945–1996*. London: Routledge, 2013.
- Yaffe, Helen. *Che Guevara: The Economics of Revolution*. London: Palgrave, 2009.
- Yurchuk, Yuliya. *Reordering of Meaningful Worlds. Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine*. Stockholm: Södertörn University, 2014.
- Zakaria, Fareed. „The Rise of Illiberal Democracy”, *Foreign Affairs* 76, nr. 6 (noiembrie–decembrie 1997): 22–43.
- Zaslavsky, Viktor. *Storia del sistema sovietico: l'ascesa, la stabilità, il crollo*. Roma: Carocci, 2001.
- Zaslavsky, Viktor, Aga Rossi, Elena. *Togliatti e Stalin: Il PCI e la politica estera italiana negli archivi a Mosca*. Bologna: Il Mulino, 2007.
- Zatlin, R. Jonathan. *The Currency of Socialism: Money and Political Culture in East Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Zeljko, Bjeljic, Lukic, Vesna. „Migrations on the Territory of Vojvodina between 1919 and 1948”, *East European Quarterly* 42, nr. 1 (martie 2008): 69–93.
- Zhdanov, Andrei. „Soviet literature: The richest in ideas, the most advanced literature”, în Scott, H. F., ed., *Problems of Soviet Literature: Reports and Speeches at the First Soviet Writers' Congress*. New York: International Publishers, 1935.
- Zinner, Tibor. *A kádári megtorlás rendszere*. Budapest: Hamvas Béla Kultúrákutató Intézet, 2001.
- Zubkova, Elena. *Russia after the War: Hopes, Illusion, and Disappointments, 1945–1957*. Armonk: M. E. Sharpe, 1998.
- Zwass, Adam. *The Council for Mutual Economic Assistance: The Thorny Path from Political to Economic Integration*. London: Sharpe, 1989.

Index

A

- Abhazia 228
Acordul Brioni 257
Acordul Procentajelor 43
Actul Final de la Helsinki 171, 172
Aczél, György 133, 341
Afganistan 172, 206
Agenția Centrală de Informații (CIA) 113, 208, 245
Albania 12, 14, 37, 38, 42, 54, 56, 57, 75, 76, 92, 100, 108, 109, 142, 145, 146, 147, 150, 160, 164, 166, 181, 229, 233, 241, 243, 244, 245, 263, 268, 270, 271, 272, 275, 290, 306, 332, 337, 340, 346
Albright, Madeleine 266
Al Doilea Război Mondial 13, 14, 15, 16, 18, 19, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 40, 46, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 57, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 69, 73, 79, 86, 87, 88, 91, 93, 96, 102, 123, 128, 144, 163, 164, 167, 177, 183, 200, 203, 204, 207, 230, 234, 248, 251, 258, 292, 293
Amato, Giuliano 278, 321
Andrew, Janos C. 244, 348
Andropov, Yuri 112, 121, 158, 181, 185, 206
anti-bolșevism 25
anti-burgheze 67
anti-comunism 35, 41, 69, 118, 183, 249
anti-evreiască 126
anti-fascist 38, 54, 76, 130, 192
anti-german 308
anti-globalist 318
anti-maghiare 67
anti-occidental 313
anti-polonez 35
anti-reformă 181, 211
antisemitism 24, 36, 102, 103
anti-sovietice 25, 50, 122, 175, 185
anti-stalinist 127
Antonescu, Ion 24, 40
Antonescu, Mihai 40
Apelul de la Stockholm 89
Armenia 207, 228
aromâni 105
Ash, Timothy Garton 17, 225, 246, 320
Asia Centrală 206, 222, 229
Åslund, Anders 240, 301, 302, 320
Asociația PAX 91
Auschwitz 26
austeritate 179, 180, 189, 195, 197, 202, 211, 222, 301
Austria 13, 26, 38, 41, 44, 48, 60, 74, 120, 126, 149, 166, 213, 256
Austro-Ungaria 12, 13
autoritarism 187, 313, 318

avort 167, 197

Azerbaidjan 207, 228

B

Baberowski, Jörg 132, 320

Balcani 11, 13, 15, 17, 28, 43, 44, 60,
95, 166, 193, 202, 203, 204,
215, 229, 252, 254, 260, 265,
266, 270, 289, 295, 298, 328,
343, 346

Balcerowicz, Leszek 210, 239

Bandera, Stepan 25

Banja Luka 261

Bárdossy, László 39

Bartlet, David L. 238

Batt, Judy 278, 321, 331, 348

Bărăgan, deportare în 105

de Est 83, 110, 151

de Vest 113, 151, 217

Zidul Berlinului 130, 141, 215, 217, 226

Berlinguer, Enrico 199, 200, 341

Bianchini, Stefano 142, 143, 152,
153, 154, 209, 322

Bibó, István 14, 15, 36, 125, 191,
315, 322, 327, 335

Bierut, Bolesław 81, 91, 101, 117

Biserica Catolică 182

Biserica Greco-Catolică 51

Biserica Ortodoxă 88, 89, 128, 266,
305

Biszku, Béla 155

Blagojević, Marina 251, 322

Boemia 14, 39, 55, 68, 234, 236

Bogdan Iacob, Cristian 224

Bohle, Dorothee 316, 323

Bonn 47, 217

Borhi, László 44, 53, 54, 73, 103,
111, 122, 216, 323

Borissov, Boyko 306

Borodziej, Włodzimierz 166, 323

Bosnia și Herțegovina 37, 38, 56, 89,
202, 203, 204, 245, 255, 257,

Bănescu, Traian 286

Beijing 209

Belarus 25, 26, 210, 245, 275, 287,
288, 289, 332, 337, 348

Belgia 27, 55

Beneš, Edvard 33, 35, 41, 66, 69,
230, 233

Beobanka 252

Beran, Josef 90

Berend, Iván T. 16, 17, 18, 91, 92, 95,
153, 155, 156, 164, 178, 238,
239, 241, 317, 322

Beria, Lavrenti 52, 103, 109, 110,
111, 113

Berisha, Sali 270, 271

Berlin 45, 46, 48, 170, 216, 276, 315,
316, 330, 342, 346

258, 259, 260, 261, 262, 263,
269, 275, 286, 287, 292, 305,
307

Brandt, Willy 141, 169, 199

Brașov/Orașul Stalin 81, 83, 198

Bratislava 33, 101, 159, 187, 281, 330

Braudel, Fernand 16

Brătianu, Dinu 63

Brejnev, Leonid 131, 132, 154, 155,
158, 159, 160, 163, 172, 173,
176, 181, 205, 208, 320, 340

Brubaker, Rogers 19, 230, 324

Bruszt, László 233, 324

Bruxelles 313, 315

Brzezinski, Zbigniew 47, 131, 172,
216, 324

București 9, 40, 53, 75, 83, 106, 125,
218, 220, 221, 222, 223, 224,
286, 307

Budapesta 36, 53, 69, 70, 107, 121,
122, 123, 124, 125, 126, 127,

- 134, 152, 183, 190, 223, 241, 251, 291, 304, 313
- Bulgaria 14, 19, 27, 34, 36, 37, 42, 44, 45, 54, 57, 64, 65, 66, 71, 76, 87, 89, 92, 95, 96, 100, 102, 108, 110, 125, 137, 138, 139, 147, 148, 149, 152, 154, 164, 166, 179, 181, 185, 193, 198, 199, 200, 206, 208, 214, 215, 224, 229, 233, 235, 237, 239, 240, 241, 243, 244, 250, 270, 274, 275, 279, 290, 292, 296, 299, 300, 305, 306, 326, 327, 337, 339, 340
- Burakowski, Adam 222
- Burg, Steven 258, 324
- Bush, George H. W. 221
- Bush, George W. 274
- Buzalka, Michal 90
- Byrne, Malcolm 115, 121, 124, 149, 321, 337
- C**
- Canalul Dunăre-Marea Neagră 105, 106
- capitalism 115, 143, 152, 172, 219, 302, 311
- Caplan, Richard 261, 324
- Carter, Jimmy 171, 172
- Case, Holly 24, 325
- Caucaz 206, 229
- Ceașescu 137
- Ceașescu, Elena 194, 220
- Ceașescu, Nicolae 40, 135, 136, 137, 148, 160, 167, 179, 180, 181, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 207, 212, 219, 220, 221, 222, 230, 249, 250, 322, 329
- CEE (Comunitatea Economică Europeană) 234, 255, 256, 300
- Cehoslovacia 13, 17, 18, 19, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 39, 41, 42, 44, 47, 51, 54, 55, 62, 64, 66, 67, 68, 69, 82, 86, 87, 88, 90, 92, 93, 95, 99, 101, 107, 110, 125, 132, 139, 140, 141, 147, 149, 150, 151, 152, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 173, 174, 175, 178, 179, 181, 185, 186, 187, 188, 199, 206, 216, 218, 219, 229, 230, 233, 235, 239, 240, 246, 273, 293, 294, 303
- cenzură 81, 117, 124
- Čepička, Alexej 96
- Chervenkov, Vulko 81
- China 136, 138, 142, 146, 150, 160, 194, 345
- Churchill, Winston 32, 41, 43, 44, 74, 340
- clasa de mijloc 58, 190, 211, 243, 299
- clasa muncitoare 81, 84
- Clementis, Vladimír 101
- Clinton, Bill 274
- Cohen, Stephen F. 67, 233, 248, 324, 325
- colectivizare 94, 111
- Cominform (Biroul de Informații al Partidelor Comuniste) 57, 73, 74, 75, 76, 95, 96, 100, 341
- Comisia Aliată de Control 32, 62, 71
- Comisia Europeană 274, 295
- Comitetul Sovietic de Planificare Statală (Gosplan) 92
- Complotul Doctorilor 102
- comunism 17, 18, 60, 62, 80, 85, 90, 108, 115, 120, 127, 131, 136, 158, 172, 174, 176, 185, 188, 198, 199, 205, 208, 222, 228, 240, 243, 244, 246, 249, 252, 276, 278, 310, 316

Comunitatea Statelor Independente
227

Conferința de la Yalta 45

Connelly, John 82, 83, 91, 325

Consiliul Europei 292

Constantinescu, Emil 280

Coreea de Nord 136, 194

Cortina de Fier 276

Cracovia 25, 172, 182

Crampton, Richard J. 18, 65, 99,
173, 178, 199, 215, 326

Croația 27, 56, 143, 145, 201, 202,
203, 233, 243, 244, 252, 255,
257, 259, 260, 261, 262, 263,
269, 290, 292, 296, 306

Csizmadia, Ervin 131, 189, 190,
211, 326

cultul personalității 81, 194, 197

Curtea Internațională de Justiție
258, 265

D

Dahrendorf, Ralf 225, 326

Dalmația 33, 257

Danemarca 27

Davies, Norman 28, 220, 221, 326,
343

Delors, Jacques 226

democrație 42, 47, 49, 165, 215, 224,
253, 267, 270, 280, 283, 302,
308, 312, 313, 315

Dimitrov, Georgi 44, 64, 76

Dimitrov, Vesselin 200

Dinnyés, Lajos 73

Dresda 158

Dubček, Alexander 140, 157, 158,
159, 160, 161, 162, 187, 218

Dubrovnik 257

Dulles, John Foster 124

Dunărea 44, 160

Duray, Miklós 187, 188, 327

Đ

Đilas, Milovan 84

Đukanović, Milo 266, 306

E

Egipt 177

Einsatzgruppen 24

Elveția 72

Enver Hoxha 57, 145, 181, 268, 270

Estonia 26, 49, 50, 88, 227, 232, 238,
241, 243, 244, 274, 290, 296,
347

Euromaidan 247, 282, 337

F

Farrell, Darragh 287, 327

Fava, Valentina 93, 328

Ferrara, Antonio 27, 328

Fidesz – Uniunea Civică Maghiară
238, 304, 309, 310, 313

Fierlinger, Zdeněk 66, 67

Filitov, Alexei 42, 328

Finlanda 42, 45, 160

Fondul Monetar Internațional
(FMI) 154, 179, 189

Franța 27, 37, 69, 74, 75, 164, 217,
235, 239, 264, 278, 295, 303

Franzinetti, Guido 12, 14, 202, 203,
204, 215, 254, 256, 258, 266,
270, 328

Frontul Salvării Naționale (FSN)
220, 222, 224

Fukuyama, Francis 278, 305

Funar, Gheorge 230

G

Gellner, Ernest 15, 173, 229, 331

genocid 24, 25, 27, 258

Georgia 228, 281

Georgiev, Kimon 54

- Germania 13, 14, 17, 19, 24, 30, 31, 35, 41, 43, 45, 46, 48, 55, 60, 74, 75, 82, 83, 91, 95, 110, 115, 137, 139, 141, 143, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 159, 164, 166, 169, 170, 181, 185, 186, 191, 192, 193, 199, 214, 216, 217, 218, 226, 247, 250, 256, 295, 297
 Gerő, Ernő 120, 121, 122, 123
 Gheorghiu-Dej, Gheorghe 63, 104, 112, 113, 134, 135, 136, 137, 148
 Ghetoul Lwów/Lemberg 26
 Gibiansky, Leonid 47, 49, 76
 Gierek, Edward 182, 183, 184
 Gieseke, Jens 141, 191, 192, 329
 Gingeras, Ryan 308, 329
 Glaurdić, Josip 252, 259, 329
 Gligorov, Kiro 255, 256
 Goma, Paul 197
 Gomulka, Władysław 35, 101, 118, 119, 123, 125, 139, 157, 159, 182
 Gorbaciov, Mihail 171, 174, 180, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 215, 216, 218, 221, 222, 226, 227
 Gottwald, Klement 66, 67, 68, 69, 109, 110
 Graziosi, Andrea 14, 50, 52, 55, 93, 102, 117, 128, 129, 154, 176, 181, 182, 207, 232, 330
 Grecia 13, 26, 27, 41, 44, 74, 76, 108, 114, 145, 149, 268, 278, 300, 303
 Greskovits, Béla 316, 323
 Grósz, Károly 212, 213
 Groza, Petru 54, 61, 62, 63, 64, 87, 322
 Gulag 109, 326
 Gyurcsány, Ferenc 237
- H**
 Hájek, Jiří 187
 Halecki, Oskar 11, 16, 331
 Hale, Henry E. 284, 331
 Hanák, Péter 17, 331
 Hann, Chris 312, 313, 344
 Harbutt, Fraser 43, 44, 331
 Havel, Václav 17, 187, 219
 Hitler, Adolf 24, 26, 28, 53, 60, 328, 337, 343
 Hoffmann, David L. 81
 Holbrooke, Richard 266
 Holocaust 24, 26, 27, 36, 324, 332, 340, 343, 344
 Homo sovieticus 85
 Honecker, Erik 141, 170, 191, 192, 217, 328
 Horn, Gyula 236
 Horváth, Sándor 83, 126, 131, 174, 177, 246, 331, 332
 Hruščiov, Nichita 109, 111, 113, 114, 116, 117, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 136, 139, 142, 146, 147, 149, 154
 Hull, Corden 41
 Huntington, Samuel 303
 Husák, Gustáv 67, 101, 162, 186, 187
- I**
 Iełțin, Boris 160
 Iliescu, Ion 220, 222, 223, 224
 Imrédy, Béla 39
 Ioanid, Radu 24, 40, 136, 137, 195, 332
 Iordania 137
 Irak 274
 Iran 172, 204, 219
 Irving, David 126, 332, 338
 Israel 36, 102, 103, 136, 332
 Italia 14, 27, 45, 60, 69, 74, 75, 114,

- 149, 152, 160, 164, 167, 200,
217, 239, 270, 271, 272, 289,
303, 325, 340
- Iugoslavia 14, 18, 19, 27, 31, 33, 37,
38, 41, 42, 43, 44, 45, 54, 55,
56, 57, 62, 71, 76, 77, 84, 89,
95, 96, 97, 105, 108, 114, 115,
117, 123, 126, 138, 142, 143,
144, 145, 146, 157, 160, 166,
169, 178, 181, 193, 194, 201,
202, 203, 204, 219, 229, 233,
239, 252, 253, 254, 255, 256,
257, 260, 261, 262, 263, 264,
265, 266, 269, 274, 287, 292
- Izetbegović, Alija 204, 255, 262
- J**
- Jaruzelski, Wojciech 172, 182, 185,
186, 206, 209
- Jivkov, Ludmilla 200
- Jivkov, Todor 137, 199, 200
- Judt, Tony 31, 53, 68, 109, 164, 249,
319, 326, 332, 333
- Jukov, Gheorghii 128
- Junes, Tom 210, 333
- K**
- Kaczyński, Lech 308
- Kádár, János 100, 107, 123, 124, 125,
126, 131, 132, 133, 134, 155,
156, 162, 172, 177, 179, 188,
189, 190, 199, 211, 212, 241,
310, 326, 330, 332, 333, 338,
342
- Kállai, Gyula 107
- Kállay, Miklós 53
- Kalmár, Melinda 134, 212, 333
- Kania, Stanisław 184
- Karadžić, Radovan 255, 257, 259
- Kardelj, Edvard 143, 144, 202
- Karelia 49
- Karsai, László 39, 333
- Katyń 60
- Kennedy, Paul 232, 333
- KGB (Comitetul pentru Securitatea
Statului) 108, 151, 158, 181,
185, 196, 247, 248, 325, 330
- Kiev 282
- Kissinger, Henry 171
- Kiszcak, Czesław 208
- Klaus, Václav 239, 240, 324
- Kligman, Gail 167, 176, 334
- Kohl, Helmut 217, 218, 226
- Konrád, György 17
- Kopeček, Michal 132, 187
- Kornai, János 93, 214, 241, 334
- Körösenyi, András 310, 323, 334
- Kosovska Mitrovica 265
- Kostov, Traicho 100
- Koštica, Vojislav 266
- Kotkin, Stephen 175, 205, 302, 334
- Kovács, Béla 72
- Kovács, József Ö. 132, 335
- Kramer, Mark 37, 53, 111, 113, 119,
127, 185, 208, 222, 227, 335
- Krapfl, James 219
- Krastev, Ivan 304, 316, 335
- Kučan, Milan 253, 254
- Kundera, Milan 17, 335
- Kuroń, Jacek 183
- Kwaśniewski, Aleksander 236
- L**
- Laborc, Sándor 247
- Ladányi, János 293, 335
- lagäre 25, 31, 52, 75, 90, 100, 101,
104, 107, 108, 135, 197, 201,
313
- Lampe, John R. 56, 114, 201, 202,
336
- Lavigne, Marie 148, 180, 336
- Leipzig 216, 217

Leningrad 102
 Lenin, Vladimir Ilyich Ulyanov 42,
 85, 86, 153, 191, 330
 Letonia 26, 49, 50, 88, 227, 232, 243,
 274, 296
 Lettrich, Jozef 68
 Liberman, Evsei 153
 Liégeois, Jean-Pierre 292, 336
 Lituania 49, 175, 232, 240, 241, 243,
 274, 290, 296, 299
 Litvinov, Maxim 42
 Ljubljana 144
 Luca, Vasile 64
 Lund, Michael S. 268, 336

M

Magyar, Bálint 44, 134, 200, 294,
 311, 323, 336, 339, 340, 345,
 346
 Maiorescu, Titu 318
 Maisky, Ivan 42
 Makarenko, Anton 106
 Malcolm, Noel 89, 149, 204, 259,
 265, 321, 336, 337
 Malenkov, Georgy 109, 110, 111,
 115
 Maniu, Iuliu 63
 Marea Baltică 12, 298
 Marea Britanie 43, 46, 53, 70, 217,
 239, 279
 Marea Mediterană 12
 Marea Neagră 12, 105, 106, 113, 199
 Marina, Justinian 89, 251, 322, 325
 Markov, Georgi 199
 Marković, Ante 253, 254, 256
 Marshall, George C. 60, 68, 69, 74,
 92, 93, 238, 297
 Márton, Áron 90, 323, 336
 Masaryk, Jan 68
 Masaryk, Tomáš Garrigue 13, 68
 Mastny, Vojtech 42, 97, 115, 149,
 337
 Mazower, Mark 24, 31, 337
 Mănescu, Corneliu 150
 Mearsheimer, John J. 283, 284, 337,
 338
 Mečiar, Vladimír 237, 281
 Medgyessy, Péter 237, 247
 Melegh, Attila 18, 337
 Menzel, Jiří 140
 Michnik, Adam 183
 Mihai I, rege al României 60, 61, 64
 Mihailović, Draža 39, 43
 Mikanowski, Jacob 317, 318
 Mikołajczyk, Stanisław 45, 58, 59
 Milošević, Slobodan 252, 253, 255,
 259, 260, 262, 263, 265, 266,
 267, 282
 Miłosz, Czesław 17
 Mindszenty, József 35, 90, 125, 134,
 320
 Mineriada 224
 Mitteleuropa 12, 17, 324, 328
 Mladenov, Petar 215
 Moczar, Mierczyślaw 139, 183
 Moldova, Republica 227
 Montenegro 243
 Motyl, Alexander 283, 284, 338
 muncă silnică 39, 101, 107, 108, 201

N

Nagorno-Karabakh 207
 Nagy, Ferenc 72
 Nagy, Imre 71, 111, 112, 115, 120,
 121, 123, 132, 157, 212, 341
 Namier, Lewis 14, 330, 339
 Nano, Fatos 271
 Nasser, Gamal Abdel 114, 124
 NATO (Organizația Tratatului Nord
 Atlantic) 115, 120, 136, 215,
 217, 218, 247, 261, 264, 266,

- 268, 272, 274, 275, 277, 281, 282, 306, 342
- naționalizare 19, 31, 68, 103
- Națiunile Unite (UN) 120, 145
- Năstase, Adrian 280
- Németh, Miklós 212, 213
- Nixon, Richard 171
- nomenclatură 80
- Norvegia 27
- Novotný, Antonín 110, 140, 157, 159
- Nyers, Rezső 143
- O**
- O'Brennan, John 306, 307
- Ochab, Edward 117
- Oettinger, Günther 297
- Olanda 26, 27, 256, 267
- Operațiunea Dunărea 160
- Operațiunea Vârtejul 125
- Operațiunea Vijelie 260
- Operațiunea Vistula 35
- Oplatka, András 214, 339
- Orbán, Viktor 238, 301, 309, 310, 311, 312, 313, 323
- Osetia de Sud 228
- Owen, David 259, 340
- P**
- Pach, Zsigmond Pál 16, 17, 340
- Pactul de la Varșovia 113, 115, 116, 119, 124, 146, 149, 150, 194, 216, 227
- Pactul Molotov-Ribbentrop 60
- Paraschiv, Vasile 197, 198
- Parlamentul European 306
- Partidul Comunist Român (PCR) 55, 62, 63, 64, 87, 197, 250
- Partidul Popular European 313
- Partidul România Mare 279
- Partidul Socialist Maghiar 236, 237, 301
- Parvanov, Georgi 247
- Patočka, Jan 187
- Pauker, Ana 63, 64, 103, 336
- Pavelić, Ante 38
- Pavlowitch, Stevan K. 201, 203, 253, 266, 340
- Pătrășcanu, Lucrețiu 100, 101
- Peninsula Balcanică 36
- Peninsula Crimeea 129
- Perestroika 205
- Perle, Richard 172
- Péter, Gábor 103
- Petkov, Nikola 65
- Pető, Andrea 30
- Petrescu, Cristina 174, 198
- Piotrowski, Tadeusz 27, 340
- Pipes, Richard 182
- Pirjevec, Jože 33, 256, 340
- Plahotniuc, Vladimir 284, 324
- Plamenatz, John 15
- Planul Marshall 60, 68, 69, 92, 93, 297
- Podgorny, Nikolai 158
- Pogátsa, Zoltán 244, 297, 298, 311, 340
- Polonia 14, 16, 18, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 39, 41, 42, 45, 49, 54, 55, 57, 58, 60, 63, 75, 82, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 108, 113, 117, 119, 120, 121, 123, 128, 134, 136, 139, 140, 147, 149, 150, 152, 154, 156, 159, 161, 164, 170, 172, 173, 175, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 190, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 217, 218, 229, 233, 235, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 250, 273, 274, 275, 278, 292, 296,

- 298, 299, 300, 303, 304, 305,
308, 309, 315, 346
- Poroshenko, Petro 248
- Portugalia 14
- Pozsgay, Imre 212, 213
- Praga 28, 32, 33, 40, 43, 53, 66, 69,
90, 101, 140, 155, 157, 159,
161, 162, 163, 172, 175, 186,
216, 218
- Primăvara Croată 145
- Primul Război Mondial 41, 55, 93,
167
- Prusia de Est 49
- Pula, Besnik 306, 341
- Putin, Vladimir 248, 275, 282, 283,
288, 289, 305, 310, 311, 313,
320, 337
- Puttkamer, Joachim von 166, 210,
323
- R**
- Radio Europa Liberă 84, 113
- Rainer, János M. 112, 121, 123, 124,
131, 321, 341
- Rajk, László 100, 101, 107, 121
- Rákosi, Mátyás 71, 73, 76, 81, 97,
107, 111, 112, 115, 120, 121,
133, 341
- Ránki, György 17, 322
- Ranković, Aleksandar 56, 144
- Războiul de Șase Zile 137, 139
- Războiul Rece 84, 93, 128, 216, 228,
303, 308
- Reagan, Ronald 171, 172
- reeducare 106
- Rees, Arfon E. 79, 82, 319, 320
- Regiunea Sudetă 32, 42
- Republica Cehă 230, 234, 236, 239,
241, 242, 243, 244, 245, 250,
274, 275, 292, 296, 298, 305
- Republica Democrată Germană
(RDG) 47, 88, 91, 92, 110,
136, 141, 147, 153, 170, 177,
178, 179, 185, 192, 193, 206,
217, 247
- Republica Federală Germană (RFG)
141, 170
- Revoluția Maghiară 127, 142, 190
- Revoluția Twitter 284
- Riga 25, 50, 232
- Roberts, Adam 97, 264, 342
- Rokossovsky, Konstantin 97
- Roman, Petre 50, 224, 326
- România 24, 27, 32, 33, 35, 36, 40,
42, 44, 45, 47, 49, 50, 52, 54,
55, 57, 60, 61, 62, 63, 64, 75,
81, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95,
96, 98, 99, 100, 101, 102, 103,
104, 106, 112, 113, 124, 125,
134, 135, 136, 137, 147, 148,
150, 151, 152, 154, 158, 160,
161, 164, 166, 167, 178, 179,
180, 181, 185, 193, 194, 195,
196, 197, 198, 199, 215, 219,
220, 221, 222, 223, 224, 229,
230, 233, 235, 237, 239, 241,
242, 243, 244, 245, 249, 250,
270, 274, 275, 279, 280, 284,
286, 290, 292, 296, 299, 300,
307, 319, 320, 321, 323, 324,
327, 338, 339, 343, 344, 346
- romi 24, 26, 138, 267, 291, 292, 293,
294, 295
- Romsics, Ignác 41, 71, 73, 100, 156,
177, 213, 342
- Roosevelt, Franklin Delano 32, 43
- Rothschild, Joseph 18, 59, 60, 76,
101, 113, 118, 182, 186, 199,
218, 270, 342
- Rugova, Ibrahim 263
- Rumsfeld, Donald 274
- Rusia 17, 24, 35, 227, 228, 238, 240,
241, 242, 245, 248, 266, 274,

275, 278, 282, 285, 286, 288,
305, 310, 311, 312, 313, 317
rusificare 129

S

Sachs, Jeffrey 210
Salgó, László 247
Salonic 44
Sarajevo 204, 257, 258, 260, 261, 327
Sarotte, Marie Elise 217, 218, 342
Schabowski, Günther 217
Schlögel, Karl 21, 343
Schöpflin, György/George 11, 17,
131, 237
Seton-Watson, Hugh 15, 47, 343
Shoup, Paul 258, 324
Sikorski, Władysław 41
Silezia 14
Siria 137, 177
Slánský, Rudolf 102, 107
Slipyj, Josyf 51
Slovakia 25, 26, 27, 33, 40, 43, 66, 67,
68, 70, 86, 90, 124, 162, 187,
188, 230, 237, 241, 242, 243,
244, 247, 250, 274, 275, 280,
281, 292, 296, 298, 299, 305
Slovenia 38, 39, 56, 143, 201, 202,
203, 234, 243, 244, 245, 252,
253, 254, 255, 257, 269, 274,
281, 290, 292, 296, 298, 300,
316
Smith, Anthony D. 15
Snegur, Mircea 227
Snyder, Timothy 26, 27, 275, 276,
343
socialism 57, 76, 77, 114, 133, 146,
152, 176, 199, 252
Solidarność (Solidaritatea) 175
Soljenitiņin, Alexandru 128
Sołtan, Karol Edward 225, 226, 344
Soros, George 251

sovietizare 46
Spania 14, 279, 289, 303
Stalin, Iosif Visarionovici 26, 28, 32,
34, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47,
49, 50, 51, 53, 54, 58, 60, 61,
66, 71, 74, 75, 76, 77, 79, 80,
81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 92,
95, 96, 97, 100, 102, 103, 108,
109, 110, 111, 112, 113, 118,
122, 129, 132, 150, 167, 320,
321, 322, 323, 324, 327, 330,
332, 335, 337, 342, 343, 344,
348
Staniszki, Jadwiga 119, 209, 344
Stark, David 36, 52, 233, 324, 344
Statele Baltice 274, 316
Stepinac, Aloysius 39
Stewart, Michael 294, 344
Stokes, Gale 173, 178, 344
Strazzari, Francesco 265, 344
Stroschein, Sherrill 279, 345
Subcarpatia 49, 51, 52
Subtelny, Orest 35
Sugar, Peter 15, 345
Surkov, Vladislav 313
Swain, Nigel 156, 175, 345
Światło, Józef 113
Szálasi, Ferenc 39
Szelényi, Iván 189, 214, 243, 293,
310, 311, 327, 335, 345
Szklarska Poręba 75
Szokai, Imre 216
Szporluk, Roman 50
Sztálinváros/Dunaújváros 83
Sztójay, Döme 39
Szűrös, Mátyás 213

T

Tallinn 50, 232
Tătărescu, Gheorghe 64
Târgu Mureș 223, 224

- terorism 99, 220, 251
 Thompson, Mark 254, 345
 Timișoara 123, 198, 219, 220, 223
 Tismăneanu, Vladimir 33, 52, 101,
 199, 225, 319, 325, 327, 344,
 345, 346
 Tiso, Jozef 40, 66, 319, 347
 Tito, Josip Broz 38, 43, 44, 45, 56,
 57, 75, 76, 77, 95, 96, 100, 106,
 108, 114, 115, 125, 142, 143,
 144, 145, 181, 194, 201, 202,
 204, 253, 254, 263, 321, 327
 Tőkés, László 219, 338
 Tőkés, Rudolf L. 211
 Tomka, Béla 176, 276, 305, 346
 Transilvania 24, 36, 42, 43, 51, 61,
 62, 64, 70, 87, 101, 106, 134,
 135, 136, 195, 196, 200, 212,
 230, 323
 Transnistria 27, 227, 228, 285, 286,
 291
 Tratatul de la Maastricht 273
 Tratatul Schengen 316
 Trencsényi, Balázs 12, 251, 311, 312,
 318, 319, 332, 346
 Trieste 28, 44, 45, 46, 73, 74, 114,
 323, 340, 345
 Truman, Harry S. 74
 Tuđman, Franjo 145, 203, 255, 259,
 262
 Turcia 13, 42, 74, 114, 139, 149, 162,
 200, 215, 228, 308, 312
 Tusk, Donald 237, 278, 300, 308
- U**
- Ucraina 24, 25, 26, 36, 49, 50, 51, 52,
 129, 136, 185, 210, 227, 228,
 235, 241, 242, 245, 248, 275,
 281, 282, 283, 284, 285, 286,
 288, 292, 314, 323
 Ulbricht, Walter 53, 141, 159
- Ungaria 13, 14, 15, 16, 18, 19, 24, 26,
 27, 28, 30, 31, 32, 34, 35, 36,
 39, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 50,
 52, 54, 55, 64, 66, 69, 70, 71,
 72, 73, 75, 76, 83, 86, 88, 90,
 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 100,
 101, 102, 103, 106, 107, 110,
 111, 112, 115, 117, 120, 121,
 122, 123, 124, 125, 126, 127,
 128, 131, 132, 133, 134, 135,
 136, 140, 147, 149, 150, 151,
 152, 153, 155, 156, 157, 158,
 160, 161, 163, 164, 166, 169,
 174, 175, 177, 178, 179, 181,
 185, 186, 187, 188, 189, 190,
 195, 196, 200, 206, 207, 208,
 211, 212, 213, 214, 216, 218,
 219, 229, 230, 235, 236, 237,
 239, 240, 241, 243, 244, 245,
 247, 250, 251, 273, 274, 275,
 292, 293, 294, 296, 298, 299,
 300, 301, 303, 304, 305, 309,
 311, 312, 313, 315
 Uniunea Europeană 12, 20, 234,
 239, 247, 251, 256, 257, 265,
 268, 272, 273, 274, 275, 276,
 278, 279, 280, 281, 282, 284,
 287, 289, 290, 292, 295, 296,
 297, 298, 301, 304, 316, 317
- V**
- Valea Jiului 198, 223, 342
 Vance, Cyrus 259
 Varga, Jenő (Eugen) 87, 122, 132,
 153, 319, 345, 347
 Varșovia 26, 27, 53, 58, 60, 83, 97,
 113, 115, 116, 118, 119, 124,
 146, 149, 150, 151, 152, 159,
 160, 161, 175, 182, 194, 208,
 216, 218, 221, 227, 251, 291,
 304

Vatican 89, 152, 169, 187, 199, 328,
344, 347

Verdeț, Ilie 198

Viena 24, 28, 43, 48, 252

Vilnius 49, 232, 319

Vojtaššák, Ján 90

Voronin, Vladimir 284

W

Wałęsa, Lech 184, 185, 208, 209, 210

Wandycz, Piotr 184, 347

Washington 171, 180, 238, 286, 315,
319, 320, 323, 327, 328, 329,
333, 335, 336, 337, 338, 342,
344, 345, 346, 347

Williamson, John 238

Wojtyła, Karol/Papa Ioan Paul II
172, 182, 183, 184

Wolff, Larry 11, 13

Wolfowitz, Paul 172

Wood, Nancy 11, 17, 343

Wyszyński, Stefan 91, 113, 118, 119,
182

X

Xiaoping, Deng 172

Xoxe, Koçi 57, 100

Y

Yair, Gad 251, 322

Z

Zagreb 38, 144, 255

Zakaria, Fareed 309, 348

Zaslavsky, Viktor 28, 79, 176, 348

Zatlin, Johathan R. 193, 348

Zhdanov, Andrei 82, 348

Zhivkov, Todor 199